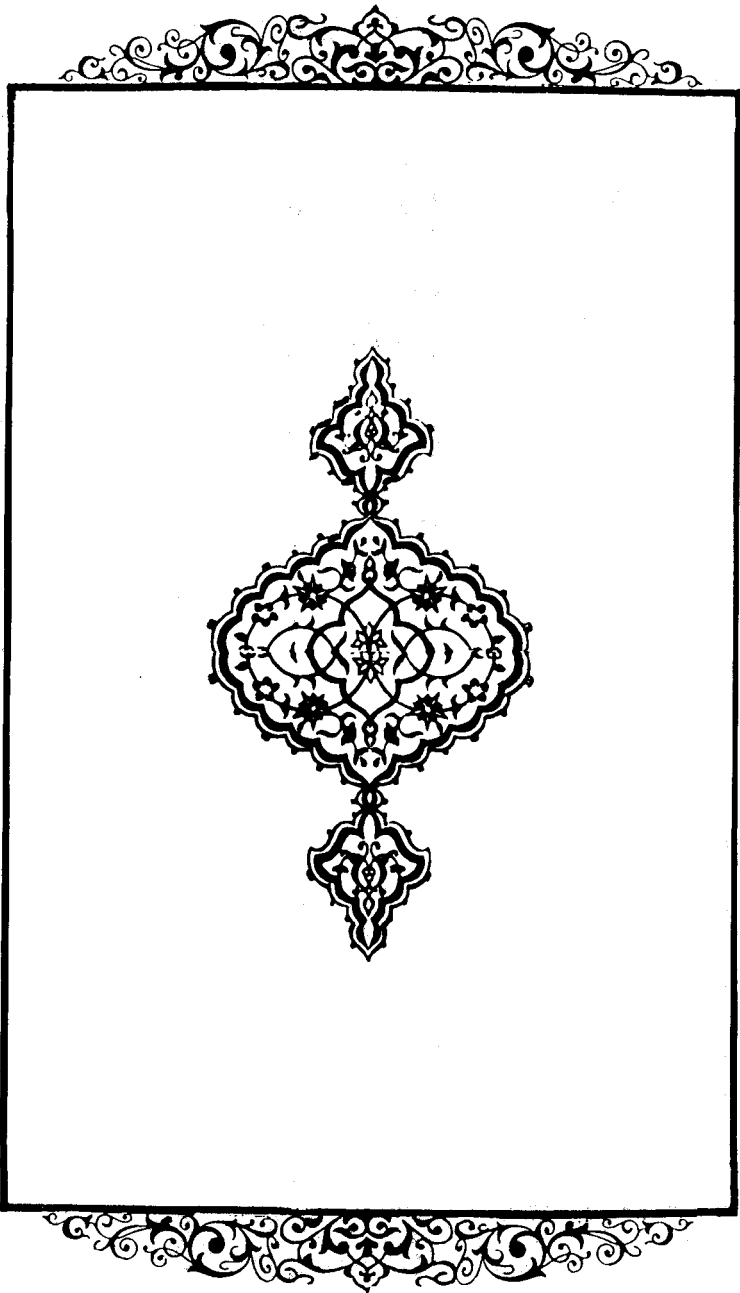


«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997





Ғайбуллоҳ ас-Салом

АСАРЛАР

*Эзгуликка ғоғлан,
одамзод*

Иккинчи китоб



«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Таҳрир ҳайъати:

Алишер АЗИЗХУЖАЕВ, Рустам ЖУМАЕВ, Нажмиддин КОМИЛОВ, Озод ХУСАНОВ, Башрулло МУҲИТДИНОВ, Фатхулла ЭРГАШЕВ, Бахтиёр ЭРКАЕВ, Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ, Ҳамдам СОДИҚОВ.

Тақризчи:

филология фанлари номзоди Зухриддин Исомиддин

Ас-Салом, Ғайбуллоҳ.

Эзгуликка чоғлан, одамзод: 2-китоб//Таҳрир ҳайъати: А.Азизхужаев ва бошқ./.-Т.:«Шарқ», 1997.-320 б.

Ҳар бир ёзувчининг узгача бир меҳр билан ёқтирган уз қушиги бўлади. «Кашмир қушиги» ҳаммамиз учун ҳурматли адиб Шароф Рашидовнинг ана шундай қалб дафтари эди. У узининг бу хазин ва умидбахш, дилбар қушигини узоқ йиллар давомида басталаб, хиргойи қилиб юрди. Асарлар ҳам баайни муаллифларининг узларидай. Маълум бир даврда тугилиб, яшаб, давр-даврон суриб, қариб-чуриб, дунёдан утиб кетади. Голибо, шундай «хиргойилар» ҳам борки, уқувчининг дилидан жой олиб, адиб вафотидан кейин ҳам узоқ замонларгача қуйланиб юради. Чунки улар кишиларнинг орзу-армонлари, ёруғ уй-фикрларини узида акс эттиради.

Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг даъвосига кўра, «Кашмир қушиги»да даврининг тунд қиефаси ва буюк адиб ҳаётининг сунгги аччиқ палласи узининг ёрқин ифодасини топган. Шунинг учун ҳам бу доврғли қушиқ биз учун ҳамон қадрли ва мумтоз.

Китобнинг иккинчи қисмида баҳс бошқа муҳит ва руҳий иқлимда кечади. Бу ерда муаллиф ҳаёт энкинлари, турмуш сабоқлари ва устозлари ҳақида мушоҳада юритади.

83.3У3

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг Бош
таҳририяти, 1997

Шароф Рашидов таваллудининг 80 йиллигига бағишлайман.

Муаллиф

Б и р и н ч и қ и с м

СЎЗ СЕҲРИ ВА РАҚС ЖОЗИБАСИ

(«КАШМИР ҚУШИҒИ»)

ҒОЙИБДАН КЕЛАДУР БИР САДО

1-фасл

МАНБАЛАР ВА ИЛДИЗЛАР

(қиёсий-қолиповчи таҳлил)

«Кашмирга ухшаган жойни кишики қурмагай булгай».

(Муҳаммад Ҳайдар мирзо Дуглот. «Тарихи Рашидий»).

БИРГИНА ТИЛАГИМ...

Аллақандай кўҳна Овруро қомусларидан бирида: узбек адабиёти деганда кўз унгимизда «Тоҳир ва Зуҳра», «Вомиқу Узро», «Чор китоб», «Юсуф ва Зулайҳо» сингари халқ достонлари, диний ривоятлар, араб ва форс тилларидан таржима қилинган бир қанча афсоналар мажмуаси гавдаланади, деган маълумот берилган эди. Унда на Навоий, на Лутфий, на Бобур, на Машраб, Огаҳий, Аваз, Муқимий, Фурқат сингари унлаб энг йирик шоир ва мутафаккирларнинг номлари тилга ҳам олинмаган. Хайрият, биз энди бой мумтоз меросимизни таниб олдик. Бу улғувор мерос бизнинг миллий гурур ва ифтихоримиз манбаларидан бирига айланмоқда. Кўҳна утмиш адабиёти, узга қардош халқлар: украинлар, гуржилар, озарбойжонлар, урислар, арманлар ва бошқаларда булгани сингари, бугунги

замон манфаатларига хизмат қилароқ, муштарак маънавий хазинага айлана бошлади. Ўзбеклар Шекспир, Гёте, Байрон, Пушкин даҳосига таъзим қиладилар, Леся Украинкани севиб уқийдилар, Низомий Ганжавий, Махтумқули, Шота Руставелини эъзозлайдилар. Бошқа маърифатли миллатлар ҳам ҳазрат Навоийни, Абулқосим Фирдавсий, Абу Абдулло Рудакий, Робиндранат Токур (Тагор) асарларини мутолаа қиладилар.

Бироқ мумтоз маданий меросимиз қанчалик бой, кўҳна, ранг-баранг бўлмасин, агар у узининг қонуний вориси бўлмиш ҳозирги адабий жараён ютуқлари билан мустаҳкамланмаса, унда биз кўҳна осори атиқалар, музейлар, равоглар, мадрасаларнинг пештоқлари харобаларига маҳлиё бўлиб утирган анойиларга айланиб қолган булар эдик. Башарти, Навоийнинг шуқуҳли «Хамса»си билан ёнма-ён Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар», «Меҳробдан чаён», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» сингари рўмонларига, «Хазойинул маоний» билан бир қаторда Фитрат, Авлоний, Ҳамза, Фафур Ғулом, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Зулфия лирикаси, Муқимийнинг гузал ашъори билан баробар, Ойбекнинг «Навоий», Мирзакалоннинг «Фаргона тонг отгунча», Айнийнинг «Дохунда», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», Асқад Мухторнинг «Чинор», Одил Ёқубовнинг «Улугбек хазинаси» рўмонлари, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмаси, шунингдек, Миртемир, Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Мамарасул Бобоев, Шўҳрат, Эркин Воҳид, Абдулла Ориф ва кўплаб ўзбек шоирларининг заррин лирик туйғулари ифодаланган назм намуналари дунё юзини кўрмаганида, адабиётимиз узининг буғунги салмоғига эга бўлолмас эди.

Булар сингари юзлаб асарлар Истиқлол давригача булган ўзбек адабиётининг гултожлари саналарди. Лекин замонавий мавзуларда ёзилган асарларнинг яна бир қанча фазилатлари ҳам борки, булар хусусида баҳс очишдан олдин, бир зум мавзудан четга чиқиб, бир қанча ширин фаразияларга изн берайлик.

Ўзбек тилида шундай бир асар юзага келсаки, у:

— мунис ва мушфиқ уқувчининг дил маҳрами бўлиб қолса: қайғусига қайғудош, шодлигига шодмон, орзу-армонларига қанот бўлиб, дил-дилидан хиргойи қилиб юрадиган катта қўшиғига айланса;

— табиат ва инсон хилқатининг адабий бирлигини

қуйлаган ҳолда, улар уртасидаги монандлик ва муштараклик фарзанди улароқ, баҳорнинг лутфкор жамоли, ёзнинг сахий неъматлари, кузнинг маъсум маҳзунлиги ва қишнинг қирчиллама чилласи чизган сирли нақшлардан бир ноёб гулдаста тақдим этса.

Ўзбек адабиётида шундай бир дoston пайдо бўлсаки, у:

— умумбашарият равнақи йулида катта ижтимоий дard ёзилган ёзилиши баробарида, миллий ёки ирқий мансублигидан қатъий назар, барча халқларга тушунарли бўлса;

— жаҳон миқёсида бир қанча унлаб тилларга таржима қилинса;

— узи бирон хорижий мавзуда ёзилган эса-да, шимол ва жануб, мағриб ва машриқда яшаётган купгина халқлар қатори, қайси бир эл-элатнинг ҳаётини акс эттирган эkan — уша халқ тилига ҳам ўгирилган бўлса.

Ўзбек маданиятида шундай бир қисса бунёд этилсаки, у:

— ватан адабиётининг салоҳияти ошиб, бағри кенгайиб, мавқеи тобора мустаҳкамланиб бораётганини намойиш эта олса;

— бир неча марталаб қайта-қайта нашр қилиниб (ўгирилиб), ҳар гал муаллиф томонидан узлуксиз сайқалланиб борган бўлса.

Ўзбекona соф алфоз ва жозиб услубда шундай бир афсона битилсаки, у:

— халқ оғзаки ижоди (фолклор) билан ёзма адабиётнинг бағирдошлик ҳодисасини мужассамлаштиргани ҳолда, адабиёт билан санъатнинг азалий ҳамжинслиги, ҳамкору ҳамдастлиги, уларнинг барқарор бирлиги ҳамда бир-бирига «ўтиши» манфаатларига хизмат қилса;

— нотинч замона ташвишларини ҳаққоний ифодалагани ҳолда, бир неча халқлар уртасидаги адабий ва маданий муносабатларнинг тарихий ривожланиш тадрижи ва даврий саналарини акс эттирса;

— адабиётимизга янгича қарашлар, усул ва услублар, тадбир ва воситаларни инъом этса...

Бундай нодир асарнинг яратилиш тарихини кузатиш асосида маҳорат ва услуб, анъанавийлик, миллийлик ва умуминсонийлик, мифология ва ёзма адабиёт, адабий-азалий илдизлар ва назарий-қийсий қолипловчи тарҳ (типология), таржима ва таҳрир сингари аллақанча мураккаб илмий муаммоларни муайян

аниқ-таниқ ижодий жараён ва тажриба негизида урғаниш мумкин бўлар эди.

Шундай асар бор.

Бу — ёзувчи Шароф Рашиднинг «қисса» аталмиш «Кашмир қўшиғи»дир.

Наср, назм ва саҳна асарлари (драма) жанрларида ёзилган ҳар бир салмоқдор бадиий асар тугал монографиявий тадқиқотга сазовор ва муҳтож эканлигини алоҳида қайд этган ҳолда, бу галги баҳсимиз «Кашмир қўшиғи» қиссаси ва у билан бевосита ёки билвосита боғлиқ воқеалар таҳлиliga бағишланади.

Ушбу сатрлар муаллифи «Кашмир қўшиғи»ни, юқорида санаб ўтилганидай, ҳар томонлама тадқиқ этишга ҳаракат қилдим. Лекин ёзувчи ижодхонасининг қанчалик ичкарасига кириб борган сайин шунчалик кўп янгиликлар, чуқур мушоҳада қилиниши зарур бўлган жиҳатлар юзага қалқиб чиқа бошладики, мен бу масалаларнинг барчасини бирдай батафсил ва батамкин ёритдим, деб айтолмайман. Кўпгина ҳолларда қаршимдан чиққан, чегарадош ижодий ҳамда илмий соҳалар билан боғлиқ гоят муҳим, долзарб, қамровдор муаммоларга баҳоли қудрат муносабат билдириш, уларнинг мундарижасини тайин этиш, мазмуни ва йўналишини аниқлаш, таърифлаш билан чекланган вақтларим ҳам бўлди. Чунки ушбу китобни ёзишдан мақсад қандайдир махсус филологик тадқиқот ёхуд дарслик, қўлланма яратиш эмас эди. Камина «Кашмир қўшиғи» қиссаси матнининг ортига, илдизига, тили, образлар силсиласи, мажозий табиати, бирламчи ҳаётий-мифологиявий манбаларига қарашга ҳаракат қилдим. Муаллиф услуби, жанр хусусияти, таржима ва таҳрир муаммоларини бирмунча чуқурроқ ёритишга уриниб кўрдим. Ушбу ишни ёзишда жиддий сипо (академик) услубга мурожаат этмадим, балки узимнинг ўша эски «қуролим» булган илмий-оммабоп таҳлил йўсинига юзланар эканман, қиссани, бамисоли, китобхонлар билан биргаликда «овоз чиқазиб» уқигандай бўлдим. Ана шу «биргаликда мутолаа» қилиш давомида, ҳурматли китобхон, Сизни зериктириб қўймасликка ҳаракат қилдим. Айни вақтда Сизнинг ҳам лутфу карамингиздан умидворманким, мутолаада, «йўлнинг танобини олмай туриб», муаллифни аросатда қолдириб кетмасиз. Зеро, асар муаллифининг ўз таъбири билан айтганда:

— йўлнинг интиҳосини кўрай деганлар уни босиб ўтмоқлари лозимдир;

— қўшиқнинг маънисига етай деганлар уни поёнига етказиб тингламоқлари лозимдир...

ТАРИХИЙ ШАЖАРАЛАР ВА АДАБИЙ АНЪАНАЛАР. ИККИ ОФИЗ ДАРОМАДИ СУХАН

«Кашмир қўшиғи» достонининг мазмуни билан дастлаб 1955 йилда Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат (ҳозирги Самарқанд) дорилфунунининг катта мажлислар залида танишган эдик. Ушанда муаззам Ҳиндистон улкасига қилган расмий сафаридан қайтган Ш.Р.Рашидов дорилфунун профессор-ўқитувчилар жамоаси ва талабалари ҳузурида ўзининг бир олам таассуротларини тулиб-тошиб ҳикоя қиларкан, зални лиммо-лим тўлдириб утирган биз талабаларга бу ажойиб мўъжизавий мамлакат ҳақидаги ҳар бир тафсилот, ҳар бир унсур қандайдир фавқулодда воқеадай тўйилар эди. Албатта, эндиликда, орадан чорак асрдан (қирқ йилдан) зиёдроқ вақт ўтган чоқда бунинг сир-синоатини тушунтириш қийин. Чуқур мутаассирлик сабаби Ҳиндистондай бир азалий мўъжизавий мамлакатга бўлган қизиқишими, ўша вақтда биз ёш талабаларнинг ҳамма нарсани билиб олишга бўлган чанқоқлигимиз, ёшлик мавсумига хос тиниқ, маъсумий (романтик) кайфиятларнинг уйғоқлигимиз, ё бул-маса давлат ва жамоат арбоби, таниқли ёзувчи Ша-роф Рашидовнинг ўзига хос нотиқлик маҳорати, унинг улкан, оламшумул воқеаларни ҳам гоётда самимий тасвирлаш, таҳлил этиш услубими? Эҳтимол, буларнинг барчаси қўшилиб намоён бўлгандир. Бироқ юқорида айтилганлар қаторида яна бир муҳим омилни қайд этмоқ даркор...

ЖАВОҲАРЛАЛ НЕРУНИНГ ТАШРИФИ

1955 йил, Самарқанд. Ҳиндистон Жумҳуриятининг Бош вазири Жавоҳарлал Неру бу ерга келармиш деган хабар тарқалди. Шаҳар бамисоли байрам либосига буркалди. Ҳаммаёқ озода-ораста. Самарқанд аҳли икки қўшни диёр, эл-юрт ўртасидаги муносабатларнинг жадал ривожланаётганидан ниҳоятда мамнун эди. Чунки бу минг йиллар сарҳадидан ошадиган кўҳна алоқаларнинг янгидан куртак ота бошлаган новдалари аста-секин вояга етиб, келажакда чинордай мустаҳкамланишига барчанинг ишончи комил эди. Самар-

қандликларнинг чехрасида ёлқин, лабларида табас-сум. Инсон эзгуликни савқи табиий билан олдиндан хис этади.

... Юз минглаб кўзлар Жавоҳарлал Нерунинг нигоҳи билан учрашди. Вазмин, сокин қиёфадаги Неру ҳар бир тоши, ҳар дов-дарахти, ҳар кучаси, меъморчилик санъати обидалари минг йилларнинг нари-берисидаги улугвор тарихий кечмишлар, маҳобатли воқеалардан гувоҳлик берувчи алланечук сеҳрли ва афсонавий Самарқанд заминини кезар, узининг ёқимли табассуми билан кишиларнинг очиқ чехраларига боқар экан, ҳаяжонини яшира олмас эди.

Самарқанд дорилфунунида севимли адибимиз Шароф Рашид билан учрашув ана шундай воқеалар кечиб турган бир вақтга тўғри келганди. Орадан бир йил ўтгач (1956) ёзган бир мақоласида у узининг Ҳиндистон сафарида туғилган, бир-бири билан боғлиқ иккита воқеани эслайди.

ҲАЙДАРОБОД «ДОРУС-САЛТАНАСИ»ДА УЧРАШУВ

Деҳлида, «Ҳайдаробод-ҳауз» ҳукумат меҳмонхонасида бўлиб ўтган ҳинд адиблари билан учрашув вақтида дўстона суҳбат қурилади. Суҳбат давомида ўрис адабиёти, ўзимизнинг миллий ёзувчиларимизнинг ижодий ютуқлари, халқлар ва адабиётлар дўстлигидан гап кетганда, ҳинд адиблари ўзлари учун ҳайратомуз бир нарсага қизиқсиниб қоладилар.

— Ҳуш, Сиз қайси тилда ёзасиз? Урис тилидами?

— Йўқ, ўзбек тилида ёзаман.

— Бундан чиқадики, Сизнинг китобларингизни фақат ўз диёрингизда ўқишар экан-да?

— Йўқ, бизда истаган миллий тилдан — ўрис тилига ва барча бошқа республикалар халқлари тилларига таржима қилиш иши кенг йулга қўйилган.

Шундан сўнг ўзбек адиби Ҳамид Олимжон, Самад Вургун, Гафур Гулом, Берди Кербобоев, Александр Корнейчук, Мирзо Турсунзода каби шоир ва ёзувчиларнинг номлари умумхалқ ўртасида маълум эканлиги, Мухтор Авезов, Меҳди Ҳусайн, Олес Гончар, Ойбек асарларининг қандай ва қанча тилларга таржима қилинганини маҳобатли далил сифатида келтиради.

Ўртасига ҳинд ёзувчилари Шарқ мумтоз адабиёти-ни билишда ўзларининг чакки эмасликларини намойиш этмоқчи бўлишган. Улуғ меҳмоннинг ҳузурда

учта хонанда-машшоқ галма-галига Ҳофиз, Румий, Навоий, Фирдавсийларнинг ғазаллари асосида ашула ижро этишган. Шавқ билан қуйланган мақомлардан сўнг суҳбатдош ҳинд адиблари тантанавор қиёфада:

— Яъни масалан, шунақа. Биз бу улуг шоирларни биламиз ва эъзозлаймиз. Сиз-чи? — деган маънода улуг меҳмонга савол назари билан қараганлар.

Концерт тугагач, ардоқли меҳмон уша-уша Ҳофиз, Фирдавсий, Навоийларнинг ғазалларидан байтларни ёдаки айтиб берганида, бундан мезбонлар дол булишган:

— Сиз бу шоирларни ҳам биласизми?

— Мен уларнинг ижодларини ҳали дорилфунунда таҳсил курган чоғларимда ўрганган эдим.

— Уларни ҳозир ҳам ўрганишадими?

— Албатта, ҳатто олдингига қараганда ҳам кўпроқ. Масковда ва жумҳуриятларда уларнинг асарлари нашр ҳам қилинади.

ЛИСОНИЙ ПАРОКАНДАЛИК «САМАРАСИ»

Тиллар парокандалиги — инсониятнинг бир неча минглаб тилларда сўзлашуви ҳамда яна шу турли-туман тилларда бир неча минг йиллар мобайнида яратилган ва ҳозир ҳам яратилаётган мислсиз маданият, адабиёт, илм-фан обидаларини «лисоний тўсиқлар» оша умумбашарий, умумхалқ мулкига айлантириш муаммоси азал-азалдан, барча замонларда инсониятнинг орзуси бўлиб келган.

Бундай қараганда, ўз миллий чегаралари теграсида расман ягона тилда иш олиб борувчи, бошқача айтганда, ягона давлат тилига эга бўлган, ягона бир адабий тилга таянган мамлакатларда таржимага эҳтиёж йўқдай туйилади. Аслида бошқача. «Бир тилли» давлатларда ҳам, гарчи «ички таржимавий тармоқланиш»га зарурат туғдирувчи омиллар бўлмасада, икки ҳаётий эҳтиёжга кура, улар барибир таржимага мурожаат қиладилар. Бири — жаҳондаги бошқа миллатларнинг тилларида бунёд этилган китобларни узлаштиришга бўлган қизиқиш; иккинчиси — ўз тилида яратилган китобларни дунёдаги булак халқлар ўртасида тарқатишдан кузатиладиган манфаатдорлик.

Кўпмиллатли давлатларда эса, юқоридаги икки қудратли омилдан ташқари, ички миллий вазиятлар туфайли кўп томонлама, серқирра, мураккаб таржима

жараёнлари ҳам содир бўлади. Айтайлик: инглиз тилидан — урисчага — узбекчага таржима ҳамда узбек тилидан урисчага — инглизчага таржима ва ҳоказо. Турғунлик, машъум мустабид тузум, «улугоғачилик» даврида таржимавий фаолият андозаси шундай эди. Агар собиқ Шўролар Иттифоқида 130 миллат вакиллари яшаши, бу ерда 76 тилда адабиёт яратилишини куз олдимишга келтирсак, бизда таржимавий вазият қанчалик мураккаб, кўп босқичли ва сертармоқ эканлиги маълум бўлади.

XII аср форс-тожик ҳамда турк мумтоз адабиётининг буюк намояндаси Жалолоддин Румийда (1207—1273) шундай масал бор: турли шаҳарлардан келиб қолган тўрт киши чорраҳада учрашиб, иттифоқо бир дирҳам пул топиб олишади. Бу туртовлон форс, турк, рум фуқароси (юнон) ва араб эдилар. Ҳалиги бир дирҳамга нима харид қилиш баҳсида улар довлашиб қоладилар.

*Форси гуфто: «Аз ин чун вораҳем,
Ҳам биё, к-инро ба ангуре диҳем».*
*Он араб гуфто: «Маозоллоҳ ло,
Ман инаб хоҳам, на ангур, эй дағо».*
*Он яке к-аз турк буд, гуфт: «Эй кузум,
Ман намехоҳам инаб, хоҳам узум».*
*Он ки руми буд, гуфт: «Ин қилро
Тарк кун, хоҳам ман истофилро».*

Мазмуни шундайки, форс «ангур» олмоқчи бўлади, араб — «инаб», турк — «узум», юнон эса «истофил» харид қилишни истайди. Бу можаро сабабидан хабар топган юз тилни билувчи бир киши (полиглот) томонларни «мурасага» келтириб, уша бир дирҳамга узум олиб улашади. Бас маълум бўладикки, форс, араб, турк, юнон тўртталаси ҳам, ҳар бири узича, айнаи бир нарсани хоҳиш этибди-ю, лекин уларнинг тилларида уша нарсанинг номи ҳар хил аталганидан, бир-бировининг тилига тушунмай, ғалва кўтараётган эканлар.

Бу лисоний парокандалик «самараси»дир.

«БОБИЛ МИНОРАСИ»

Қадимги яҳудий ривоятига кўра, бутун курраи заминни сув босгандан кейинги даврда Бобил (Мессопотамия)даги Сенаар мулкида одамлар тупланиб, шаҳар ҳамда баландлиги кўк гумбазига туташиб кетади-

ган минор қуришга жаҳд қилганлар. Шу тариқа баний инсон насли Худойи таоло билан баҳслашишга қасд қилган. Тавротда айтилишича, одамзод наслининг бундай шаккоклигидан дарғазаб бўлган Тангри таоло уларнинг тилларини шу қадар «аралаш-қуралаш» қилиб юборганки, оқибатда кишилар бир-бирларини тушунмайдиган бўлиб қолганлар. Сунгра Парвардигор одамзод наслини, унинг авлодларини бир-биридан жудо қилиб, уларга рўйи заминнинг турлитуман бурчакларидан маъво (макон) ато этган. Қурилмай чала қолган шаҳарга эса «Бобил» номи берилган (айтишларича, бу қадимги яҳудий тилидаги «балал» — «аралаш-қуралаш», «олаговур» феълидан олинган). «Бобил минораси» ҳақидаги ривоятда Бобил мулкида (Вавилонияда) зиккуратлар (баҳайбат диний ибодатхоналар) қурилишида жуда кўплаб эл-юртлар, қавмлар, турли-туман этник гуруҳларнинг иштирок этганлиги ўз аксини топган. «Бобил минораси қурилиши» (Вавилонское столпотворение) деганда оломоннинг алғовдалгов, ғала-ғовурлари, баайни «ит эгасини танимайдиган» бир ҳолат тушунилади. (Катта Энциклопедия. Учинчи нашр, IV жилд, 221-бет).

Мазкур икки манба — масал ва ривоятда инсониятни азалдан банд этиб келаётган икки ҳодиса: лисоний парокандалик билан умумбашарий муштарак тил туйғуси ўз аксини топган. Чунончи, «Бобил минораси»да инсоният ихтиёрида азалда ягона тил, муштарак алоқа воситаси мавжуд бўлиб, сунгра тиллар «парчаланиб», «тармоқланиб» кетганлиги воқеалари ҳикоя қилинса, Жалолиддин Румий масалида гуё ана шундан кейинги даврларда кечмиш ҳодисалар, яъни лисоний парокандаликдан келиб чиққан чигалликлар жонли манзара — форс, араб, турк, юнон тилларининг дучлашуvidан содир бўлган вазият, бамисоли «қиссадан ҳисса» қаламга олинган.

ТАМАЛ ВА АМАЛ

Франсия Фанлар академияси берган маълумотларга кўра, Ер курраси аҳолиси қарийб 2.796 тилда сўзлашади. Башарият 11 та асосий, 50 та «майда» лисоний туркумларга кирадиган тилларда фикр алмашади. Халқлар жами 7-8 мингтача шевалардан фойдаланадилар.

Таржимачилик соҳасида собиқ Шуролар Иттифо-

қи узоқ йиллардан бери дунёда муқим биринчи уринни ишғол этиб келаётганлиги, Ўзбекистон ҳам таржима адабиётининг кулами ва суръати жиҳатидан мисли кўрилмаган ютуқларга эришганлиги ҳақида тез-тез пиланда қилиб туриларди. Бироқ Шароф Рашидов мақолалида Ҳиндистон диёрида утказилган икки суҳбат муносабати билан илгари сурилган мазкур икки фикр Ўзбекистонда Шарқ шеърляти руҳи, голялари, асотирляри асосида яратилган аслий (оригинал) асарларнинг урис тилига ҳамда жаҳондаги бошқа халқлар тиллярига утирилиши масаллярига тухташ лозим экан, бу хусусда Халқаро Фирдавсий мукофоти совриндори, профессор Шоислом Шомухаммаднинг «Туганмас хазина» номли мақолясини ҳаволя қилиш билан, асосий муддаога утишга ошиқамиз.

(Шоислом Шомухамедов, Хазиналар жилоси. Ташкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 380-392-бетлар).

Ўзбек халқи уз классик фани, адабиёти, маданияти ва санъатини чуқур урганиш, нашр этиш билан бирга, жамики арабу ажам халқляри тарихи ва адабиёти намуналярини ҳам уз тилига таржима қилишга жаҳду жадал қилмоқда. Улар орасида, хусусан, ҳинд адабиётидан ўзбек тилига утирилган асарлар сони йил сайин ошиб борган. Бунда қадимги ҳинд адабий ёдгорликляри «Маҳобҳарата», «Рамаяна»дан қилинган таржималар билан бирга, «Калиля ва Димна», Мирзо Бедилнинг «Комде ва Мудан» достони, Робиндранат Токурнинг саккиз жилддан иборат асарлар мажмуаси, Хужа Аҳмад Аббос, Прем Чанд, Кришан Чандр, Мулк Рож Ананд сингари машҳур ҳинд адиблярининг бир томлик танланган Асарлярини курсатиш мумкин. Булардан ташқари, Анант Каршиқнинг «Қашмир маликасининг сири», М.Бандоподхойнинг «Падма дарёсининг қайиқчиси», Бхаттачарьянинг «Очлик» сингари ромонляри ўзбек тилига ағдарилган. Сунги беш йил (1975-80) давомида Ўзбекистонда Шарқ адабиётидан қилинган таржималарнинг миқдори (тиражи) бир миллион икки юз минг нусхани ташкил этган. Собиқ Шурулар миқёсида эса 25 ҳинд ёзувчисининг 200 дан ортиқ китоби 24 тилда 10 миллиондан ортиқ нусхада босилган. Жумладан, Робиндранат Токур асарляри 14 тилда 75 марта, Кришан Чандр асарляри 10 тилда 16 марта чоп этилган.

Шароф Рашидовнинг ҳинд ёзувчилари билан қилган суҳбатида илгари сурилган уша масалалар тарихий йўсинда ҳам, замонавий маданий жараён тараққиёти нуқтаи назаридан ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Бунда, хусусан, муаммонинг тарихий анъана ва ҳозирги замон адабий жараёни, адабий-тарихий, таъбир жоиз бўлса, таржимавий анъаналарнинг вори-сийлиги, уларнинг адабий мукамаллик (адекватлик) томон ривожланиб бориши сингари жиҳатларини қараб чиқиш анча сезиларли самара беришига диққатни қаратмоқчиман. Ерқин мисол тариқасида эса, узоққа бормай, уша-ўша «Кашмир қушиги» дostonига мурожаат қилишнинг узи кифоя.

«Кашмир қушиги» узининг адабий-тарихий илдизлари, икки ўрнча таржимаси ва, аксарият, улар орқали жаҳондаги аллақанча халқлар тилларига утирилиши, адабиёт (поэзия) ва санъатнинг узаро ҳамкорлиги, романтизм билан реализмни пайвандловчи омиллар, ҳозирги ёзма адабиётда мифологиядан фойдаланиш маҳорати, таржима ва таҳрир, мукамал таржима яратиш ишининг давомий (такрорий) хусусиятга эга эканлиги сингари масалалар таҳлили эътибори билан нодир манбага айланди.

«Кашмир қушиги»нинг тарихий илдизлари, гоёнинг туғилиши, асарнинг яратилиши ва саҳналаштирилиши жараёнларини тасаввурга келтирганда, шууримизда дафъатан асар охирида муаллиф узи қайд этган қуйидаги маданий-жўғрофий минтақалар пайдо бўлади: Сринагар-Деҳли-Тошкент, 1955—1979 йиллар. (Бу маълумотлар дostonнинг 1982 йилги нашридан олинди. Асарлар. Беш жилдлик, 3-том. 335-370). Лекин юқорида қайд этилган генетик, тарихий омиллар, гоёнинг туғилиши ва қоғозга тушиши, ифода йўсини жараённинг барча босқичлари эътиборга олинса, шартли равишда, бу минтақаларга яна бир қанча манзилларни қушишга тўғри келган буларди. Чунончи: Кашмир-Сринагар-Деҳли-Самарқанд-Тошкент... Башарти, бунга асарнинг таржималар орқали жаҳон халқлари тилларига тарқалиш лисоний жўғрофия (лингвогеография)си ҳам даҳлдор деб қаралса, юқоридаги силсилага яна янгидан-янги маданий марказлар, пойтахтларнинг номларини қушиш жоиз буларди.

Мана қўлимизда янги таржималардан бири —

«Кашмир қушиғи»нинг венгер ва ўрис тилларидаги матнларини гугурт қутисидай жажжи шаклга (4x5,2) сиғдирган ниҳоятда бежирим нашри. Бадиий асар жонли санъат, шундай экан унинг туғилиши, авлодлари, ўз тақдири мавжуд, демак қиссанинг венгерча таржимасини бунёд этган Будапешт шаҳри ҳам, шубҳасиз, мазкур силсилага қушилади.

ФОЯВИЙ НЕГИЗ ВА ТАБИЙ ТИМСОЛ

Фоя сифатида Сринагар ва Дехлида туғилиб, тугал бадиий асар мақомида Самарқанд ва Тошкентда этилиб, яратилган, ўзбек тилида драматик асар тарзида радиокомпозиция қилиб эшиттирилган, мултипликасион филм қилиб намойиш этилган, балет сифатида Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги академик опера ва балет театрида ҳамда Масковдаги академик Катта опера ва балет театри сахналарида ижро қилинган бу асарнинг зафарли юриши, турли-туман эл-юртлар, қитъалар, тиллар буйлаб жаҳонгашталигини таъминлаган қудрат нимада? Дастлаб, ибтидо маъносида, Самарқанд дорилфунуни мажлислар залидан адабий-уй-ният сифатида ҳикоя қилинган воқеа тугал бадиий асар шаклига кириб, буёғи Кремлнинг Сўездлар саройи сахнасида ажойиб балет сифатида намойиш этилишигача босиб ўтилган манзилнинг сеҳрли, жозиб оҳанрабосини қандай белгилаш мумкин? Бунинг бирон сабабияти, қонунияти, сири борми?

Шак-шубҳасиз, миллий адабиётларнинг энг яхши, сара асарларигина бошқа тилларга таржима қилинади. «Яхши», «сара» деганда асарда бадиий нафосат, тимсолли тасвир, лисоний-ботиний (интим) ҳис-туйғуларнинг қанчалик нозик ифодалангани инобатга олинади. Лекин бугина эмас. Асосий талаб асарда чуқур умумбашарий мазмун-муддао, инсон озодлиги, эрки, ҳуқуқи учун кураш, уни асрий қуллик занжиридан халос этишга интилишнинг бадиий тимсолларда қай тарзда ифодаланганидан иборат. Агар юксак уй-ният билан бадиий маҳорат, ёзувчининг мусаффо қалби, шоирона, лирик ҳис-туйғулари қушилиб намоён бўлса, бу чинакам санъат асаридир.

«Кашмир қушиғи»нинг айни ўзбек адабиёти замида пайдо бўлиши, унда хорижий мавзунинг қаламга олингани, асардаги юксак инсоний хусусиятларнинг нозик-нафис пардаларда куйланиши, мажозий тим-

солларнинг кутаринки, тантанавор-маҳобатли (романтик) услубда гавдаланиши тасодифийми? Бундай қараганда, жуда қизиқ манзара намоён бўлади: ҳиндӣна мифология — ўзбекона тасвир — русиёна талқин. Сўз — ҳаракат-буёқ иттифоқи.

Хуш, муаллифни нега узга бирон манзил ёки халқ асотирлари эмас, балки айнан Кашмир афсонаси қизиқтирди? Бу афсонада ҳикоя қилинган воқеалар бошқа бирон иқлимга эмас, балки фақат шу Кашмиргагина хосми? Муаллиф Кашмир воқеалари тасвирини қаламга олар экан, уз ортида қандай адабий-тарихий анъаналарга эга эдию, ёзма адабиёт обидасига айланган бу ривоят ҳозирги ва келажак авлодларга нима бериши мумкин?

«БУ ЙЎЛЛАР КЎП ҚАДИМ ЙЎЛЛАР»

Кашмир! Шу биргина сўзнинг ўзиёқ ўзбек уқувчисига Рум, Бадахшон, Сарандиб, Ҳирот, Балх, Бағдодшариф, Шом-шариф, Деҳли, Кобул сингари шаҳар ва юртларнинг номларидек, қачонлардир, қандайдир, нима биландир боғлиқ нарсалар ва воқеалардан дарак беради.

Дуст ҳинд адиблари Румий, Фирдавсий, Навоий, Ҳофиз, Фузулийлар яратган улмас бадиий жавоҳирлар билан бизни ҳайратга солмоқчи бўладилар. Ҳолбуки, бугунгина эмас, балки минг йил, беш юз йил олдин кечмиш воқеаларни ҳисобга олганда ҳам, аҳвол нечук эди?..

Ўзбек-ҳинд илмий ва адабий алоқалари жуда қадимий тарихга эга. Бу икки халқнинг фан ва адабиёт намояндалари азал-азалдан бири-бирига устоз, бири-бирига шогирд, ҳамкору ҳамдаст бўлиб келганлар. Масалан, буюк ватандошимиз, риёзиёт ва жўгрофия фанларида беназир, буюк олим Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (тахм.780-847) уз илмий фаолиятининг дастлабки даврида ҳиндларнинг фалакиёт ва риёзиёт (математика)га доир «Сиддханта» аталмиш асарини мукаммал таҳрир қилган. Айтишларича, Брахмагупта деган мунажжим томонидан 628 йилда ёзилган «Сиддханта»ни 772 йилда ҳинд олими Пандит Вархапати Бағдодга олиб келган. Ҳанси асарга бу асарга жуда қизиқиб қараган ва уни дарҳол араб тилига ўзгиртишни топширган. Орадан би... йил унча, китоб «Синдханд» номи билан араб тилига таржима қилинган.

Уша вақтларда бу асар Шарқ олимлари учун қўланма бўлган. Лекин асарнинг куп жойларини тушуниш қийин ва унда анча-мунча хатолар ҳам бор эди. Хоразмий уни ўқиб, қийин ва хато жойларини топган ҳамда қайтадан ишлаган, китобга бир неча боб қўшган, тушуниб бўлмайдиган ибораларни ўз тажрибасига асосланиб тузатган, енгиллаштирган ва асарга «Қисқача Синдихинд» деб ном берган. Шундай қилиб, янги ажойиб бир илмий тадқиқот вужудга келган. Уша даврда «Синдихинд»ни ўқиган кишилар Хоразмийнинг бу янги асарини зўр қувонч билан қабул қилганлар. (А.Ирисов, А.Носиров, И.Низомиддинов. Урта Осиёлик қирқ олим. «Фан» нашриёти, 1961).

БЕРУНИЙ ВА ҲИНДИСТОН

Ватандош, бобокалон буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) Ҳиндистон, унинг аҳолиси, маданияти, тили, олимлари билан бўлган муносабатлари фан тарихида алоҳида бир бобни ташкил этади. Аввало, бу қадимий мамлакатга бағишлаб у «Ҳиндистон» деган махсус асар ёзган. Китобнинг тўлиқ номи: «Китоби фи таҳқиқи молил Ҳинд мин мақола мақбула фил ақл ау марзула» (Ҳиндларга махсус нарсаларни тушунтириш китоби). Бу асарни олим 1020 йилда ёза бошлаб, 1030 йилда ниҳоясига етказган. Шуниси диққатга сазоворки, Беруний қўлга киритган кўпгина мислсиз илмий ютуқлар ва кашфиётлар ҳам унинг Ҳиндистон даври ҳаёти ёки мазкур асарга вобастадир. Бу мамлакатда у алақанча жўғрофий тадқиқотлар ҳам олиб бориб, Лоҳур қалъасининг кенглиги 34 даража 10 дақиқа эканини ўзи аниқлаганини фахрланиб гапирди. Булардан ташқари, Ғазни, Кобул, Гандиамир, Дунпур, Ламғон, Пиршавур, Вайҳанд, Жайлам, Нандна, Мултон, Сиёлқут, Мандаккапур сингари жойларнинг жўғрофий кенгликларини биринчи бўлиб аниқлаган ҳам Беруний бўлади. У Лоҳурдан Кашмир қалъасигача 56 мил эканини, унинг ярми тепалик ва ярми текис даладан иборатлигини исбот этади. Беруний Нандна қўрғонидан туриб Ер шари айланасини ўлчаб чиққан.

Олимнинг эътироф этишига қараганда, Ҳиндистон тўғрисида китоб ёзиш унга жуда қийин бўлган. Чунки у қандайдир, бизнинг тасаввуримиздаги «экспедициялар» йўли билан эмас, балки якка ўзи текшириш олиб

борган. Бироқ на вақтини, на ўзининг маблағини аямасдан, ўлик тиллар жумласига кирадиган санскритда (қадимги ҳинд тили) ёзилган китобларни қидириб топади. Ҳинд тилини ўргатадиган кишиларни излайди. Бу ишларнинг барини муаззам Ҳиндистон ва унинг халқига бўлган сўнмас муҳаббати туфайли амалга оширганини Берунийнинг ўзи лутфан қайд этиб ўтган.

«БОШҚА ХАЛҚЛАРНИ БИЛИШНИ ИСТАСАНГ, ТИЛИНИ ЎРГАН»

Таниқли жўғрифийун олим, профессор Ҳамидулла Ҳасанов Берунийнинг халқпарварлигидан, комил илмий эътиқодидан урناк олса арзийди, деган фикрни изҳор этаркан, далил сифатида бу мутафаннин (қомусий) олимнинг араб, ҳинд, юнон ва хоразм фанларини, маданияти ва тилини бирдай улуғлаганлиги, турли халқ, турли дин кишиларини қариндош, оға-инидай кўрганлигини алоҳида қайд этади. Улуғ Берунийнинг минг йиллик қанотида бизнинг давримизгача парвоз қилиб келган мана бу таббарук нафаси айни ҳикмат эмасми: «Сайёҳ олимлар» китобининг муаллифи Ҳамидулла Ҳасановдан: «Ҳар бир халқ бирон фан ёки амалиётнинг тараққий этганлиги билан машхурдир», «бошқа халқларни севишни урганмоқ истасанг, уларнинг тилини ўрган, ҳаёт тарзини, одатларини, тафаккурларини эҳтиром эт» (Тошкент, 1981, 104-105-бетлар).

Абу Райҳон Берунийнинг Ҳиндистонга муносабатида диққатга молик жиҳатлар сифатида унинг ҳинд тилини махсус ўрганганлиги, ҳиндларнинг илмий ва диний китоблари билан муфассал танишганлиги, ҳинд фуқаросининг тафаккур тарзи, урф-одатлари, эътиқоди, тарихи билан шуғулланганлиги ва, ниҳоят, ҳинд олимларидан таълим олганлигини эслатиш мумкин. Айни вақтда у ҳиндлар орасида куп янгиликлар тарқатди. Аввало, улар орасида араб, юнон, форс, яҳудий маданияти ва фани ютуқларини ёйди. «У аввало ҳиндуларнинг гуё талабаси, кейинчалик муаллими бўлган. Ҳиндуларнинг уни «бепоён илм уммони» деб атаганлари бежиз эмас».

Абу Райҳон Беруний санскрит тилини шу қадар мукамал эгаллаган эдики, унинг асосида икки томонлама таржима амалларини бажарган: бир томондан, санскритдан арабчага китоблар таржима қилган бўлса, иккинчи томондан, Эвклид ва Птоломей асарларини араб тилидан санскритга кучирган. Бундан кўринадики, Абу Райҳоннинг мазкур таржималарида ҳинд, араб, юнон тиллари ва улар асосида яратилган илмий-маданий мерос, турли миллий муҳитлар ҳамда чинакам юксак умуминсоний мақсадлар бир-бири билан чирмашиб, пайвандланиб кетган. «Бундан мақсад — билимларни тарқатмоқ истагим эди», — дейди Беруний. Яна: «Ҳиндларнинг икки китобини («Санья» ва «Патанжала») араб тилига таржима қилган эдим», «Мен Евклид ва Батлимуслининг «Алмажистий» китобини ҳиндлар учун таржима қилиб, уларга астролябия санъатини ёзиб бераман, ҳиндлар орасида илм тарқатишга ва уларда йўқ илмни бор қилишга қизиқаман» («Ҳиндистон»).

(Астролябия (юнон.) Астрономияда узунлик ва кенгликларни аниқлаш учун XVII асргача қўлланилган бурчак улчаш асбоби. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати», II жилд, 60-бет).

Бундай ниятнинг покиза ва олийжаноблиги хусусида айни мамлакатнинг доно ва фозил фарзандларига мурожаат этмоқ жоиздирким, Жавоҳарлал Нерудай бир улуг зот «Ҳиндистоннинг кашфи» номли китобида мазкур «Ҳиндистон» асари ҳақида азбаройи мамнуният билан қайд этган эди: «Беруний юнон фалсафасини урганди; ҳинд фалсафасини мутолаа қилмоқ учун санскрит тилини ургана бошлади. Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солишгирди, улардаги мавжуд умумийликни куриб ҳайратда қолди. Берунийнинг китоби ҳақиқий материалларни қамраб олиш билан бирга, урушлар, босқинчиликлар, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, фан аҳллари ўз ишларини давом эттирганликларини курсатиб беради. Орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб турган пайтларда ҳам Беруний, бегона одам бўла туриб, бу улка кишилари аҳволини туғри тушунтиришга ҳаракат қилди».

БОБУР ВА ҲИНДИСТОН

Тақдир тақозосига кура, уз эл-юртини куйиб, ҳинд сари юзланган, уз тарихий салтанати ва шажарасини буюк Ҳиндистон билан боғлаб, вафотидан кейин ҳам узоқ даврларгача ҳукм сурган сулола қолдирган яна бир узбек олими ва шоири Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир (1483—1530).

Бобур таниқли лашкарбоши, давлат арбоби, ёзувчи, шоир, дин, меъморчилик, санъат ва фанни гоят қадрлаган, мусиқа, ҳарбий хизмат борасида рисолалар яратган закий инсон эди.

Ун туққиз яшар Бобур 1504 йилда Кобулни қулга киритади. У ердан туриб Мовароуннаҳрга бир неча марта юришлар қилади, аммо етарли кучга эга бўлмаганидан, муваффақият қозона олмайди. Шундан сунг узоқ вақт тайёргарлик кургач, 1525 йилда Ҳиндистонга қушин тартади. Понипат шаҳри ёнида юз берган ҳал қилувчи жангда Деҳли султони Иброҳим Лудийни, муҳолиф қушини турт баравар ортиқ бўлишига қарамай, тор-мор келтиради. Шу тариқа Деҳли ва Оғрани (Агра) эгаллайди ва аста-секин шимолий Ҳиндистонда уз ҳокимиятини ўрнатади. Бангола қултигидан тортиб, буёғи Балх ва Амударё соҳилларигача бўлган катта ҳудуд Бобур давлати таркибига кирар эди. Бу давлатнинг асосчиси бўлган Бобур у ерда бор-йўғи беш йил ҳукмронлик қилиб, 1530 йилда вафот этади.

БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

Ҳиндистон Заҳириддин Муҳаммад Бобур асос солган салтанат «Бобурийлар империяси» (1526—1858) номи билан машҳур бўлиб, бу тарихда «Буюк мўғуллар империяси» деб юритилган. Бобур Ҳиндистонни забт этганидан сунг, Маҳмуд Ғазнавий, Чингиз, Амир Темур сингари мулки Ҳиндистондан чиқиб кетмади, уни тарк этмади, балки у ерда турғун бўлиб қолди. Ҳаётининг охириги вақтларида уз қули остидаги ерларни уғилларига улашиб берди. Ҳиндистон тунгич уғли Ҳумойунга, Панжоб Мирзо Комронга, Кобул билан Қандаҳор Мирзо Аскарӣга, Бадахшон эса Мирзо Ҳиндолга тегди. Ҳумойун вафотидан сунг, 1556 йилда унинг уғли Акбар тахтга утирди. Акбаршоҳ (1542—1605) даврида Ҳиндикушдан жануб тарафдаги Годавари дарёсигача бўлган ҳудудлар бобурийлар та-

сарруфига утди. Акбаршоҳнинг ўгли Жаҳонгир (1605—1627) салтанатни янада кенгайтириш сиёсатини утказди. 1614 йилда Меварни, 1615 йилда Ассомни, 1621 йилда Кашмирдаги кичик Киштвора мулкини Ҳиндистонга қушиб олди. 1624 йилдан эътиборан ҳокимият унинг хотини Нур Жаҳон қўлига утди. Жаҳонгирнинг ўгли Шоҳ Жаҳон (1627—1658) Декан мулкини бўйсундирди (1632—1636), 1638 йилга келиб Қандаҳорни эгаллади. Аврангзеб Оламгир (1618—1707) ҳам Ҳиндистон мамлакатини янада кенгайтиришга муваффақ бўлди. «Акбар, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлиги даврида бобурийлар империяси тараққий этди. Мамлакат бирмунча марказлашди ва маданий ҳаёт ўсди. Аврангзеб вафотидан сўнг ички курашлар кучайди. Бундан ташқари, овруполиклар (Португалия, Дания, Ҳолландия ва Англия)нинг босқинчилик сиёсати бошланди. Натижада мамлакат майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. Бобурийлар империяси 1858 йилда инглиз мустамлакачилари томонидан бутунлай тугатилди» (Қомус, 2-жилд, 293-295).

Бобурийлар Ҳиндистонда 332 йил ҳукмронлик қилган бўлиб, уларнинг сулоласи хронологик тартибда қуйидагича кўринишга эга: Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1526-1530), Ҳумойун (1530-1539, 1555-1556); Акбаршоҳ (1556-1605), Жаҳонгир (1605-1627), Шоҳ Жаҳон (1627-1658), Аврангзеб Оламгир (1658-1707), Баҳодиршоҳ I (1707-1712), Жаҳондоршоҳ (1712-1713), Фаррух Сийар (1713-1719), Муҳаммадшоҳ (1719-1748), Аҳмадшоҳ (1748-1754), Оламгир II (1754-1759), Шоҳ Олам II (1759-1806), Акбар II (1806-1837), Баҳодиршоҳ II (1837-1858).

ҲИНД ТАҚДИРИДА БОБУР ВА АКБАР

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Воҳид Зоҳид Ҳиндистонда инглизлар ҳукмронлиги билан Бобур ва бобурийлар салтанати даврини қиёсга келтирар эканлар, инглиз мустамлакачиларига қарши Деҳлида кўтарилган биринчи оммавий ҳинд озодлик ҳаракати (1857-1859 йилларда бўлиб ўтган сипоийлар қўзғолони) бобурийлар давлатини тиклашни, ҳатто сулоланинг энг сўнгги вакили Баҳодиршоҳни узининг доҳийси тимсоли сифатида байроқ қилиб кўтарганлигини эслатади («Бобурнома», 1960, 12-бет). Ниҳоят,

Жавоҳарлал Неру ҳам Бобур ва унинг набираси Акбар фаолиятига жуда юксак баҳо берган.

«Бобур дилбар шахс, уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, — деб ёзганди Жавоҳарлал Неру. — У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши куради. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ ва куп яхши фазилатларга эга бўлган. Мард, жасур, зукко лашкарбоши, раҳмдил, шафқатли, идеалист ва ҳаёлпараст, булар билан бир вақтда у ҳаракатчан, уз ишини давом эттирувчиларнинг ижтимоий садоқатига сазовор бўлиш учун ҳаракат қилувчи одам бўлган.

Саркарда сифатида у Ҳиндистоннинг кенг ҳудудини узига бўйсундирган, лекин бу ютуқлардан ҳам мустаҳкамроқ ғалабани қулга киритишни, яъни одамларнинг ақлини ва қалбини забт этишни уйлар, Акбар саройида бўлган португалиялик иезуитларнинг айтишларига қараганда, унинг боқиши жозибали бўлиб, «кўзлари қуёш тушиб ёриган денгиздай чакнаб турар эди...» Акбар қадим замонлардан бери ҳаёл қилиб келинаётган бир давлатга фақат сиёсий жиҳатдан бирлашган бир бутун Ҳиндистонни эмас, балки бир халққа уйғун ҳолда қушилган ягона Ҳиндистон ҳақидаги кўҳна орзуни қайта тиклади...

Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр, мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолий Ҳиндистондаги ҳинду ва мусулмонларнинг бир-бирига бўлган маданий таъсирлари худди унинг даврида бирмунча олдинга силжиган. Акбарнинг ўзи сўзсиз ҳиндулар орасида қанчалик машҳур бўлса, мусулмонлар уртасида ҳам шунчалик машҳур бўлган. Мўғул сулоласи худди ҳинд сулоласи сифатида мустаҳкамланган (Жавоҳарлал Нерунинг «Ҳиндистон кашфи» асаридан. 1955. Иқтибос ўрисчадан В. Й. Зоҳидов таржимасида берилди).

ҲОЖИ ҲУСАЙН

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳиндистон, Марказий Осиё ва Русия билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилганлиги ҳам тарихдан маълум. Чунончи, академик В. В. Бартолд узининг «Оврупо ва Русияда

Шарқни ўрганиш тарихи» номли китобида (1925) қизиқ бир далилни келтиради. 1833 йил сентябр ойида Масковнинг савдо-тижорат аҳли узини султон Бобурнинг элчиси деб эълон қилган, шоҳнинг Масков подшоши билан «дўстлик ва биродарлик» муносабатлари ўрнатиб қайтиш мақсадида юборганлигини изҳор этган Ҳожи Ҳусайн билан учрашиб, ҳанг-манг бўлиб қоладилар. Чунки Бобур Мирзо 1530 йил 21 декабрда дунёдан ўтган эди. Бундан чиқадики, Ҳожи Ҳусайн Бобур ҳаётлиги вақтида дўстлик муносабатларини ўрнатиш учун Ҳиндистондан Русияга саёҳатга отланган ва бу ерга икки йил деганда етиб келган.

«КАШМИР» КАЛИМАСИНИНГ МАЪНОСИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 1525-1530 йилларда Ҳиндистонда яратилган, 1494-1530 йиллардаги воқеалар тасвирини уз ичига қамраган қомусий асари «Бобурнома»да бу улуғ мамлакат, унинг иқлими, табиий шароити, аҳолисининг иқтисодий турмуш тарзи, маданияти, тили ва ҳоказолар ҳақида жуда кўп қимматли маълумотлар берилган. Мазкур асарни диққат билан ўқиган ҳар бир кимса Бобурнинг улуғ Ҳиндистон мамлакатига бўлган чуқур муҳаббати акс этганлигини туймаслиги мумкин эмас. Тўғри, «Бобурнома» том маънодаги бадиий асар эмас, балки юксак илмий аниқлик билан ёзилган воқеаномга бўлганлигидан, муаллиф уз кўрган-кечирганларини қандай идрок этган бўлса, шундайлигича тасвирлашга ҳаракат қилган. Гоҳи ўринларда ҳиндларнинг иқтисодий турмуш тарзларидаги айрим жиҳатлар қора бўёқларда чизилган ҳоллардан ҳам кўз юмиб бўлмайди, бироқ бундай ҳаққоний тасвирлар ҳиндлардан қандайдир нафратланиш ёки уларни таҳқирлаш мақсадларига қаратилмаган, балки фуқаронинг ночор аҳволига ниҳоятда ачиниб, афсус ва надомат чекишни ифодалайди. Асарнинг асосий мавқеи эса, шак-шубҳасиз, Бобурнинг Ҳиндистон халқи, унинг олимлари ва мутахассисларига сидқидил ҳурмат билан қараганлиги, мамлакат ободончилиги йўлида узининг заҳмат чекканлигини ҳаққоний тасвирлашдан иборат.

— Ҳиндистон мамолики васиғ ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқий бўлубтур, — деб ёзади Бобур Мирзо. — Шарқи ва жануби, балки гарби ҳам Муҳит дарёсиға мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдурким,

Ҳиндикуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвастур. Фарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор вақий бўлубтур. Жамий Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Туртинчи иқлимдин Ҳиндустонда йуқтур.

Абу Райхон Бериунийнинг «Қонуни Масъудий» асарида келтирилган етти иқлим мамлакатлари орасида курамиз: биринчи иқлимда — Ҳиндистон, Ҳиндихитой... Иккинчи иқлимда — Синд, урта Ҳиндистон ... Учунчи иқлимда — Шимолий Ҳиндистон... Туртинчи иқлимда — Кашмир. (Ҳ. Ҳасанов, 1981, 86-87).

Ғариб (ажойиб-ғаройиб. — Ғ. С.) мамлакате воқеъ бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа узга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозий ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча узгача воқий бўлубтур. Кобул тавобии гармсерлар агарчи баъзи ишта Ҳиндустонга мушобаҳати бор, баъзида йуқ. Синд сувини утгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тариқидадур. Шимолдағи тоғким, мазкур булди, Синд дарёсидин утгач, бу тоғда Кашмир тавобии вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдағи вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир дохили экандур. Кашмирдин утгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангола ва балки Муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирга еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаффуз қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин узга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш булғайлар («Бобурнома», 340, 342).

«...ВАЛЕ МЕНИНГ ИШИМ УЛ ПОДШОҲЛАРНИНГ ИШИГА ЎХШАМАС»

Узга эл-юртларни забт этиш билан боғлиқ барча ҳарбий тадбирлар: жаҳонгир мантиқи нуқтаи назаридан, шароит тақозо этган уринларда қамал, қувғин, кирғин, асир олиш, таъқиб ва ҳоказолар, шубҳасиз,

Бобурга ҳам бегона эмас эди (дарвоқе, у саркарда сифатида узи амалга оширган барча қилмишларини заррача яширмайди, уларни «пардозлаб» ҳам утирмайди, балки бор ҳақиқатни қандай булган булса ушандайлигича тўкиб солади).

Аммо жаҳоннинг бошқа фотиҳларидан тубдан фарқ қилган Бобур, мамлакатни забт этгандан сўнг, уни ташлаб чиқиб кетмагани, балки, шахс ва ҳукмдор сифатида, ўз тақдирини ҳиндлар билан чамбарчас боғлагани, узидан сўнг уларнинг ерида авлод қолдиргани юқорида айтиб утилди. Бобур узининг «шундайлигини», яъни бошқа фотиҳлар ва ҳокимлардан ажралиб туришини сезган ва эътироф этган.

Ҳазрати рисолат замонида бу тарихқача ул юз подшоҳларидан уч киши Ҳиндустон вилоятига мусаллит бўлуб, салтанат қилибтурлар: бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатада муддати мадид салтанат тахтига ултурубтурлар. Иккинчи, Султон Шайхобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобии кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўшамас; не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз салотини анга мутиъ ва мунқод эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак булмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ганимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди (339).

Бобур мамлакатни бирлаштириб, марказлашган ягона салтанат ўрнатишга муяссар булди. Ундан кейинги замонларда, бобурзодалар даврида ҳам, бу майл, яъни ҳамма вақт Ҳиндистоннинг миллий чегараларини кенгайтириш, марказлаштириш, мустаҳкамлашга булган интилиш бош мақсад булиб қолди. Айтиш мумкинки, то инглизлар забт этгунга қадар Ҳиндистон узининг ҳозирги мавжуд миллий-жугрофий, иқтисодий-сиёсий чегаралари ва қиёфасида, асосан, бобурийлар салтанати даврида қарор топди, ягона қудратли давлат мавқеига эга булди.

ҚАЛАМИ ҚИЛИЧИДАЙ ЎТКИР

Бобур фаолиятининг яна бир жиҳатиким, у ўз юрган йулларида жуда кўп ҳолларда боғ, қаср, ҳаммом,

қурилиш ва суғориш иншоотлари, баланд суфалар, каналлар, маърифат учоқлари қолдирди. У жаҳонгирликдан ташқари, ўз давридаги етук шахс, табиатан тадқиқотчи ва шоир эди. Ҳатто жангу жадал, ур-сур, таҳлика остида жонсарак булиб юрган вақтларида ҳам, саёҳат ва ов кезларида ҳам бир қўлидан қиличу қалқон, бир қўлидан қалами тушмади. Йўлда учраган, ўз кўзи билан кўрган, эшитган ҳар бир тарихий, табиий, илмий ашё, сана, воқеа-ҳодисани рақам қилар эди. Тошлар ва тошлардаги ёзувлар, гиёҳлар, тоғлар, дарёлар, юлдузлар, паррандаю даррандадан тортиб то ҳар бир алоҳида олинган шахснинг феъл-атвори, наслу насаби, хуш ва бад қилиқлари, садоқати ва хиёнати, ўтмиш, «ҳозирги» замон ва келажак билан боғлиқ воқеотлар ҳақида жуда муфассал ёзди.

Бобурда турли-туман сабабларга кура, ҳар хил кайфият остида ижод қилинган лавҳалар ҳам учрайди. Лекин Бобур Мирзонинг асосий жиҳати шундан иборатки, у ҳиндларга ҳурмат билан қарайди. Бутина эмас, агар бирон кимса, маълум бир сабабга биноан, ҳинд эли, иқлими, бу халқнинг урф-одатларига таҳқиромиз муносабатда бўлса, ундан қаттиқ қўйинган, хотири ранжийда бўлган. Масалан, 1525 йил воқеалари тасвирида (365) у Ғазни, Гардиз ва Султон Масъудий канорасини Хожа Калонга иноят қилганини сўзлар экан, унга нисбатан қанчалик илтифотли бўлмасин, бу султон Ҳиндистонни тарк этиб, Хуросонга бориб макон қурганида қўрсатган бир номақбул хатти ҳаракатидан жаҳли чиқади. «Хожа Калон чун ҳинддин мутанаффир (нафратланувчи) эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

*Агар бахайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиеҳ руй шавам, гар ҳавойи Ҳинд кунам.*

(Мазмуни: Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам, Ҳиндистонни яна ҳавас қилсам, юзим қаро бўлсин).

Биз Ҳиндустонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураткур. Мен дағи бадиҳада бир рубойий айтиб, битиб йибордим:

*Юз шукур де, Бобурки, кариму гаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини курай десанг Ғазний бор.*

Шу тариқа иддао ва нафратга уткир пичинг билан жавоб қилади. «Ҳиндистоннинг иссиғига тоб беролмас экансан, ўзга истаган жойингга бориб ошён қуравер, лекин бошқа халқнинг турмуши ва иқлимига бунчалик нафрату надоматдан не ҳожат!» деб танбех беради.

ҲИНД МЕЪМОРЧИЛИГИНИНГ ЖОНЛИ ОБИДАЛАРИ

Бобурнинг ҳинд элига булган самимиятини яна қуйидагилардан билиш мумкин: у узининг Ҳиндистонни қўлга киритган даврида туғилган углига шу мамлакат нишонаси ва ҳурмати учун Ҳиндол деб ном қўяди.

Одина куни ойнинг иккисиди Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, ҳоло туфангандоздур Кобулдин арзадоштлар келтуруб, Ҳиндолнинг туққон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шугун тутуб, Ҳиндол от қўйдум (293).

Ҳиндистоннинг заҳматкаш, қўли гул ҳунармандлари ҳақида у фахрланиб сўзлайди:

Темурбекнинг ва Улугбек мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллоғида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуг кушк солибтур, тўрт ошёнлик. Кук саройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур, тўрт ошёнлик... Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар (105);

«Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин (ҳунарманд) беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбойжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Оғрада ушбу Оғранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Оғрада ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз туқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур (361).

Бу қиёсдан учта жуда муҳим хулосани чиқазिश мумкин. Биринчидан, ободончилик ишлари суръати соҳибқирон Темур даврига нисбатан Бобур салтанатида қарийб олти барабар зиёд бўлган (Темур тошдан қурдирган мачитда 200 сангтарош хизмат қилган бўлса, Бобур қул остидаги вилоятларда 2.171 та сангтарош ишлаган). Иккинчидан, Темур бор куч ғайратини пойтахти Самарқандни безашга қаратган бўлса, Бобурнинг бунёдкорлик фаолияти қарийб бутун Ҳинд диёри буйлаб ёйилган. Учинчидан, ва энг муҳими, Темур бошқа мамлакатларнинг (Озарбойжон, Форс, Ҳинд) хунармандларини ўз салтанатининг пойтахтига келтириб хизматга солган бўлса, Бобур ҳиндларнинг ўз ватанида кенг миқёсдаги бунёдкорлик, ободончилик ишларини бошлаб юбордики, бу ажойиб-ғаройиб иншоотларнинг намуналари ва қолдиқлари, ҳинд хунармандларининг даҳосидан қолган жонли ёдгорлик сифатида, бизнинг давримизгача етиб келган.

1525 йил воқеалари баёнида Бобур ўзи бошлаган ободончиликлар хусусида ёзади:

Доим хотирга етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуг айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ултурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлик ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жун сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур этгук. Бу ернинг макруҳлиги ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўйулди. Ул улуг чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуг ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат оллидаги ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гушада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукамал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар уччаласининг дофийи эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тунг-

гай. Ҳаммомнинг бир ҳужрасиниким, қуллатайн ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдин-ким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлиқ ва яхши тарҳлиқ боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин Жўннинг иморатлари қилгон тарафи ерларга Кобул от қўйубтурлар. Яна кўргон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улук войин буюрдум даҳидардах. Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улуг чоҳни «войин» дерлар (369-370).

ЭЗГУЛИК ДАРАХТИНИНГ ШИРИН ҲОСИЛИ

Ҳозирги даврда давлат бошлиқлари бошқа мамлакатларга ташриф буюрганларида, яхши уй-нийат тимсоли сифатида дарахт кучатлари утқазадилар. Бундай хуш манзарани кузатганда, мазкур удум Бобур замонидан қолмаганмикан, деган мулоҳаза кечади кишининг кўнглидан. Негаки, ўз тасаввуроти қанотларида «Бобурнома» саҳифалари буйлаб муаллиф билан узоқ сафарларда кезар экан, ўқувчига Бобурнинг турли улкаларда, жумладан, Кобулда ва Ҳиндистонда янги мевали ҳамда манзарадор дарахт кучатлари экканлиги, уларнинг янги иқлим ва тупроқ шароитларида ҳосилга кирганлигининг шоҳиди булиш айниқса ёқимли туйилади.

Ҳиндистон этножугрофияси ва миллий таркибининг хилма-хиллигидан келиб чиқадиган муаммолардан бири турли ирк, турфа миллат ва динга мансуб тоифаларнинг тинч-тотув яшаш тарзлари билан боғлиқ. У ерда ҳатто ҳозирги вақтда ҳам ўша тескаричи табақа, имтиёзли табақа (касталар)нинг бошлиқлари ҳиндустоний халқлар ўртасига нифоқлар солиш, уларни бир-бирлари билан гиж-гижлатиш, шу тариқа бетарафлик сиёсатини утказаётган ҳокимиятга қарши кенг ижтимоий норозиликлар туғдиришга ҳаракат қиладилар. Худди шу масалада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мазкур мамлакатдаги турли ижтимоий гуруҳлар, дин ва миллат вакилларини ўзаро муросада бўлиб, тотув яшашга даъват этгани жуда муҳим аҳамиятга эга.

Мана Бобур ғозий фармонларидан бир парча.

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сизинган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуг подшоҳ имзоси билан етишса, эътиمود қилсинлар... (468).

МЕҲРИБОН ВОЛИДА ЯНГЛИҒ

Хуллас, Ҳиндистон ва Кашмир ўзбек халқининг фарзандлари учун қадимул айёмдан ажойиб-ғаройиб саёҳатлар маскани, қадрдон диёр, кези келганда уларни меҳрибон волида янглиғ ўз бепоён бағрига олиб иситган, бошпана берган, бир-бирлари билан туғишган оға-инидай бўлиб яшаганлар. Ҳиндистон, жумладан, Кашмир мавзуини олимларимиз илмий таҳлилдан ўтказганлар, шоирларимиз таърифлаганлар, бастакорларимиз куйга солганлар. Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан ташқари, Абдураззоқ Самарқандий (1413 йил 8 ноябрда Ҳиротда таваллуд топган, асли самарқандлик) ўзининг «Матла ас-саъдайн ва мажма ал-баҳрайн» (Икки саодатли (юлдуз)нинг болқиши ва икки денгизнинг қўшилиши) номли китобининг махсус бобида, Бобурнинг холаваччаси Муҳаммад Ҳайдар мирзо Дўғлотнинг (1499 йилда Тошкентда туғилган) «Тарихи Рашидий» асарида бу ўлка ҳақида жуда қимматли маълумотларни берганлар.

Ҳайдар мирзо Қашқар, Еркент, Оқсув, Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон, Кашмир ерларида бўлиб, у ерларда турли вазифаларни бажарган. «Тарихи Рашидий»да Кашмирнинг манзараси мана бу зайлда тасвирланган: «Кашмирнинг узун (бўйи) 100 қуруқга яқин борадур, 30 фарсах бўлғой, тўғроси (эни) баъзи ерда 20 қуруқ ва озроқ ерларда 10 қуруқ бўлғой. Бу ҳудуднинг ичидоғиси тамом ерлар 4 қисм турур. Бир қисмиси сув билан зироат қиладурғон (суғориладиган) ердир. Бир қисмисини ёмғир суви бирлан зироат қиладурғон (лалмикор) бўлғай. Бир қисмиси ҳамвор (текис) майдон ерлардирки, батамом бинафша ранг гуллар кўлнинг ва рудхоналарнинг (дарелар) атрофида унибдир.

Аммо Кашмирнинг ҳавоси тобистонда (ёзда) андог латофатлидирки, ҳеч вақт елпугич ҳожат бўлмайду... Зимистон фаслидаги ҳавоси ниҳоятда эътидолдир (муътадил), ҳар қанча тула (қуп) ёғса ҳам жуба (иссиқ кийим) киймоққа ҳожат бўлмайди. Чунончи, ул вақтнинг борудати (совуғи) ҳароратни жилвага келтурадир... Сувларким, тоғлардан қуйилади. Латофати оламга гулгула солибдир. Хуллас, Кашмирга ухшаган жойни кишики кўрмагай бўлмай».

«ЛАТОФАТИ ОЛАМГА ГУЛГУЛА СОЛИБДИР»

*«Бир қамар сиймони кўрдум
балдаи Кашмирда».*

ФУРҚАТ

Ҳиндистон ва Кашмир Марказий осиеликлар, жумладан узбекларнинг кечмиши, тарихи, тақдироти, узро яхши қушничилик муносабатларида қандай урин тутганлиги билан танишдик. Ҳозирги Кашмирнинг жуғрофий ва устиворлик мавқеи, аҳолисининг тирикчилиги, сиёсий ва иқтисодий аҳволи нечук? Бу узи қандай бир зебо диёр эканки, Муҳаммад Ҳайдар мирзо Дуғлот ибораси билан айтганда, «латофати оламга гулгула солибдир»? Инчунин, бу иборани, мажозий маънода, Шароф Рашиднинг «Кашмир қушиги» ва у асосда ишланган балетга нисбатан ҳам қўлаш мумкин. Лекин Кашмир афсонасининг узбеккона бадий талқини, русиёна санъат ижроси, ҳиндиёна муъжизаси, таҳлилига утишдан олдин, шуларнинг барчасини, таъбир жоиз бўлса, санъат саҳнасига олиб чиққан, уларга интиҳойи долзарб маъно бахшида этган бирламчи манба — манзилгоҳ бўлмиш Кашмирнинг узи қандай улка экани билан танишишга тўғри келади.

Кашмир Осие қитъасида, Ҳимолай ва Тибетнинг уртасида жойлашган вилоят бўлиб, ҳозирги замоннинг энг «қайноқ нуқта»ларидан биридир. У азалдан қўлдан-қўлга утиб, турли давлатлар уртасида низолар чиқишига сабаб бўлиб келган. Милоддан аввалги III асрда Магадҳа аталмиш қадимги Ҳинд қўлдорлик давлатининг таркибига кирган. Милоднинг I-II асрларига келиб, Кушон подшолигида бўлган. 1586 йилда Кашмир бобурийлар давлатига қушиб олинган. Илмий манбаларда (Қомус, 5, 405-406) кўрсатилишича, Ак-

баршоҳ, Жаҳонгиршоҳ, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронликдари даврида бу ерда ободончилик ишлари яхши йулга қўйилган, катта-катта боғлар барпо этилган. Масалан, биргина Дал кулининг атрофида 777 та боғ булган. 1756-1819 йилларда бу ҳудуд афғонлар, 1819-1846 йилларда сикхлар қул остига утган. 1846 йилда инглиз мустамлакачилари домига илиниб, улар бу улкани Жамму рожаси (ҳокими) қўлига йирик бож тўлаш эвазига топширишган. 1947 йил уктабрда Кашмир Ҳиндистонга қўшилди. Ҳозир унинг ғарбий ва шимоли-ғарбий қисми Покистон назоратида бўлиб, 1952 йил июлда Кашмирга алоҳида штат — Жамму ва Кашмир — ҳуқуқи берилди. Кашмирнинг 1956 йил 17 ноябрда қабул қилинган асосий қонунида у Ҳиндистон Иттифоқининг ажралмас қисми деб белгиланган. Ҳиндистон билан Покистон ўртасида бир неча йиллардан буён (1956, 1960, 1962, 1963, 1966...) тинчлик музокаралари утказиб келинаётганига қарамай, икки давлат ўртасидаги бот-бот қонли тўқнашувлар давом этиб келади.

КАШМИРИЛАР

Кашмириларининг умумий сони, 1970 йил аҳоли рўйхати маълумотида кура, 2,5 млн. кишини ташкил этади. Улар ислом динининг асосан сунний мазҳабига, бир қисми эса ҳиндуизмга эътиқод қилади. Кашмир тили Ҳиндистондаги 14 расмий тилнинг бири ҳисобланади, ҳинд-эрон тиллари оиласига мансуб. Араб имлосига асосланган ёзувдан фойдаланадилар.

XIV-XV асрларда Кашмирда ислом дини тарқалиши муносабати билан бу ерда форс тили расмий адабий тил бўлиб қолган. XIX аср шоирларининг аксарияти зуллисонайн бўлиб, ҳинд ва форс тилларида баравар ижод қилганлар. Шу асрнинг ярмидан эътиборан кашмир тилида ёзилган асарлар тарқала бошлаган. Ҳозирги Кашмир ёзувчиларининг купчилик қисми икки тилда, урду ва ҳинд тилларида ижод қиладилар.

Алқисса, минг йиллар орасида Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга қадам ранжида қилган хоҳ олим булсин, хоҳ сайёҳ булсин, хоҳ саркарда, савдо-тижорат аҳли, табиб, адиб, раққосалар булсин, бу мамлакатга, аксарият, холис ният билан, ўз қалами, китоби, ҳунари, ускунаси, устурлоби, дипломатияси, шеъри, санъатига

таяниб хизмат қилди. Таниқли давлат арбоби, ўзбек ёзувчиси Шароф Рашид Ҳинд диёрига қилган сафарлари давомида икки буюк мамлакатнинг яхши қўшничилик муносабатларини янада мустаҳкамлашдек қўлуғ ишга ўз ҳиссасини қўшиш баробарида, Кашмирдан жуда катта бойлик, халқнинг муқаддас озодлик ҳақидаги асрий орзу-умидларини узида мужассамлантирган, булоқ сувидай мусаффо афсонасини узи билан бирга олиб қайтди. Уни бир неча маротаба қайта ишлаб, ёзма адабиёт намунасига айлантди. Масаланинг ҳайратомуз жиҳати шундаки, эллиқдан зиёд тилга таржима қилинган уша «Кашмир қўшиғи», жумладан, ҳинд, урду, кашмир тилларига ҳам ўгирилиб, ўзининг бирламчи асл манбаи — Кашмирнинг маънавий дунёси истиқболга ҳам равона бўлди. Уларнинг эрк-севар қалбларидан мустаҳкам ўрин олди.

АДАБИЙ ТАРКИБЛАШУВ (СИНТЕЗЛАШУВ) ҲОДИСАСИНING МУНДАРИЖАСИ

«Шарқ шоирлари олим, ҳукмдор, мураббий, бунинг устига бастакор ҳам бўлганлар, — деб ёзади украин шоири Павло Мовчан. — Шеърят—сузлар тили билан ифода топган ҳаёт садоларидир. Шарқда шеърят ҳамиша қўшиқ билан боғлиқ бўлган. Бизнинг Шарқимиз — бу жаҳон цивилизациялари чатишиб кетган маъво. Бу ерда ҳинд ва юнон, эрон ва араб, туркий ва хитой, анча кейин эса урис маданиятлари унсурлари бирлашиб кетган» («УзАС», 23.10.81).

Собиқ Шўролар даврида ўзбек адабиётининг славян адабиётлари билан узаро алоқаларида урис-ўзбек, украин-белорус-ўзбек адабиётларининг узаро ҳамкорлигида ижтимоий ҳаёт тақозодорлиги катта рол ўйнади. Урис ва украин адиблари ўзбек халқининг утмиши ва ҳозирги ҳаёти мавзуларида асарлар яратдилар. Ўзбек ёзувчилари эса урислар ва украинлар ҳаётига бағишланган шеърлар, дostonлар, насрий асарлар ёздилар. Бу адабиётлар уртасида узаро таржимачилик ишлари уларнинг бир-бирларига пайваста бўлишларида муайян ўрин тутди. Шунга ўхшаш, адабий ҳамкорлик, пайвастали узаро таъсир ҳодисаларини айрим адиблар ижодида, ўзбек адабиёти билан Кавказ ва Болтиқ бўйи халқлари адабиётлари намояндалари мисолида ҳам куриш мумкин. Ўзбек адабиётининг бошқа туркийзабон халқлар адабиётлари билан узаро бе-

восита ва билвосита алоқалари қадимий тарихга ва замонавий мазмун-мундарижага эгадир. Узбек-тожик адабий муносабатларида уйғунлашув ҳодисаси (гарчи узбек ва тожик тиллари тамомила бошқача грамматик қурилишга эга бўлсалар-да), адабий-тарихий ва лисоний мундарижа касб этади. Бунда, хусусан, таржима, татаббу, зуллисонайнлик ҳодисалари адабий уйғунлашув ҳодисасининг мазмунини янада бойитади.

«Кашмир қушиғи» достони таҳлили муносабати билан ҳозиргача кун тартибига махсус қўйилмай ва урганилмай келаётган бир қанча мураккаб назарий масалалар юзага қалқиб чиқади. Булар: бир миллий адабиёт заминида бошқа миллий мавзунинг ёритилиши, бунинг тарихий-анъанавий ва ҳозирги замонавий ифодаларидаги узига хослик; бир миллий заминда кечмиш воқеаларнинг бошқа миллий адабиёт заминида муштараклашган бадиий шаклда, бошқа миллий замин ва ижодий мақсадларга мослашган ҳолда тасвирланиши; бир миллий муҳитда пайдо бўлган афсона ва ривоятлар асосида бошқа миллий заминда ёзма адабий ёдгорлик яратишда фойдаланиш; муайян икки миллий маданият қирраларининг дучлашувидан ҳосил бўлган янги бадиий ғоянинг бошқа жанрларга кўчишидан келиб чиқадиган узига хосликлар; хорижий мавзунинг ишланиши ҳамда санъат жанрлари дучлашувида икки ёки ундан ортиқ миллий маданиятларнинг ўзаро ҳамкорлик қилиши ва ҳоказолар. Қайд этилган масалалар ўз табиати эътибори билан мураккаб ва жиддий аҳамиятга молик, бинобарин, уларни ёритиш учун махсус тадқиқотлар яратиш талаб қилинади.

ВАТАН АДАБИЁТИДА «ХОРИЖИЙ» МАВЗУ

Узоқ йиллик тараққиёт тарихига эга бўлган барча адабиётларда хорижий мавзуларда асар ёзиш ёки хорижий мавзуларга муносабат билдириш аксарият воясиз масала ҳисобланади. Бу нарса шарқ ва ғарб адабиётларига ҳамда уларнинг ўзаро алоқаларига хосдир. Жаҳон мумтоз адабиётининг буюк намояндалари Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Вилйам Шекспир, Кристофер Марло, Иоганн Волфганг Гете, Жорж Гордон Байрон, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой ҳамда Фурқат, Аҳмад Дониш, Мирза Фатали Охундов

ҳамда кейинги даврларда К. Симонов, Н. Тихонов, И. Эренбург, А. Исаакян, Ойбек, Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Чингиз Айтмат, Шароф Рашид, Шухрат, Зулфия ва бошқа ёзувчи, шоир, драматурглар хорижий мавзуларни ёритишда узига хос, катта тажриба яратишди.

Шароф Рашидов ўзининг «Шоир, мутафаккир, инсонпарвар» мақоласида Алишер Навоий ижодининг ана шу томонини алоҳида қайд этади. Чунончи, Навоийнинг ижодий тақдирида мутафаккир ватанида мавжуд ижтимоий воқелик ҳал қилувчи аҳамиятга молик эканлиги айтилиб, шу билан бирга, у ўз даврига нисбатан олиб қараганда жуда кенг, қомусий билимга эга булганлигига далил келтирилади. Алишер Навоий Юнонистон ва Рум, Ҳиндистон ва Эрон, араб ва бир қанча Оврупо давлатлари, Озарбойжон, Арманистоннинг адабиёти, санъати, фалсафаси ва фанини атрофлича билганлиги ва урганганлиги таъкидланади. Алишер Навоий «инсон тафаккурининг бебаҳо ютуқларига муҳаббат ва гурур билан ёндашди, — деб ёзади у. — Ўз маънавий дунёси ва ўз халқининг маданиятини улар билан бойитишга интилди» (Беш жилдлик Асарлар мажмуаси, 4-том, 274. урис тилида).

БАДИЙ ТАФАККУР ЖАВОҲИРОТИ

Алишер Навоийнинг йирик эпик асари бўлган «Ҳамса» шундай силсилада дostonлар яратиш соҳасидаги уч юз йиллик тарих, тажриба ва анъаналарни ўзида акс эттиради. Ҳамсачилик анъанасини улуғ озарбойжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1209) бошлаб берган бўлса, улуғ ҳинд шоири Хисрав Дехлавий (1253-1325), улуғ форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414-1492), улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийлар (1441-1501) қизгин ижод майдонида, маҳоратда буюк Низомий билан беллаша олишга, унинг «панжасига панжа уриш»га муяссар буладилар. Бундан кўринадики, Навоий бунёд этган беш буюк дostonдан иборат («Ҳайратул аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий») «Ҳамса» замирида озарбойжон, ҳинд, форс-тожик ва ўзбек миллий адабиётлари, тафаккур тарзи, тарихий тараққиёт омиллари билан боғлиқ кўп асрлик мислсиз тажрибалар ётади.

Албатта, «Ҳамса» даставвал бадий тафаккур хази-

насининг жавоҳири. Ундан аниқ тарихий-хронологик воқеалар, шоҳлар, саркардалар, олимлар ҳаётининг баёнотини акс эттирувчи маълумотларни топиш қийин. Буларнинг барчаси буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг беҳудуд бадиий ҳаёлот ва фалсафий мушоҳадалар супрасида йўғрилиб, адабий салмоқдор асар даражасига кутарилган. Бироқ ҳамма гап шундаки, Навоий, аввало, узигача булган хамсачилик тажрибасини мукамал бир тарзда эгаллаб, тула тайёргарлик курган ҳолда бу бениҳоя оғир ишга қўл урган экан, демак у узидан аввал яратилган «Хамса»лар тағ заминини ташкил этган бирламчи манбалардан ҳам тула хабардор булган.

«ХАМСА»ДА БИРЛАМЧИ МАНБАЛАР

Республикада хизмат курсатган фан арбоби, проф. Н. М. Маллаев берган маълумотларга кура, айтайлик, «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Хисрав, Фарҳод, Ширин ва Меҳинбону образлари тарихий илдизга эга бўлиб, бу илдизлар Эрон, Византия, Сурия, арман манбаларига бориб тақалади («Узбек адабиёти тарихи», 1976, 440). Диққатга лойиқ нуқта шундаки: ошиқ Фарҳод, маъшуқа Ширин, уларнинг ҳомийси ва дусту Шопур уч миллат намояндалари сифатида тасвирланган. Чунончи, Фарҳод — хитойлик, ширин — арман, Шопур эса эронликдир. Умуман, Фарҳоднинг фаолияти бир неча мамлакат: Хитой, Юнонистон (Греция) ва Армания (Арманистон) билан боғлиқ. Шундай қилиб, уч миллат намояндаси сифатида тасвирланган қахрамонларнинг улугвор бадиий тараннуми туртинчи миллий воқелик булмиш туркий тил, қадимги узбек тилида мужассамлашган.

«Лайли ва Мажнун»нинг тарихий илдизлари араб манбаларига бориб тақалади. Достон воқеасининг ана шу адабий илдизи, араб миллий заминига мансублиги даъвосига содиқ қолган ҳолда, туркий тил асосида хикоя қилинган.

«Сабъаи сайёр» дostonида Баҳром Гур ва Дилором билан боғлиқ қиссаларнинг манбалари Эрон воқелигига бориб тақалган. Баҳром Гур ҳақидаги ривоятлар Кавказ халқлари орасида ҳам машҳур булган. Навоий «Сабъаи сайёр»да космогоник мифологиядан кенг фойдаланган, — деган фикрни илгари суради проф. Н. Маллаев. — У Баҳромни Миррих (Марс)га, Дилоромни Зухра (Вене-

ра)га ухшатади. Миррих қахрамонлик ва жангу муҳориба маъбуди, Зухра гузаллик ва санъат маъбудаси — ҳомийси ҳисобланган. «Сабъаи сайёр»даги етти қаср, уларнинг туси, етти ҳикоя ҳам қадимги «илми нуҷум» ва космогоник мифология билан боғлиқ. Бундай космогоник билимни қиёсий урганиш давом эттирилса, ҳинд-юнон-араб-форс-турк адабий ҳамкорлигининг бошқа қўллаб тафсилотлари ҳам муайянлашуви мумкинлиги ҳақидаги далил ҳамда кузатишларни узга бир қанча манбаларга — Ҳомер («Илиада» ва «Одиссея»), Абу Райҳон Беруний («Ҳиндистон»), «Калила ва Димна», «Рамаёна» (Валмики), «Шоҳнома» (Абулқосим Фирдавсий), «Хамса» (Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий) — суянган ҳолда илгари суришга журъат этаман.

Хуллас, «Сабъаи сайёр» дostonида воқеаларнинг кечмиш жойлари, Навоий талқинида, Мовароуннаҳр, Хитой, Хуросон, Ҳиндистон, Ажам, Сарандиб, Миср, Румо, Яман сингари улкалар билан боғлиқдир.

«ИСКАНДАР МАҚДОН»

Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonи талқин этилаётган масалага дахлдорлиги жиҳатидан янада муҳим. Бундаги одил шоҳ Искандар билан қадимги Юнонистон лашкарбошиси ва давлат бошлиғи Искандар Мақдон (Александр Македонский) (м.о. 356-323 йиллар) уртасида айрим ухшаш томонлар булса-да, аммо улар орасига тенглик аломати қўйиб булмайди. Умуман, шуниси қизиқки, Шарқда «Искандар Зулқарнайн», «Искандари Румий», «Искандар Мақдон» номлари билан машҳур бўлиб кетган қаҳрамон билан ҳақиқий тарихий шахс Искандар Македоний уртасида жуда катта фарқ бор. Бу фарқ шу даражадаки, улар уртасида умумий чизгилардагина элас-элас ухшашликни топиш мумкин, холос.

Машҳур тарихий шахслар, жаҳонгирлар, саркардалар, қаҳрамонлар, даҳолар ҳақида ҳамиша турли-туман афсоналар, ривоятлар туқилиши маълум. Лекин Искандар Македон ҳақида туқилган ривоятлар шу қадар тарихий ҳақиқатни кўмиб юборганки, бу жиҳатдан унга бошқа бирон жаҳонгир тенглаша олмайди. Ана шундай сохтакорлик манбаларидан бирини проф. Н. Маллаев домла қайд этган. Афсуски, бу таржима билан боғлиқдир.

Македониялик Искандарнинг юришлари ҳақида унинг вафотидан куп утмай Плутарх ва Онескрит бир асар яратишган. Ана шу манба асосида қадимги юнон ёзувчиси Плутарх (м.о. 46-126) бу саркарда ва унинг фаолияти ҳақида тарихий-биографик асар ёзган. Лекин бу сингари китоблар билан бирга, унинг ҳаётини тамомила узгартириб тасвирловчи бошқа ишлар ҳам бунёд этилганки, шулардан бири «Сохта-Каллисфен» румонидир. Нега бу румон «сохта» деб юритилади? Сабаби, у Македонийнинг сарой табиби ва тарихчиси ҳисобланмиш Каллисфенга (м.о. 370-324) нисбат берилган. Бироқ текширишлар натижасида мазкур асарнинг Каллисфенга ҳеч қандай алоқаси йўқлиги аниқланган. Румонда ҳикоя қилинишига қура, гуё Искандар Филиппнинг ўғли эмас, балки Миср коҳинининг фарзанди эмиш. Фиръавнлар авлодидан бўлган бир коҳин Мисрдан Македонияга қочиб утган, у ерда Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб узига ром қилган. Натижада Олимпия хоним уша коҳиндан ўғил кўрган бўлиб, бу Искандар эмиш. «Сохта Каллисфен» қадим замонлардаёқ паҳлавий, сурия, арман, лотин ва бошқа тилларга таржима қилинган, лотинча таржимаси асосида унинг инглизча, франсузча, олмонча талқинлари вужудга келган. Таржималарда унга турлитуман узгариш ва янгиликлар киритилган.

Эроннинг сарой тарихчилари Искандарни Доро иккинчининг ўғли деб таърифлайдилар. Рабгузий узининг «Қисасул анбиё»сида (XIV аср) Искандар ҳақида тузилган афсоналардан ва Қуръондан фойдаланиб, уни исломнинг ҳомийси қилиб тасвирлайди.

Алишер Навоий талқинида, Искандар одил шоҳ сифатида, Эронни олади. Сунгра Кашмир, Ҳинд, Чин, Ҳирот ва Самарқандга қушин тортади. Кашмир шоҳи Маллуни енгади, оқибатда у ерда ҳам адолат ўрнатилади. Искандар Қоф тоғи этагида яшовчи яъжуж ва маъжужларнинг йулини тўсиш учун девор қурдиради. Бу девор унинг номи билан «Садди Искандарий» деб юритила бошлайди. Буюк мутафаккирнинг тасвирлашига қура, Садди Искандарийни барпо этишда румликлар, Мовароуннаҳр эли, форслар, хитойлар, ҳиндлар, ўрислар, франсузлар ва бошқа миллат кишилари қатнашадилар.

«Садди Искандарий» достонида аллақанча юнон олимларининг номлари учрайди: Нақуможис (Никомахос, асарда Арастунинг отаси), Арасту (Аристотел),

Афлотун ёки Филотун (Платон), Сукрот (Сократ), Букрот (Гиппократ), Асқалинус (Искилинус), Хурмус (Гермес), Файсоғурс (Пифагор). Классик юнон фани намояндаларининг номлари Навоий асарларида учраганлиги тасодифий ҳол эмас. Ҳали XI асрда Бағдод таржима мактабининг намояндалари (улар орасида Марказий осиелик олимлар ҳам купчиликни ташкил этар эди) араб фани, фалсафаси ва адабиёти асарларини араб тилига утирган ва шарҳлаган эдилар. Бу иш кейинги асрларда ҳам давом эттирилган. Бинобарин, Навоий бу олимларнинг асарларини, асосан, арабча ва форсча манбалардан олган бўлса керак. Лекин мазкур олимларнинг номларидан келтирилган фикрлар ҳам илмий нақл эмас, балки Навоийнинг ўз қарашлари ва мулоҳазалари ифодасидир.

«Садди Искандарий» достонида қуйидаги жойларнинг номлари учрайди. Ироқи Араб, Ироқи Ажам, Миср, Макка, Искандария, Рум, Мағриб, Фаранг, Зангибор, Қрим, Андалуз, Ҳалаб, Шом, Форс, Хоразм, Дашти Қипчоқ, Рус, Ос, Гуржа, Чаркос, Фархор, Мовароуннаҳр, Ҳирот, Самарқанд, Рай, Сипоҳон, Мурғоб, Руд, Марв, Гажрот, Чахрон ва бошқалар.

Шарқда турли маданиятлар, турфа ғоялар қушилиб-чатишиб кетган. Бу ерда Осурия-Бобил, Эллин ва қадимий Миср, аҳмонийлар Эрони ва Урта Осиенинг буюк маданиятлари бир-бири билан алоқага киришиб, уйғунлашиб кетган. Мана шунинг учун ҳам айнан шу Шарқда, академик Конрад ёзганидек, инсониятнинг энг асосий, энг муҳим ғояси — кенгқамровлилик (универсализм) ёрқин шаклланган. Бу хусусият муқаддас Рим давлати ёки Чингизхон ҳокимиятидагидек сиёсий йуналишда намоён бўлмасдан, балки маданиятга дахлдор эди. Ушбу кенгқамровлилик Рудакий, Румий, Форобий, Фаргоний, Фирдавсий, Унсурий, Анварий, Ҳоқоний, Санойй, Беруний, Ибн Сино, Саъдий, Низомий, Амир Хисрав, Ҳофиз, Лутфий, Жомий, Навоий каби даҳоларнинг ижодиётида ўз ифодасини топди. Уларнинг барчасини вақт, давр бирлаштирамайди, балки, Конрад айтганидек, тафаккурнинг улугвор кулами, ҳайратомуз руҳий бойлик, яқинлик бирлаштиради. Бу даҳолар ижодида теран миллий узига хослик билан умуминсоний бағри кенглик ажойиб тарзда уйғунлашиб кетганлиги кишини мафтун этади. Ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер

Навоий асарларининг қаҳрамонлари қайси миллат вакилларидан эканлигини яна бир карра эслаб кўринг: Фарҳод — хитой, Ширин — арман, Искандар — юнон, Шогур — эрони, Қайс — араб...

ХОРИЖИЙ МУНДАРИЖА ВА МИЛЛИЙ МАЗМУН

«Хамса» бой илмий манбалар, тарихий воқеалар, фазовий (космогоник) тушунчаларга асосланиб ёзилган булса-да, Навоийда булар муаллифнинг чуқур мушоҳада қуввати билан яратилган улкан бадиий-қомусий даҳоси ичра аксарият шартли тус олган. Бу узидан тушунарли ва бадиий ижод қонунига, унинг шарт-шароитларию талабларига сира зид келмайди. Дарвоқе, адабиётдаги бундай шартлиликни ҳам Навоийнинг узи асослаб берган эди («Ҳайратул аброр»). Шу тариқа, «Хамса»да жүгрофий кенглик, аниқ-таниқ жой эмас — макон, муайян тарихий сана, йил, астрономик улчов эмас — замон: бирон бир тарихий шахс, саркарда, мутафаккирнинг ҳаёт тарзи эмас — умумлаштирувчи тимсол ҳақида гапириш, буларнинг барчасини худди шундай идрок этиш тўғрироқ бўлади.

Шу билан бирга, Алишер Навоий асарларида учраган жүгрофий номлар, фалсафий истилоҳлар, соф илмий тушунчалар, халқларнинг номлари ва ҳоказолардан шоирнинг уз замонасида чинакам қомусий билимга эга булган аллома эканлигини билиш қийин эмас. Айни вақтда, Навоий ўз башорати, фалсафий нигоҳи билан бутун курраи заминни, жуда қўплаб эл-элатлар ва халқларни қамраган булса-да, у ўз замонаси, миллий замини ва ўз даврининг тарихий муҳитидан узилган асар яратмади. Аксинча, фақат туркий лисоний манба, услубий жарангос ва миллий хослик жиҳатидангина эмас, балки бош кўрсаткич мазмун ва ғоявий йўналиши, кузатилган аниқ мақсад эътибори билан ҳам ўз халқига, ўз замонасига, ўз эътиқодига содиқ бўлиб қолди. Бошқача айтганда, воқеаларнинг қаерда кечганлигидан, қаҳрамонларнинг қайси миллатга мансублигидан, қандай хорижий мавзу, саргузашт, ривоятлар асос қилиб олинганидан қатъий назар, булар барчаси мундарижа эътибори билан ажойиб умумбашарийлик йўналиши касб этиши баробарида, чуқур миллий мазмун, ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳи билан суғорилган эди. Навоий асарларида

миллийлик ва байналмилаллик, ўз ва ўзга, мазмун ва шакл, ботинийлик ва зоҳирийлик, миқдор ва сифат, зиддият ва тараққиёт сингари диалектик тушунчалар ҳайрон қоларли даражада бир-бири билан чамбарчас боғлиқлик ва тақозодорлик мақомида тасвирланади.

АДАБИЙ АНЪАНАЛАРНИНГ ВОРИСИЙЛИГИ

«Кашмир қўшиғи» қиссасига хорижий афсона асос бўлганлиги ҳақида гап борганда, ўзбек адабиётининг бобокалони Алишер Навоий ижодига мурожаат қилингани бежиз эмас. Бу ҳол, аввало, ҳозирги ўзбек адабиёти учун хорижий мавзуга (жумладан бошқа миллатлар томонидан яратилган оғзаки халқ ижоди, афсона ва ривоятларга) мурожаат қилиш ворисий ҳодиса эканлигини кўрсатади. Бошқача айтганда, «Кашмир қўшиғи» асрлар синовидан ўтган ҳаётбахш адабий анъаналарнинг давоми сифатида юзага келди. Бу нарса фақат Навоий ижодининг ҳинд ери, ҳинд адабиёти намояндаларига чуқур эҳтироми, улуғ мутафаккир шоирнинг айни ўша Кашмирга назари тушгани, айни ўша кашмирликларнинг эрк ва озодлик учун курашига хайрихоҳлиги билангина эмас (аслида, булар ҳам муҳим омил), балки қайд этилган ғоя ва мотивлар нозик, нафис лирик пардаларда тараннум этилгани, лирик кайфиятларни тасвирлаш услуби ҳам ўзбек ёзувчиси томонидан асосий дастур қилиб олингани билан белгиланади.

Гап шундаки, кашмирликларнинг миллий асорат, зулм, диний маҳдудлик тутқунлигига қарши сабот билан олиб борган курашини тамомила бошқа жанрда (масалан, драма ёки рўмонда), бўлак услубда ёритиш ҳам мумкин эди. Бироқ Ш. Р. Рашидов фақат адиб сифатидагина эмас, балки ўз даврининг давлат ва жамоат арбоби, таниқли дипломат сифатида ҳам, минтақадаги аҳвол ва сиёсий вазиятни бағоят нозик ҳис этгани ҳолда ҳамда, энг муҳими, ўз услуби (насрода лиризмга мойиллик), таъб-дидига тўла мос равишда шундай антиқа тадбир, бадиий тасвир воситаларини топиб қўллаганки, натижада воқеалар яланғоч ҳолда, қуруқ «настрий» йўлда эмас, балки мажозий тимсоллар ёрдамида табиат кучларини жонлантирган, ташбеҳли тасвирни бўрттирган ва лирик туйғулар пардаларини таранг созлаган ҳолда, муаллиф ўз қўшигини шундай

мақомга солганки, бунда халқнинг эрк, озодлик сари интилиши, ғаламис кучларга қарши кураш туйғуси баралла ифодаланган. Айтиш вақтда, яна шуни айтиш керакки, Шароф Рашидов ута романтизмга берилиб кетмайди. У йигирманчи аср ёзувчиси. Бунда ҳаётбахш романтика анъаналаридан жуда усталлик билан фойдаланган ҳолда, фикр, уй-ниятнинг муайян мақсад томон изчиллик, мантиқий қатъият билан йуналтирилганида кўриш мумкин.

СУЗ СЕҲРИ ТАЪРИФИДА

Алишер Навоий узининг «Ҳайратул аброр» достонида суз таърифида чуқур фикрларни изҳор этади.

*Базмда ҳар мутриби дастон саро,
Чекса тараннум била дилкаш наво.*

*Нақшда ҳар неча талоло деса,
Ё амал ичра танадирно деса.*

*Борчасидин ҳаз эгар аҳли уқул,
Гар худ узоқ чекса булурлар малул.*

*Ё бу наво зимнида асраб маҳал,
Чекса Навоий сузидин бир ғазал.*

*Ким анга алфоз улуб оташ фишпон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон.*

*Базмда ул лаҳза алолони кур,
Куйи харобот аро ғавғони кур.*

*Кўрки нечукдур яқо чок айламак,
Узни фиғон бирла ҳалок айламак.*

*Донау дур сузини афсона бил,
Сузни жаҳон баҳрида дурдона бил.*

(«Ҳамса», 1950, 43).

Мазмуни: Базмда ҳар қандай созанда дилкаш куйларни ижро этиб, куйда қанча яхши такрорлар, машқда қанча яхши нақаротлар бўлмасин, тушунган одамлар ундан тула қаноатланмайдилар. Куй ижроси чўзилиб кетса, уларга малол ҳам келади. Бу куй орасида жойини топиб, Навоий сузи билан бир ғазал ашула қилиб айтилса, сузлар куйга олов пуркаб, тингловчилар қалбини мунг билан эзса, у вақтда

сен базмдаги жунбушни кур! Харобот куйидаги гавголарни томоша қил! Ёқа йиртиш қандай булишини кур, фигон тортиб, узини улдирганларга боқ!

Дурнинг бир донаси билан боғлиқ гапга ишонма, сузни жаҳон денгизидаги ҳақиқий дурдона деб бил (Насрий баён, 1974, 14-15).

Демак, куй суз билан қушилганда янада таъсирчан булгани сингари, бадиий суз ҳам, хусусан назмда, куйли, муסיқий булиши керак.

ШЕКСПИР АСАРЛАРИНИНГ «ЖУҒРОФИЯСИ»

Хорижий мавзуда асар ёзиш буюк инглиз драматурги Вилйам Шекспир (1564-1616) ижодида ҳам кенг урин эгаллайди. Шекспирнинг фожеаларида булгани каби, комедияларида ҳам аксарият воқеалар жаҳоннинг турли улкаларида содир булади, лекин шунга қарамай, мутахассисларнинг қайд этишларича, унинг сахна асарларида ҳаракат Италияда ёки Францияда ёки қаерда булмасин, бошқа бирон маъвода воқе булмасин, томошабин куз унгида инглизлар, хушчақчақ авом халқнинг ватани, зукко муаллимлар, дилкаш қизиқчи аёллар гавдаланади. Уйлайсанки, бундай воқеалар фақат «Ёз кечасидаги туш» сингари айрим комедияларида иштирок этувчи шахсларнинг тийнати ва сажиясида жануб ва унинг иқлими таъсири «Ромео ва Жульетта»даги каби баралла сезилиб туради.

Шекспир фожеаларидан «Юлий Сезар»га (1599) асос булган воқеа антик дунё тарихчиси Плутархнинг «Қиёсий таржимаи ҳол» деб номланган китобидан олинган булиб, унда уз даврига хос муҳим сиёсий воқеалар тасвирланган. Воқеалар Римда кечади. Унда Республика тарафдорлари (Брут, Кассий) билан монархиячилар — сезарчилар (Антоний, Октавий) уртасидаги кураш акс этган.

ҲАМЛЕТ : ДАНИЯ – ЗИНДОН

«Ҳамлет» фожеасида (1601) тасвирланган воқеалар Данияда булиб утади. Узининг бу шоҳ асари воқеаларини Шекспир турли адабий манбалардан, биринчи галда XIII аср бошларида яшаган даниялик Саксон Грамматикнинг хроникасидан олган булишига қарамай, чинакам инглиз фожеасини яратган. Зотан, воқеаларнинг қаерда кечиши маълум даражада шартли

булиб, бу асарнинг миллий моҳияти учун унчалик хос эмаслигини асардан олинган қуйидаги парчадан ҳам билса бўлади:

Ҳамлет

...Фортунани, у толе маъбудасини нима қилиб шунча дарғазаб қилдиларингки, у сизларни шу ерга зиндонга юборибди!

Гилденстерн

Нега зиндонга бўлсин, шаҳзода?

Ҳамлет

Дания—зиндон.

Розенкранц

Ундай десангиз, бутун дунё—зиндон.

Ҳамлет

Ҳа, бунинг устига жуда намунали бир зиндон. У ерда беҳисоб обхоналар, авахталар, чоҳлар борки, булардан энг бадтарини Дания деб атайдилар.

Розенкранц

Биз, бунга қушилмаймиз, шаҳзода.

Ҳамлет

Демак, у сизлар учун зиндон эмасдир. Зотан, дунёда яхши ва ёмон нарсалар ўзи-ўзидан бўлавермайди. Фақат бизларгина уларга шундай баҳо берамиз. Мен учун Дания—зиндон.

Розенкранц

Демак, сизнинг гурурингиз уни назарингизда зиндондай кўрсатади. Сизнинг кенг тилақларингизга бу ер торлик қилади.

Ҳамлет

Ё раббим! Мени ёмон тушларнинг азобидан қутқазинг-да, бир ёнғоқ пучоғининг ичига банд қилинг. Мен у ерда ўзимни бепоён оламнинг султони деб санаган бўлар эдим!

Гилденстерн

Ана, шу тушлар ўзи гурурликдан тугилади. Мағрур одам нуқул хом хаёллар оламида юради. У ўзи ўзига бино қуйиб юргани юрган. Ҳа, ундоқ одам ўз тушларининг куланкаси, ўз уйдирмаларининг сояси, холос.

Ҳамлет

Туш — ўзи соядан бошқа нарса эмас-ку!

Розенкранц

Ҳамма гап ҳам шунда! Шундан кўриниб турибдики, киши ўзини катта олиб юриши бежиз ва бемаъни гап. Бундоғ димоғдорлик бор нарсанинг сояси тугул, соянинг сояси деса бўлади.

Ҳамлет

Ундай бўлса фақат гурурланишга ҳақи қолмаган паст кишиларгина бизда чинакам «бор нарса»-ю, чинакам ҳиммат — бу паст кишиларнинг сояси экан-да! Булди энди.

(Мақсуд Шайхзода таржимаси).

«Дания—зиндон», бас: «бутун дунё—зиндон» мантикий иқтибосидан кўриниб турибдики, ана шу зиндонда яшаётган кишиларнинг фожеий минтақани макон қилиб олиши у қадар муҳим эмас. Шу тариқа XVI асрда яшаган италён адиби Чинтионинг «Венеция маври» номли новелласида тасвирланган воқеалар асосида ёзилган «Отелло» фожеасида макон Венеция ва Қибрис отаси (Кипр)дир. Бу фожеада бош қаҳрамон ҳам Отелло—қора мавр (араб) бўлиб, оқ танли Дездемонага уйланади ва уларнинг ҳаёти жирканч ирқий разолат қурбони бўлади.

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА ВИЛИАМ ШЕКСПИР

Шекспир асарларининг «жугрофияси» жуда кенг. Аксарият, у жараёнларнинг кечмиш жойларини ўз замонаси учун хос «макон» ҳисобланган маданий марказлар, тарихий ёдгорлик манбалари, пойтахтлардан олади. Унда бош қаҳрамон, иштирок этувчи шахслар ҳам турли-туман миллат вакиллари — инг-

лизлар, фаранглар, данияликлар, араблар, италёнлар ва бошқалар. Ниҳоят, Шекспир уз асарларига ҳар хил тарихий йилномалар, воқеаномалар, новеллаларни асос қилиб олиб, уларни таниб булмас даражада, тамомила янгича талқин даражасига кутаргунга қадар қайта ишлаб, умуминсоний муаммоларни инглиз миллий руҳи билан йўғирган ҳолда тақдим этади. Қайд этилган ҳар уччала омил ҳам Шекспирни ҳайрон қоларли даражада Алишер Навоийга яқинлаштиради. Жаҳон адабиётининг бу икки даҳси уртасида адабий-услубий жиҳатдан муштарак жиҳатлар куп. Буларни адабий жараённинг купгина унсурлари — манба, воқеа, космогония, инсон хилқатининг моҳияти талқини, воқеа ва фикрлар ривожи, руҳият, образ таҳлили ва бошқа муҳим курсаткичлар буйича бирма-бир очиб бериш мумкин. Шубҳасиз, келажакда журъат этиб бу майдонга тушадиган тадқиқотчи қаршисида «Алишер Навоий ва Виллям Шекспир (қиёсий-қолипловчи таҳлил)» мавзуини ёритишда адабий жамловчи (интеграл) ва фарқловчи (дифференсиал) йўналиш (аспект) юзага қалқиб чиқади. Бу икки мутафаккир ижодидаги муштарак ва хосликлар, меъёрни сақлаган ҳолда, мутаносиб бир тарзда ёритилмоғи даркор.

АМИР ТЕМУР — КРИСТОФЕР МАРЛО ТАЛҚИНИДА

Шекспирнинг замондоши, унинг яқин сафдоши Кристофер Марло (1564—1593) қаламига мансуб уч фожеани биламиз. Булар: «Буюк Темур» (1587—88), «Доктор Фаустнинг фожеали тарихи» (1588—89), «Малта яхудийси» (1592). Бу асарларнинг номларидан ҳам кўришиб турибдики, улар турк (Мовароуннаҳр), овруполик ва яхудийлар ҳаётини акс эттиради. Булардан «Буюк Темур» икки қисмдан иборат фожеа булиб, унда кучли шахс, уз даврининг машҳур ҳокими, жаҳонгир Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва ҳарбий юришлари тасвирланади. Марло талқинида инглиз саҳнасида гавдаланган Темур сиймоси тарихий шахс, жаҳонгир ҳаётдан жиддий фарқ қилади. Инглиз драматурги тасвирида Темур сариқ тур, кузлари кук киши булиб, асли оддий чупонликдан уз гайрат-шижоати ва ақл-идроки билан ҳокимликка кутарилган. Саҳнада курсатилишича, Темур шафқатсиз ва тадбиркор шахс, лекин у Миср подшосининг қизи Зенократани

севади, уғилларининг тарбиясига, уларнинг муносиб ворис бўлиб етиштишларига ҳаракат қилади. У ақл-идрокнинг қудратли кучига ишонади. Кристофер Марлода Темур шу қадар иродаси мустаҳкам шахски, ҳатто жон бераётганида ҳам улим билан тиккама-тика олишади.

ГЁТЕ ВА ШАРҚ АДАБИЁТИ

Хорижий мавзуда асар ёзишда, хусусан, Шарқ, жумладан, Мовароуннаҳр, Хуросон, Самарқанд пойтахт Темур салтанати, буюк форс-тожик шоири Ҳофиз Шерозий ижодига муносабат билдирган, шу асосда ҳатто узининг «Ғарбу Шарқ девони»ни тартиб берган улуғ олмон шоири Иоганн Волфганг Гёте ҳақида индамай утиб бўлмайди.

Гёте «Ғарбу Шарқ девони»нинг «Муганнийнома» фаслида ёзади:

*Ғарбу шимол, жануб вайрона,
Тахтга дарз кетди, салтанат гамхона,
Қочил сен озод Шарқ томон,
Боболаринг нафасидан булгин бахраманд,
Куйла, севгин, қилгин кайф-сафо
Хизр чашмасидан ёшариб яна.*

*(Салим Жабборнинг
таглама-таржимаси).*

Шарққа юз тутишга ундаган ҳодиса тахтга дарз кетиб, салтанат вайрон бўлганлиги ҳақида сузлар экан, Гёте Наполеон империясининг барбод бўлиши оқибатида 1814—1815 йилларда Оврупонинг сиёсий харитаси яна бошқа андозалар асосида қайта бичилишини назарда тутади.

Гёте ёшлик йилларидаёқ, Инжил ва Қуръон билан танишган даврларида, Шарқ ижтимоий фикр тараққиётининг хусусиятлари билан юзма-юз келган кезларида, бу диёрга ошуфта бўлган эди. Шунинг таъсирида 1772—75 йилларда «Муҳаммад» деган драматик поэмасини ёзади, ҳинд ривоятлари мақомида баллада яратади (1797). Шарқ шеърятини севиб қолган Гёте таржимага ҳам киришиб кетади. У, купинча, инглизча таржималар орқали Ҳофиз, Румий, Саъдий асарларини олмон тилига утиради, уларнинг ижоди таъсири остида ўзи ҳам Шарқ донишу ҳик-

матлари услубида бир қанча аслий (оригинал) шеърий намуналарни юзага келтиради.

Гёте ҳаётининг кейинги паллаларида ҳам форс, ҳинд, хитой адибларининг асарларини уз тилига таржима қилиш ишидан тийилган эмас. 1825 йилда у ҳинд-форс эртаклари силсиласидан иборат «Тутинома»дан учта қиссанинг олмончага қилинган таржималарига тақриз ёзиш муносабати билан Фарбу Шарқ адабий-нафосат тараққиётининг узига хос хусусиятлари ҳақида ниҳоятда муҳим фикрни уртага ташлайди. У «Тутинома»нинг XIV асрдаги қадимги варианты билан XVII асрда яратилган янгича намунасини (версиясини) қиёсга келтирар экан, шундай ёзган эди: «Янги китоб... шундан далолат берадики, Шарқ халқлари орадан кечган икки юз йил ичида анча вазминлашиб қолишибди, зеро, энди ҳар қандай жозибадорликлардан холи булган ҳолда, қиссанинг умумий моҳиятини баён этиш, қуруқ мазмунни, қоқ суягинигина сақлаш билан кифояланадиган ҳолга тушибдилар. Дарвоқе, олдингисининг барча афзалликларига қарамай, гарбликларнинг дидига қиссанинг мана шундай тахлити айни муддаодир».

«ЛИСОНУЛ ҒАЙБ»

Гёте «Фарбу Шарқ девони»ни Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз газаларига тақлидан яратган экан, бу олмон поэзияси заминиде бегона Шарқ шеърияти ақидалари ва тамойилларини жорий этишга уриниш маъсули эмас эди. Гёте «Девони» гарб шоирининг асари, олмон поэзиясининг намунаси эканлиги ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Бу ерда олмон мутафаккири буюк форс шоири ижодида ёрқин намоён булган «лисонул ғайб», шарқона услубдан фойдаланишга ҳаракат қилади. Албатта, бу асар Фарбу Шарқ шеърий анъаналарининг пайваста булиш чизиғида туғилиб, воқеа ва мотивлар Шарқ ҳаётига ишора тарзида воқе булган ва тараннум этилган экан, бу ерда хос тушунчалар, истилоҳлар, мажозлар жуда куп учрайди. Гёте уларга изоҳ беради. Ана шу изоҳлар силсиласининг ўзи шарқ адабиётидан олмон тилига таржима қилиш қонун-қоидаларининг муҳим хусусиятларини белгилайдиган мунтазам назарий мажмуага айланган, деса булади.

«Яратиш ва жон ато қилиш» шеърида Гёте ёзади.

Ҳанс Одам ато эди бир кесак,
Уни айлангирди Худо инсонга шу чоқ.
Яна келгирди она бағридан
Бир қанча беухшов рудаюларни.

Оллоҳ имон димоғига
Сара руҳни секин пуркади.
Шунда у ниманидир сезгандай булди
Ҳам жонланиб, акса ура бошлади.

Лек суяк, жисм, бош билан
Турарди у ярим гувала бўлиб.
Ва, ниҳоят, соддадил одам учун
Келгирди Нуҳ май косасин тулдириб.

Гувала шу он жонланиш сезди,
Май ила ювди бор бўйин.
Ачитилган хамир каби секин купчиб,
Келди у ҳаракатга шу он.

Эй Ҳофиз, гузал-нафис газалинг,
Муқаддас, азиз ибрат мисолинг.
Қадаҳлар жаранги, саси остида
Бизни даъват этар ижод қасрига.

(Сузма-суз таржима Салим Жабборники).

Бу шеър асосида гарчи инсоннинг яратилиши ҳақидаги диний ақида ётса-да, аммо у мутаассибликка, жаҳолатга қарши ҳаётсеварлик руҳи билан суғорилган бўлиб, бу Ҳофиз услубига жуда яқин. Айни вақтда Ҳанс олмон Одам атоси Нуҳ номида Ҳофиз майидан сипқорган экан, бундай ашёлар («компонентлар») ча-тишуvidан янги ажойиб шеърӣ услуб яратилган.

«Ғарбу Шарқ девони»да Гёте араб мамлакатлари, уларнинг муқаддас диний китоблари ва турли-туман ривоятлари, Эрон, Ҳиндистон, Марказий Осиё, жумладан, бу ердаги Самарқанд, Бухоро шаҳарлари, жаҳонгир Темур, диний ривоятлардаги Ҳотам, Зулайҳо, Искандар Зулқарнайн, Мажнун образлари ва ҳоказолар ҳақида нафис шеърӣ сатрлар ёзди. У Шарқ мамлакатлари ижтимоӣ-сиёсий тузуми, диний ақидалари, халқларнинг миллий урф-одатлари, фольклор намуналари билан ўзи яшаган олмон ижтимоӣ-сиёсий воқелиги, Оврупода ва Олмонияда қутурган тескаричи хуружлар шароитини қиёсга келтиради.

Уз тафаккур йусини, ички олами, дунёқарашини бадий тарзда ифодалашда, уз ижодий уй-ниятлари ва мақсадини бадий мақомда руёбга чиқаришда бошқа халқ ва маданият тарихида кечмиш воқеалардан, узга миллий адабиёт намојандасининг ҳаёти ва ижодидан қолип (стереотип) тарзида фойдаланишнинг ажойиб намунасини арман адабиётининг атоқли намојандаси Аветик Исаакйанда ҳам кўрамиз. У узининг «Абул Аъло Маъаррий» номли достони (қасидаси)да урта аср араб мутафаккири ва шоирининг образидан намуна сифатида фойдаланади.

Аветик Саакович Исаакйан (1875—1957) «Абул Аъло Маъаррий» асарида (1909—1911) зулмга асосланган жамиятнинг иллатларини фош этади. Исаакйаннинг ижоди 1892 йилдан бошланган булиб, 1911 йилда чор ҳукуматининг тазйиқи остида чет элга чиқиб кетади. Унинг ёшлиги Олмония, Австрия, Швейцария, Италия, Франция ва бошқа хорижий мамлакатларни дарбадар кезиш билан утди. 1936 йилда уз она ватанига қайтади.

Аветик Исаакйан «Қушиқлар ва жароҳатлар» (1897), «Лилит», «Ли-Тан-По» сингари насрий афсона ва достони, «Уста Каро» румони, «Аждодларимиз» тарихий балладаси, «Сасма Мгер» эпик достони, «Ватанимга» (1940), «Арман меъморчилиги» (1942) шеърӣ туркумлари ва бошқа куп асарларнинг муаллифи. У Арманистон Фанлар академиясининг академиги (1943), Давлат мукофоти лауреати (1946) эди. А.Исаакйаннинг асарларидан намуналар узбек тилида «Поэма ва шеърлар» номи остида босилиб чиққан булиб (1961), унда «Алагез қушиқлари» достони Султон Акбарӣ таржимасида, лирикасида 61 та шеър Ҳамид Фулом, Шухрат, Азиз Абдураззоқ, Иброҳим Гафур, Тулқин, Наим Карим, Анвар Исроил, Назарматлар таржимасида чоп этилган. 1976 йилда «Абул Аъло ал-Маъаррий» достони Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида Асқад Мухтор таржимасида босилиб чиқди.

АБУ-Л-АЪЛО АЛ-МАЪАРРИЙ

Достонга бош қаҳрамон қилиб олинган араб мутафаккирининг тула номи Абул Аъло Аҳмад ибн Абдул-

ла ибн Сулаймон ат-Танухи ал-Маъаррий Суриянинг Маъаррат ан-Нуъмон шаҳрида (Халаб ёнида) 973 йилда туғилиб, 1057—1058 йиллар орасида вафот этган. Уч ёшида кузи кўр бўлиб қолган. Маъаррий узини Мутаннабийнинг шогирди деб ҳисоблаган. Унинг «Аҳмад муъжизаси» аталмиш девонига шарҳ ёзган. Маъаррий «Лузум мо лам ялзум» (Лозим бўлмаган (нарс)нинг лозимлиги) асарида ижтимоий адолатсизликни танқид қилади. Мутафаккир адолатсизликни Худонинг иродасига боғлайди. У билишнинг асоси тафаккур деб билгани ҳолда, инсон ҳақиқатга эриша олмайди, деб талқин этган.

Ал-Маъаррийнинг фикрича, яшашдан мақсад инсонларга хизмат қилиш. Муътадиллик ва нафсни тийишни тарғиб қилган. «Рисолат ул-ғуфрон» (Авф туғрисида мактуб, 1033(1903) йилда нашр қилинган) ҳамда «Рисолат ул-малоика» («Фаришталар ҳақида мактуб (1932 йилда ўрис тилида нашр қилинган) асарларида жоннинг ўлмаслиги ва охират ҳақидаги Қуръон талқини хусусида баҳс юритади. Ал-Маъаррий асарларида киноя, мажоз, қочиримлар жуда сероб бўлиб, улар мураккаб тилда ёзилган (Қомус, 7,73).

Академик Игнатий Юлианович Крачковский ал-Маъаррийни ва ал-Мутаннабийни ҳам шоир, ҳам файласуф деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу икки мутафаккир чуқур фалсафий масалаларни шеърий шаклда ёзган олимлардирки, уларнинг ижодидан шеър мухлиси, поэзия тарихчисидан кўра мутафаккирлар кўпроқ маънавий озиқ топадилар.

Академик Крачковскийнинг фикрича, «Рисолат ал-ғуфрон» асарида ал-Маъаррий гарчи Муҳаммад пайгамбарнинг меърожга чиқишини тасвирлаган ҳолда, асосий манба сифатида Қуръон сураларига мурожаат этса-да, аслида нариги дунё ҳақидаги диний тасаввурларга қарата жуда нозик ухшатма-тақлид (пародия) яратган. «Рисолат ал-малоика» асари ҳам уртача савиядаги мусулмоннинг охират ҳақидаги одатдаги жўн тасаввурларига нисбатан заҳарханда киноя билан сўғорилган. Абул Аъло ғоят катта ақл ва истеъдодга эга бўлган санъаткор эдики, асарларидаги зоҳирий, анъанавий шакл орасидан мутафаккирнинг асл муддаосини ажратиб олиш ҳар кимга ҳам насиб этавермаган. «Замондошлари уни тушунмадилар ва тушуна олмас эдилар ҳам. Бу ашаддий шаккок-пессимистнинг эмас, балки узига маълум бўлган жамики тизимларни

инкор этган эди» (И.Ю.Крачковский, Сайланма асарлар, 2-том.М.-Л., 1956, 416). «Рисолат ал-малоика» асарининг тили шу қадар мураккаб эдики, дейди акад. Крачковский, бутун араб адабиетида мураккабликда у билан тенглашадиган бошқа иккита асарни топиш амри маҳол.

1932 йилда Фанлар академияси Ленинградда «Рисолат ал-малоика» асарини нашрдан чиқазди. Бу нашр Қоҳира ва Лейден шаҳарларида сақланиб қолган қўлёзмаларга асосланиб амалга оширилган эди. Уни тайёрлашда Дамашқдаги Араб академиясининг аъзоси Аҳмад Темур пошшо ҳам иштирок этган.

«ҒОЙИБДАН» КЕЛГАН МАКТУБ

Мазкур нашр ҳақида ал-Фурайқи водийсидан Амин ар-Райҳоний академик И.Ю.Крачковскийга мактуб йўллаган (ар-Райҳонийнинг узи ҳам ал-Маъаррий мероси устида фаол иш олиб борган тадқиқотчилардан саналади). Мактубнинг мазмуни шундай:

Сиз, жаноб шарқшунослар, ажойиб-ғаройиб кишиларсиз: Сиз «суякларга ҳатто улар чириб кетганида ҳам жон ато этувчи» илоҳий кучга яқин турасизлар. Ал-Маъаррий Абул Аъло кўз унгимда яққол намоён бўлиб турибди: у узининг тузиб-чириб битган, лекин Сиз ҳаёт бахшида этган асарини таниб, камтарлик билан шундай демоқда: «Худо ҳаққи, биз унинг (асаримизнинг — Ғ.С.) уз умримиздан ҳам узоқ даврлар яшашини билмаган эканмиз! Мана, у биздан кейин қарийб минг йил умр кўрибди. Унинг тақдирига тасанно, биз уни «фариштанома» мақомида, араб тилини эъзозлаш учун алайҳиссалом биродари бўлмиш Жаброил қавми орасига, — иккаласига ҳам раҳматлар ёғилсин, — йўллаган эдик. Агар уша ёққа, яъни осмонни фалакка тарқалса, шунинг узи кифоя, деб зикр этган эдик. Биз тасаввур ҳам этган эмасдикки, лоақал минг йилдан кейин булса-да, асаримизга шимолнинг илиқ нафаси тегади-ю, унга заминий ҳаёт бағишлайди, бинобарин, инсоний тилда, арабчада, сатрлар орасида урисча талқинлар билан безалган ҳолда, қайта тилга киради деб. Илоҳим Оллоҳ таъоло жонингни сиҳат қилсин, азиз урис биродарим. «Рисолат ал-малоика» сенинг қаршингда тиз чўкиб ерни тавоф қилади. Сунгра сенга тавозе билан мурожаат этади: менинг муаллифим одамлар, жинлар ва фаришталар

орасида лисоний, адабий, фалсафий, шаккокий ниятларини тарқатишга интиланган эди. Уларнинг барчасига махсус йўсин ва услуб танлаганди. Инсонларга у «Рисолат ал-гуфрон» асарини бағишлади, сунгра «Рисолат ал-малоика»ни ёзди. Ундан кейин жинлар учун махсус «Шайтон ҳақида рисола»ни ёза бошлади. Муаллифим уша асар номини ёза бошлаганига кузим тушган эди, ажабмаски, уни ёзган ва ниҳоясига етказган бўлса. Фикримча, мен кеча қандай аҳволда бўлсаму, у ҳам шундай ҳолда ётгандир. Сиз, Оллоҳнинг ҳабиби, уни ҳам бир қидириб кўрмайсизми? Худо хоҳласа, Сиз уни топардингиз ва, мен сингари, уни ҳам ҳаётга қайтарардингиз. Марҳаматингиз юзасидан каминанинг «шайтоний биродари»ни ҳам қидириб топиб, узоқ давр ҳажр азобимизга чек қўйиб, бизни бирлаштириш майлингиз йўқми?! Мен ўз номимдан, ўз биродарим, «Лузум мо лам ялзум»—уч рисола эгаси булган муаллифимиз номидан Сизга ташаккур изҳор ётаман ва бу фоний дунёда бошингиз омон бўлсин, дейман.

Бу сатрларни ёзувчи киши, ал-Маъаррийнинг Фурайқидаги дўсти ал-Маъаррийнинг Санкт-Петербурглик дўстини табриклар экан, деб ёзади акад. И.Ю.Крачковский, араб ва урис адабиётлари равнақи, халқлар уртасида тинчлик ва қардошлик алоқаларининг мустаҳкамланиши йулидаги тадқиқотлари ва изланишларида унга омонлик ва бахт-саодат тилайди.

— Бу мактуб 1932 йил 30 сентябрда ёзилган эди, — дейди атоқли шарқшунос олим. — Ушандан буён кўп вақтлар ва воқеа-ҳодисалар кечди. 1940 йилда мактуб муаллифи барҳам топди, лекин унинг яқунловчи сузлари уруш машаққатлари ва оғир синовлардан утиб, энди янада баралла жарангламоқда. Шуниси, айниқса, хурсанд қиладики, таваллуд топган кунидан минг йил ўтгандан кейин ҳам, Абул Аъло ал-Маъаррий халқлар уртасида қардошлик алоқаларини мустаҳкамлашга даъват этишигина эмас, балки унинг узи, биргина номи билан ҳам бу алоқаларни мустаҳкамлайди... (3-том, 261-263).

Шундай қилиб, Крачковский Абул Аъло ал-Маъаррийнинг «Ар-рисола ал-фаллоҳийя», «Мулка-с-сабил», «Рисолат ал-гуфрон», «Рисолат ал-малоика», «Рисолат ал-игрид», «Лузум мо лам ялзум» сингари асарларини таҳлил қилар экан, буюк араб муаллифининг ижодига ва услубига хос мажозийлик, уткир киноя, раддия, номидлик кайфиятларини алоҳида таъкидлайди.

Абул Аъло ал-Маъаррий, Аветик Исаакйан, Асқад Мухтор, минг йиллик давр орасидаги турли-туман саналар, воқеалар, ижтимоий ва миллий муҳитларни боғлайдиган парчаланмас ҳалқалар булар.

«ШАРҚНИНГ ҲАЙНЕСИ» ВА «ҒАРБНИНГ САЪДИЙСИ»

Арман шоири Аветик Исаакйаннинг араб маданияти, адабиёти, фалсафасининг узоқ утмиш даврига муурожаат қилиши тасодифий эмас. Унинг шеърлятида Ғарб билан Шарқ маданияти бир-бирига ажиб бир тарзда чирмашиб кетган. Шоир ижодида фаранг символикасини ҳам, Умар Хайём ва Ҳофиз лирикасига хос Шарқ фалсафий мушоҳада шаклини ҳам топиш мумкин. «...Мен Петраркани италёнчада, Верленни фарангчада, Менандрни юнончада, Новалисни олмон тилида уқиганман», — деганди арман шоири. А.Исаакйанни «Шарқнинг Ҳайнеси» ва «Ғарбнинг Саъдийси» деб бежиз айтмайдилар. Лекин уз миллий мансублигидан қатъий назар, Инсон ва унинг тақдир адиб ижодида марказий ўринни ишғол этади.

А.Исаакйаннинг «Абул Аъло Маъаррий» достони муносабати билан гоёнинг туғилиши, қаҳрамон ва унинг прототипи, асарда тарихий утмиш ҳамда замонавийлик туйғуси ва талқини, адабий алоқа, таржима ва таъсир, муаллиф ва таржимон, тимсол ва гоёнинг бадиий тажассум намуналарини қиёсий асосда урганиш, бадиий адабиётда шартлилик, тил ва услуб масалаларига доир жуда қизиқ ҳодисаларни кузатиш мумкин.

Исаакйан узининг мазкур достонини яратиш устида Қазарapotда 1909 йил 30 августдан 2 сентябргача, 1910 йил 27 мартдан 4 апрелигача ишлади. Достоннинг 1,2 ва 4 суралари «Гехарвест» (Санъат) ойномасининг 1909 йил 3-сонида босилиб чиқади, сўнгра 1911 йилда Константинополда (Қўстантаня: Истамбул) тула ҳолда нашр этилади. Муаллиф 1916—1917 йилларда, 1929 йилда ва ундан кейин ҳам асарга бирмунча узгаришлар киритади. Аммо бу таҳрирлар жузъий бўлиб, асарнинг асосий мағзи тула сақлаб қоллинган.

Арман шоири узининг Ақраб тунтаришидан олдин яратган достонига X-XI аср араб мутафаккирининг сиймосини, яъни Инсон ва унинг тақдир ҳақидаги асарига минг йил муқаддам яшаган араб мутафакки-

рининг номини асос қилиб олганлиги тасодифий ҳолими?

Бу масала жуда кун баҳсларга сабаб бўлган. Чунончи, шарқшунос олимлар ва адиблар, таржимонлар, шунингдек, муаллиф ҳам шу хусусда ўз фикрлари ва нуқтаи назарларини изҳор этганлар.

ВАРПЕТ

Аввало, дostonда тасвирланган Абул Аъло ал-Маъаррий сиймоси билан мутафаккир ал-Маъаррий ҳамда муаллиф Аветик Исаакяннинг уртасида қандай жиддий тафовутлар борлиги, бунинг сабабларини аниқлашга киришишдан олдин булар орасида қандай муштараклик, яқинлик ва ухшашликлар мавжудлигини тайин этиш лозим.

Абул Аъло ал-Маъаррий 84 йил умр курди. Аветик Исаакян умри ҳам баракали булди — 82 йил яшади. Бундан ташқари, дostonда «прожил три раза десять лет ва великолепном граде калифов» (Халифатнинг ажойиб пойтахтида уттиз йил яшади) мисрасида қайд этилган сана ҳам, айтишларича, шоирнинг таржимаи ҳолига дахлдор булиши мумкин: 1905 йилда Исаакян 30 ёшга тулган эди.

Варпетнинг ўзи (арманлар Исаакянни эъзозлаб «Варпет» — Уста деб атаганлар) нима сабабдан араб саҳросини воқеаларнинг кечмиш жойи қилиб олганлиги, араб адабий муҳити тарихига мурожаат этганлигини шундай изоҳлайди: 1909 йилда Метак қалъасида олти ой авахтада ётганимдан кейин кафилликка чиқиб, Александрополга қайтиб келдим, — дейди у. — Бу ерда бир неча кун булгач, мени яна Ереванга терговга чақиришди. Ҳукуматга қарши фаолиятда айблашиб, тагин турмага ташлаш хавфи туғилди. Бундай таъқиблар менда чор ҳукуматининг зулмидан қочишга ўтқир майл пайдо қилди. Ниҳоят, бир неча кун чузилган қаттиқ терговлардан сунг Исаакян ватанига ошиқади. Ереван вокзалида бир таниш ҳайдовчини учратиб, унинг паровозига чиқиб олади. Поезд жунаб кетади. Шоир зур ҳаяжон ва изтироб ичида атрофни кузатиб бораркан, куз унгида телеграф симёғочлари, темир йуллар бирин-кетин алмашар, узоқ-узоқлардаги тоғлар ўтиб борар эди. Поезднинг шиддати ошган сайин менда қочиш истаги тобора алангаланиб борар эди, деб ҳикоя қилади шоир. Филдиракларнинг овози

остида, қани энди, шу поезд бир зум тухтамасдан, мени чор, истибдоди қабоҳатидан нари ёқларга олиб кетсайди, деб хаёл сурардим. Биз Сардорободга етиб келганимизда, мени ана шундай уй-хаёллар буткул тўлғаб олган эди. Тун зулматини ой майин ёритиб гурарди. Кохпа томондан устига туз ортилган туялар карвони ута бошлади... Поездда қочиш ҳақидаги хаёллар карвон ҳамроҳлигида қочиш истаги билан алмашди. «Абул Аъло Маъаррий» достонини ёзиш нияти ана ушанда тугилган эди.

Достонда ал-Маъаррий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ жиҳатлар кам. Шулардан баъзиларини қайд этамиз. Оташин араб шоирининг номини А.Исаакйан 1908 йилда, яъни достон ёзилишидан бир йил олдин эшитган. У Иоганн Шернинг «Жаҳон адабиёти тарихи» ҳамда доктор Аберланднинг «Шарқ халқларининг асосий адабиётлари» деган китоблари билан танишар экан, араб шоирининг номига кузи тушади. Бу даврда ҳали у академик И.Ю.Крачковскийнинг «Абул Аъло Маъаррий — «Рисолат ал-малоика» асарини кўрмаган эди. Достон босилиб чиққандан кейингина у Крачковскийнинг тадқиқоти билан танишган.

Маъаррий Исаакйан достонида тарихий шахсдан кура кўпроқ афсонавий қаҳрамон қилиб олинган. Достонда бош қаҳрамон сифатида гавдаланган ал-Маъаррий X асрда Сурияда, Ҳалаб ёнидаги Маъарра шаҳрида яшаган, араб халифати ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий инқирозга учраган бир даврда фаолият кўрсатган мутафаккир эди. Исаакйаннинг Абу-л-Аълога қизиқишининг сабабларидан бири, эҳтимол, у ҳам ўз достонини ижтимоий қабоҳат ва декадентлик айни авжига минган бир даврда ёзганлигига вобастадир, деган фикрни илгари суради проф. О.Т.Ганаланйан.

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИИЙ ТЎҚИМА

Исаакйаннинг достони ўрис тилига таржима қилиниши натижасида машҳур арабшунос олим Крачковский билан таржимон, атоқли шоир В.Я.Брюсов ўртасида мунозара бошланади. Академик Крачковский Аветик Исаакйан достони қаҳрамонига тарихий шахс сифатида қараб, араб мутафаккирининг ҳаёти арман шоири тасвирлаганидан жиддий фарқ қилишини қайд этади. Чунончи, ахир Абул Аъло Бағдодда эмас, балки Маъарра шаҳрида яшаган. Бағдодга у «давлат-

мандлар билан базм қуриш» учун эмас, балки уқишга борган эди, холос. Ахир, у уч яшарлик чоғидаёқ кур булиб қолган эди! — дейди машҳур урис арабшуноси. В.Я.Брюсов эса бадий асарда шоир тарихий шахснинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ барча тафсилотларни аниқ сақлаши шарт эмаслигини эслатган ҳолда, мунозарада арабшунос олимнинг «шаштини қайтариш» мақсадида: шуниси борки, Исаакян уз асарида аниқ тасаввурга эга бўлмаган араб шоири Маъарийнинг номини қўллаб юборган, деган фикрни илгари суради.

Проф. О.Ганаланийан бундай фикрга эътироз билдириб, Исаакян ўзи «гир-ширагина тасаввурга эга бўлган» тарихий шахсни асарига бош қаҳрамон қилиб олмаса керак, деган эътирозни билдиради. Чунки Варпет араб шоири ҳаётининг ва дунёқарашининг асосий жиҳатларини билганлигини унинг уз эътирофларидан ҳам билиб олиш мумкин. Аввало, у Абул Аълонинг «Урушларга ошуфта бўлган одамларни кўраман...» номли саккиз мисрадан иборат шеърини арман тилига таржима қилган. Ўз таржимасига у «Абуль Ала Маарийский. Пособие к лекциям проф. Е.А.Крымского. Составитель Д.В.Соловцов» (М.,1903) (Абул Аъло Маарий. Проф. Е.А.Кримский маърузаларига қўлланма. Тузувчиси Д.В.Соловцов (М.,1903) деган китобчада келтирилган шеър таҳтуллафзини асос қилиб олган бўлса керак. Исаакян таржимаси мазкур таржимадаги айрим сўз ва жумлаларга бир қадар ўхшаб кетади, холос. Лекин шуниси муҳимки, уша китобчада келтирилган икки сатр Исаакян достонида акс этган: «Болаларнинг туғилиши учун ота масъулдир...» У ҳеч қачон уйланмаган, ҳатто узига қўйиладиган ёдгорлик тошига ҳам қўйидаги сўзларни ёздириб қўйишни буюрган:

*Мени туғдириш билан отам гуноҳга ботган,
Мен эса ҳеч ким билан гуноҳ қилмадим.*

Варпетда ҳам шундай мисралар бор:

*Ўтмишда отам менга зомин бўлди,
Лекин мен ҳеч кимга зомин бўлмадим.*

Ўзбекча таржимада:

*Мен учун отам гуноҳкор, ҳеч босмасман изин, —
Шул эрур қабрим тошига қон билан битган сўзим.*

*(То денгиз мавж ураркан, то минг йиллар утар,
Мен кунгил қуймам аёлга, ошён қурмам, етар!).*

*(«Абул Аъло ал-Маарий». Достон. Асқад Мухтор таржимаси.
1976, 5)*

Хуш, литография усулида чоп этилган бу ноёб нашр қай тариқа арман шоири қулига тушиб қолган? Мутахассисларнинг айтишларига қараганда, Исаакян фаранг ва олмон тилларини жуда яхши билган. Чунончи, у Фарбий Олмония адиби Ованес Авакянга йуллаган хатида қуйидагиларни айтган эди: «Менинг қулимга машҳур араб шоирининг олмон тилидаги кичкина бир китобчаси тушиб қолган эди, уни мутолаа қиларканман, менинг қалбим Абул Аъло қалбига жуда монандлигини пайқадим... Бинобарин, у яшаган муҳит менинг романтик табиатим — карвон, сахро, Шарқона сирлилиқ — билан ҳамоҳанг эканлигига иқрор бўлиб, уларни ўз туйғуларимни ифодалаш воситаси қилиб олдим. Араб шоиридан мен атиги икки сатргина олдим, холос. Бошқа бирон қатор, бирон образ ҳам олган эмасман... Мен унинг ҳатто яшаш тарзини ҳам ўзгартирдим: у камбағал, кўр, Бағдоддан ҳеч қаёққа чиқмаган эди. Мен унинг фақат моҳиятинигина олдимки, бу менинг ҳам моҳиятим эди». («Литературная Армения» ойномаси, 1965, 10-сон, 69).

Шундай қилиб, ҳар икки майл: «Абул Аъло Маъарий» достонида машҳур араб шоири ҳаётининг барча кечмишлари, тарихий саналари, жўгрофий макони аксини қидириш ҳам, ёки аксинча, унда муаллиф Аветик Исаакян ҳаётининг ниқобланган инъикосини қидириб топишга интилиш ҳам туғри бўлмайди.

МИРЗА ИБРОҲИМОВ ТАЛҚИНИ

Шуниси қизиқки, Аветик Исаакян таваллудининг юз йиллиги муносабати билан ўз хотираларида озарбойжон ёзувчиси Мирза Иброҳимов арман шоирининг мазкур достони ёзилиш сабабларини бошқа томондан тушунтиришга ҳаракат қилган. Унинг талқини узига хос бўлиб, булак манбаларда учрамайди.

Мирза Иброҳимовнинг айтишича, X-XI асрлар: араб шоири ва мутафаккири Абул Аъло Маъарий тўққиз яшарлигида чечак касали билан оғриб, пировардида кўр бўлиб қолади. Истеъдоди ва фавқулодда меҳнатсеварлиги орқасида у ўз даврининг барча фан-

ларини ўзлаштиради. Шарқнинг буюк шоирлари ва файласуф олимлари қўлида таҳсил куради. Ун ёшидан шеър ёза бошлайди. Бир қанча шеърый ва фалсафий асарлар яратади. 85-86 ёшларида вафот этади. Биллурдай пок, олийжаноб, фалсафий эътиқодига кўра, болалик чоғларидан бошлаб гушт истеъмол қилмаган бу шоир ҳақида кўп афсона ва ривоятлар тўқилган. Дуслари, муҳаббати, адолатсиз қонун ва ҳокимлардан ҳафсаласи пир бўлган шоир умрининг охирида шаҳардан бош олиб чиқиб кетади... Одамлардан узоқлашади ва, ривоятларга кўра, сахрою тоғларда кун кечиради. Бошқа ривоятларга асосан, у ҳеч қардан таскин тополмагач, қарвонларга қўшилиб дарбадар бўлиб кетади. Аветик Исаакян ўз дostonига худди шу ривоятни асос қилиб олган.

МУАЛЛИФ ВА ҚАҲРАМОН ДУНЁСИ

Варпет қаҳрамони билан X аср араб шоирининг таржимаи ҳоли тафсилотлари бир-бирига мос эмаслигига фақат Крачковский домла эмас, балки ундан олдин бошқа адиблар ҳам эътибор беришган. Чунончи, «Маъаррий тарихий далилларга тўғри келмайди» деб эътироз билдирган Карен Микаэляанга жавоб қайтарар экан, Исаакян буни шундай тушунтирган эди: «Мен буни яхши биламан, азизим. Менга фақат бу шоирнинг номигина ва, қисман, унинг фалсафий-пессимистик қарашлари, кўҳналик таъм-мазаси, миллий бўёқ керак эди, холос» (Женева, 1917 йил 11 март). Ованес Авакянга (Венеция, 1926 йил, 31 январ) ёзган хатида эса яна шундай тафсилот бор: «Абул Аъло Маъаррийга келсак, азиз О.Авакян, у менинг қалбим фарзанди, бинобарин, ўз қаҳрамонимнинг аччиқ тушкун кайфияти менинг ўзимга ҳам бегона эмас». Худди ўша мактубида мазкур асарнинг мазмунини чуқурроқ тушунишга ёрдам берадиган мана бу сўзларни учратамиз: «Достон яхши чиқдимми ёки чиқмадимми, билмадим. Лекин шуниси аниқки, мен, бахтга қарши, ҳаётда жуда кўп азоб-уқубат чекдим: узоқ вақт касал бўлиб ётдим. — ҳозир ҳам асабларим қақшаган, — турмаларда, сургунларда, қувғинларда юрдим, нукул муҳтожликда кун кечирдим; мен ўзим учун жуда қадрли бўлган кишиларимдан жудо бўлдим, ва, ниҳоят, арман халқининг бошига тушган фалокат шахсий мусибатим ва изтиробларимни унутишга мажбур этади».

Шуниси борки, умидсизлик, чорасизлик, укинч туйгулари фақат «Абул Аъло»дагина эмас, балки йигирманчи йилларда ёзилган Исаакян лирикасида ҳам баралла сезилар эди. Агар мазкур дostonга тадбиқан айтилса, бу умидсизлик кайфиятининг сабабларини арман халқининг моддий ва маданий ҳаёт тарихи, X аср араб шоири ал-Маъаррийнинг ҳаёти, дунёқараш, у яшаган давр тарихи ҳамда умрининг ярмидан ортиқ даврини муҳожирликда, миллий ҳурлик ва тазйиқ, муҳтожликда ўтказган Аветик Исаакяннинг тақдирдан ажратган ҳолда тушуниш амри маҳол.

«Абул Аъло»даги мана бу байтларни олайлик:

*О, илон ин куйса майли, унда чайламга, бироқ
Менга бас инсон зотидан дайр аро булсам йироқ.*

*Аммо мен дуст бирла нон синдирмагайман то абад,
Яхшидир сиртлону қоплон бирла базми беадад.*

*Оталик даъво қилар ким—кузима чиркин бало:
Янги зарра ташлар ул ҳам маънисиз гирдоб аро.*

*Менга Шаҳристонга йул йук, мозига дарбоза берк,
Унда ёв инсонга инсон, унда қон қусмоқда эрк!*

— *Дустлар, — дер изтироб бирла Маъаррий ҳар қадам, —
Дустлардин алҳазар, дустлар илондин тарқаган.*

*Шухрати шулки, бутун кукларга пуфлаб қадрини,
Эртага гурга тиқиб, пайхон этарлар қабрини.*

*Эҳтиром-ҳурмат эса қурқув, хушомаддир ҳамон,
Гар қоқинсанг бир куни, таҳқир этарлар беомон.*

*Жамият — ёв лашкари, сафларда биз қуллармиз,
Унда суз — тутқун, ҳақиқат булса, қуру кармиз.*

*Бунда угри пул билан опшоқ, бузуқлар покдомон,
Ҳар бир аҳмоқ бир даҳо, қурқоқ булса — қаҳрамон.*

ФРИДРИХ НИТШЕ ФАЛСАФАСИГА ҚОЙИМ

Узлатга чекиниш, ёр-дуст, хеш-ақрабо, жамиятдан безиш, дили озурдалик ва ҳоказоларни ҳар ким ҳар хил талқин қилиш ҳоллари кўп учрайди. Баъзилар буни ҳатто файласуф Фридрих Нитше (1844—1916) таълимоти билан боғлашга ҳам уриниб кўрдилар.

Дарҳақиқат, Станислав Рассадиннинг айтишича,

асар намуналаридан бирида янги фасл муқаддимасида Нитшедан олинган: «Одамзодга равона бўлма, — саҳрога, ҳайвонларга бор» деган сўзлар сарнақш (эпиграф) тарзида келтирилган эди. Кейинчалик Варпет бу сарнақшнинг баҳридан утган. «Исаакяннинг достони Нитше фалсафаси билан суғорилган», — деб ёзган эди 1915 йилда «Арман поэзиясининг мотивлари» китобининг муаллифи Ив.Глуни. Лекин бу фикр нотўғри, деб ҳисоблайди Станислав Рассадин. Чунки Нитшеннинг таъсири Исаакян шеърийатининг инсонпарварлик моҳиятини сундириш у ёқда турсин, аксинча, мустаҳкамлашга хизмат қилди. Бошқача айтганда, Нитшеннинг ғайри инсоний қарашлари Исаакян лирикасида моҳият эътибори билан рад этилди. Бошқача айтганда, дostonдаги барча раддиялар, қарғашлар, инкор ва нафратларга қарамай, буларнинг барчаси ғайри инсоний ахлоқ нормаларини тасдиқлаш, маъқуллаш эмас, балки тамомила инкор этишга хизмат қилароқ, кучли, иродали, иймони мустаҳкам шахснинг адолатсизлик, зулм ва узлатга чекилиш кайфиятларига қарши эълон қилинган исъёни эди.

Эндиликда бу муаммони теран тадқиқ этиш зарурати бор.

УЧИНЧИ АДАБИЙ-НАФОСАТ ВОҚЕЛИГИ

Хорижий мавзуда ёки бошқа миллий адабиёт муҳитидан, тарихий кечмиши, афсоналар бисотидан олиб ёзилган асарлар, одатда, адабий алоқалар, адабий таъсир, туркумлаш ва услубий қиёс, бадий таржима муаммоларини урганишда жуда қимматли манба бўлади. «Абул Аъло» достони ҳам бундан мустасно эмас.

Таржималар натижасида миллий маданиятлар бойийди, халқлар ўртасида гоълар алмашуви содир бўлади, адабиётларнинг байналмилал жамғармаси ортади, деймиз. Хорижий мавзуларда ёзилган асарларда бир миллий маданиятдаги муайян аниқ-таниқ тарихий воқеа ва кечмиш бошқа халқ маданиятига афсонавий воқелик бўлиб кучиши, бир миллий адабиётдаги афсонавий тимсол фольклор воқеаси (сўжети) бошқа миллий заминга ёзма адабиёт нусхаси сифатида кириб келиши мумкин ва ҳоказо. Бадий таржималар туфайли эса ана шу икки томонлама алоқалардан туғилган янги, учинчи адабий-нафосат воқелиги янада турли-туман мундарижа ва мазмун сифатларини орттиради.

«Абул Аъло»нинг урис тилига таржима қилиниши муносабати билан олим (акад. И.Ю.Крачковский) ҳамда таржимон В.Я.Брюсов ўртасида илмий идрок билан бадий тафаккур хусусияти масаласида жиддий баҳс қўзғалган бўлса, мазкур асарнинг узбек тилига утирилиши муносабати билан, бир томондан, миллий-муштарак заминдаги адабиётлар таржимасида анъанавий адабий турлардан фойдаланиш имконияти масаласи («шоири» вазнининг арузда ифодаланиши) юзага қалқиб чиққан бўлса, иккинчи томондан, бунинг натижасида бизда азалда, адабиётимизнинг яқин минг йиллик тарихида мавжуд бўлиб келган бохабарлигимиз (Абул Аъло ал-Маъаррий ижодидан замонасининг узбек шоирлари ва олимлари хабардор бўлганлар) эндиликда арман адабиёти воситачилигида қайта тикланишига туртки бўлди ҳамда тарихий араб-узбек адабий ҳамкорлигидаги самарадорлик ҳозирги арман-узбек таржимачилиги натижаси улароқ, афсонавий тимсолли воқелик сифатида қарор топди. Азалда мавжуд анъанавий алоқа ришталари хийла жонланди. Бунинг устига, янги адабий воқелик таъсири остида адабиётимиз тагинам бойиди. Минтақадаги (Кавказ) адабий ҳаётда эса «Абул Аъло» достонининг таржимаси муносабати билан бошқа ҳодиса, таъсир масаласи қўзғалди. Чунончи, 1929 йилда машҳур гуржи шоири Титсиан Табидзе «Абул Аъло Маъаррий» достонини таржима қилиб, муаллифдан ана шу гуржий нашрга бағишлов тарзида бирон нарса ёзиб беришни илтимос қилади. Бунга жавобан Варпет Т. Табидзегга иккита мақола юборади. Уларнинг бири таржимаи ҳолга оид маълумотларни қамраган бўлса, иккинчиси асарнинг гуржий нашрига бағишланган эди. Достон 1931 ва 1936 йилларда Т. Табидзе муқаддимаси ва А. Исаақян маълумотлари билан гуржи тилида жами икки марта босилиб чиққан. Иккинчи мақоласининг охирида Исаақян Митскевичнинг «Фарис» ҳамда Бараташвилининг «Мерани» асарлари руҳи «Абул Аъло»га яқинлигини айтади. Бироқ Исаақяннинг сузлари гуржи тилига бузиб утирилиши оқибатида, айрим гуржи адабиётшунослари «Абул Аъло»нинг яратилишида Бараташвилининг «Мерани» достони арман шоири ижодида «чуқур таъсир қилганлиги» ҳақида фикр билдирганлар. Бундай хулосадан воқиф бўлган А. Исаақян А. Меликсет-бекка хат ёзиб: «Абул Аъло»ни Бараташвили қаламига мансуб «Мерани» достонининг бевосита

таъсири остида Ёзганман, деб қаерда ва қачон эътироф этганлигимни эслай олмайман», — дейди. Сунгра Исаакян руҳий яқинлик ва кайфиятлардаги монандлик эътибори билан «Абул Аъло» Байроннинг «Чайлд Ҳаролд»ига, Митскевичнинг «Фарис»ига, Бараташвилининг «Мерани»сига яқинлигини қайд этади. Айни вақтда, бу ерда уста-Варпет домланинг «Абул Аъло Маъаррий»сига ҳам, Бараташвилининг «Мерани»сига ҳам бирдай илҳом манбаи булиб хизмат қилган М.Ю.Лермонтов даҳосининг таъсири янада сезиларлироқ.

Шундай булишига қарамай, номлари тилга олинган асарларнинг барчаси ҳам бошқа миллий адабиётнинг таъсири маҳсули эмас, балки муаллифларнинг мустақил адабий, фалсафий мушоҳадаси натижаси улароқ майдонга келганлигини мутахассислар алоҳида таъкидлайдилар.

СОҲИБҚИРОН ЮЛДУЗЛАР

«Абул Аъло» достонининг икки урисча (В.Я.Брюсов, П.Антоколский), узбекча ҳамда бошқа унлаб тилларга қилинган таржималари муносабатида таржима ва таржимон масалаларига дахлдор купгина соф ижодий, фалсафий-услубий масалалар ҳам юзага қалқиб чиқади. Чунончи, Гете уз «Ғарбу Шарқ девони»га буюк форс шоири Ҳофиз Шерозийни, Ҳайне — Абулқосим Фирдавсийни, Аветик Исаакян эса X аср араб мутафаккири Абул Аъло ал-Маъаррийни бош қаҳрамон қилиб олган эканлар, бу ерда олмон, форс, арман, араб адабиётлари буюк намояндаларининг руҳан бир-бирларига яқинликлари асос булган булса, айни асарларнинг учинчи, туртинчи ва ҳоказо тилларга қилинган таржималарида ҳам муаллифлар билан таржимонлар уртасидаги ана шундай руҳий яқинлик жуда муҳим эътибор қозонади.

«Чинакам жонкуяр сингари, Блок ҳеч нарсани тасодифан таржима қилган эмас. Унинг барча таржималари уз ижодига қушимча булиб кирган, зотан ҳар бир муаллифдан у фақат ўзига тегишли нарсанигини олар эди», деб таъкидлайди мутахассислардан Е.Ф.Книпович.

«Блок усмирлик йилларидан бошлаб таржима қила бошлади. Фақат айни вақтдагина уз ижодий интилишларига ҳамоҳанг булган нарсаларни бирма-бир са

ралаб олган ҳолда, мудом жуда кам таржима қиларди» (Е.В.Ланда).

«Исаакйан Блок ашъорини жуда севганлиги маълум. Исаакйаннинг ён дафтарлари ҳам, Блокнинг бир томлиги саҳифаларига битган хатлари ҳам шундан далолат беради. Блок билан Исаакйан бир-бирларига ижодий яқин шоирлар эдилар. Бундай яқинликни уларнинг иккаласи ҳам, айниқса, Блок сезар эди. Узи таржима қилаётган шоирга яқинлигини ҳис этиши А.Блокка илҳом бағишлар эди».

Одатда, мураккаб асарларни таржима қилиш қийин. Лекин шуниси қизиқки, таржимонларнинг эътироф этишларича (В.Рогов), Аветик Исаакйан лирикасини бошқа тилларга угиришнинг асосий душворлиги шоир асарларининг мутлақ содда ёзилганлигидадир.

УСЛУБНИНГ БИЛЛУРЛАШУВИ

2- фасл

УМУМБАШАРИЙЛИК ВА МИЛЛИЙЛИК, УСЛУБ ВА ТАҲРИР

ОЛМОС ҚИРРАЛАР

«Кашмир қушиғи» достони Шароф Рашидов ижодида ҳам, умуман узбек адабиётида ҳам алоҳида мавқега эга. Бироқ асарнинг «махсуслиги», «узига хослиги»ни тайин этишдан олдин, унинг муаллиф ижодига дахлдор умумий белги ва фазилатига тухтаб утишга тўғри келади. Бу умумийлик даставвал тасвирнинг нозик кечинмалар билан йўғрилганлигида намоён бўлгандир. Бошқача айтганда, мазкур аломат, яъни тасвирнинг майин тўйгулар билан омухта қилиниши адибнинг ҳаёт воқеалари тасвирига бағишланган бошқа асарларида ҳам хийла бўртиб намоён бўлади. Бу Шароф Рашидов ижодий услубининг хос белгиларидан саналади. «Кашмир қушиғи»га келганда, ушбу асарда муаллиф услубининг ана шу хислати янада қабарик ҳолда зухур кўрғазган. Бу тасодифий эмас. Чунки мавзу, муддао, мақсад нуқтаи назаридан бу ерда ана шундай, таъбир жоиз бўлса, лисоний ва услубий майинлик, нафосат яратмасдан иш куриш амри маҳолдир. Шароф Рашиднинг узига хос тили ва услубига дахлдор ана шу умумийлик «Кашмир қушиғи»да бўртиб намоён бўлган экан, бу нарса, айни вақтда, муаллиф ижодий тасвирлаш тадбир ва тадорикининг хослиги замирида пайдо бўлганлигидан ташқари, мазкур асарнинг узбек адабиётида, қолаверса, фақат узбек адабиётида ҳам эмас, суз санъатининг янгича намунаси бўлиб қолишига замин тайёрлаган.

Услубий назокат дostonнинг бош белгиларидан саналаркан, бу хусусда ҳали алоҳида баҳс очаман. Асарнинг хослиги ҳақида юқорида бошланган мавзуга қайтганда эса, даставвал ёзма адабиётда халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш анъанасини алоҳида қайд этишга тўғри келади.

НАФОСАТ ВА БАШАРИЙ МАЗМУН

Албатта, ҳар қандай нозик кечинмалар, ботиний туйғу ва кайфиятлар гуллар, капалаклар, шаббодалар, қумрию булбуллар тасвири орқали нақадар усталлик билан омукта қилиб ифодаланган бўлмасин, булар барчаси фақат назокат рамзи бўлиб қолади. Таъкидлайман: жуда нозик санъат, сўз орқали ўймакорларча тасвирлаш маҳорати билан яратилган нодир санъат нусхасидир бу ҳам. Бироқ «Кашмир қушиғи» фақат шахсий кечинмалар ифодасидан иборат асар эмас, балки зоҳиран қараганда беозор гуллар, асаларилар, қушлар ҳамда даҳшатли табиат ҳодисалари ҳисобланмиш булут, момақалдиروق, бурон, изгирин, ўлатлар тасвири орқали, туғрироғи, ана шу «ашёлар» замирида, чуқур ижтимоий моҳиятни ифодалай олиш туйғуи, жиддий, салмоқдор гоё, катта башарий мазмун, жанговар руҳ пайдо бўлган.

«Кашмир қушиғи» таҳлилида Шарқ билан Ғарб адабий аъналарининг ажиб бир тарзда қушилиши ва омукталаниши ҳодисаси кўзга ташланади. Шарқ мумтоз газалиётида баҳор, гул, булбул, май, ёр, маҳбубанинг қошлари, кўзлари, дудоқлари, сочлари ва ҳоказолар тасвирида бениҳоя кўп, беназир нафис асарлар яратилган. Уларда мажозийлик ҳамма вақт ҳам дунёвий мазмун касб этавермайди. Энг яхши сўз санъати намуналарида шу ёруғ дунё неъматларидан баҳраманд бўлишга даъват этишни кўриш мумкин. Эҳтимол, мазкур адабий тур (жанр) тақозосига кўра газал, рубоий, туюқда катта ижтимоий-маҳобатли гоёни мукамал ифодалаш қийиндир. Наср-назм аралаш ёзилган «Кашмир қушиғи»да эса Шарқ шеърятининг аънавий «ашёлари»дан, оҳанг-образларидан, услуб-тадбирларидан фойдаланган ҳолда, ўткир гоёвийликни ифодалаш талабига изчиллик билан риоя қилиниши ҳозирги умумадабий тараққиётимизга хос санъат асари яратилишига имконият яратган. Бу ерда ички нафосат ва туйғу-кечинмалар ҳам, нозик куй, мусиқа, оҳанг ҳам, теран ижтимоий фикр, ҳаёт-мамот жанги, кураш, мағлубият ва ғалабалар ҳам мавжуд.

БАҲРАМАНДЛИК

Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётнинг ҳаётий манбаларидан бири эди ва шундай бўлиб қолади. Бироқ

гап муаллифнинг «Кашмир қушиги»ни ёзишда оғзаки ижодий дурдоналардан жуда усталлик билан истифода этганлигида ҳам эмас. Қалам аҳли борки, муайян даражада ва меъёрада фолклордан фойдаланади, унга мурожаат этади. «Кашмир қушиги»да эса яна бошқа жиҳатлар кузга ташланади. Аввало, ишнинг биринчи фаслида қайд этилгани сингари, бу асар узбек халқ оғзаки ижоди негизиде эмас, балки узга халқ афсонаси замирида қад кутарди. Бу ҳам эмас, — узбек маданияти, фани, адабиёти тарихида Ҳиндистон ва ҳиндларга бағишланган асарлар азалдан мавжуд бўлганлиги ҳам ишнинг бош қисмида эслатиб утилди. Абу Райҳон Берунийнинг «Таҳқиқи молил ҳинд» китоби, «Бобурнома», «Хумойуннома», «Акбарнома», Ҳиндистонда бобурийлар яратган меъморчилик ёдгорликлари ва адабий обидалар, ҳинд-узбек адабий ҳамкорлиги, Абдуразоқ Самарқандий, Абдулқодир Бедил, Мирзо Ғолиб, Зокиржон Фурқат ижоди ва ҳоказолар. «Кашмир қушиги»да яна бошқа анъана, қардош туркий халқлар адабиётлари ва янги давр узбек адабиёти анъаналарининг жонли излари мавжуд. Достоннинг узбекча нашрларидан бирига (1978) ёзган сунг сузида шоир Туроб Тула ҳам бу таъсир изларини эслатиб утади. Чунончи, Ҳамза Ҳакимзода Ниезий куп мурожаат этган усул ва услуб — баҳри таъвилнинг «адиб қаламини кузатиши» ва ҳоказо. (Таъвил — арабча... Сузни уз маъносидан бошқа маънога буриш; Тушни йуйиш). Мен худди шу уринда Ҳамид Олимжон мактабининг сабоқлари, унинг ижодида фолклордан фойдаланиш, халқчиллик, шоир уй-ниятларининг ғоят даражада софлиги ва самимиятининг содда тилда ифодаланиши каби сифатларнинг ҳаётбахш таъсирини қайд этсам булардики, бу махсус тадқиқ этишга муносиб катта мавзу.

ТАЪСИРНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

«Кашмир қушиги»да Шароф Рашид ижодига таъсир кўрсатган омилларнинг илдизлари таҳлил қилинар экан, яна иккита муҳим масалани четлаб утиб бўлмас. Биринчиси шуки, достонда адиб ижодига таъсир этган омиллар ҳақида гапирганда, яна бошқа бир жараён ҳам рўёбга чиқади. Бу, таъбир жоиз бўлса, «акс таъсир» масаласи. Бошқача айтганда, икки буюк омил — адабий-тарихий анъана билан янги, самарали

адабий тажриба — Шароф Рашидов ижоди узи ҳам ибратли бир ижодий усул ва услубга туртки берди. Қардош туркий ва бошқа халқлар адабиётлари, ўзбек адабиёти тадрижиётининг кейинги даврларида ёзилган асарлар кўздан кечирилса, бу нарса янада яққолроқ намоён бўлади. Чингиз Айтматнинг «Оқ кема», «Бутакуз», «Соҳил ёқалаб чопаетган олапар» сингари қиссалари, Асқад Мухторнинг «Чинор» румони ва бошқа бир қанча асарларда халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш, Чингизда эса тагин бошқа қардош халқлар афсоналаридан истифода этиш ҳоллари яққол кўзга ташланади.

«Кашмир қушиғи»да ўзбек оғзаки ижодига ҳамоҳанг лавҳалар, муштарак оҳанглар мавжуд бўлган афсонадан фойдаланиш билан бирга (умуман, барча халқлар фольклори учун умумий бўлган сифат ва аломатлар борлиги шубҳасиз), айтилиши вақтда, бу афсона ўзининг миллий-анъанавийлиги тарафидан жиддий бир тарзда фарқланади ҳам. Шу тариқа, муаллифнинг хизмати мазкур дoston орқали бошқа халқ — ҳиндлар (кашмирликлар)нинг маънавий бисотидаги нодир дурдона, ажойиб афсонани ёзма адабий манбага утказиш орқали ўзбек адабиётида унинг ўзига хос бир тарзда ижодий ўзлаштирилишига мушарраф бўлишдагина эмас, балки, шу билан бирга, асарнинг бир неча ўнлаб тилларга таржима қилиниши, саҳналаштирилиши орқали унинг (ҳинд миллий-маънавий бисотининг) дунёнинг бошқа мамлакатларида яшаётган халқлар ўртасида тарқалишига олиб келганлиги билан ҳам белгиланади.

УМР ФАСЛЛАРИ ВА ИЖОДИЙ САМАРА

Алишер Навоий йилнинг тўрт фаслига қиёсан ўз умрини тўрт босқичга бўлади: ёшлик, йигитлик, урта ёшлик ва кексалик. Чунончи: туфулият (ёшлик палласи — 7—8 ёшдан 20 ёшгача), шабоб (йигитлик) — 20 ёшдан 35 ёшгача, куҳулат (урта ёшлик) — 35 ёшдан 45 ёшгача ва кексалик 45 ёшдан 60 ёшгача. Улуғ шоирнинг узи эътироф этишича, ҳар бир девон умр фаслларидан бирининг маҳсули бўлиб, уларга шунга мувофиқ тарзда ном берилган. Бошқача айтганда, ҳар бир девон кечган умрнинг маълум даври самараси ўлароқ, қатъий хронологик чегарага эга, шунга қўра улар мазмун тарафидан ҳам бир-биридан тафо-

вуг қилади. Девонлардан ҳар бирининг номланиши эса қуйидагича:

- I «Ғаройибус сигар».
- II «Наводируш шабоб».
- III «Бадойиул васат».
- IV «Фавойидул кибар».

Умр фаслининг ҳар бир даври бадиий ижод хусусиятига таъсири масаласини аниқлашга киришганда қуйидаги уч ҳолатни инобатга олиш лозим:

— биринчидан, умрнинг турли даврларида яратилган турли асарларда ёш хусусиятининг акс этиши («Хазойинул маоний»);

— иккинчидан, бир ёзувчининг турли даврларда муайян бир мавзуда ҳар хил адабий турларда ёзган асарлари (Ойбекнинг Алишер Навоий ҳаётига бағишлаб ёзган дoston ва румони);

— учинчидан, бир адибнинг ҳар хил даврда узининг муайян бир асарига қайта-қайта ишлов бериб (таҳрирдан утказиб), бадиий камолот сари интилиши (Шароф Рашидовнинг «Кашмир қушиғи» қиссаси).

ИЖОД РУҲИАТИ

Адабиётшунос олим Иброҳим Ғафур «Кашмир қушиғи»нинг янги нашри (1982) муносабати билан ёзган «Ижодий жасорат намунаси» номли мароқли мақоласида: шундай адиблар борки, улар уз асарларини умр буйи юксалтириб борадилар, дейди. «Асарлари ҳам узлари каби юксалиш йўллари босиб утади, муаллифнинг инсоний такомилотини акс эттиради» («ЎзАС», 4.06.82). Мунаққид масалани тўғри қўяди: қисса узининг биринчи нашридаёқ (1957) кенг шўҳрат топган эди, шунга қарамай, муаллиф асарни қайта-қайта жиддий таҳрирдан утказган экан, «биз буни тинимсиз камолотга интилиш эҳтиёжидан деб тушунамиз...», деган фикрни изҳор этади.

Бу мақолада бадиий ижод хусусияти, муаллифнинг уз асарига муносабати, куп вариантлилиқ, ўз-ўзини таҳрир қилиш сингари ўз табиати эътибори билан ниҳоятда муҳим масалалар кутариладики, мен ана шу даъволардан айримларини бир қадар ёритишга ҳаракат қиламан.

Шароф Рашид «Кашмир қушиғи»ни қирқ ёшида ёзди. Олтмиш бир ёшида қиссанинг иккинчи нашри-

ни берди. Олтмиш беш ёшида эса учинчи нашр пайдо бўлди.

Шу зайл муаллиф баракали, сермазмун ижодий-бунёдкорлик фаолиятининг чорак асри, бошқа аслий асарлари билан бир қаторда, «Кашмир қушиғи»нинг уч нашрини ҳозирлашга сарфланди.

«Ижод руҳияти» жуда кенг тушунча. Истеъдодли ёзувчи ҳамма вақт бир моромда, сидирга асарлар яратмайди. Бундай ҳолда услуб сийқалашиб кетиб, у барпо қилган асарлар ўқувчига зерикарли бўлиб қолар эди. Шу сабабдан, танланган мавзу ва «Мўлжалга» олинган ўқувчини кўз олдига келтирган ҳолда, адиб ҳар гал ҳар хил «қалам тебратади». Ана шу, қаламни ҳар хил «тебраниш»га мажбур қиладиган омиллардан яна бири — муаллифнинг ёши билан боғлиқ. Ҳар бир ижодкор ўз умрининг турли поғоналарида турли-туман мавзуларга қўл ураркан, бунда у ҳар хил услубий воситаларга мурожаат этади. Шунинг учун ҳам айни бир ёзувчининг турли ёшларда яратган асарларида муайян даражада фарқ сезилади. Бу нарса, айниқса, адиб ўзининг айни бир асарига мурожаат этганида ярқ этиб кўзга ташланиб қолади. Шу боисдан бўлса керак, улўғ Алишер Навоий ҳам ўзининг тўрт девондан ташкил топган улкан «Хазойинул маоний» шеърый мажмуаси мундарижасини ёш курсаткичи, яъни умр фаслларига қараб тайин этган.

ЛИСОНИЙ ХАЗИНА

Ҳар бир аслий бадий асар маънавий ҳаётимизга ўзи билан бирга кўплаб янгиликлар олиб келади. Булар ўқувчини ҳаётга, кечаётган воқеа-ҳодисаларга янгича қарашга ургатади, уни янги ғоялар билан қуроолантиради. Агар асар қанчалик ўткир ёзилган, жозибадор, таъсирчан бўлмасин, тафаккур қуввати суст бўлса, бу асар шунчаки эрмакдан бошқа нарсага ярамайди. Бунинг аксича, башарти, адабий асарда жуда салмоқдор ғоялар кўтарилган бўлсаю, унинг бадий-ифодавий таъсирчанлик қуввати паст бўлса, бундай «ижод намунаси» ҳам тез орада, ҳаётдан ўз ўрнини топиб улгурмай, умрини тугатади. Бас, ҳақиқий бадий асарда кучли ижтимоий мазмун фасиҳ бадий тасвир воситалари орқали ифодаланган бўлиши керак.

Йирик ёзувчиларнинг рўмон, қисса, ҳикоя, достон, шеър ва саҳна асарлари бундай ғоявий ҳамда

бадий-ифодавий янгиликларга кондир. Олайлик, Алишер Навоийнинг беш бебаҳо дostonдан ташкил топган «Хамса»си, уч мингу бир юзу уттиз икки шеър ёки қирқ турт мингу туққиз юз мисрадан иборат «Хазойинул маоний» (Маънолар хазинаси) мажмуасининг қиммати шу асарларнинг номлариданоқ кўриниб турибди: булар сеҳрли алфоз ва каломлар маъданининг мислсиз кони, янги маънолар кашфиётидан иборат. Ўзбек қадим адабиётидан хўжа Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Юсуф Хос Ҳожиб, мавлоно Лутфий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Бобораҳим Машраб, Муқимий, Фурқат ва бошқа бадий сўз даҳолари ҳамда янги давр адабиётининг улкан намояндалари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Ойбек, Усмон Носир, Фафур Гулом, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, шунингдек, куплаб энг янги давр шоир ва ёзувчиларининг сара асарларида ҳам шода-шода янги сўз ва маъно жавоҳиротларини топиш мумкин.

ЯНГИ СЎЗЛАР ВА МАЪНОЛАР КАШФИЁТИ

Бадий асар «маънолар хазинаси» бўлиб, ёзувчи узининг ҳар бир китобида қандайдир «янги гап» айтишга ҳаракат қилар экан, у ўз муддаосини она тилининг мавжуд лугавий-ифодавий воситалари орқали рўёбга чиқзади. Бошқача айтганда, адиб янги маънолар ихтиро қиларкан, бунда ҳар қандай янги маъно ҳамма вақт ҳам янги сўз, ибора, ифодавий таркибнинг пайдо бўлишига олиб келавермайди. Ҳар қалай, адиб ижод қилаётганида муқаррар равишда аллақандай «лисоний янгилик» — янги лугавий-услубий бирликлар барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Лекин шунга қарамай, ижод жараёнида, кўпинча беихтиёр, гўё «ўз-ўзидан» у янги сўзлар ёки янги таркиблар ҳам кашф этади. Бу, умуман, тушунарли ҳол. Зеро, ёзувчи уша айтмоқчи бўлган «янги гапини», чиндан ҳам, янгича воситалар билан ифодалашга ҳаракат қилади.

Ёзувчининг «лисоний кашфиёти», яъни тил соҳасидаги ижодкорлиги, яратувчилик фаолиятини тор маънода, яъни унинг айрим сўз ва иборалар бериши қабалида тушунмаслик даркор. Шундай бўлиши ҳам мумкинки, адиб бундан муқаддам маълум бўлган тил бисоти, лугатда мавжуд сўзлар негизида иш кўрган

ҳолда ҳам янгилик бунёд этиши мумкин. Бунда бунёдкорлик фаолиятининг мундарижаси эскириб, унутилиб кетган сўз ва таркибларни ҳаётга қайтариш орқали уларга янги ҳаёт бағишлаш, бу орқали янги маънолар ихтиро этишни ҳам қамрайди.

«Кашмир қушиги»да ҳозирги узбек адабий тили луғатида бундан муқаддам учрамаган аллақанча янги сўзлар ҳам, тилимиз луғат қатламининг хийла кўҳна даврларида мавжуд лексикавий бирликлар асосида бино қилинган маъновий (лексик-семантик) янги кашфиётлар ҳам кўп учрайди.

Муаллим ўз шогирдлари билан савол-жавоб қиларкан, айрим муаммоли масалаларни янада чуқурроқ муҳокама қилинишини кутиб биров «мусоада» қилади. Бу калима кўпчиликка маълум эмас. Ўзбек тилининг изоҳли луғатиға мурожаат қиламан: Мусоада эск. кт. кўмаклашиш, имкон туғдириш...» (Ўзбек тилининг изоҳли луғати (УТИЛ), 483). Бу ердаги «эск.», «кт.» қисқартмалари нимани англатади? Булар «эскирган», «китобий» дегани. Бироқ сўзларнинг эскирганлигини аниқлаганда, уларнинг ҳозирги вақтда истифода этилишига қараб ҳукм чиқазиб бўлмайди. Тўғри, мусоада ва шу хил бошқа юзлаб, минглаб калималар борки, улар, чиндан ҳам камёб, аҳён-аҳёндагина учраб қолади. Сабоби, уларнинг «ўлик» сўзлар қаторига ўтиб, тилдан буткул чиқиб кетганлигида, яъни тил учун бу ҳодиса табиий жараён эканлигида эмас. Гап бу сингари сўзлардан гофилликда, уларни билмасликдадир. Гофиллик эса, қайси соҳада бўлмасин, далил бўла олмайди.

Мусоада сўзини қўллаш билан муаллиф жуда керакли, зарур, бизга етишмаётган бир калимага ҳаёт нафасини пурқади. Бу сингари қайта ҳаёт топган ёки қисса мантиқи тақозоси билан янги кашф қилинган сўзлар жуда кўп учрайди.

Бўрон «айёҳаннос солиб» ўкириб, ҳамма ёққа даҳшат оловини сочиб, нозик гул ва новдалар устига ёпириларкан, муаллифнинг мана бу тасвири диққатни тортади: «Гудак кафтидек мурғак япроқлари, нурга йўғрилган навниҳоллар аёзда изиллаб, титроқ босиб, бир-бирини суяб турадилар. Мўртгина буталардаги гуллар-чи, уларнинг иложи қанча? Қуёш ва шаффоф сувларнинг, инсон тийнати ва меҳру оқибатининг фарзандлари бўлмиш улар бошпана ва зарра ҳарорат илинжида ер пинжигиға биқинадилар, унгирлар ва тошлар панасига, рахналарга яшириниб оладилар» (347).

Табиат тасвирига бағишланган энг сара, нозик, олиймақом кузатишлар ва тасвирлар даражасида турадиган ажойиб лавҳа! Манзаранавис рассом учун тайёр «гап». «Инсон тийнати ва меҳру оқибатининг фарзандлари» бўлмиш «улар» — нима? Бу — гулларга берилаётган таъриф. Хуш, тийнат нима? Тийнат характер, хулқ, табиат, феъл, яратилиш (Навоий асарлари луғати (НАЛ), 1972, 608). Қаранг-а, тилимизда «характер» маъносини ифодалайдиган ўз сўзимиз ҳам бор экан. Афсуски, бу нодир калима ҳам академик изоҳли луғатимиздан ўрин олмабди. Демак, «Кашмир қушиғи» яна бир жуда зарур, ҳар нафасда эҳтиёж туғилиб турадиган каломни бизга ҳадя этди.

Бундай сўзлар — унлаб...

СЎЗНИНГ СЕҲРИ ВА МЕҲРИГИЁСИ

Сўз фаровонлиги фикр ва маънавий қиёфа зийнатига далил. Яхши бадиий асар фақат дилларни қувонтирибгина қолмай, шу билан бирга, тилга ҳам янги-янги инжу доналарини ҳадя этади. Натижада ўзи мутолаа қилаётган асарнинг бадиий нафосатидан завқ олаётган китобхон илк дафъа дуч келган янги сўз, ибора, тасвир воситаларини ҳам эсда сақлаб қолади. Мана улар: обият (335), дилкушо (345), оламтоб (340), маъво (353), фаромуш (335), сано (352), тийнат (347), нилий (340), чокар (350), сарафроз (370), маъсум (364), муножот, тавалло (359), барқ (360), вожиб (358), меҳригиё (364), реза (307), тиға (341) ва ҳоказо. Бу сингари сўзлар сифат, равиш, ҳаракат, ўхшатиш, қиёс маъноларини англаган ҳолда, тароватли райҳону жамбиллар, лолақизғалдоғу ранг-баранг капалаклар, шабнамнинг инжу доналари тасвиридек, кўзни ўйнатиб, асар саҳифаларида «экиб» ташланган.

«Кашмир қушиғи»да шаклнинг мазмунга, тасвирнинг ғояга, сифатнинг ҳаракатга, равишнинг моҳиятга мослигини таъминлаган бундай аксарият камёб, мазмундор сўзлар ҳаётнинг тўрт фаслига хос иссиғию совуғи, аччиқ-чучукларини имкони бор қадар чуқур, кўламдор манзараларда гавдалантиришда муаллифга жуда қўл келган.

Қиссанинг муқаддима қисмида ўқийман: «Дарёларни тоғу тошларда бинога келади, деганлар, обиятнинг у ёқларга денгизу океанлардан утишини фаромуш қилади» (335). Обият сўзини «Ўзбек тилининг

изоҳли лугати»дан ҳам, «Навойий асарлари лугати»дан ҳам топиб булмади. Куринадики, салоҳият, моҳият, офият, ҳуррият сўзлари қолипи (моделли) асосида об (сув) сўздан обият ҳосил қилинган. Хуш, бунинг урнига ҳаммага бирдай тушунарли бўлган оддийгина сув сўзини қўлланса бўлмасмиди, деган савол тугилади. Йўқ, гап донишманд муаллим тилидан айтилмоқда. Бинобарин, бу ерда «шунчаки» ичимлик сув эмас, балки фалсафий умумлашма маъносидаги айнан обиятга зарурат бор эди. Оддий унутмоқ урнида фаромуш калимасининг истифода этилиши сабаби ҳам умумлашма тимсол ҳисобланмиш муаллимнинг узига хос тилини яратиш эҳтиёжидан келиб чиққан.

Муножот сўзини «Навойий асарлари лугати» ялиниш, ёлвориш деб (415), «Ўзбек тилининг изоҳли лугати» эса — «диний. Худодан нажот, мадад тилаб қилинадиган тунги ёки яширин ибодат» маъносида талқин этади. Шунингдек, «Изоҳли лугат»да: «Тавалло эск. Ёлвориш, ялиниб сўраш, илтижо» (УТИЛ, II, 104) деб тушунтирилади.

«Кашмир қўшиғи»да «айрилиқ утида уртаниб адо бўлган» Бамбур офтобга муножот қилади ва офтоб ҳам унинг таваллосини эшитади (359). Агар бизнинг лугатларимиз мантиқига таяниб иш қуриладиган бўлса, ҳар иккала сўздан фойдаланишда — улар диний маънога эга бўлганлиги ва эскирганлиги учун — тилшунослик илмининг «ҳозиклари» даъвосига кура, эҳтиёт бўлишга тўғри келарди. Зеро, бу асли арабча сўз бўлиб, уни истифода этилса, гуё ислом динини тарғиб қилган бўлиб қоларди-да! Уфф... Бироқ Бамбурнинг офтобга юзланиши «шунчаки» мурожаат, ялиниш, илтимос ҳам эмас, балки бу айнан: муножот ва таваллодир.

МУЪЖИЗАВИЙ УСЛУБ

*Эй, инсон кўзига нур сочган қўёш,
Омон бўл...*

Шароф РАШИДОВ

ВАТАН ҚАСИДАСИ

Қиссада тасвирланган жамики воқеалар — Бамбур билан Наргизнинг танишуvidан тортиб, хандон чечакларнинг шовқинигача, Бурон билан Хоруднинг қу-

лоқларни қоматга келтирувчи бақириқ-чақириқларидан то кумрию булбулларнинг хонишигача, қисқаси, оддий заррадан тортиб Хуршиди тобонгача бутун борлиқ ва ҳодисотлар интиҳойи сирли, савқи табиий муъжизакор. Лекин... ўқувчи ўзи билиб, англаб турган барча бундай «фавқултабиий» шартлиликлар пардасини бартараф этиб, қиссага ғоят самимий равишда бажонидил ишонади. Чунки муаллиф бадиий ҳаёлот оламининг жозибаси, унинг қутлуғ мақсад-муддаоси ва бениҳоя самимий ҳикоя қилиш услуби ўқувчини гўё инон-ихтиёридан маҳрум этгандай бўлади: қиссада тасвирланган воқеалар ва манзаралар уни ўз оғушига олади.

Бундай қараганда-ку, қор, бўрон, ой, қуёш, юлдузлар, ёмғир, дўл, шамол, изғирин, насим, момақалди-роқ, ўсимлик зараркунадалари, капалаклар, турлитуман ҳашаротлар, қурт-қумирсқалар, майсалар, гуллар ва ҳоказоларнинг барча-барчаси ўша-ўша бор нарсалар. Деярли ортиқча, ғаройиб бирон нарса йўқ. Лекин бундай табиий нарса ва ҳодисалар, жараёнларга маъно берилган. Уларга инсоний, онгли нуқтаи назар, фаолият, хулқ-атвор бағишланган. Бунинг натижасида табиий ҳодиса-воқеаларга инсоний тус бериб тасвирланган. Асарнинг услубий ўзига хослиги ана шу табиий-инсоний тушунчаларнинг чоғиштирилиши, пайвандланиши замирида пайдо бўлган.

Шу тариқа, «Кашмир қушиғи»ни ўқиганда Фариддин Атторнинг «Мантиқут-тайр», Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» дostonларидаги, Жалолиддин Румий, Муҳаммадшариф Гулханий масалларидаги шартлиликлар, рамзлар, тимсол ва образлар кўз олдимизга келар экан, ёзувчи Шароф Рашид қиссасининг туб мазмуни ва ғояси бирлик, эрк ва озодлик учун фаол курашга бориб тақалиши, унинг асл муддао негизи нотинч йигирманчи аср муаммоларини юксак бадиий савияда ўзида акс эттираётгани ошкор бўлади.

ЖИЛАМ СУВИДАЙ ТИНИҚ АЛФОЗ

«Кашмир қушиғи» оддий баён, қуруқ ахборотдан тамомила холи, бошдан-оёқ образли тил билан ёзилган. Ибратли жиҳати, қисса пок бадиий-ифодавий тарзда ҳикоя қилинган. Асар Жилам дарёсига келиб қуйилувчи, қуйлаб оқаётган чашмалар, сойларнинг сувидай тиниқ, жарангдор, соф тил, дилбар, майин,

мафтункор услубда бунёд этилган. Муаллиф табиатнинг турт фаслига хос нашида, ҳарорат, ҳазонрезлик, зулматни инсоният ҳаётига, уз кашмирлик қаҳрамонлари фаолиятига тадбиқ этар экан, алоҳида олинган ҳар бир манзара, лавҳа, ҳолат ва кайфиятга мос буёқлар, сўзлар, жумла ва ибораларни топади.

ҚУРҒОҚЧИЛИК, ҚИРҒИН ПАЛЛАСИ ТАСВИРИ

...Гуллар боғи Бўроннинг ҳалокатли хуружи, қабих ишлари оқибатида, битмас-туганмас ситамлар оқибатида қурум босган овлоқ харобалар маконига айланди. Энди бунда майсалар ҳам, чечаклар ҳам йўқ, лолалар, гуллар ҳам қуринмайди, қушлар, булбуллар ҳам сайрамайди, булоқлар қайнаб-тошмайди, сувлар оқмайди, қуй-қузилар утламайди, чўпон ва деҳқонлар бу жойларни тарк этишган (350).

Бу ерда муаллиф маънодор тасвир яратиш мақсадида икки хил тадбир қўллаган. Биринчиси — такрор санъати, иккинчиси — ҳар бир нарса ва ҳодисанинг ҳаракат ва фаолиятига хос ранг-баранг феълларни қаторлаштириш, уюштириш санъати.

хуруж _____
 қабих ишлар _____ оқибатида
 ситам _____

майсалар _____
 чечаклар _____ қуринмайди
 лолалар _____
 гуллар _____

қушлар _____ сайрамайди
 булбуллар _____

булоқлар _____ қайнаб-тошмайди

сувлар _____ оқмайди

қуй-қузилар _____ утламайди

чўпонлар _____
 деҳқонлар _____ бу ерларни тарк этишган

Бу тахлит жумла қурилиши воқеанинг хазин оҳанг-да тасвирланишига имкон яратган.

МУСИБАТ, САРСОНЛИК-САРГАРДОНЛИК ВА ҲИЖРОН ТАСВИРИ

Бамбур ҳақиқатан ҳам Наргизи йулини йўқотиб қуйган, Наргиз васлига ета олмай оворайи жаҳон эди. Қай тарафга бош урмасин у вайронага туқинар, у курган йўллар, у сайр қилган боғлар, чаманлар, водийлардан асар қолмаган эди. Йулнинг қоқ ўртасида шилдираб унга ҳамроҳ бўлган сойлар тескари оқар, у курган қоялар муаллақ, у севган турнакуз фируза булоқлар қайнамас, у тинглаб маст бўлган дилором қўшиқлардан ному нишон йўқ эди. У йўл юради, йўл юрса ҳам мўл юради, узоқ-узоқ юради. Наргизи фируқида у тортмаган қайғу-ғамлар, чекмаган жафолар қолмади. Тунлари юлдузлардан, кунлари шамоллардан, тунлари елдирим оёқли оҳулардан, кунлари олмос кўзли булутлардан суроқлаб ҳоли-жони қолмади. Ҳеч биридан кўрдим, эшитдим, деган жавобни ололмади. Бургутлар қоя ковакларига кириб кетган, шамоллар ўз ихтиёридан айрилган, юлдузлар эса булутлар дастидан нотавон эдилар (358—359).

Бу ерда жумла қурилиши ички руҳий тасвир: Бамбурнинг сарсонлик-саргардонлик ҳолатини ифодалашга мосланган. Гапнинг биринчи қанотида Гуллар водийсида Бурон билан Хоруднинг бузғунчилиги натижасида содир бўлган даҳшатли манзаранинг тафсилотлари бирма-бир таъкидланади:

у курган ————— йўллар —————
 у сайр қилган ————— боғлар ————— дан асар қолмаган
 ————— чаманлар —————
 ————— водийлар —————

сойлар ————— тескари оқар
 қоялар ————— муаллақ

турнакуз —————
 ————— булоқлар ————— қайнамас
 фируза —————

дилором қўшиқлардан ————— ному нишон йўқ

тунлари ————— юлдузлардан —————
 кунлари ————— шамоллардан —————
 тунлари ————— елдирим оёқли —————
 ————— оҳулардан ————— суроқлаб ҳоли-жони
 кунлари ————— олмос кўзли ————— қолмади
 ————— бургутлардан —————

ЖОНЛАНТИРИШ, ТАСВИРНИ ҚУЮҚЛАШТИРИШ, МАЪНОНИ ЧУҚУРЛАШТИРИШ

Ораста гуллар қуёшли тонг шуъалари ва шабнамлари, оби зам-замларини эмиб ноз билан анвои рангларини кўз-кўз қиладилар, баҳор фаслининг дунё-дунё севинчларини намойиш этадилар. Бири биридан латофатли, бири биридан тароватли, бири биридан сербарг, бири биридан сергунча бу гуллар эркаланиб қуёшга ишва қиладилар, қуёш ҳам улардан нурини аямайди. Жазирадан сулинқираб қолганларида эса оппоқ парқу булутлар узларининг учар қулкаларини уларга соябон қиладилар (337).

Бу ерда жумлалар, бирикмалар, услубий такрорлар бир-бирлари билан мураккаб занжир ҳосил қилиб, яхлит манзара яратган.



«Кашмир қушиғи»нинг тили ташбеҳли, луғати бой, услуби ранг-баранг, жилвакор эканлигини қуйидаги мажоз, сифатли ухшатишлардан ҳам билса булади: хуш овозлар (346), чарос кўзлар, ипак зулфлар, ёқут дудоқлар (338), осуда рафторлар, гулгун чехралар (353), қаҳрабо юзлар (364), дилкушо суҳбат (345), дилрабо куйлар, шайдойи булбуллар (346), шафоатли қуёш, биллур шалолалар (370), ногирон гунчалар (362), уфори буйлар (360), муаттар ҳидлар (360), барра майсалар, хандон чечаклар (341), беором қушлар (339), шаффоф сув (347), жингиртоб саҳролар (339), залворли тоғлар, симобий купиклар, зилол сувлар, ораста гуллар, анвои ранглар, парқу булутлар (337), инжу қатралар, сарин ел (338), нилий уфқ (340), оромижон қушиқ, мунгли ғамза, дилнавоз рақс, оламтоб фазл (340), саодат ошени, омонлик диёри (342), иқбол чашмаси (330), инсон тийнати (347), ажал чокари (350), ҳаёт гули, вабо элчиси (358) ва ҳоказо.

Тил, услуб ва бадиий тасвир воситалари ҳақида гап кетганда, асарнинг муҳим бир хусусиятини алоҳида қайд этмоқ даркор.

ОБРАЗ ВА ТИМСОЛ

Ривоят қилишларича, Лукмони ҳаким доривор утланлар йигиб келиш учун тоғларга чиқиб, далаларни кезганларида, дуч келган ҳар бир гиёҳ тилга кириб, «Мен фалон дардга давоман», «Мен фалон иллатни қуритаман» деб узи хабар берар экан.

Достонга асос булган Кашмир «воқеаси»нинг узи-га хос жиҳатлари нималарда зоҳир бўлади?

Аввало, соф табиий ҳодисалар куйланади. Бу ерда тараннум этилган нарсалар илмий истилоҳотда «фауна», «флора», «орнитология», «климатология», «метеорология», «набобот» (ботаника), «селекция», яъни ҳайвонот, усимликлар, паррандаю даррандалар, иқлимшунослик соҳаларига доир қонуниятлар, нарса ва ҳодисаларнинг атамалари билан ифодаланади. Психология ва офталмология фанлари мавқеидан жуда қизиқ кузатишлар ҳам уз бадиий ифодасини топган. Инсон табиат фарзанди, унинг куйнида яшайди, бинобарин, табиат инсон зурриёди учун макондир. Лекин достонда кишилар сиймоси кўринмайди. Бутун воқеа табиат номидан, табиий ҳодисалар замирида, табиий ашёлар иштирокида кечади. Мана асарда иштирок этувчи нарса ва ҳодисалар: замин, кўёш, водий, бурон, шамол, изғирин, насим, зилзила, булут, туман, тун, момақалдироқ, чақмоқ, ёмғир, дўл, сел, хазон-резлик, тутун, саҳро, булоқ, шабнам, дов-дарахтлар, новдалар ва илдишлар, асаларилар, қушлар, гуллар ва ҳоказо. Хуллас, бу ерда, таъбир жоиз булса, Бош қаҳрамон — табиатнинг узидир.

ҲИНДИЁНА НАШЪУ НАМО (КОЛОРИТ)

«Табиат — қотиб қолган интеллект», — дейди Гегел. Гап табиатга шайдоликда эмас, балки унга мутафаккир назари билан қараш, уни шоир қалби билан ҳис этиш, ана шу нуқтаи назар ва бой туйғуни мусаввир мўйқалами билан ифодалаб, булар асосида, тасвирда, таъбир жоиз булса, табиатни ҳаракатга келтиришдадир. Айтайлик, олим эсаётган шамолнинг кучини аниқлайди, энтомолог бирон зарарли ҳашаротга қарши заҳарли модда тавсия этади, сейсмолог зилзиланинг неча балга эга булганлигини текширади. Адиб эса табиий ҳодисалар тасвири асосида зўр бадиий қувватга эга булган ташбех, тимсол, манзара, мажоз яра-

тади. Бунинг натижасида нарса ва ҳодисаларнинг табиий-ҳаётий (биологик) таҳлили эмас, балки чуқур бадиий умумлашма ҳосил бўлади. Бу ерда рассом тасвирида илғаб олинган ва бўёқларда қотган, ҳаракатсиз, сокит гузал лаҳзалар эмас, балки ҳаракатдаги нафосат, амалдаги жараён ўқувчининг кўз унгида ястанди. Ўзининг бутун тилсимоти, сеҳру жодуси, жилваси, ишваси, нашъу намоси ва каромати билан!

Машҳур Кашмир афсонасининг диққатга сазовор жиҳати шундаки, унда ҳиндларнинг ўзига хос бир тарздаги табиатга муносабати ўз ифодасини топган. Ҳиндлар табиатга жонли мавжудот, сирли воқеаларнинг кечмиш макони деб қарайдилар ва шу зайлда жуда кўп табиий нарса ва ҳодисаларга илоҳий маъно ато этадилар. Бинобарин, ҳинднинг наздида олов (оташ), осмон, булут, сув, сигир, маймун, қўтос, фил, какку ва ҳоказоларнинг барчаси шунчаки табиий нарсалар эмас, балки илоҳий, инсоний, маънавий, руҳий тушунчаларга вобаста ҳодисалар тарзида талқин қилиниб келинган. Худди шу боисдан ҳинд оғзаки ижоди асарларида паррандаю дарранда, турли махлуқотлар, ботирлар, маъбудлар, инсу жинслар бамисоли чинакам адабий қаҳрамонлар сифатида зоҳир бўладилар. Фақат оғзаки адабиёт намуналаригина эмас, балки ҳозирги замон ҳинд адабиётида, ҳинд театри, тасвирий ва кино санъатида ҳам реал воқеа-ҳодисалар билан бир қаторда, ҳиндлар учун анъанавий-миллий мажоз, тимсол, удум ва маросимлар хийла кенг тасвирланади.

МУҚОЯСАВИЙ ТАРҲ

Адабиётнинг бош аломати унда инсон ҳаётининг тасвирланишидан иборат. Табиат ёки табиий ҳодисалар ўз-ўзича қанчалик гузал, мусаффо, дилбар бўлмасин, агар асарда инсоннинг иштироки, инсоний дид, инсоний нуқтаи назар иштирок этмаса, яъни тасвирланган табиий воқеа-ҳодисалар ортида инсоннинг назди-назари бўлмаса, табиатнинг бутун гузаллиги мавҳум бир нарсага айланиб қолади.

«Кашмир қушиги»да иштирок этувчи бош қаҳрамон — асарилар шоҳи Бамбур, гуллар маликаси — Наргиз бўлиб, Бўрон билан Хоруд (қишлоқ хужалик ўсимликлари зараркунандаси) салбий қаҳрамонлар тимсоли. Ҳар иккала гуруҳ — Бамбур билан Наргиз,

Бурон билан Хоруд бошлиқ ижобий ва салбий кучлар тимсоли ўзларича ёлғиз эмас, уларнинг атрофида ўз муҳити, мадаккорлари бор: Бамбур билан Наргиз тарафида — қушлар, гуллар, дов-дарахтлар... Бурон билан Хоруднинг измида шамол, улат, изғирин, чақмоқ... Асарда бамисоли табиат — жамиятга, жамият эса табиатга муқояса қилингандай туюлади, бошқача айтганда, табиий ҳодисаларга башарий маъно берилса, кишиларнинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларига хос сифат ва белгилар табиий ҳодисаларда ҳам зухур кўр-газгандай бир таассурот пайдо бўлади. Табиат билан Инсон ёки табиийлик билан одамийлик уртасидаги «чегара»ни оддий кўз билан куриб бўлмайди. Достонни диққат билан ўқиган китобхонгина асарнинг бу хусусиятини муаллиф муносабати ёхуд нозик ифодавий-услубий «ишоралари» орқали ўқиб олиши мумкин.

СЎЗ ЖОНЛИДИР

Тасвирга махсус маънодорлик бағишлаш натижасида, унда чизилган ҳар бир дарахт, тош, қуёш, гул, қуш, зилзила ва ҳоказолар гўё одатдаги нарса ва ҳодисалар эмас, балки ҳаракатдаги тимсолдир. Бунинг натижасида улар ўқувчининг кўз ўнгида ва тасаввурида қандайдир нашъа, кайфият, кўтаринкилик, ғурур ёки даҳшат, кўрқинч, нафрат, қарганиш, тушкунлик, парокандалик ҳисларини туғдирувчи аллақандай сеҳрли тимсолларга айланадилар. Гўё ҳар бир калима ҳам «шунчаки» сўз эмас, балки алланечук маънодор, муъжизавий жонли мавжудотлар сингари ўқувчининг онгида, қалбида, шуурида нақшланиб қолади. Чунончи: Гуллар боғи — макон; Наргиз — нафосат тимсоли, гуллар маликаси; Бамбур — асаларилар шоҳи; Хоруд — офат, бало-қазолар тимсоли; Бурон — вайроналар соҳиби; Лола, Атиргул, Сарикгул, Ёвунгул, Наврўзгуллар Наргизнинг дугоналари, соҳибжамол маҳбубалар, эзгулик ва гўзаллик тимсоллари: водий; булбуллар ва қумрилар маскани; қуёш ёғдулари; ойнаи жаҳон; дунё томи; қуш тилини билувчилар; гул тилини тушунувчилар; шабнам, шаббода, куй, мусиқа; гўзаллик, коинот, илтифот, висол, садоқат, вафо, самимият, уялиш, ийманиш, ақли расолик... Булардан ташқари: булутлар, тун зулмати, момақалдироқ, чақмоқ, зилзила, ҳид, ҳажр, изғирин, қора либос, қузгун,

ҳасад, қора кучлар ва қора юраклар, ажал туфонлари, хазонрезлик, ёмгир, дул, сел, ажал, улат, алвасти, харобазор, иблис, япроқ, тақир сахро, маккорлик, дағдаға, шовқин, қора офат, захарли тил, қутқу, қаҳр-газаб, захар, вабо, гунг, нола-афгон, тутун, қабристон, баттол, қашшол, дажжол ва ҳоказолар. Асарда гузаллик билан қуполлик, нафис вужуд билан рудапо турқ, ҳаёт билан ажал, абадият билан муваққатлик, боқийлик билан фонийлик, васл билан ҳажр, тинчлик билан уруш, қуёш билан булут, ҳаёт нафаси билан ажал қаҳқаҳаси, насим билан изғирин, боғ билан сахро бақамти қуйилади, муқоясага келтирилади, дучлаштирилади. Қиссада буларнинг барчаси қандайдир мавҳум, шартли куланка эмас, балки уз вужуди, қиёфасига эга булган ҳаракатдаги жонли нарсалардай ўқувчи қуз унгида гавдаланади. Муаллиф гузал, нафис, маъсум нарса ва ҳодисаларни гоёт самимият, муҳаббат туйғулари билан майин пардаларда тасвирласа, бадкирдор, рудапо, бузғунчи, жирканч, исқирт ҳодисаларни тасвирга олганда қора буёқлардан қуюқ фойдаланади. Бунинг устига, сузларнинг куп маънолилик хусусиятларидан фойдаланиб, ширадор лавҳалар чизилган.

ЧЕГАРА ҚАЙСИ НУҚТАДАН БОШЛАНАДИ?..

Ораста гуллар қуёшли тонг шуълалари ва шабнамлари, оби зам-замларини эмиб ноз билан анвои рангларини куз-куз қиладилар, баҳор фаслининг дунё-дунё севинчларини намойиш этадилар (337).

Бу ерда табиий жозибали ҳодисага (гуллар, эммоқ) инсоний талқин берилади. Наргиз булбуллар, қушлар даврасида гулзор буйлаб уйинга тушади. Муаллиф қайд этади: Яна қалби қайноқ ёшлик орзуларига, гузал ҳаёт нашъу намоларига лиммо-лим тулик бир қизнинг ҳам ҳамроз хониши эшитилади. Унга ёлғизоёқ йўллари, нилий уфққа пайваст узоқ-яқин қишлоқ қизларининг қувноқ яллалари уланиб кетади (340). Чап-пор уриб усаётган гуллар, маст булиб сайраётган қушлар оғушида яшаётган қишлоқ қизларини тасаввур қилинг. Қайси нуқтада табиат жамиятга айланади-ю, қай нуқтада жамият табиат қўйнига ўтади; қайси нуқтада афсона ҳаётга эврилади-ю, қаерда ҳаёт афсонага айланади: буни илғаш қийин. Чунки муаллиф асарда гуё фақат ёзувчигина эмас; яъни у фақат суз воситаси

билангина иш кўрмайди, балки рассом сингари, буюқлар, жиллолар воситасида тасвирлайди, бастакор сингари табиий мусиқани майин, жозибали авж пардаларда тараннум этади.

Асаларилар шоҳи Бамбур гуллар маликаси Наргизга: сени излаб от солмаганим бустон қолмади, дейди. Яна бошқа бир уринда Бамбур отини уша туполон турган осмон остига қараб буради. Асаларининг «от солиши» орқали бир-биридан тамомила фарқланувчи биологик турларнинг «қовуштирилиши», яъни бутунлай бошқа-бошқа маъновий тушунчаларнинг бириктирилиши натижасида қитиқдор, таъсирчан, жонли манзара чизилган.

Дилрабо куйларга гоҳ қизларнинг хуш овозлари, гоҳ шайдойи булбулларнинг гуллар рақсига эш наволари, гоҳ олис қирлар кучоғидаги чўпон найларининг нолон садолари жўр булади (346—347).

Асалари билан гул муҳаббати тасвирида қишлоқ қизларининг рақси, чўпонларнинг найларидан таралган дилбар оҳанглар ва бошқа шу сингари инсон ҳаётининг моддий ва маънавий жиҳатлари «иштирок этиши», тасвирга майинлик бахш этишдан ташқари, табиат мадҳиясида турмуш лавҳаларининг жуда нозик, сезилар-сезилмас бир тарзда услубан омухта қилинишига имкон яратган.

«ГУЛ»ЛАР ВА «БУЛБУЛ»ЛАР ЎША-ЎША. ҒОЯ ҒАЛАТ

Ғарб адабиёти руҳида қалам тебратадиган адиблар, Ғарб адабий анъаналари асосида тарбияланган адабиёт мутахассислари, таржимонлар Шарқ адабиётида, жумладан, ҳозирги замонавий ўзбек адабиётида ҳам «гул» ва «булбул» ҳаддан ташқари кўп учрашини писанда қиладилар. Ана шу асосда кўпинча таржима давомида асардаги «гуллар», «булбуллар», «ой», «қуёш», «юлдузлар»ни анъанавий бежамадорлик белгилари деб ҳисоблаб, улардан халос бўлишга, асарни «реализм» (баъзан ҳатто «социалистик реализм»!) талабларига мослаштиришга ҳаракат қиладилар. Эҳтимол, чиндан ҳам, қаердадир қайд этилган «ашёлар» қуруқ анъанавий тимсол, жимжимадор кашта бўлиб қолган ҳоллар ҳам топилар. Бусиз булмайди. Бироқ анъана ҳар бир миллий адабиёт тараққиётининг ҳаётий негизи эканлигини унутиш ярамайди. «Кашмир қушиғи»да Шарқ мажозий ифода тарзи, таъбир жоиз

булса, буюк Ҳофиз, Навоий, Бедиллар услубига хос «лисонул ғайб»дан фойдаланган ҳолда, тамсилий образлар, адабий шартлилик, халқ оғзаки ижодига хос тасвирий воситалар, жонлантириш усулларига таянган ҳолда, миллий озодлик, эрк, ҳуқуқ учун курашга чорловчи катта ижтимоий жарангос уз ифодасини топган. Гуллар, булбуллар, қумрилар, шаршаралар воситасида муаллиф мавҳум ишқий гояни тараннум этмайди, балки икки севишган қалбнинг қайноқ муҳаббати воситасида миллий озодлик учун ҳаёт-мамот курашини тасвирлайди. Бунда билвоситалик, шартлилик, мажозийлик, тимсоллардан фойдаланади. Шу тарзда қиссада реализм билан романтизм бир-бири билан чагишиб, жуда ажойиб адабий «пайванд» ҳосил булган. Бошқача айтганда, бунда аниқ-таниқ заминий ҳаёт воқеалари тарихий, афсонавий, ҳаётӣ олам тасаввурлари билан ҳамда афсонавий воқелик реал ҳаёт унсурлари ва гоёлари билан суғорилганлиги сингари, реалистик тасвир бой, ранг-баранг романтика билан, романтик буюқлар эса заминий-реалистик мазмун билан бойитилган.

ТАМСИЛИЙ ИФОДА ВА ВОҚЕИЙ ТАСВИР

Шундай қилиб, мазкур дostonда учта услубий тарҳ бор. Бир: зоҳирӣ — бу тамсилий талқин, яъни усимликлар, ҳашаротлар, ҳайвонлар тимсоли орқали воқеаларни жонли ифодалаш; иккинчиси: ботинӣ — бу аниқ тасвир, яъни тамсилий талқин орқали воқеаларнинг башарӣ моҳиятини ифодалаш; учинчиси: пайвандлаш тарҳи, бунда муаллиф масал жанрига хос шартлиликни рӯбга чиқараркан, ҳар иккала тарҳни бир-бири билан боғлаш ва пайвандлашда, юқорида эслатилганидай, ишора воситаси орқали табиӣ ҳодисаларга инсонӣ маъно бағишлайди. Тасвирда шундай таассурот тугиладики, гуё гуллар, ҳашаротлар, табиат ҳодисалари «инсон тахлит» ҳаракат қиладилар, қилиқ курсатадилар. Шуниси қизиққи, баъзан иқлимӣ ҳодисаларга ҳайвонларга хос сифатлар тиркалади, усимликларга ваҳший ҳайвонларга хос қилиқлар бағишланади. Бироқ тасвир хусусияти, адабий тур тақозоси ва муаллиф услубининг табиӣлиги ҳамда самимияти натижасида бу сингари «ғайри табиӣлик» деярли сезилмайди.

Таналарига зулукдай епишган бало дастидан гул-

лар инграб юбордилар (349); (Бурон) охири зардаси қайнаб, бошига тупроқ сочиб... букириб юборди; бойуглидай якка-ёлғиз қолиб... қурқинчли сукунатдан ваҳима босиб, оч бўридай увлайди (348).

БЎЁҚЛАР РАМЗИ

Қиссада оқ, қизил, пушти, сариқ, яшил, бинафша, қора, кук ва бошқа кўп ранглар турли-туман бадий мақсадларга хизмат қилдирилган. Улар, юқорида айтиб утилганидай, гулларнинг либоси, тақинчоқлари, кайфиятларини ифодалашга, турли-туман табиий ҳодисаларнинг (шамол, бурон, улат, сахро) моҳиятини акс эттиришга қаратилган. Муаллиф узининг ҳар бир қаҳрамонини — у хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин — уша ашё, жонивор ёки ҳодисанинг табиий ранг-тусига қараб тавсифлайди. Бошқача айтганда, бу ерда рангларнинг чапланиши ҳодисаси кузга ташланмайди. Олайлик, агар бирон «гул-қаҳрамон» тасвирланар экан, унинг «қадди-қомати», «либоси», «қуйлак» ёки «нимчалари», «тақинчоқлари»нинг табиий рангига қараб сифат берилади. Шу тариқа асар қаҳрамонларининг рафтори, турқи, хулқ-атвори, қилиқлари, «хатти-ҳаракатлари» ва ҳатто «фикрлаш тахлити», «мафқураси», «тили»гача фарқланади.

Шу билан бирга, асарда ранг истифодасида зериктирувчи сидирғалик, ягранглик, бир хиллик кузга ташланмайди, балки айни бир ранг бир қанча вазифаларни утайди. Қизил ва қора рангларининг қандай қўлланилганига мисоллар.

Қизил — гўзаллик рамзи:

Қуёш шуълаларига кўмилиб, беқиёс яшнаб, қизил қалпоқли Ёвун гули кўринди (Иккинчи нашр, 1978, 66).

Қизил — қон рамзи:

Бамбур гузал Наргизини хазонлар орасидан кутариб олди ва унинг сўлгин чехрасига ҳижрон оловларида яллиғланган чехрасини қўйди. Шу он еру осмонда зилзила турди. Гуллар боғини, гуллар водийсини бўғиб ётган қора муҳит пардалари чекилди, осмонда кўрғошин сингари осилиб ётган даҳшатли булутлар парча-парча бўлиб кетди, қуёш, Бамбур ва Наргизнинг дўсти, қадрдон Қуёш ярақлади, Бурон билан Хоруд узоқ-узоқларда, уфқда қип-қизил қонга бўялдилар. Чанг-тузони чиқиб ётган водийни кўм-кўк гиёҳ-

лар қоплади, дарахт новдаларида худди ипак қуртларидек куртаклар гимирлаб қолдилар. Ҳаёт бош кутарди, гуллар шовқини кутарилди... (Иккинчи нашр, 60).

Қизил учлик (триада) ҳаёт гузаллигининг рамзи:

...Олма йўқки, гир айланаси бир текисда қирмизи бўлса.

Бустон йўқки, бир чеккаси тоғларга тақалмаган, бирор жойи жарлик билан тилинмаган бўлса.

Эзгулик йўқки, атрофида фалокат уралашиб юрмаган бўлса (342).

Қора — офат ва мусибат рамзи:

Гул қора офат билан олишди (Иккинчи нашр, 39).

Қора — ажал рамзи:

...У тоабод, то ажал унинг кузларига қора пардасини тортмагунича кунни кунга, соатни соатга, лаҳзани лаҳзага улаб ёрнин ахтаргани ахтарган... (339).

Қора — ҳамдардлик рамзи:

Унинг (Бўроннинг — Ғ. С.) вазоҳати ҳам, нафаси ҳам совуқ, унинг ажал келтирувчи нафасидан гуллар суларди. Бу гулларнинг бошқа чаманлардаги дугоналари қора либос кийиб, аза тутардилар (Иккинчи нашр, 27).

Қора — гузаллик рамзи:

Аммо унинг (Наргизнинг — Ғ. С.) тимқора кузлари маънос (Иккинчи нашр, 8).

Қаҳрабо юзларига соя ташлаган узун, қоп-қора киприкларини зурга кутарди (Иккинчи нашр, 60).

Шу тариқа, оқ, биллурий, бинафша, яшил, қизил, пушти, зангори ранглар билан ифодаланган аксарият ижобий мундарижага эга мажозий ҳодиса-воқеалар қора юраклар, қора кучлар, қора офатлар, қора ниятлар ҳамда бошқа буюқлар воситасида яратилган жирканч нарсаларга қарама-қарши қўйилади.

«ХАЗОН ИЧРА БАҲОР»

Адабий асарда ранг туйғуси ҳосил қилиш ёхуд бундай туйғуни муайян адабий мақсадга йўналтириш масаласини олайлик. Мутахассисларнинг эътирофи этишларича, қизил рангни — ўт (олов) билан қонга, сариқ рангни — қуёшга, мовий (кўк) рангни — сув билан уфққа, яшил рангни — урмон ва далаларга нисбат берадилар. Адабиётшунос Ёқубжон Исоқ «Ранглар рамзи» деган мақоласида Алишер Навоий ижодида бундай адабий тадбирдан фойдаланишда илк бор

муайян бир тартибот яратилганлигини исботлашга ҳаракат қилади. Тадқиқотчи бу ерда «Хазойинул маоний» лирик қомусида нуқул ранглар тасвири, талқини ва таҳлили билан боғлиқ утгиз битта ғазални ажратиб кўрсатади. Унинг кузатишича, тасвирда қизил сўзи қон тушунчаси билан боғланади, гулгун — қадаҳ, май билан, оташин эса ўт билан боғланади, яъни шунга нисбат берилади. Ё. Исоқовнинг ранг тасвири орқали Низомий ва Навоийда («Сабъаи сайёра») муштарак сўжет асосида яратилган асарда тамомила бошқа-бошқа, мустақил, янги бадиий тамойил яратилганлиги ҳақидаги илмий хулосаси жиддий аҳамиятга эга ва бу масала махсус урганилмоғи даркор («Шарқ юлдузи» журнали, 1982, 2-сон, 160—162).

Алишер Навоийда ранглар жилоси фақат гузаллик яратишгагина эмас, балки чуқур ғоявий-фалсафий тушунчаларни ифода этишга ҳам хизмат қилади.

*Сариг либос аро ул нушлабки хандондур,
Эрур Масиҳки, хуршид ичинда пинҳондур.
Либосу жисм ила ул гулузор кўргузди,
Хазон ичида баҳорески, ақл ҳайрондур.*

(«Наводируш-шабоб», 153).

«Кашмир қушиғи»да буюк Навоий дохиёна таърифлаган айнан шу «хазон ичида баҳор» тасвирланган экан, бу кўп асрлик азалий анъаналаримиз ҳамон ҳаёт ва уйғоқ эканлигидан, бу ҳаётбахш анъаналар янги замонда ва заминда тадбиқ этилаётганлиги ва ривожлантирилаётганлигидан дарак беради.

АДАБИЙ ТУРҒУНЛИК ВА БАДИИЙ ДИНАМИКА

«Кашмир қушиғи»да муаллиф гоҳи уринларда воқеаларни аташ ёки эслатишдан айни воқеалар замирида қамровдор, чуқур фалсафий хулосалар чиқариш томон борган. Бошқа ҳолларда эса тур тақозоси билан тасвир мажозий воситалар орқали ифодаланган бўлса, кейинчалик уларга воқеийлик туси берилган, умумий ҳолатлар аниқлаштирилган. Бунинг натижасида бирмунча турғун тимсоллар гуё жадал ҳаракатга келиб, руҳий асослар кучайган. Бу фикрнинг исботи тариқасида кейинги икки нашрда тимсоллар (Наргиз, Бамбур, Бўрон, Хоруд ва б.) аро мулоқотларнинг кескин тарзда кўпайиб борганини қайд этиш мумкин.

Қиссанинг биринчи нашрида ҳис-ҳаяжон кучли, эҳтирослар тугъни сезилиб туради. Жумлалар сиқик, воқеага бевосита дахлдор бўлмаган ёки «ўз-ўзидан тушунарли» нарсалар тафсилотига берилишдан муаллиф ўзини жуда эҳтиёт қилган. Шундай қилиб, унда бадий тасвир жозибасини янада кенгроқ миқёсга кучиришнинг имконияти сақланиб қолган эди. Иккинчи нашрда муаллиф ўзининг бош аъмоли: лисоний тежамкорлик, услубий сиқикликни сақлаб қолган ҳолда, бадий тасвир воситаларини қуюқлаштириш, мажозийлик, романтикага махсус эътибор қилган. Лекин, барибир, унда ҳам тугун, баён ҳолатида бўлган жиҳатлар анчагина бўлиб, бу муаллифга асар устида янада ишлашни давом эттириш учун қулай имкониятларни туғдирган эди. Учинчи нашр ҳар жиҳатдан тўқис, мукамал асар сифатида намоён бўлди. У олдинги ҳар иккала нашрдан ҳам тубдан фарқ қилади. Бунда муаллиф донишманд сиймо, мутафаккир, тадбиркор адиб сифатида кўринади.

Учинчи нашрнинг ҳар бир қисмида, воқеаларнинг бир-бири билан «уланиш» нуқталарида, дебоча ва хотимада, айрим лавҳалар мазмунида жуда кўп ибратли мушоҳадалар, фалсафий кузатишлар, ҳаётий умумлашмалар пайвандланган ва сингдирилган. Бироқ бу жамики қўшилган нарсалар қиссанинг олдинги кўринишларида мавжуд қандайдир «бушлиқлар»ни тулдириш мақсадида қилинган деб бўлмайти. Йўқ, булар воқеалар бадий таҳлили ва талқини замирида, табиий йўсинда гўё «ўз-ўзидан» келиб чиққан. Бунда воқеалар эҳтироси, кескин зиддиятли ҳолатлар, эрксевар кучлар билан қора гуруҳлар тўқнашувидан келиб чиққан шиддат, долзарблик чуқур ижтимоий ҳулосалар, башорат, сокин услубий фасоҳат, вазмин ҳаётий мушоҳадалар билан омухталанган. Асарнинг тили, бадий тасвир воситалари янада бой ва хилма-хил эканлиги ҳам алоҳида кўзга ташланади.

ГУЛЛАР БОҒИ ВА ОҚ КЕМА

Шароф Рашид тасвирлаган Гуллар боғи, Чингиз Айтмат талқинидаги Оқ кема сингари, мажозий бир маскан. Бироқ улар «масофа» жиҳатидан фарқ қилдилар. Чингиз Айтмат қиссасида Оқ кема фақат бир марта — Бола дурбиннинг нарсаларни яқин келтириб кўрсатадиган тарафидан қараганда — бир қадар ва

бир лаҳза муайян аниқ шаклга киргандай булади. Шароф Рашидов қиссасида эса Гуллар боғи барча воқеаларнинг кечмиш макони, гўзаллик, адлу инсоф маскани сифатида гавдаланади.

Иброҳим Гафур қайд этганидай, Гуллар боғининг ўз «фуқаролари» ва рақиблари, ғанимлари, кушандалари бор. Гуллар боғи кишилиқ жамиятининг гуё «модели»дай намоён буларкан, унинг ўз баравж даври, зиддиятли дамлари, тараққиёт ва инқирозга юз тутган ҳолатлари бор. Тириклик, мавжудлик, тараққиётнинг бирдан-бир асосий шарти эса кураш.

Қиссада кураш жараёни тасвирланаркан, бу курашнинг тагида инсоният жамиятига ҳос ҳодисалар — адолатли ва адолатсиз урушлар ётса-да, адиб ҳеч қачон «табиий кураш» манзаралари, шарт-шароитлари, турли мавсумга ҳос «жазавадор» ҳамда «чекиниш» ҳолатларини диққат марказидан қочирмайди.

Изгирин қишдан баҳорга утиш давомида даҳшатли Бурон ҳам, табиий равишда, ҳолдан тоя бошлайди, табиат аста-секин уйғонишга киришаркан, «қора кучлар» дармонсизлана боради.

—...Рост, ҳозир дастёрларим кам: аёз, қор, музлар — ҳаммаси тоққа чиқиб кетган, — деб зорланади Бурон Хорудга. — Бироқ ёмғирлар, дуллар, қуюнлар, момақалдироқ ва чақмоқлар ихтиёримизда-ку. Сенинг лашкарларингнинг ҳам сони саноғи йуқ! Биз ҳали ўзимизни кўрсатиб қўямиз! Улар қуёшга зорми? Майли — мен водийни яна қора булутларга бостириб ташлайман. Улар иссиққа ташнами? Бемалол — мен водийни тошқинларга кўмаман. Антика рангларини липиллатиб капалаклар гужғон уйнасинми, тиллақунғизлар замзама қилсинми? Марҳамат — қурт-қумурсқаларингни, зараркунандаларингни қуйиб юбор (354).

Узининг салбий ва ижобий қаҳрамонларига муносабат билдиришда муаллиф инсоний таъбир ва эътиқод, дид, нуқтаи назарга таяниб иш кўради. Чунончи, Бурон билан Хоруднинг навбатдаги хуружларидан кейинги парокандалик шундай тасвирга олинади: Шу асно кун яна тунга, осмон қора ўпқонга, водий қайнаётган қозонга айланди (349). Бу ерда танланган ашёларнинг бари — тун, ўпқон, қозон — қоралиқ рамзи булиб, Гуллар боғига мудҳиш мусибатли кунлар тушаётганидан дарак беради.

ВАҚТ «ГРИНВИЧ ВАҚТИ» ЭМАС

Асарнинг қандай макон, замин, замон ва вақт асосига қурилганлигини аниқлаш қийин. Бошқача айтганда, бундай бадиий воқелик қандай миллий заминга асосланганини аниқлаш осон эмас. Негаки, қиссада уз ифодасини топган жамиики табиий ва ижтимоий нарса ва ҳодисалар: замин, сув, осмон, довдарахтлар, жүгрофий, иқлимий ва фазовий ҳодисалар барчаси умуминсоний. Зеро, бундай нарса ва ҳодисаларни истаган бошқа миллий заминга, иқлимга «кучириб» тасвирлаш ҳам мумкин. Ҳиндий хусусият билан боғлиқ нарсалар: исмлар (Наргиз, Бамбур) ва миллий халқ оғзаки ижоди аънаналаридир. Биз биламизки, ҳайвонот ва ўсимликлар оламига хос нарса ва ҳодисалар, диний ривоятларга хос мавжудотлар, махлуқотларни адабий қаҳрамонлар сифатида тасвирлаш, табиий ҳодисалар ва жондорларга сифиниш купроқ ҳинд халқ оғзаки ижодига хос. Лекин қиссада вақт бамисоли гринвич улчови билан аниқ-таниқ тайинланмаган бўлса-да, у йил фасллари доирасида алоҳида хусусиятларга эга. Яна аниқроқ айтганда, тасвирга келтирилган воқеаларнинг фасллар билан қатъий боғлиқлиги асарнинг узига хос аломатларидан биридир. Чунончи, бу ерда йил фаслларига хос даврийлик, узгарувчанлик узининг аниқ-таниқ ифодасини топган. Табиатнинг баҳорга хос уйғониши, гуллаши; ёзга хос иссиқлик, пишиқчилик, маъмурлик; кузга хос саргайиш, хазонрезлик, маҳзунлик; қишга хос бўрон, изгирин ва ҳоказолар аниқ ифодаланган. Шуниси борки, асарда буларнинг барчаси «йил фасл»лари эмас, балки асарда кечмиш воқеалар тарзида тасвирланади.

МАҲОРАТДАН МАҲОРАТ БЎЛДИ ПАЙДО

«Кашмир қушиғи», уз услубий табиатига ва тасвир моромига кўра, оҳангдор, жарангли, таъбир жоиз бўлса, «куйли» асар. Гап қиссада наср билан назм қушилиб келишида, яъни насрий матнда шеърлар ҳам берилганлигида эмас. Бунда насрнинг узи ҳам ички қофияли булиб, муаллиф саждан жуда унумли фойдаланган. Ҳамовоз сузлар, ҳамқофия жумлалар, жарангдор иборалар, таърифлар романтик мазмун ва мундарижани кучайтиришга, оҳангни шоирона майин, юксак пардаларга кутаришга имкон туғдирган.

Шеърда муайян вазнга тушиб олган уқувчи уни қоқинмасдан, бир моромда уқиб кетаверади. Радифлар, қофиялар кўриниб туради. Бироқ насрнинг ўзига хос мусиқасини ташкил этаётган унсурларни ҳамма ҳам куравермайди. Оҳанг, жозиба, мусиқий уйғунлик барчаси муҳайё, бироқ булар ниманинг эвазига, не тариқа, қай йўсинда юзага келаётганлигини китобхон купинча англамайди. Бундай «куйли матн» яратиш эса ўз-ўзидан пайдо булавермайди.

Дилрабо куйларга гоҳ қизларнинг хуш овозлари, гоҳ шайдойи булбулларнинг гуллар рақсига эш наволари, гоҳ олис қирлар қучоғидаги чўпон найларининг нолон садолари жўр булади (346-347).

Бу баён, хабар, огоҳ эмас, балки тайёр манзара. Дидли рассомнинг мана шу дилбар манзарани қоғозга тушириши учун бошқа қўшимча «маълумот» талаб қилинмайди. Айни вақтда бу фақат гузал манзаранинг ўзи ҳам эмас, унда, тасвирийликдан ташқари, қизларнинг хуш овозларию, булбулларнинг наволари, чўпон найларининг садолари ҳам «иштирок» этмоқда. Бошқача айтганда, кўз кўрмоқда, қулоқ эшитмоқда, дил яйрамоқда. Бу ҳам эмас. Айтилган фазилатларга мазкур матннинг ўзи ҳам ҳамовоз бўлиб келмоқдаки, бунинг натижасида амал билан тамал вобасталиги ҳосил булган. Айни матн ичидан олинган мана бу сўзларга диққат қилинг:

дилрабо — або,
овозлари — ово,
наволари — аво,
шайдойи — ао,
нолон — оо,
садолари — ао.

Куринадики, матн ичида келган сўзларнинг «овозий қиёфаси» ҳам бир нарсани — «наво»ни «эслатиб» туради.

Бу ноёб хусусият Шароф Рашидовнинг фақат шу қиссасига хосми? Йўқ, унинг бошқа асарлари, жумладан шеъриятида ҳам, ялпи ҳамовозликка интилиш сезилиб туради.

*Елкаларни елкаларга тираб улкалар
Қуёш томон йўл солдилар.*

*(«Бахтлилар юрти» шеъридан.
1939. 7 ноябр)*

Атиги икки мисра шеър ҳам жуда куп нарсдан дарак беради. Бу Шароф Рашидов ижодида куеш ул-касига юзланиш, ёруғликка интилиш майли, романтикага ҳавас азалдан мавжудлигини курсатади. Бундан ташқари, шоирда сажга мойиллик ҳам куришиб турибди (елкалар-елкалар-улкалар-солдилар). Қайд этилган хусусиятлар, айниқса, мана бу тўртликда равшан куринади:

*Меҳр қуйган чин ҳаёт —
Сен юборган гул гунча.
То улгунча асрайман,
Гул бўлиб очилганча.*

(«Гунча» шеърдан, 1942 йил 6 ноябр.
Гарби-шимолий фронт).

Эътибор қилинг:

чин — ин,
сен — ен,
гул — гул,
улгунча — гунча,
гунча — гунча,
гул — гул,
очилгунча — гунча.

ҲАЁТНИНГ ЎЗИДАЙ СЕРЖИЛВА, МАФТУНКОР, ГЎЗАЛ

Ҳаётни, фақат афсонавий воқеликнигина эмас, балки аниқ борлиқни бутун мукамаллиги: ижобий ва салбий томонлари, бўёқлари: гунафша ва қора ранглари, овозлари: мусиқа, куй, шовқин-суронлари билан қушиб тасвирлаш ёзувчидан маҳорат талаб қилади. Адабий асарнинг ана шу фазилати, муаллиф услубининг узига хос йуналишини сезмаган, туймаган, пайқамаган, тушунмаган киши, — у хоҳ оддий китобхон бўлсин, хоҳ омилкор қаламкаш бўлсин, — муайян бадиий воқеликка тўғри баҳо беролмайди.

Узоққа бормай, яна Шароф Рашидов ижодидан, унинг бошқа асари — «Бўрондан кучли» романидан бир мисол.

Гузалик ҳам бамисоли осмондаги булут парчасидай гап: гоҳ сугдай оппоқ, гоҳ пушти, заррин тусга кириб, гоҳ садафдек товланиб дилларга завқ бағишлайди, куриб кузинг туймайди. Назокатхон ҳам бугун бир хил дуппи кийиб келса, эртасига бошқаси-

ни кияр, индинига гулдор дуррасини тангиб келарди.

Юрий Карасев таржимаси: Красота, как облако: оно радует глаз оттого, что неустанно меняет окраску — то оно снежно-белое, то розовое, то золотистое, то переливчато-перламутровое. Так и Назакатхон: сегодня она в пестрой тюбетейке, расшитой причудливыми узорами, а завтра в черной «чусти», а через день в легкой косынке самой веселой расцветки.

Таржимон буюқларни узгартиради. Узбекчада булутнинг оқлиги сутга нисбат берилса, урисчада — қорга ухшатилади. Бунга қўшилиш мумкин, чунки урисларда оқлиқ рамзи — қор. Асосий масалада таржимон муаллифнинг узига хос ухшатиш, қиёслаш услубига содиқ қолган: бу гузалликни булутга қиёс қилишдир. Бироқ худди шу уринда Ю. Карасев гузаллик ҳақидаги гузал тасвирга хол қўйиб қўйган. Зотан, таржимон уқувчини ишонтирмоқчи булгандай, «красота, как облако» (гузаллик булутдай гап) ухшатишида мантиқ йўқ: булут гузаллик рамзи эмас, балки қоронғилик, хафагазақлик, зулмат тимсолидир. Бу гузалликка хилоф. Ҳолбуки, муаллиф гузалликни булутга эмас, балки... булут парчасига, тўғрироғи, турли-туман шаклларда парчаланган булут бағридан кесиб утаётган қуёш ёғдулари туфайли унинг камалакдай ранг-баранг товланишига нисбат берган. Бу эса, чиндан ҳам, гўзал! Таржимон инсон идроки ва тасаввурига куз орқали етиб келаётган гузаллик манзарасини тўғри қабул қила олмаган.

Инсоннинг ҳиссий хусусиятлари орасида кўриш асосий уринни ишғол этади. Мутахассисларнинг шаҳодат беришларича, ташқи оламдан олинадиган ахборотнинг қарийб 90 фоизи куз ҳиссасига тўғри келади. Инсоннинг муайян мақсадларга қаратилган хатти-ҳаракатларининг 75-90 фоизи кўзнинг зиммасига тушади (Герхард Цойгнер. Ранг таълимоти, М., 1971, 3).

ТАБИАТ НЕЪМАТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИБ...

Маълумки, табиатни, табиий ҳодисаларни, жараёнларни гўё муайян мақсадга қаратилган онгли ҳаракатга айлантириб тасвирлаш бениҳоя қийин ва мураккаб. Ёзувчи бунинг учун, яъни ўз уқувчиси ёки томошабинни ишонтириш, табиий жараёнларни ўз бадиий-фалсафий, гоёвий ақидасига, ўз иродасига хизмат

қилдириш, тасвирнинг айни вақтда табиий булишига эришиш мақсадида ўз ихтиёрида мавжуд жамики воситалардан фойдаланади. Чунончи, паррандаларга хос чуғурлашдан — газалхонлик, куй; гулларга хос рангбарангликдан — либос ва безак; шамол, бурон ва изгиринга хос жараёнлардан — ҳаракат ва шовқин; жилгаларнинг жилдираб оқишидан — қушиқ; қуёшдан — нур, булутдан — зулмат, zilзила ва чакмоқдан — даҳшат ва ёнғин, зарарли ҳашаротлардан — заҳар олиб, муайян мақсадга буйсундирилган воқеа, ечим, тугун асосида бадий асар яратаркан, жамият фаолиятига тадбиқан туқнашув, кураш, галаба ва мағлубият, тараққиёт ва таназзул ҳиссини усталик билан мажозий ҳамда тамсилий бир тарзда ифодалашга муяссар бўлган.

ДИЛРАБО КУЙ ВА ҚУЛОҚЛАРНИ ҚОМАТГА КЕЛТИРУВЧИ ШОВҚИН

Асарнинг бошидан охиригача ранглар ял-ял товла-ниши баробарида, ўқувчининг қулоқлари остида майин мусиқий садолар, куйлар янграб туради, шунингдек, қора кучларнинг қулоқни қоматга келтирувчи турли бақириқ-чақириқлари эшитилади. Чунончи, майин куйлар, муножотлар, най наволари Хоруд, Бурон, момақалдиуроқнинг табиий гувиллашлари, гулдирослари билан алмашиб туради. Қора кучларнинг туступолонлари, шовқин-суронлари гулларнинг мафтункор рақслари, қушларнинг чуғурлашлари билан галмагал алмашгандай бўлади. Хоруд билан Бурон маъсум гулларни маҳв этишга қурблари етмай, «жазавалари тутиб», ушқириб, бақириб, дўқ уриб, шовқин сола бошлайдилар. Маъсум табиатнинг «тили» эса тамомила ўзгача: Гуллар ишқ-муҳаббат ҳақида куйласалар, қушлар чуғурлашиб садоқат ҳақида баҳс қилишади, қизғалдоқлар Наргизга тасалли берсалар, булбуллар чаҳ-чаҳлаб Бамбурни ёри қошига чорлайдилар (345).

Хуллас, «Кашмир қушиғи»да инсон идроки, ҳис-туйғулари билан боғлиқ барча воситалардан ўринли фойдаланилган.

Асарда қўлланилган бадий тасвир воситалари, бадий-услубий тадбирларни таҳлилдан утказганда, бу борада анъанавийлик ва янгилик, Фарб билан Шарқ анъаналарини аниқлаш жуда муҳим аҳамият қозонади. Бу мавзу махсус урганилиши лозимлигини алоҳи-

да уқдирган ҳолда, камина унга йул-йулакай муносабат билдиришни лозим топган булардим.

НИСБАТ БЕРИШ, ҲШАТИШ ВА СИФАТЛАШ САНЪАТИ

«Кашмир қушиғи»да, адабий тур ва мажозий шартлилик тақозоси билан, бадиий тасвир воситалари танлаш, ухшатиш, сифатлаш, муболага қўллаш жуда қийин. «Чаросдай қора кўзлар», «қалдирғоч қанотидай пайваста қошлар», «қадди шамшод», «гул юзли» сингари ибораларни истифода этамиз. Булар анъанавий бадиий тасвир воситалари бўлиб, яратилаётган сиймо ёки манзаранинг сифати, хусусияти, шаклу шамойили ва тийнатиани ўқувчи ёхуд тингловчининг тасаввурида равшан гавдалантиришга хизмат қилади. Куринадики, инсоний сифатлар табиий нарса ва тушунчаларга қиёс қилинади ё булмаса нисбат берилди. Бундай тадбир ёзма адабиётда ҳам, оғзаки ижод асарларида ҳам кенг қўлланилади.

Хуш, аҳвол аксинча бўлганда-чи? Кишилар эмас, табиатнинг узи, олайлик, уша чарослар, қалдирғочлар, шамшодлар, гуллар ва ҳоказоларнинг ўзлари «бош қаҳрамонлар» сифатида гавдаланганда аҳвол қандай бўлади? Ваҳимадор ҳодисалар-ку момақалди роқ ва чақинга, нафосат олами гул ва гунчаларга, зулумот ва қабоҳатлар булут, туман, бурон ҳамда бошқа табиий офатларга нисбат бериларкан, бу ерда бўлганидай, уша табиий ҳодисаларнинг манзаралари чизилганида адиб сифатлар, равишлар, рафторлар, аъсаю замзамалар, бўёқлар, оҳанглар қиёси, уларнинг «моддий негизи»ни қаёқдан топади?

Асарни ўқиган киши муаллиф содир бўлган мушкулотни ҳал қилиш, аҳволдан қутулиш йул-йуригини топгангина эмас, балки кенг маънода табиий ва башарий нарса, ҳодиса, тушунчаларга нисбат бериш, сифат ва равишларни кучириш йули билан уша табиий қийинчиликни ҳатто афзалликка айлантирган. Бунда жонли мавжудотлар — жонсиз табиат ҳодисаларига нисбат берилди ва, аксинча, бир хил жонли мавжудотлар тури бошқа турларга қиёс қилинади ва ҳоказо. Бундай қиёслар, нисбат беришлар замирида эса инсоний нуқтаи назар ётганлиги тасвирга тагинам узгача таъсирчан жозиба бағишлайди.

«Ойдаи тулишган Атиргул» (362) қиёсида табиий-ижобий-шаклий асосга риоя қилинса, «улкан илондай сирғалиб чиққан чақмоқ» (354) сифатлашида икки салбий манба қиёсга келтирилган. Бурон уз иродасига итоат қилмаган Наргизга дағдага қилади: ... Мен сенинг дақиқа сайин ит азобида жаҳаннам аталмиш уша чоҳ сари силжишингни мириқиб томоша қилман! (358). Гулнинг... «ит азобига» йулиқиши ҳодисасида учта тамомила ножинс нарса бақамти қўйилган (бурон-гул-ит). Бурон: кучи пашшаю гумбақларга етадиган унинг хуштори Бамбур қани?! (348) — дея дағдага қиларкан, бунда турдош жонли мавжудотларни қиёсга олиш йули билан асаларининг табиий ижобий сифатини пасайтириш асосида пичинг ясалган. Бурон узи ҳақида муҳокама қилганида халқ назарида «олийжаноб» ва қудратли йиртқич ҳисобланмиш арслонни эслаб қолади: Арслонни ёлидан тутаман деганлар ким? Қани у қайсар чечаклар? Худди шу манзаранинг узидаёқ жоҳил Буроннинг ортиқча чиранишидан даргазаб булган адиб руйрост эмас, балки тагдор ишоралар билан унинг моҳияти ва аҳволдан огоҳ қилади: ...Бурон... бойуғлидай якка-ёлғиз қолиб, бу кўрқинчли сукунатдан ваҳима босиб оч буридай увлайди (348). Қиёсда арслондан бойуғли билан бурига кучилиши муаллиф муносабатини жонлантиради.

Қиссада бу сингари бадиий тасвир воситаларидан жуда унумдор фойдаланиш баробарида, ҳаракат, кураш, жараён, фаолият маъноларини ифодалашда жонлантириш усулига тез-тез мурожаат қилинади. Бунда ҳам ҳар бир мавжудотнинг табиий, туғма сифатларига мос келадиган ҳолатлар тилга олинади: Наргизни куршаб олган гуллар, дугоналари, қушлар, қумрилар, булбуллар, гиеҳлар маъқуллаб, гув-ғувлаб, париллаб чапак чалардилар. Буроннинг назарида уларнинг ҳаммаси: қай бирлари латиф бошчаларини силкитиб, қай бирлари яшил баргларини хурпайтириб, қай бирлари қанот қоқиб — ҳаммалари тумонат булиб, епирилиб, унинг устига юра бошлагандай туюлиб кетди (344). Бу ерда муаллиф паррандаларнинг «ғув-ғувлаши»дан, унсиз гулларнинг эса барча аъзолари — таналари, бошлари, баргларини ҳаракатга келтиришидан гўё муайян мақсадга қаратилган онгли фаолият туйғусини ҳосил қилишда фойдаланади.

ДАЛИЛЛАШ САҢЪАТИ

Тасвир, тамсил, мажоз, ишонтириш ва далиллаш санъатида ёзувчи табиий нарса ва ҳодисаларга инсоний маъно бераркан, яъни уларни ҳаракатга келтириб, табиий ҳодисаларга онгли фаолият ва кураш ғоясини пайванд этаркан, айти табиий ҳодиса-воқеаларнинг ҳолат ва хоссаларидан ташқари, уларнинг ташқи курилиши, «тасвири»ни яратиш орқали ҳам бунга эришади.

Наргизнинг қиёфаси

Мана у шоҳи кўйлаги устидан зангор бахмал нимчасини кийиб, жамики гуллар кўркини жо этган бежирим оппоқ дуррачасини танғиб, қулоқларига шабнамнинг инжу қатраларидан исирғалар тақиб, ёшлик ва гўзаллик нашидаларидан, орзу-умидларидан сархуш бўлиб товусдек товланиб турибди (338).

Лоланинг рафтори

Алвон шоҳига ўралиб, тароватдан ял-ял ёниб, тарам-тарам лаъли ёноқлари, ширин табассуми билан у нафосат ва малоҳатнинг, бўёқларнинг уша беқиёс уйғунлигининг тимсоли эди. Унинг теран шаҳло кўзлари порлаб турар, қалин пайваста қошлари қалдирғоч қошларини эслатар, шамшод қомати ҳуснига ярашиқ эди. У ўз оти билан Лола, исми жисмига монанд: тонг шафағи ва қорли чуққиларидан андоза олган кўйлаги ҳам, нимчаси ҳам, муъжаз қалпоқчаси ҳам ол рангда. Фақат енгларининг уқалари, қулоғидаги зираклари-ю, бўйнидаги маржонларигина ўт-ўланлар сингари кум-кўк (345).

Наврўзгулнинг ҳусн-жамоли

Унинг эгнидаги пушти ранг шоҳи кўйлаги, зангор шоҳи чалвори хипча бўй-бастига қуйиб қуйгандек, жуда башанг эди. Танқис чечаклардан ясалган тақинчоқлар оқ-қизил қийиқчаси унинг ҳуснига ҳусн қўшиб туради (365).

Бўроннинг башараси

... Наргиз қошида қора булутлар ичидан чиқиб келган ёвуз кучлар корчалони, пахмоқ бошли рудапо

Бурон зоҳир булди. Унинг аъзойи баданидан куйинди иси анқир, устидан тузон, кукун тукилиб турарди (343); Шакли шамойили бетайин бу хурпак дузахи минг-минглаб қонли панжаларини таҳлика қилиб, минглаб кўзларини украйтириб, қадами етган жойга жаҳолат уругини сепеди, қиргин келтиради. Унинг қўзғунники сингари кўзларини, унинг мурданики сингари бесунақай афти ангорини курган гуллар бу фалокат ҳали яна куп мусибатларни бошга солишини сезишар, бир даҳшатларига ун даҳшат қўшилар эди (348).

Хоруднинг турқи

... Эгнида қуриган, чириган дарахтлар пуслоти-дан, хазон булган гуллар япроқларидан, дард нуқсидан илвираб, титиғи чиқиб кетган илдишлардан ясалган либос. Қорамтир патила сочларида ҳашаротлар уялаб, бижғиб ётарди. Машъум турқи-таровати унинг ажал чокари эканлигини, очу яланғочлик, хору зорлик манбаи эканлигини фош ётарди. Бақрайган нурсиз ола кўзларида у зомин булган, у нобуд қилганлар чеккан жабру жафолари акси кўринарди (350).

Ёзувчи узининг ҳар бир «қаҳрамони» суратини чизганида, уларнинг ташқи қиёфасини тасвирга олганида, айна қаҳрамонга асос булган жондор, усимлик, ҳашарот ёки табиий ҳодисанинг ички жараёни, моҳияти ёнки уларнинг инсонлар наздида қандай гавдаланиши сифатларига таяниб иш кўради.

ИШОНТИРИШ УЧУН ИШОНИШ КЕРАК

Асарда деярли барча ҳодиса-воқеалар жонлантирилган, улар ўқувчининг кўз унгида худди жонли мавжудотлар сингари гавдаланади. Буроннинг «бошига тупроқ сочиб келиши», сойларнинг қирлар бағридан «қўшиқ айтиб оқиши», қўшларнинг «чувиллаши», булбулларнинг «фарёд чекиши», гулларнинг «инграши» қанчалик ғалати туюлмасин, турнинг узига хослиги, тасвирнинг тамсилый хусусияти туфайли ўқувчини ишонтиради. Қизиғи шундаки, муаллиф узи тасвирлаётган нарса ва ҳодисаларга «инсоний» мазмун бағишлар экан, яъни инсон фаолияти билан боғлиқ хусусиятларга ишора қилар экан, айна ҳодисаларнинг уз табиий хусусиятларидан ҳам жуда усталик билан

фойдаланади. Чунончи, юқорида Буроннинг уз «бошига тупроқ сочиб келиши»ни тасаввур қилинг. Қиссанинг бешинчи фаслида (364) уқиймиз:

Боши узра эгилиб парвона булаётган Бамбурнинг илиқ нафасидан узига келиб, Наргиз оҳиста қимирлаб қўйди...; Бамбур қўлларини унинг (Наргизнинг — Г. С.) кифтларига қўйди; Разолат губоридан фориг этилган мусаффо осмоннинг ложувард гумбази устидаги кушкига Офтоб чиқиб утирди ҳамда чарақлаб ҳар бир гулни, ҳар бир майсани, ҳар туп ниҳолни силаб-сийпалаб, водийни узининг олтин нурларига қумиб юборди.

АҚЛ БОВАР ҚИЛАДИГАН ХАЁЛОТ

Асарда ижодий хаёлот парвозидан кенг фойдаланиш узининг яхши самарасини берган. Табиатнинг жонлантирилиши, унинг тилга кириши, яшаш учун курашдан иборат табиий-инстинктив ҳаракатга ҳаётбахш кураш ғояларининг сингдирилиши ва ҳоказолар шулар жумласидан. Бироқ ёзувчи узининг бу сингари фавқулудда антиқа бадиий тасаввури ва тасвир манзараларида айни уша вазиятга мос келадиган савқи табиий ва табиий хоссалардан ҳам уқувчини ишонтирадиган қилиб, ақл бовар қиладиган тарзда истифода этади.

Асаларилар шоҳи Бамбур билан гуллар маликаси Наргиз бону ораларига ҳижрон азобини солиш учун қора кучлар (Бурон ва Хоруд) турли-туман тўсиқларни ишга соладилар: Улар ишни офтоб рўйини тўсишдан бошладилар. Осмону фалакни гала-гала қора булутлар билан қоплаб ташладилар. Ҳамма ёқни тун зулмати босди. Кундузлари қуёш шўъласи, кечалари юлдуз шарпаси водийга йўл топа олмай қолди.

Аммо Наргиз висолига ошиққан куйи Бамбур адашмай етиб келаверди. Наргиз рухсори яшнаб йўлни чароғон қилиб турди, у ҳам йўлни беҳато топаверди. Ёвуз кучларнинг баттар қаҳри келиб, ботқоқларнинг рутубатини, қуланса ҳовурини кутариб, ерни лахта-лахта қуюқ туманларга буркаб ташладилар.

Бироқ Бамбур йўлни топаверди. Чунки Наргизнинг мушки анбари димоғига урилиб турди (I фасл, 342-343).

Келтирилган манзарада асаларининг ҳид сезиш савқи табиийси кучли эканлигига таяниб иш қурил-

ган. Олайлик, илмий кузатишлар натижасида боларининг «хушёрлиги» куйидагича аниқланган: ишчи асарилар соатига 60 километр тезликда уча олади, оиладан 2-3 километр, ҳатто ундан ҳам узоқроқ масофага парвоз қилиши мумкин. Асаларининг бир жуфт элаксимон ва 3 та «оддий» кўзи бўлади. Элаксимон кўз билан, асосан, узоқни, оддий кўз билан эса қачонки гулга қўнгандагина кўради (Қомус, I, 493-494); бу муъжизакор ҳашаротлар ҳаракатдаги ашёларни одамларга қараганда яхшироқ пайқар экан. Масалан, инсоннинг кўз ўнгида 30 дан камроқ сурат алмашганда тасвирнинг қўшилиши (қовушиши, боғланиши) юз беради. Башарти, асарилар учун ҳам махсус «кино-театрлар» бўлганида, уларнинг кўз ўнгида ҳаракат тасвирини пайдо қилиш учун бир лаҳзада 300 суратни алмаштиришга тўғри келган буларди! Мана бу далил ҳам қиёс учун жуда муҳим: сувараклар учун бир лаҳзада 8-10 сурат ўтказишнинг ўзиёқ кифоя қилади. Чигирткада эса 20-30 сурат ўтиши билан тасвирнинг қўшилиши тасавури ҳосил бўлади. Бу маълумотлар асаларининг кўзи нақадар сезгир эканлигини далиллайди. Унинг ҳид сезиш аъзолари ҳам юксак даражада ривожланганлиги маълум.

Демак, муаллиф асаларига қанчалик синов шартлари юклаган, — зилзила, шамол, ўлат ва ҳоказолар, — у бу синовлардан эсон-омон ўтиб, ўз мақсади ва маъшуқаси томон интилиши айни ҳашаротнинг савқи табиий инстинктив хусусияти нуқтаи назаридан ҳам далилланади, бинобарин, муаллиф талқини ўқувчини тўла ишонтиради. Шу тариқа, қўлланган далиллар тадбири унинг ўзга соф ҳаёлот супрасида йўғрилган тасвирларига ҳам ишонч туғдиради.

НИГОҲЛАР «ТИЛГА КИРГАНДА»...

«Идрокимиздан кўра кўзларимизнинг қамрови кенгроқ бўлса не ажаб» (341).

«Кашмир қўшиғи»да кўз тасвири ва кўз орқали бир қарашда севиб қолиш ифодаси ҳам диққатга сазовор. Қиссада кўз (нигоҳ) билан боғлиқ манзаралар, лавҳаларни кузатган ўқувчи кўз ўнгида Алфред Мюссе, А. С. Пушкин, Лев Толстой, Абдулла Қодирий, Ойбеклар яратган кўз-қарашлар таърифи ўта бошлайди. Бу ерда Наврўзгулнинг хумор кўзлари, Наргиз-

нинг тим-қора кўзлари, кўзларидан нур томган Лола, кўзларидан ўт чақнаган муаттар гуллар нигоҳига Буроннинг кузгунникидай чуқур ва даҳшатли, жаҳаннам оловлари чақнаб турган кўзлари қарама-қарши қўйлади. Майин, маъюс, хумор нигоҳлар даҳшатли, оловли, дарғазаб кўзлар билан тўқнашади.

Қуйидаги манзарада илк муҳаббат куртакларининг уйғонишида нигоҳларнинг учрашуви шоирона тасвирланган:

Кунлардан бир кун эрта тонг чоғи саховатли қуёш илк шўълаларини сочиб нурафшон палагини тушаганида, ана шу ёғдули поендоздан Гуллар боғига зиёга чулғаниб у тушиб келгани Наргизнинг эс-эс ёдида, холос. Тушиб келган эди-ю, унинг қаршисида тек қотиб қолган эди. Улар бир-бирларидан кўз узолмай қолган эдилар. Бу ҳол бир соат давом этганмиди, икки соатмиди, балким, минг йилмиди — номаълум. Ким-кимнидир сеҳрлаб қўйган эди: ё Бамбур Наргизни, ё Наргиз Бамбурни. Гуллар боғидаги барра майсалар, хандон чечаклардан кўрк олган Наргиз кўзларининг тимқорасида фақат Бамбур қолган эди. Чаман гулбоғ ҳам, самовий тоғлар ҳам, бутун олам ҳам Бамбур кўзларида ниҳон булгану, танҳо Наргиз қолган эди (341).

... Наргиз қаҳрабо юзларига соя ташлаган узун узун киприкли бодом қовоқларини зурға кутариб... азиз ёрини кўрди. Наргизнинг бу нигоҳининг тили жамики китоб, эртақ, афсоналар каломидан равшанроқ эди; Улар бир-бирларининг дийдорларига термилиб, сўзсиз ишқ тилида дардлашиб узоқ утирдилар (364).

БИЙРОН БОҚИШЛАР ВА СОҚОВ ЗАБОНЛАР

*Муҳандисе топаю, эғнима қанот ясатай,
Учиб ҳавосида, қушлар аро ўзумни қотай.*

Алишер НАВОИЙ.

Табиат қонуниятининг сирлари, яшаш учун кураш қийлу-қолининг аломатлари, жонли ва жонсиз табиатнинг ҳусну латофати, «инжиқлик»лари, офатларини кузатиш асосида улар ўртасида алоқадорлик муносабатларини аниқлаб, гуё яхлит бир «занжир» яратишга муяссар булган адиб, уз ижодий тасаввуротига таяниб, буларнинг барчасини «муайян мақсадга қаратил-

ган» ҳаракатга келтиради. Шу тариқа яхлит адабий мақсад доирасида «табиий қаҳрамон» ёзувчининг иродасига буйсунади.

Бироқ адабий асар — қуғирчоқ театрининг намойиши тасвиридан иборат эмас. У ҳаётнинг узи сингари теран, беҳудуд, гузал ва зиддиятли. Бошқача айтганда, табиатни «уйғотиш», уни «онгли ҳаракат» қилишга «мажбур этиш» билан ҳам иш битмайди. Энди энг қийини — ҳис-туйғу пайдо қилишдир. Адиб бу муаммони ҳам яхши ҳал қилган.

Асарларилар шоҳи билан гуллар маликасининг муҳаббати таҳлилини олайлик. Муаллиф бу меҳнатсевар ҳашарот билан нафосат тимсоли ҳисобланмиш гулнинг бир неча минг йиллик, азалий «муҳаббати»ни «келиб қолган жойидан» «давом эттириб» кетавериши мумкин эди. Чунки «у ёғи» ҳаммага ўз-ўзидан тушунарли. Лекин ёзувчи бошқа йўлни танлайди: ўз ҳикоясини Бамбур билан Наргиз муҳаббатининг «ибтидосидан» бошлайди. Гуллар боғидаги харсанг тош устига Бамбур, нурга беланган ҳолда, Қуёш нурларидан ясалган поёндоз устидан юриб келади ва ёр висолига эришади. Мана шу ўринда адиб жуда нозик руҳий кузатиш (психологик этюд) беради: Наргиз уни қачон курганини, тушидами-унгидами, юзма-юз келиб қачон севиб қолганини билмасди. Шундай ҳоллар бўлади-ку, унг билан тушнинг сарҳади ипак толасидан ҳам, ургимчак риштасидан ҳам нозиклашиб кетади, масъуд дамларда — ухламаяпманми? — деб ўз-ўзингни пайпаслаб кўргинг, мусибатли дамда эса — оҳ, шояд тезроқ уйғонсам, — деб юборгинг келади (340).

Бундай руҳий-лирик чекиниш ўзининг самимияти ва нозиклиги билан ўқувчини ром қилади ва унинг қисса мантиқига булган ишончини баттарроқ оширади. Муаллиф эса ўз «психологик» мавқеини янада мустаҳкамлаган ҳолда, ўқувчининг руҳиятига таъсир этишни давом эттиради. Бу гал у «бир қарашдаёқ севиб қолиш», «сеҳрланиш» сингари хусусиятдан фойдаланади. Юқорида келтирилган мисолга мурожат этаман: Улар бир-бирларидан куз узолмай қолган эдилар. Бу ҳол бир соат давом этганмиди, икки соатмиди, балким, минг йилмиди — номаълум. Ким кимнидир сеҳрлаб қуйган эди: ё Бамбур Наргизни, ё Наргиз Бамбурни. Гуллар боғидаги барра майсалар, хандон чечаклардан кўрк олган Наргиз кузларининг тимқорасида фақат Бамбур қолган эди. Чаман гулбоғ

ҳам, самовий тоғлар ҳам, бутун олам ҳам Бамбур кўзларида ниҳон булгану, танҳо Наргиз қолган эди (341).

Жуда ишонарли ва жуда таъсирчан манзара. Ошиқ-маъшуқаларнинг кўзлари дучлашганида уларнинг тиллари калимага келмай қолади, бас, бундай руҳий ҳолатнинг тасвирида ҳам ортиқча «сўзамоллик» жоиз эмас. Зотан, ҳумор боқишлар қанчалик ишонтирса, сўзлар шунчалик алдаши ҳам мумкин: «Они поцеловались и, улыбаясь, посмотрели друг на друга. Совершился тот таинственный, невыразимый словами, многозначительный обмен взглядов, в котором все было правда, и начался обмен слов, в котором уже не было той правды». «Тирилиш» романида Нехлюдов билан опаси Наталя Ивановнанинг учрашуви тасвирида кўз билан сўз ҳамма вақт ҳам бир-бирига содиқ дўст эмаслиги хусусида Лев Толстой бошлаган бу баҳс жуда ажиб бир тарзда шундай яқунланади: Много бы тут надо сказать, но слова ничего не сказали, а взгляды сказали, что то, что надо бы сказать, не сказано.

Бу сингари руҳий тасвир услубини таржимада акс эттириш қийинлиги асл нусханинг узида яратиш, юқорида курганларимиздек, ёзувчидан катта маҳорат талаб қилишидан далолат беради. Тўғри, сўз бадий адабиётнинг асосий қурилиш ашёси, лекин уни исроф этиш, суиистеъмол қилиш таъсирчанликка барбод бериши мумкин. Шунинг учун бадий тасвирда ҳаракат, буюқ, товуш, мусиқа, сукут ифодаси ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият қозонади.

«О, ЎСИШ ВА ЮКСАЛИШ ТИЛСИМОТИ!»

Олимларнинг шаҳодат беришларича, бир болари бир килограмм асал тайёрлаш учун қарийб уч минг километр масофани босиб утиб, ун тўққиз миллион гул косаларини «зиёрат» қилиши керак.

Шароф Рашидов ижодига хос яна бир хусусият: ўз асари устида мутгасил ишлаб бориш, унга адабий сайқал бериш «Кашмир қушиғи»да яққол кўзга ташланади. Асарнинг 1957, 1978 ва 1982 йилги нашрлари бир-бирига қиёсланса, бу равшан бўлади.

Ёзувчи ўз асари устида бу қадар қунт билан ти-

нимсиз ишлашининг боиси нимада? Олдинги нусхалар муаллифни қаноатлантирмаганмиди?

Албатта, дастлабки нашрларда мустаҳкамланиши, далилланиши, изоҳланиши, асосланиши лозим булган лавҳалар, фасллар ҳам йўқ эмас эди. Учала нашр нусхасини қиёслаш шундан далолат берадики, муаллиф бу ишни жуда чиройли бажарган. Лекин бугина эмас. Алмаштирилган айрим лавҳалар, қушиқлар, тафсилотлар ҳамма вақт ҳам олдингисига қараганда жуда аъло булганлигидан ёки, тўғрироғи, олдинги талқин кейингисидан заиф булганлигидан эмас, балки муаллифнинг узига талабчанлиги оқибатида юзага келган. Чунончи, олдинги нашрдаги халқ оғзига тушиб кетган айрим дилрабо қушиқлар ҳам кейинчалик «шафқатсизларча» алмаштирилган экан, бунга муаллифнинг янгилик қидириш сари изланишлари самараси деб қараш керак.

ТАҲРИР – САНЪАТ

Қиссанинг 1978 йилги нашрини унинг 1957 йилги нусхасига нисбатан чоғиштирилганда, жами 330 га яқин узгариш қилинганлиги аниқланди. 1978 билан 1982 йил нашрлари уртасида ҳам юзлаб тафовутлар мавжуд. Булар тиниш белгиларидан тортиб, суз, жумла ва бутун бошлиқ фасллар, манзаралар, лавҳалардаги узгаришлар, ортиқча кўринган айрим нарсаларни қисқартириш, янги лавҳалар қушиш, услубий сайқал бериш, баъзи вазиятларда мантиқий мукамалликка эришиш мақсадида муаллиф томонидан қилинган майда ва жиддий таҳрир намуналарини ўз ичига олади. Адиб таҳририни урганиш, унинг ижодхонаси билан яқиндан танишиш, услуб ва таҳрир хусусиятларини аниқлаш, тасвирини тиниқлаштириш, фикрни янада ихчам ва лунда ифодалаш ёки, аксинча, дастлабки вариантда тўмтоқроқ булиб қолган ифодаларни бирмунча ёзиш ва ойдинлаштириш мақсадида қилинган оғир меҳнатнинг самараларини баҳолашда гоят катта аҳамият касб этади. Қўйида айрим таҳрир намуналари билан танишамиз.

Асарнинг дастлабки икки нашрида тўрт уринда бутун бошлиқ янги лавҳалар қушилган (1957 йил нашрида: 15, 35, 44, 50-бетлар; 1978 йил нашрида: 14, 46, 59, 69-бетлар). Ана шу янги қушилган нарсаларнинг мазмуни ва мундарижаси билан танишайлик.

ПАЙВАНДЛОВЧИ ЛАВҲАЛАР, НОЗИК ТАФСИЛОТЛАР

Қушилган биринчи лавҳада (15:14) асарда тасвирланган воқеаларни бир-бири билан боғловчи, пайвандловчи муҳим воқеалар, тафсилотлар қушилган. Олдинги талқинда Бамбур ҳамда Наргизнинг бир-бирлари билан илк учрашишлари қандай, қачон, қаерда содир бўлганлиги бироз мавҳум бўлиб қолган эди. Янги қушилган парчада муаллиф буни асослашдан, демакки, воқеани мукаммаллаштириш, далиллаш, асар қурилишини тўқис ҳолга келтириш, воқеа ҳодисаларга янада кескин тус бериш, олдинда чизиладиган манзараларга замин тайёрлаш, зиддиятни кучайтиришга эришган. Бунда у хаёлот (фантазия) самарасидан фойдаланган. Ҳикоя қилинишича, Бамбур билан Наргиз илк бор қаерда бир-бирларини учратганларини эслай олмайдилар. Эҳтимол, тушимизда қуришган бўлса керак, деб ўйлайдилар. Бироқ муаллиф мавҳум тушдан кўра аниқ восита — **Ойинаи жаҳонни** воқеалар силсиласига киритади. Улар: Бамбур билан Наргиз бир-бирларини даставвал ойинаи жаҳонда кўрган эдилар. Сўнгра муаллиф воқеаларни (учрашув, висол дамларини) ойинаи жаҳондан мавжуд борлиққа кучиради. Ниҳоят, улар Гуллар боғида, ажойиб фирдавсмонанд чаманзордаги катта харсанг тош устида кўришадилар. Аммо бу учрашув ҳам жўнгина содир бўлмайди. Икки севишган қалбнинг висол онлари ҳам турли-туман, фарахли, нафис лавҳаларда чизилади. Бамбурнинг Наргиз ҳузурига келиши кўёш ёғдуларининг Гуллар боғига ёйилиши билан боғланади. Бошқача айтганда, асаларилар шоҳи Бамбур баҳодир гуллар маликаси Наргиз бону ҳузурига офтоб нурларига беланган ҳолда етиб келади. Тафсилотлар (деталлар) жуда антиқа, ҳайратомиз, фарахли: **Кўёш (хуршид, офтоб) — Гуллар боғи — Харсанг тош — Субҳидам — Бамбур ва Наргиз — Икки севишган қалб нигоҳи!**

Мазкур чизгилар ва тафсилотлар ниҳоятда муҳим. Лекин фақат шутгина эмас. Қушилган бу лавҳада нарғизлар ва бамбурлар билан қора кучлар деб аталмиш Бурон, шамол, дажжол, сел, булут, зилзилалар ўртасида бошланган ҳаёт-мамот жангининг сабаблари ҳам очиб берилган. Бу — ҳасад. Ҳасад қиссада даҳшатли бир қора куч сифатида гавдаланади. Ҳасад туфайли митти баҳодир Бамбур билан маъсум, нозик-ниҳол

Наргизнинг бошида қора булутлар пайдо булади. Чақмоқлар чақади. Дарёлар тескари оқади. Буронлар, изгиринлар, туфонлар, жала, сел, ёмғир бошланади. Зилзилалар қўпади. Тоғу тошлар муаллақ ҳолга келадилар! Хаёлий, буюқдор услуб ва тадбир билан чуқур ҳақиқат узининг зоҳирий «ашёвий» ифодасини топади. Асарда тасвирланишича, барча мусибатлар, жаҳолатлар, уруш, жанжал, қиргин, вайронгарчиликлар асосида «ҳасад» аталмиш кўзга кўринмас, қудратли чиркин бир куч зуҳур кўрғазади.

Қиссанинг бу қисмида (биринчи фасл) Бамбур билан Наргизнинг учрашуви иккинчи нашрда қанчалик тулдирилган ва асосланган бўлмасин, адиб учинчи нашрда (1982) манзарани янада мукамал бир ҳолга келтириш устида астойдил ишлайди (340-341-бетлар). Учинчи нашр таҳририда, айниқса, бадиий мантиқни чуқурлаштириш, тартибот ва воқеа узвларини жипс-лаштириш, ёрқин унсурлар киритиш, тасвирланаётган воқеалар билан боғлиқ ҳолда янги фалсафий ва руҳий умумлашмалар беришга диққат қилинган. Буюқлар янада қуюқлашган, нафосат янада нозиклашган, жозиба янада тиниқлашган.

Қушилган иккинчи лавҳада (35:46) Буроннинг найранги, тўрт томондан қирқиб ташланган Гуллар боғи ва ундаги соҳибжамол Наргизни қидириб юрган Бамбурнинг сарсон-саргардонликлари, Хуршиди тобон Қуешнинг унга кўрсатган марҳамати туфайли асаларилар шоҳининг, ниҳоят, Гуллар масканида ҳолсизланиб ётган уз маъшукаси Наргизбонуни излаб топгани ҳикоя қилинади. Бу ҳам асардаги шакл ва мазмун уйғунлигининг тўқис ҳолга келиши, воқеаларнинг бир-бирига пайвандланишига кўмаклашган.

1982 йил нашрида тўртинчи фаслдаги ўзгаришлар мундарижаси ҳам моҳият эътибори билан қиссани янада фусункор, зебо, таъсирчан қилиш мақсадларини қамрайди (358-363). Бу фаслга янги лавҳалар қушилган, мавжудлари эса таҳрирдан утказилиб, янада бойитилган. Таҳрирнинг мазмуни ҳақида тулароқ тасаввур ҳосил қилиш учун қиёсланг:

1978 йил нашрида

1982 йил нашрида

1. Узоқ-узоқларда музика йиғларди (51).
2. Эҳтимол, бу куй Бу-

1. Узоқ-узоқларда бир куй гирён этарди (300).
2. Эҳтимол, бу куй Бу-

рон билан Хоруд таҳқирлаган гузалнинг оху зоридир.

3. Эҳтимол, бу куй узоқ кунлар ёр жамолини куролмай сарсон-саргардон булиб юрган йигитнинг ноласидир.

4. Эҳтимол, бу куй Бурон билан Хоруд жабрини тортган гул-гунчалар йигиси, ҳаёт ва севги йулида курашга бел боғлаганлар — Наргизнинг вафодор дустлари юрагидан отилиб чиққан садоқат таронаси, бирлашиш чакиригидир (51).

рон билан Хоруд таҳқирлаган мазлумаларнинг оху зоридир.

3. Эҳтимол, бу куй айрилиқ домида қолган ошиқ-маъшуқларнинг фиғонидир.

4. Эҳтимол, бу куй Бурон билан Хоруд жувонмарг этган гул-гунчаларнинг фаредидир, Наргиз дустларининг курашга даъватидир (300).

Олдинги нашрда келтирилган парчада 55 та сўз булса, кейингисида сўзлар сони 40 тага келган, яъни 15 калима камайган. Демак, жумлалар ихчамлашган. Лекин бу билан маънога ҳалал етмаган, балки, аксинча, ифода этилаётган фикр тағинам тиниқлашган. Ёзувчи адабий услубнинг қатъий талаби: сўзлар ихчам, фикр лунда булишига янада қатъият билан киришган. Натижада сўзларнинг сони камайиб, салмоғи ошган. Чунончи, биринчи нашрда таҳқирланган ошуқа (2) билан маъшуқ (3) ҳақида гап борса, иккинчи нашрда таҳқирланган мазлумалар билан ошиқ-маъшуқлар қайд этилади. Туртинчи жумлада эса ихчамликка эришиш баробарида, йул-йулакай олдин утиб кетган бир қусурга ҳам барҳам берилган («Хоруд жабрини тортган гул-гунчалар»: «Хоруд жувонмарг этган гул-гунчалар»).

Бу ерда ҳам тасвирда ҳаракат, суръат ва жараённинг узвий боғлиқ ҳолда воқе булишига алоҳида диққат қилинган.

Учинчи лавҳага булган зарурат VI боб мазмунидан келиб чиқади. Бу эса нашрнинг (1957) учинчи-туртинчи сузбошилари уртасига (44) ва кейинги нашрнинг (1982) еттинчи сузбошидан кейинги уринга туғри келади (59). Олдинги нусхасида —

3-сузбоши:

Қушлар, гуллар галаба қилаётган ҳаётни, кўкараёт-

ган табиатни, яшнаётган водийни, гуллаётган баҳорни қушиқ айтиб табрикладилар.

4-сўзбошининг бошланиши:

Гуллар боғи уртасидаги баланд тош устида ажойиб гул очилди.

Мана шу ораликда Бамбурнинг уз Наргизини излаб топгани, гуллар маликасининг аянчли ҳолати, висол бахтидан Наргизнинг жонланиб, икки севишган қалбнинг бахтли қовушиши, уларни уйғонган табиат, чарақлаган қуёш муборақбод этганликлари ҳақидаги зарур тафсилотлар ҳикояси ўрин олган.

Бамбур уз маҳбубасини ҳазонлар орасидан даст кутариб олиб, чехрасига уз чехрасини қўяркан: шу он еру осмонда зилзила турди, дейди ёзувчи (60). Қиссада зилзила Бўроннинг ёвуз ҳамроҳи сифатида тасвирланади. Бу ўринда эса зилзила маънавий ҳаётда юз берган буюк ўзгаришлар даракчиси бўлган романтик мажоз сифатида гавдаланади.

1978 йил нашрида: Шу он еру осмонда зилзила турди (60); 1982 йил нашрида: Шу он еру осмон гумбурлаб ҳамма ёқ ларзага келди-ю, зилзила сурони бошланди. Бироқ буларнинг ҳаммаси қутлуғ галаён эди (364).

Тўртинчи лавҳада Бамбур, Наргиз, Лола, Атиргул, Наврузгул ва бошқа эркесвар кучларнинг даҳшатли қорағуруҳчи тудаларга қарши матонатли жанг манзаралари ёритилади.

СЎЗ, ТИМСОЛ ВА ТИЙНАТНИНГ ТОБЛАНИШИ

Қиссанинг учала нашрини бирма-бир, синчиклаб қиёс қилганда шу нарса маълум бўладики, кейинги таҳрир нусхаларида қўл урилмаган, йирик ёки майда тузатиш қилинмаган деярли биронта ҳам жумлани топши амри маҳол. Асар тубдан қайта ишланган. Бундай ишлов беришнинг мундарижаси ҳақида гапирганда қуйидаги ҳолларни қайд этиш мумкин: айрим манзараларнинг ўрни алмашган ёки лавҳалар бир фаслдан бошқасига кўчирилган; тасвир табиатига ярашмаган безаклар суфталанган; тасвирда хусусан тимсолийликка алоҳида эътибор қилинган. Бунда, айниқса, «майда-чуйда» таҳрир ва тафсилотларнинг жуда нозик ва муҳимлиги диққатни ўзига тортади. Ана шундай таҳрир намуналарининг айримлари билан танишайлик.

Биринчи нашрда (1957)

(Бурон...) Гуллар боғини ер билан яксон этиб, тупроқни ағдариб-тўнта-риб, йиртқичдай букирди (21).

Иккинчи нашрда (1978)

(Бурон...) Гуллар боғини ер билан яксон этди, бошига тупроқ сочиб йиртқичдай букирди (28).

Учинчи нашрда (1982)

Охири зардаси қайнаб, бошига тупроқ сочиб у (Бурон. — F. C.) букириб юборди (348).

Биринчи нашрда

Қушлар чуғурладилар, булбуллар фарёд чекдилар, гуллар таналарига ёпишган офат аламларини ютдилар (23).

Иккинчи нашрда

Қушлар чувилладилар, булбуллар фарёд чекдилар, гуллар таналарига зулукдай ёпишган офат аламларидан ингра-дилар (30).

Учинчи нашрда

Таналарига зулукдай ёпишган бало дастидан гуллар инграб юбордилар... (349).

Биринчи нашрда

...Гулларнинг сўлгин япроқларига, заъфарон вужудларига... (24).

Иккинчи нашрда

...Гулларнинг заъфарон япроқларига, сўлгин вужудларига... (31).

Биринчи нашрда

Гуё у (Атиргул. — F. C.) қадам қўйган ерда тулин ой пайдо булади-ю, тўрт томонни нурга қоплайди (39).

Иккинчи нашрда

Гуё у қадам қўйган ерда тулин ой пайдо булади-ю, тўрт томонни нурга беради (53).

Учинчи нашрда

Унинг (Лоланинг. — F. C.) ортидан бошдан-оёқ оқ кийиб, ойдай тулиб лўппи юзли Атиргул хуш буйини димоққа урди (362).

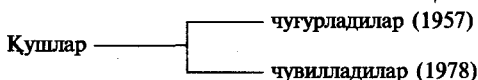
Биринчи нашрда

Унинг (Наргизнинг.—
F. C.) бошида ҳам, бели-
да ҳам, қўлларида ҳам,
оёқларида ҳам ранг-ба-
ранг япроқчалар жилва
қилди (53).

Иккинчи нашрда

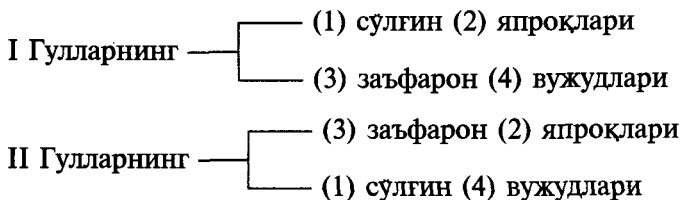
Унинг бошида ҳам,
қадди-қоматида ҳам, қўл-
ларида, оёқларида ҳам
ранг-баранг япроқчалар
жилва қилди (72).

Муаллиф ҳар гал айни вазиятга, руҳий ҳолат,
кайфиятга мос сўзни қўллайди. Иккинчи мисолга
эътибор қилинсин:



Дастлабки кўриниши тўғри эмасми? «Чувиллаш»
паррандалардан кўра кўпроқ одамларга хос нарса-ку,
дейишлари мумкин. Йўқ, муаллиф ҳар иккала сўзни
ҳам қўллайди, лекин кейинги нашрларда уларни
фарқлайди: энди хушнуд онларда қушлар — «чуғурла-
салар», таҳликали дамларда — «чувиллайдилар». Шу-
нингдек, дастлаб гуллар офат аламларини «ютган»
булсалар, энди улар аламдан «инграйдилар». Таҳрир
тасвирдаги рўжий ҳолатга мос тушган. Ўзгача айтган-
да, кейинги нашрларда қаҳрамонларнинг руҳий ҳо-
латлари анча хилма-хиллаштирилган, айтайлик, энди
бир вазиятда, чиндан ҳам, аламларини ичларига
ютиб, азоб-укубатларга чидасалар, бошқа бир урин-
да,— зулм, ситам миқёси қуюқлашганда, — «инграб»
юборадилар. Ҳаракат тасвири ҳолат ва вазият ривожига
мослаштирилади.

Учинчи мисолда икки ҳолатда сифатлар билан ух-
шатилаётган нарсаларнинг урни алмаштириб қўйил-
ган, яъни «қайчи-таҳрир» қилинган:



Тўртинчи мисолда дастлаб Атиргул ҳамма ёқни
нурга қоплаган бўлса, кейинги нашрда нурга беледи,

деб узгартирилган. Дафъатан қараганда, бу ҳам майда нарсадай. Аслида, жиддий гап: қопламоқ феъли мантиқан булут, туман, зулмат сингари салбий маъноли нарса ва тушунчаларга қойим келса («булут қоплади», «туман қоплади», «зулмат қоплади»), ойдinлик рамзи: нур, сут ва ҳоказолар «қопланмайди», балки «беланди» («сутга беланди», «нурга беланди» сингари).

Қисқаси, ҳар бир таҳрир, тафсилот, ниманидир қўшиш, қисқартириш, алмаштириш, узгартиришлар барчаси нечоқлик заррадай майда бўлмасин, шунчалик вожибдир.

ТАҲРИР — НОДИР АДАБИЙ ЖАРАЁН

*Китобим — мунисим, дилбандим эрур,
Анинг ҳар байти бир фарзандим эрур.*

Мажлисий.

Юқорида айтиб ўтдим: икки ҳолда адабий таҳрирга мурожаат қилинади: бири — асар муаллифни қониқтирмаганида; иккинчиси — муаллиф ўзи ёзган, кенг адабий жамоатчилик томонидан эътироф қилинган асарини янада баркамол, янада сулув, беғубор ҳолда кўришга бўлган орзумандлигидан.

Турган гап, асарнинг ўша дастлаби нусхасини ҳеч бир ўзгаришсиз қайта нашрга узатавериш ҳам мумкин эди. Бироқ ундай ҳолда биз муаллифнинг қалбида ва онг-шуурида айни қисса асосида узлуксиз давом этган қимматли ва бағоят ибратли адабий жараён маҳсулидан маҳрум булар эдик.

«Кашмир қўшиғи» сингари асарларда муаллифнинг ўз-ўзини таҳрир қилишига зарурат туғдирувчи омиллар масаласига келганда, бунда қиссанинг олдинги нашрларида муқаррар равишда қандайдир нуқсонлар, кемтик жойлар бўлиши шарт эмас. (Албатта, дастлабки тажрибаларда, ҳақиқатан ҳам, муаллифни қониқтирмаган айрим лавҳалар алмаштирилган, учраган баъзи кам-кўстлар тuzатилган). Ишнинг бош қисмида ёзувчининг ўзи ўқувчини огоҳ қилади: «...Муаллифлар ўз севимли асарларига умр бўйи мурожаат этиб, қайта ишлаб, тўлдириб турадилар. «Кашмир қўшиғи»нинг... янги нашри ҳам шундай асарлар жумласидан» (334).

Шоир Мажлисий ўз китобини «мунис», «дилбанд»

деб баҳолаб, унинг ҳар байтини бир «фарзанди» деб билади. Маълумки, фарзанд айниқса мурғак гудаклигида ота-онасига жуда азизу лазиз бўлади. Лекин дунёда ҳеч бир ота-она йўқки, ўз боласининг, у қанчалик ширин бўлмасин, уша жужиклик ҳолатида қолиб кетишини истамайди. Ота-оналар ўз болаларининг улгайишини, балоғатга етишини, узоқ умр кўришини, эслик-хушлик, одоблик, қобил инсон бўлишини орзу қиладилар. Адабий асарнинг ҳам балоғатга етиб умрбоқий бўлиб қолиши ҳар бир адибнинг орзуси. Ана шу эзгу истак ёзувчини мазкур қиссага қайта-қайта мурожаат этишга жазм этган. Ана шундай сўнмас, эҳтиросли, бузургворий муҳаббат, «ижодий жасорат» (И. Ғафур) «Кашмир қўшиғи»нинг долғали шухрати-ни таъминлади, уни жаҳон саҳнасига олиб чиқди.

МАВЗУ, ҒОЯ ВА ТАҲРИР

Таҳрир адабий камолотга эришишнинг муҳим воситаларидан бири экан (Лев Толстой узининг айрим румонларини йигирма-ўттиз марталаб қўлда кучирганлигини бир тасаввур қилинг!), бу йўл билан ҳамма ва ҳар қандай асарни ҳам нодир, «классик» ижодий намунага айлантириш мумкин экан, деб бўлмайди. Бунда муаллифни ўз ижодий тажрибасига бир неча марталаб қайтишга ундайдиган жиддий сабаб бўлиши даркор. Айтайлик, бирон асарни минг қайталаб «айлантирган» билан ундан бирон дуруст нарса чиқмайди. Бинобарин, уша асарни «умр маҳсули»га айлантириш учун арзигулик кенг миқёсли мавзу, салмоқдор мазмун, пишиб етилган ижтимоий «дард» бўлиши лозим.

«Кашмир қўшиғи»да кутарилган масаланинг миқёси, «жугрофий кенгликлари» фақат Кашмир, Ҳиндистон, буёғи Марказий Осиё билангина эмас, балки жаҳоний, умуминсоний аҳамиятга молик. Зотан, қиссада кутарилган уткир ғоядан ташқари, Табиат ва Инсон баҳси ҳамма замонларда бирдай долзарб аҳамият касб этганлигидан ташқари, бу абадий мавзу бўлиб, унинг аҳамияти тоабад ортгандан ортиб, замланиб, уткирлашиб ва мураккаблашиб бораверади...

Ёзувчи Шароф Рашидовнинг қиссасида Гуллар боғининг, Иброҳим Ғафур таъбири билан айтганда, «фуқаролари» — беозор ва ожиз гуллар, булбуллар, қумрилар, мунаввар Қуёш, зулматли булут, даҳшатли шамол, қуюн, бурон ва ҳоказолар узаро ҳаёт-мамот кура-

ши олиб борадилар. Бунда муаллиф, таъбир жоиз бўлса, табиатнинг табиий хусусиятларидан (шамолнинг емирувчилик, қуёшнинг куйдирувчилик қудрати ва ҳоказо) фойдаланиб, уларга тагдор маъно бағишлайди:

Ҳаёт курашсиз бўлмайди.

Одамлар курашадилар. Қушлар курашадилар. Гуллар курашадилар. Курашларда тобланадилар. Фақат курашларда зафар қучадилар (363).

Бу гоё асрлар мобайнида занжирбандлик, қуллик шароитида, муте ҳолатда сақланиб келган бутун Шарқ мазлум халқлари учун гоё маънодор ишора ва ибрат булиши эътибори билан табаррук. Бинобарин, мазкур фикр ва мавзу ўзининг мазмуни теранлиги, бағри кенлиги билан янги-янги бадиий талқин ва таҳрирларга кенг йўл очади.

МАНЗАРА ҚАНДАЙ БЕЗАНДИ

Туртинчи фаслда (дастлабки икки нашрда — бешинчи фасл) Бамбурнинг Бурон билан Хоруд вайронага айлантирган Гуллар водийсининг харобаларига дуч келганидаги ички изтироблари, ҳувиллаб ётган манзилгоҳ даҳшати тасвирланган. Бу манзара тасвири иккинчи ва учинчи нашрларда жиддий фарқланади — муаллиф уни тубдан қайта ишлаган. Бундан ташқари, худди шу манзара ўрисча таржимада ҳам аслидан анча тафовут қилади.

Иккинчи нашрда (1978)

Бамбур тепадан учиб ўтди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Наргизнинг гулзорини зулмат ва қоп-қора тутун қоплаб олиб, тўрт атрофга қабристон сукути чуқибди. Бутун водийнинг зеб-зийнати бўлган турли-туман гуллар Хоруд ва Бурон юборган офат натижасида ерпарчин қилинибди. Гулларнинг япроқ ва гунчалари сўлиб, қуриб ерга тукилибди, новдалари эса, Хоруд захари билан оғрибди. Уз севгилиси Наргизни ахтариб келган Бамбур Гуллар боғи ўрнида қўрқинчли саҳрони кўрди-ю фиғони фалакка чиқди (50).

Учинчи нашрда (1982)

Бироқ водийга кўз ташлаб, унинг кўринишидан ҳангу манг бўлиб қолади. Бу тенги йўқ кишварга зеб

бериб, ҳилва қоматларини таманно билан тебратиб, анвои буюқлари билан фусун сочиб ётган ададсиз гул ва чечаклар қолмабди. Улар урнида зулмат ва қабристон сукунатидан қоп-қора култепалар тутаб ётибди. Васфига тил лол булган, еру кўкка татиган муаттар ҳидлар, уфори буйлар йўқ, уларнинг урнига гард, могор, фасод ва куйиндиларнинг омихта иси биқсиб ётибди. Турли-туман қушлар, уларнинг дил-дилни сеҳрлагувчи наволари ҳам қолмабди. Гунча ва япроқларининг оҳиста шивир-шивирлари ҳам йўқ, улар қовжираб хазон булибдилар. Бутун атроф шипшидам булиб қолибди (300).

Биринчи нашрда даҳшат ва саросималик манзарасини чизишда нуқул қора буюқлар («зулмат», «қоп-қора тутун»), унсизлик ва вазминлик («қабристон сукути»), бало-қазолар («Бурон юборган офат»), ҳалокат («ерпарчин қилинмоқ», «япроқ ва гунчаларнинг сулиши», «қуриб ерга тукилиши»), хасталик («Хоруд заҳари билан оғримоқ»), харобазор даҳшати («қурқинчли саҳро») тасвирлари келтирилади. Иккинчи нашрда эса қайд этилган белгиларнинг барчаси ифодавий тарafdан янада кучайтирилиб, бурттирилиб берилиши баробарида, улар қиёсий тарҳга кучирилади ёхуд олдинги мавжуд чоғиштиришлар янада чуқурлашади, муайян тус олади, энди уларнинг буюқлари қуюқлашади. Чунончи: «анвойи буюқлар»: «қоп-қора култепалар»; «тенги йўқ кишвар»; «қабристон сукунати»; «муаттар ҳидлар», «уфори буйлар»: «гард, могор, фасод ва куйиндиларнинг омихта иси».

ТАЛҚИН – ТАРЖИМА – ИДРОК

*Илҳомимга бериб зур қанот,
Мамлакатим гуллар тутажақ.*

Шароф Рашидов. Ваган ишқи. Жиззах. 1937. Асарлар. Беш жилдик, III том, 437.

«Кашмир қушиғи»нинг уч нашри муаллифнинг ижодий такомилот йулини намойиш этиши баробарида, яна «ёзувчи ва замон», «ёзувчининг фуқаролик бурчи», «муаллиф ва таржимон», «асл нусха ва таржима», «фалсафий талқин ва бадий ифода», «асл нусха, таржима ва китобхон идроки» сингари бугунги адабий

ҳаётнинг унлаб долзарб муаммоларини муҳокамага ташлаш имконини беради.

Жуда қизиқ ҳодиса: чорак аср давомида машҳур ҳинд қиссасининг уч кўриниши билан «мулоқот»да булиш бахтига эришдик. Чорак асрли тарихга эга булган бу нодир адабий жараён ёзувчининг ижодий такомил учун ниҳоятда хос ҳодиса эканлиги қайд этилди. Лекин китобхончи? Бунинг устига «китобхон» деганда фақат ўзбек ўқувчиларигина назарда тутилмасдан, асарнинг бир неча унлаб тилларга қилинган таржималари туфайли қиссадан баҳра олганлар, баҳра олаётганлар сони ҳам шунга мувофиқ тарзда юз карра ортиб, кенгайиб бораётганлиги назарда тутилса, замонавий долғали адабий ҳаёт мазмуни нақадар мураккаб ва жилвакор эканлиги равшан бўлади.

Ўзбек ўқувчиси асарни адиб ижодининг уч палласи маҳсули сифатида мутолаа қилди. Бу давр орасида китобхоннинг узи ҳам усди. Масаланинг соф «биологик» томонини ҳисобга олганда ҳам, китобхон айна қиссани уз умрининг турли поғоналарида ўқишга муяссар бўлди. Чунончи, «Кашмир қушиги»нинг биринчи нашри билан 1957 йилда 18 ёшлик йигитлик ёки қизлик даврида танишган киши унинг иккинчи нашрини 1978 йилда 39 ёшли баркамол эрақ ёки аёллик даврида, китобнинг учинчи нашрини эса 1982 йилда 43 ёшли камолот палласида ўқиди. Бу давр орасида ўқувчида талаб, таъб ва диднинг ҳам устанлиги инobatга олинса, ёзувчи-китобхон муносабати янада хилма-хил ва сермазмун эканлиги аён бўлади.

Таржима масаласини олайлик. Бу ажойиб адабий восита (таржима) туфайли туғилган манзара янада ранг-баранг. Қай бир тилларга қисса — биринчи нашридан, бошқаларига — қайта ишланган иккинчи нашридан, айрим бўлак тилларга эса мукаммал учинчи нашридан утирилган. Бунинг устига, асар аллақанча тилларга асл ўзбекча нусхасидан ағдарилган бўлса, купчилик бошқа тилларга урисча таржима нашрларидан утирилган... Шундай қилиб, биргина афсона-қушиқ мисолида бири-биридан қизиқ, қанчадан-қанча янги-янги адабий-эстетик, миллий-лисоний ҳодисалар жонланади.

Юқорида қайд этилганлар шунчаки маърифий аҳамиятга эга булган гап эмас, балки масаланинг амалий томони ҳам муҳим. Чунончи, биз купмиллатли ҳамда купмиллионли хорижий ўқувчиларни «Кашмир қуши-

фи»нинг турли нашрлари, нусхалар аро жиддий таф-
вутлардан огоҳ этишимиз зарур, токи уларда асарнинг
илк нусхаларидан қачонлардир қилинган таржима ўз-
бекча асл нусха ва ўрисча сўнгги мукамал таржимага
нисбатан аллақачонлар эскирганлиги маълум бўлиб,
янги таржималарга ҳавас ва рағбат пайдо қилсин.

ҚУШ ТИЛИНИ ҚУШ БИЛАДИ

3-фасл

АДАБИЁТ ВА ТАРЖИМА. САНЪАТДА МЕЪЁР ВА МУВОЗАНАТ ДЎСТ НИГОҲИ БИЛАН

Ўзбекистон Телеграфхонаси хабар беради: «Кашмир қушиги» Ҳиндистонда нашр этилди.

Зарҳал нақш билан безатилган кук муқовали чиройли китоб — Шароф Рашидовнинг «Кашмир қушиги» асари куни кеча Ҳиндистонда нашр этилди.

Ўзбек ёзувчиси илҳом билан тараннум этган қушни халқнинг қадимий эртаги кенг қанот чиқариб бутун дунёда парвоз қила бошлади. Эзгулик, муҳаббат ва адолатнинг ёвузлик кучлари устидан тантанасига ишонч бахш этувчи доно ва нафис қисса узимизда ва бошқа мамлакатларнинг халқлари тилларига таржима қилиниб, оддий кишилар қалбида жушқин акс садо берди. Юксак адабиётнинг ҳар қандай ҳақиқий дурдонаси каби «Кашмир қушиги» ҳам купгина санъат арбобларига илҳом бахш этди: у мусиқа, театр, кино тилига қайта-қайта кучирилмоқда.

Шуниси қувончлики, дунёвий ҳудудлар узра парвоз этиб юрган бу асар яна ўз ватанига қўнганида, у самимий офаринлар билан кутиб олинди. Дустнинг қалами халқ афсонасининг маъносига чуқурроқ назар ташлашга, шу дурдонанинг янги-янги қирраларини кўришга ёрдам берди. Ҳиндистон жамоатчилиги ёзувчининг бу асарини қушни халқнинг маданиятига ва анъаналарига бениҳоя ҳурмат ва астойдил қизиқишнинг яна бир намунаси деб билди.

Ниҳоят, асар Ҳиндистонда ўзбек тилидан ҳинди тилига таржима қилиниб нашр этилди. Китобни «Навъюпаблишерз» нашриёти чоп этди.

Ҳозир «Кашмир қушиги» кашмир, урду ва Ҳиндистондаги бошқа тилларда нашр этилиши кутилмоқда («ЎЗАС», 29.01.82).

ИККИ ТАРЖИМА

Бир халқ тилидаги сўз иккинчи бир халқнинг дил изҳори бўлиб қолди.

Юрий Григорович, халқ артисти.

Асарнинг ёзувчи С. П. Бородин қаламига мансуб илк ўрисча таржимаси ўзбекча асл нусхаси билан бир даврда, 1957 йилда Тошкентда чоп этилган эди. Купчилик таржималарга С. П. Бородин томонидан қилинган ана шу ўрисча нусха асос бўлган. Қиссанинг иккинчи ўрисча таржимаси (1979) шоир Николай Грибачев қаламига мансуб. (Шароф Рашидов Асарларининг Масковда нашр этилган беш томлик тўпламига ҳам Н. Грибачев таржимаси киритилган).

«Кашмир қўшиғи» қиссасининг ўрисча янги таржимаси асл нусхага жуда яқин, фақат гоҳи ўринлардагина бирмунча тафовут қилади. Бунинг сабабларини муаллифнинг мана бу сўзларидан ҳам билиб олиш мумкин:

«...Қўшиқ уни яратган, уни тасарруф қилган халқ тилидагина тугал ва мукаммал жаранглаши шак-шубҳасиздир» (372).

УЗУККА КЎЗ ҚЎЙГАНДАЙ

Умуман олганда, Николай Грибачев мумкин қадар муаллиф услубига — таърифда майинлик, ранг-баранглик, сўз бойлиги, мажозийлик билан бирга, асарнинг ўзига хос жанр талабидан келиб чиқадиغان белги-аломатларигача, шарқона ёки ўзбекона таъриф-тавсифларнинг ўзига хос белги-аломатларигача беришга, қиссанинг руҳини, муаллифнинг асл муддаосини тўқис акс эттиришга астойдил ҳаракат қилган. Масалан, «у севган турнакўз булоқлар қайнамас» (358) жумласи «Когда-то чистые, как глаза журавлей... родники» (51) деб ўгирилар экан, турнакўз булоқлар «родники, как глаза журавлей» деб берилгани айни муддао.

Тунлари юлдузлардан, кунлари шамоллардан, тунлари елдишим оёқли оҳулардан, кунлари олмос кўз бургутлардан сўроқлаб ҳоли жони қолмади. Ҳеч биридан кўрдим, эшитдим, деган жавобни ололмади (359). Ўзбек халқ оғзаки ижодига хос ҳикоя қилиш, ривоят услуби, бундай анъанавий нутқ қолипини бошқа тилда бериш мушкул. Қўйидаги таржима, гарчи бироз

янги тафсилотлар билан амалга оширилган булса-да, лекин шоир-таржимоннинг ўзбеккона фолклор услубини айнан акс эттиришга уринишини, изланишини маъқуллаш керак:

Он окликал орла: «Откликнись!», призывал звезду: «Покажись!», просил ветер: «Развей тучи!» Но орлы забились в расщелины скал, но звезда не могла прорваться сквозь тучи, но ветер, неподвластный себе, бросался попусту из стороны в сторону, сам не зная зачем (52).

Баъзи уринларда таржимада ўзбекча асл нусхада бўлмаган янги-янги тафсилотлар қушилганлиги юқорида эслатиб утилди. Масалан, Бамбур ўз маҳбубаси Наргизга: Мен сени ойинаи жаҳонда қурган эдим (341) деса, таржимада: Есть волшебное зеркало мира, в котором отражено все, что было, все, что есть, всё что будет, — в нем я увидел тебя (16), — дейди. Аммо бу зарурий қўшимча, матн ичида масаланинг моҳиятини изоҳлашдир. Ойинаи жаҳон нималигини ҳамма ўзбеклар биледи. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида яхши тасвирланган. Унда утган, ҳозирги ва келажак замонларда булиб утмиш, бўлаётган ва бўлажак воқеалар тасвирланиши бизга тарихан аён. Лекин ўрис ўқувчисига «волшебное зеркало» жумласининг ўзи ҳеч нарса аңглатмайди, чунки бундай тушунча уларда илгари маълум эмас эди...

ТАРЖИМАВИЙ ВОРИСИЙЛИК

Ёзувчи ўз қиссасига нашрдан-нашрга сайқал бериб, олдинги нусхаларда унчалик кўнгли тўлмаган лавҳаларни қайта-қайта ишловдан чиқазиб бораркан, бунда таржимонлар томонидан тавсия қилинган ёки уларнинг ишларида мақбул кўринган айрим янгиликлар, зарур фикрларни ҳам инобатга олади.

Қиссанинг тўртинчи фаслида тасвирланишича, Бурон билан Хоруд Наргизга тажовуз қилганларида, у мадад сўраб Бамбурга нидо қилади:

— Бамбур! Асаларилар шоҳи Бамбур! Кел, мени халос эт!..

Шу биргина сўз Буронни ҳам, Хорудни ҳам саросимага солиб, титратиб-қалтиратиб юборди. Улар жон талвасасига тушиб қолдилар.

Бамбур ёлғиз учиб келмайди, унинг минглаб, миллионлаб дўстлари бор. Шу улғу куч уларни эсанкиратиб қўйди... (1957, 33).

Сергей Бородин бу парчани урисчага утираркан, Бурон, Хоруд сингари даҳшатли ёвуз кучларнинг гузаллик ошиги, беозор ва бегидир Бамбурдан бу қадар «титраб-қалтираб», «талвасага» тушганликлари сабабларини тушунтиришга, вазиятни бир қадар асослашга журъат этади.

— О повелитель пчел Бамбур! Заступись!

Повелители холода, зимней стужи, зимних ненастий, они никогда не осмеливались явиться сюда в пору пчел. Один лишь призыв Наргис к пчелам ужаснул богатырей зимы, безжалостных угнетателей.

Пчела не прилетает одна. Они появляются сотнями тысяч, роями, стремительные, готовые ужалить всякого, кто посягнет на их трудолюбивую жизнь. Их миллионы и все они устремлены к одной цели, заняты одним общим делом, неумолимые, но беспощадные, если обидеть их (1957, 29).

1978 йилги ўзбекча нашрда келтирилган манзара тасвирига унча-бунча жузъий тузатишлар киритилган бўлса-да (42-43), урисча нусхадаги «ишоралар»ни муаллиф эътиборсиз қолдирган эди. 1982 йилги ўзбекча нашрда эса С. П. Бородин киритган тафсилотлар инобатга олинибгина қолмай, айни вазият тасвири янада чуқурлаштирилган. Энди масаланинг фақат «биологик» омилларигина (асалариларнинг чақиши) эслатилиб қолмасдан, жаҳондаги улкан нарсаларнинг бари майда зарралар ва қатралардан ташкил топиши ҳақидаги фалсафий далил, умумлашма билан мустаҳкамланган.

— Бамбур! Асаларилар шоҳи, Бамбур! Кел, мени халос эт!..

Бурон билан Хоруд шу биргина сўздан жони ҳалқумига тикилиб титраб кетадилар. Негаки, улар Бамбурнинг ёлғиз учиб келмаслигини, минг-минглаб, миллионлаб дўстлари борлигини билардилар. Ҳар бир асалари ўз ҳолича миттигина, қанотлари мўртгина, лекин уюшиб жам бўлгач, улар қояларни қулатишга, дарахтларни емиришга қодир улуғ кучга айланадилар. Битта асалари чаққан жой ловиллатиб ёмон куйдиради, аммо унинг ягона ниши бор, қуюндай епирилиб келганларида эса уларнинг зарбалари найза ва ўқ-ёйникидан қолишмайди, не-не алп паҳлавонларни Бамбурга қарши бош қўтарган кун ва соатидан пушаймон едириб ҳалок этади.

Жажжигина, миттигина, увоққина — шу ҳам сал-

моқ булдимиз? Қум зарраси увоққина, бироқ чуққиларида юлдузлар ором олгувчи салобатли тоғлар шу увоқлардан иборат; сув қатраси жуда жимит, бироқ улкан кемаларни қаърига тортгувчи тубсиз денгизлар шу реза томчилардан иборат (356-357).

Келтирилган бу манзара узининг барча тафсилотлари билан янги урисча таржимага (Н. Грибачев, 1979, 48) мукаммал тарзда утказилган. Демак, қиссанинг биринчи таржимасида қилинган «ишора» асл нухада яхлит бир манзарага айланиб, у орқали иккинчи таржимада тула акс этган. Бу таржимавий ворисийликнинг яхши намунаси була олади.

Муаллиф келтирган «биологик далил»нинг ғоятда тажовузкор булиши — қанчалик даҳшатли ва ишонарли эканлигини қуйидаги маълумотлардан ҳам билса булади.

Матбуот хабарларига қараганда, АҚШ дан жануб томонда Африқо асалариси билан Бразилия асаларисининг чатишуvidан ҳосил булган йирик ҳашаротлар жуда меҳнатқаш, сермаҳсул улароқ, жаҳлдор, қотил ҳисобланади. Бу асаларининг чақишидан 150 та одам ҳалок булганлиги маълум (1982 йилгача қурбонлар сони 400 тага етган). 1967 йилда Рио-де-Жанейро шаҳридаги уйлардан бирига шундай асалариларнинг бир уяси кириб қолганда, ут учирувчилар уларга қарши ут очганлар, бироқ узлари таслим булиб чекинишган.

Ўрмондан қишлоқ жойларига учиб борган бундай асаларилар нимадандир ранжиб қолгудай булса, от борми, уй ҳайвонлари, итлар, товуклар, одамлар борми — дуч келган нарсага ёпишадилар. Мазкур «африқонлашган» асаларилар соатига 300 км. тезликда Қушма Штатлар томон парвоз қилишган. 1975 йил июнда АҚШ сенати тасдиқлаган қонун лойиҳасига кура, чет элдан АҚШга асалари ёки унинг уруғини олиб келган ҳар бир шахсга бир йил қамоқ жазоси берилиб, минг доллар жарима солинади.

Африқонлашган асалари АҚШга бориб етадиган булса, мамлакат қишлоқ хужалиги хароб булиб, бир неча миллиардлаб доллар зарар етказиши мумкин («Эврика» — 77, М., 1977, 167-170).

Яна бир қизиқ далил: Бразилияда наштарсиз арилар тури ҳам мавжуд булиб, шуниси борки, улар... нордон асал тайёрлар экан.

ТАРЖИМА ТАБИАТИ ҚИЗИҚ...

Бадиий таржима шундай санъатки, у бир тилда яратилган асарни бошқа тилда сўзловчи китобхонларга етказаркан, ўгирилаётган асар аслига мос эканлигига кафил бўлмоғи даркор. Лекин юқорида эслатиб ўтилганидай, ҳар бир санъат намунаси ўзи бунёд этилган тилда, яъни асл нусхасидагина «мутлақ тўғридир».

Таржима аслига нисбатан заиф бўлганида, у салбий ҳодиса сифатида тез кўзга ташланади. Бироқ аслига нисбатан бир қадар кўҳлик ва ҳатто янада мукамалроқ бўлиб чиққанида эса аслиятдан бохабар бўлмаган соддадил ўқувчи бу ҳодисани мамнуният билан қабул қилади. Аслида эса, моҳият эътибори билан, ҳар иккала ҳодиса ҳам муаллифни «йўлдан оздиришда» бир хилда салбий ҳодиса ҳисобланади.

Модомики, ҳар қандай аниқ таржиманда ҳам ўгирилган асар асл нусхасига мутлақ тенг бўлолмаслиги важдан «ноаниқ» экан, яъни у тилларнинг хусусияти (лисоний омил) ва ижодкорларнинг хос услуби важдан, улар мансуб бўлган мактаблар, даврлар тафовути тақозоси билан таржима аслиятга нисбатан ё бирмунча кучлироқ, ё бир қадар заифроқ бўлиб чиқиши муқаррар. Ҳар икки ҳолат ҳам назарияда аниқ, амалиётда мавжуд нарсадир. Бироқ бошқа бир хусусият, назаримда, камроқ тилга олинади. Бу шундан иборатки, айни бир асарнинг муайян бир таржимасида ҳам афзаллик, ҳам заифликлар мавжуд бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, муайян бир таржиманда асл нусха ўзининг қайси жиҳатлари биландир ютган бўлса, бошқа тарафдан лат ейиши тайин.

ТАРЖИМА «ИҚЛИМИ» НИМА?

Н. Грибачев таржимаси С. Бородиннинг илк ўрисча таржимасидан тубдан фарқ қилгани ҳолда, ундан баъзи бир нарсалар ҳам ўтганки, буларни ҳатто ўзбекча нашрнинг 1957 йилги нусхасидан ҳам топиб бўлмайдди.

Шубҳасиз, қиссанинг янги ўрисча таржимасида умуман бадиий таржиманинг ижодий табиати, ўрис китобхонининг диди, тайёргарлиги ва талаби тақозоси, шоир-таржимон Николай Грибачевнинг ўзига хос тили ва услуби йўриғига маълум даражада мослашиш, таъбир жоиз бўлса, «таржимавий иқлим»га мойилла-

шиш заруратига кура содир буладиган жузъий узгаришларни тушуниш мумкин. «Тушуниш мумкин» булган бундай узгаришлар ҳам анча-мунча.

Николай Грибачев таржимаси илк урисча таржимада мавжуд бирмунча қуруқлик, шаклбозликдан холилиги билан яққол ажралиб туради. (Қиссанинг биринчи урисча таржимаси ҳам дастлабки уриниш улароқ, ўзига хос матний аниқлиги, муаллифнинг гоъвий йўналишига содиқлиги тарафларидан уз даврининг маҳсули сифатида муайян ижодий ютуқ деб қаралмоғи даркор). Аввало, катта истеъдод, нафис кайфият, ҳиссиёт билан ёзилган «Кашмир қушиғи»ни шоир таржима қилар экан, асарнинг бу хусусиятлари, нафислик, оғзаки ижод оҳангларига хос майинлик, бўёқдорлик янада мукамал бир тарзда намоён бўлишини кутиш керак эди. Дарҳақиқат, янги урисча таржима билан танишиш бунинг аъло даражада амалга оширилганини яққол кўрсатади.

Маълумки, таржима тиллар, адабиётлар, дидлар учрашувигина эмас, балки тарихан таркиб топган миллий ва адабий анъаналарнинг ҳам дучлашуви, уйғунлашуви маҳсули. Мана шу учрашувда турли адабий майллар маҳсулларининг баҳоланиши ва талқини содир бўлади. Ана шундан мослаштириш майли зуҳур эта бошлайди. Мослаштириш майли онгли равишда ҳам, беихтиёр, яъни таржимоннинг хоҳишидан ташқари ҳам содир бўлиши мумкин. Гарб билан Шарқ адабий анъаналари дучлашувида, яъни Шарқ ёзувчилари асарларининг таржималарида, аксар ҳолларда, «далиллаштириш» (расионализм)га мойиллик сезилиб туради. Хоҳ Шарқ классикаси таржималарини олайлик, хоҳ кейинги давр миллий адабиётлари намояндалари асарларининг таржималарини олайлик, бу майл муқаррар равишда ўз таъсирини утказди. Масалан, бизга оддий, табиий кўринган адабий жараён ўзбек адабиёти асарларини таржима қилувчилар нуқтаи назаридан шарқона услуб жимжамдорлиги, тасвирий бежамадорлик булиб кўринади. Ана шундай юксак услуб, шуқуҳли тасвир мороми ва зарбини пасайтириш, оҳангни «муътадиллаштириш» мақсадида таржимонлар турли-туман тадбирларни ишга соладилар. Гоҳи ҳолларда юксак шоирона услубни бирмунча жўнлаштириш, ҳароратни совутиш ва «тиндириш»га ҳаракат қилинади. Гарчи «Кашмир қушиғи»нинг Н. Грибачев таржимаси ҳам бу тараф-

лардан буткул мустасно бўлмаса-да, чуқур мамнуният билан алоҳида қайд этиш керакки, бу ерда ўрис шоири ўзи угираётган қиссага диққат билан ёндашган. Иложи бор қадар муаллиф услубига ва талқинига содиқ қолишга, асарнинг руҳини, ширасини, ўзига хос шарқона бадиий тасвир воситаларини, фалсафий умумлашмалар, ҳикматлар, нафис кечинмалар, руҳиятни беришга уринган ва куп уринларда бунинг уҳдасидан чиққан. Грибачевнинг бу таржимасини унинг ўзбек адабиётидан қилган энг яхши ишларидан бири, бугина эмас, мазкур таржима кейинги вақтларда умуман ўзбек адабиётидан қилинган энг сара таржималардан эканлигини эътироф этган ҳолда, унда ҳам янада пухталаса бўладиган жиҳатлар борлигини айтиш лозим. Чунончи, айрим лавҳалар таржимасида мулоҳазакорлик майли кучайтирилган, мажозийлик, ҳиссиёт руҳи ва ҳарорати бирмунча сўниб, тасвирга аниқ тасвирий унсурларни олиб киришга ружув қилинганга ўхшайди. Масалан, далиллаш, асослаш, воқеаларни боғлаш, аниқлаштиришга бироз ортиқча уриниш кўзга ташланиб қолади. Гоҳи ўринларда асл нусхада фикран «тушунилган» вазиятлар юзага чиқазилиб, «аталиб», «муомала»га киритилади. Баъзан асл нусхада бўлмаган янги лавҳалар қушилади. Мавжуд тасвирлардан гоҳи воз кечилади. Ана шу мулоҳазакорлик, воқеаларни мажозийлик ниқобидан чиқазиб, аниқлаштириш, воқеа парчаларини бир-бирига пайвандлаш мақсадида бўлса керак, яхлит матнлар баъзан майда мулоқотларга бўлиб берилади.

Ўйлаймизки, ҳеч шубҳасиз, ўз асарининг ўзбекча матнини доимо мукамаллаштириб бораётган ҳар бир ёзувчи омилкор ўрис таржимонларининг тажрибасидан ҳам нималарнидир қабул қилиши мумкин. Ҳоҳ ижодий яратувчилик бўлсин, хоҳ адабий таҳрир бўлсин, хоҳ бадиий таржима бўлсин, — буларнинг барчаси катта ва сахий ижодий майдон. Бунда ижодий ўрганиш-ўзлаштириш жараёни бир тарафлама, қатъий йўналишдаги тўғри чизиқдан: аслий адабиётдан — таржимага, муаллифдан — таржимонга қараб бормайди. Худди шундай бўлиши шарт эмас. Бу жараёнда ёзувчи, муаллиф ўз асарининг таржимасидан, таржимондан ҳам нималарнидир олади. Ундан қандайдир майл ва қарашларни қабул қилади. Ноёб ҳодиса! Муаллиф ва мутаржим, асл нусха ва таржима алоқаларининг фавқулудда ўзига хос «табиати». Ижодий

яратувчилик жараёнида таъсир ва акс таъсирнинг узи-га хос кўриниши.

ШОИР ТИЛИНИ ШОИР БИЛАДИ

Николай Грибачев таржимасининг афзаллиги шундаки, бу ерда таржимон — муаллифни, унинг уй-муддаосини, асарнинг узига хос фазилати, оҳанги, услубини, бир сўз билан айтганда, шоир — шоирни дуруст тушунган.

Асарнинг насрий қисмида ҳам, шеърий парчаларда ҳам нафис туйғу баралла сезилиб туради. Ана шу нафосат, ширин кайфият, ҳароратни бериш тарафидан Н. Грибачев таржимаси С. Бородин таржимасидан жиддий фарқ қилади.

Биринчи фаслда Наргизнинг биринчи кўшиги таржимасини кўздан кечирайлик.

СЕРГЕЙ БОРОДИНДА:

*О долгожданный! Путь твой далек,
Но возлюбленная твоя ждет.
Приди, любимый, не томи меня, —
Бессонны ночи мои без тебя...*

*Весной расцветают цветы в полях,
Путники спешат в путь-дорогу.
Почему же ты еще не пришел,
Почему не торопишься меня обнять?..*

*Все дни напролет я жду тебя,
Ночи напролет о тебе мечтаю.
Приходи, любимый, не томи меня, —
В саду среди цветов я тебя жду.*

(1957 йил нашри, 9-бет).

КЎШИҚЛАРДА НУР ВА ТУЙҒУ ТОШҚИНИ

Қиссанинг 1978 йилги нашрида деярли барча кўшиқлар ё тула, ё қисман узгаришга учраган эди. Бу таҳрирнинг боиси мазкур кўшиқларни янада жарангдор қилиш, халқ куйлари оҳангига яқинлаштириш, шеърий шакл ва услуб талабларини тулароқ қондириш зарурати билан амалга оширилган.

1957 йил нашрида:

*Жоним, йулинг йироқдир,
Еринг сенга муштоқдир,
Кел, ургулай, зор қилма,
Тунлари бедор қилма!(II)*

1978 ва 1982 йиллар нашрида:

*Жоним, кетдинг йироққа,
Мени қуйиб фироққа.
Кела қолсанг-чи, ёшим
Тенг қилмайин булоққа (9; 338).*

Биринчи нусхадаги халқ қўшиқлари учун унчалик хос булмаган «-дир» қўшимчаларидан халос бўлинган (йироқдир, муштоқдир). Иккинчидан, аввалги нусхада қофиялаш а-а, б-б шаклида бўлиб, кейинги икки мисрада радифли қофия мавжуд бўлса, таҳрирдан сўнг радиф бартараф этилиб, қофиялаш силсиласи а-а-б-а шаклига кучган.

Учинчи банд таҳрири ҳам диққатга сазовор.

*Куни билан кутаман,
Туни билан кутаман,
Кел, ургулай, боғимга,
Гуллар билан кутаман!*

Таҳрирдан сўнг:

*Куни билан кутаман,
Туни билан кутаман.
Дилимнинг муштоқ бўлган —
Хуни билан кутаман.*

Илк нашрдаги қусур — тўртинчи мисрадаги гуллар сўзининг дастлабки икки мисрага ҳамқофия эмаслиги бўлса, таҳрирдан сўнг бу нуқсон бартараф этилган: куни билан — туни билан — хуни билан тарзида тўқис бўлган. Шу билан бирга, биринчи банд таҳририда йўқотилган яхши муштоқ сўзи ҳам тикланган. Бундан ташқари, Наргизойнинг «гуллар билан кутаман» дейиши ҳам муаллифга (гулнинг гул билан кутиши!) бироз сийқароқ кўринади.

«Дилимнинг муштоқ бўлган хуни билан кутаман» деганда эса маъно, мажозийлик, шеърий нафосат янада теранлашган, тиниқлашган (хун — қон ранги ҳам гулга вобаста).

Асардаги куп сонли «майда-чуйда» таҳрирлар тас-

вирни равон, фикрни аниқ, нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятини чуқурроқ ифодалашга хизмат қилган.

СИРКАСИ СУВ КЎТАРМАЙДИГАН САНЪАТ

Сузма-суз таржимадан, яъни ҳижжавий утиришдан энг кўп зиён кўрадиган адабий жанр — шеърдир. Сузма-суз «аниқ» таржимада шеърнинг сиркаси сув кўтармайди. Бундай таржимада шеър буткул хароб бўлади, нафосат гули сўлади. Чунки шеър миллий хослик билан чамбарчас боғлиқ. Миллий ҳис-туйғулар шеърнинг жони. Шеърни суз, жумла, гап билан эмас, балки шеърни шеър билан, туйғуни туйғу билан, куйни куй билан бериш керак. Ҳолбуки, ҳар бир адабиётнинг шеърӣй бисоти, оҳанглари, бўёқлари, таъриф-тавсифлари бошқаларникидан жиддий фарқланади. Бородин таржимасининг ожиз томонларини кўрса-тишдан олдин Грибачев таржимаси билан танишиб кўрайлик.

*Печалью не томимый,
Ты так далек, любимый.
Кто ж слезы высушит мои,
В любви неумимой?*

*Все ищут в час цветенья
Дорогу единенья.
Что ж ты не начинаешь путь,
Что медлишь в отдаленья?*

*Нет тяжелей страданья,
Чем это ожиданье.
Приди и слезы осуши,
Приди, я жду свиданья!*

(1979 йил нашри, 10-бет).

Биринчи таржимада шеър шаклида бандларга бўлиниб берилган оддий насрий мантнни кўрамиз. На вазн, на қофия, на куй... Иккинчи таржимада эса сузма-суз, жумлама-жумла аниқлик йўқ. Бунинг эвазига шеър бор.

Учинчи фаслнинг охирида Наргиз, Лола, Атиргул, Наврузгулларнинг шеърӣй мулоқоти илк урисча таржимада оддий насрий диалог билан утирилган эди. Грибачев таржимасида эса бу — узбекча аслига мос. Бирон ҳолда ҳам шеърни насрга утириш учрамайди.

ИККИ ТАРЖИМА – ИККИ МАНЗАРА

Бешинчи фаслда (1982 йил нашрида — туртинчи фасл) ҳижронзада Бамбурнинг қушиги биринчи таржимада аслига сузма-суз айнан туғри келади:

Шароф Рашидов:

- 1 Наргиз ёрим,
- 2 Вафодорим.
- 3 Қайлардасан,
- 4 Гулбаҳорим?
- 5 Излаб келдим,
- 6 Бузлаб келдим,
- 7 Ишқ нақлини
- 8 Сузлаб келдим.
- 9 Кел, жонгинам,
- 10 Шараф-шоним.
- 11 Мустаҳкамдир
- 12 Аҳд-паймоним.
- 13 Қутурсинлар
- 14 Хоруд, Бурон
- 15 Биз бермаймиз
- 16 Зарра омон!
- 17 Наргиз ёрим,
- 18 Вафодорим.
- 19 Қайлардасан,
- 20 Гулбаҳорим?

(1957, 38-39).

Сергей Бородин:

- 1 Милая Наргис,
- 2 Верная Наргис,
- 3 Где ты,
- 4 Ранней весны цветок?
- 5 Я тебя ищу.
- 6 Рыдая,
- 7 О своей любви
- 8 Сказать тебе.
- 9 Отзовись, любимая,
- 10 Я горжусь тобою,
- 11 Крепко мое слово,
- 12 Слово любви.
- 13 Как бы ни гневались
- 14 Ураган с Хорудом,
- 15 Им пощады
- 16 Не будет от нас!
- 17 Милая Наргис,
- 18 Верная Наргис,
- 19 Где ты,
- 20 Ранней весны цветок?

(1957; 33-34).

Сатрма-сатр, сузма-суз, ҳижжама-ҳижжа фавқулодда мос таржима. Агар шеърӣ таржимадан мақсад асл нусхага қатъий матний аниқликка эришиш бўлса, биринчи таржимада бу нарсага тула-туқис эришилган. Бироқ иккинчи урисча таржимага бу жиҳатдан жуда жиддий «эътироз» билдириш мумкин.

Николай Грибачев:

- 1 Открыть мне путь моля,
- 2 В дальние края
- 3 Прошел, чтоб отыскать
тебя,
- 4 Наргис, любимая!
- 5 Где ты? где ты? где ты?

- а Быть может, в том, Хоруд,
- б Твой замысел и труд?
- в Быть может, ты, слепой
Буран,
- г Творил неправый суд?
- д Так что ж молчите вы,

Насрий таржимада Бородин жуда яхши иш бошлаган. Унда: понял причиной — печалей — запел сузлари оҳангдош. Шуниси жуда муҳимки, оҳангдошлик асосига бош қаҳрамон асалари — «пчела» сўзи олинган, чунки қушиқда Бамбурнинг ғам-аламлари куйланмоқда. Худди ана шу оқилона тадбирни Грибачев ҳам илғаб, бу тажрибани давом эттирган. Кейинги таржимада: опечаленный — сел — запел — полноте сузларида «пчела» калимасининг жарангосини эслатувчи товушлар муҳайё эканлиги кўришиб турибди. Бутина эмас. Иккинчи таржиманинг таҳсин ўқийдиган жойи яна шундаки, мазкур ҳамоҳанг-услубий тадбир давом эттирилган! Моля: мол, дальние: даль, прошел — шел, холмики (холмы) — хол, замолкли — мол, голова — гол, замысел — сел, молчите — мол... Қайд этилган қўшимчаларнинг барчасида бош қаҳрамон асаларининг — «пчела» — жарангоси гўё кўришиб ва эшитилиб тургандай. Бу шоир-таржимоннинг жуда нозик кузатиши ва катта маҳорати аломатидир.

Аммо бошқа бир жиддий эътироз туғилиши мумкин. Шеърини таржимада эркин ижодий парвоз бўлмаса иш битмайди, лекин таржимон-шоир муаллифда (асл нусхада) мавжуд бўлмаган нарсани ўз ёнидан қўшиши мумкинми? Чунончи, таҳлил этилган шеърда таржимадаги фазилат ва хусусиятлар муҳайё эмас-ку?

Бироқ эътироз масалага тор қараш булар эди. Гап шундаки, таржима асардан гула кўтариш эмас. Таҳлил қилинган мисолга келганда, бу ерда, дарҳақиқат, қайд этилган шеърини-услубий нозик аломатларни асл нусханинг худди шу еридан тополмайсиз. Лекин шу билан бирга, бу шоир-таржимон томонидан қиссага инъом этилган деб ҳам бўлмайди. Гап шундаки, мажозийлик, насрий матнда ички қофиядошлик, сажъ, услубий такрор ва таъкид «Кашмир қўшиғи»нинг ўзбекча асл нусхасида жуда кўп, тўғрироғи, асар бошдан-охиригача жаранглайди. Ўрисча таржимада эса ҳамма ўринларда ҳам қиссанинг тил, услуб, шеърини шакл, мажоз билан боғлиқ фазилатлари, ранг-баранглиги тўқис берилган деб бўлмайди. Шоир Николай Грибачевнинг маҳорати шундаки, у бир ўринда бой берилган фазилатни бошқа бир жойда тиклайди, бир ҳолда амалга ошириб бўлмаган шеърини техникани бошқа жойда бошлаб ўринлатади. Ва ҳоказо. Юқоридаги ўрисча таржима тўқислиги ва хусусиятлари ҳам муаллиф ва асарнинг умумий услубий андозаси, жанр

хусусияти негизида амалга оширилган. Бундай тадбир — «компенсация», яъни «етказилган зарарни қоплаш» усули таржима амалиётида синалган ва маъқулланган усулдир.

УСЛУБДА МЕЪЁРНИ БИЛИШ ТАЛАБИ

Таржиманинг нуқсони, гоҳо таъриф, тавсиф, услубда муаллиф услубига хос майинлик, тиниқлик, бегуборликка эътибор қилинмайди. Маълумки, Ш. Рашидовда зулмат билан нур кураши тасвирланар экан, нобакор қаҳрамонлар тилида, албатта, лугатнинг салбий маъно ифодаловчи қатламларидан ҳам фойдаланилган. Лекин ёзувчи бу ерда жуда эҳтиёткорлик билан иш куради. Унда ҳатто ашаддий салбий қаҳрамонларнинг муомала-муносабатларида ҳам «ҳаддидан ошмаслик»ка алоҳида эътибор қилинади. Чунончи, Бурон Наргизга дейди: Энди рад этма қўлимни, Наргиз! (344). Таржимада: Будь моей женой, Наргис! (21). Бу ерда Бурон дангал: Менинг хотиним бул, Наргиз! — деб юборади.

44-бетда уқиймиз: Только мудрость старости всегда помнит, что в один и тот же день вылетают из гнезд и соловьи и коршуны, что на одном и том же поле могут рядом расти пшеница и колючка, от которой отворачивается даже ишак.

Асл нухада: ҳайвон емига яроқсиз янтоқ (355), дейилса, таржимон ҳайвон сўзини «эшак» деб ўгириши оқибатида сезиларли нуқсонга йўл қўяди: бу қўпол, муаллиф услубига қойим эмас.

В долину, где встретились Наргис и Бамбур, пришло пробуждение, продолжение и обновление. И похожа она была на прекрасное сюзане, которое для глушца всего лишь полотно, а для умного... (74). Бу ерда ҳам сюзанага «нодон» назарини киритиш бутунлай ноўрин. Аслида эса, атиги воқиф булмаган киши, гофил ҳақида гап боради.

АНИҚ ВА ЭРКИН ТАРЖИМА ЎРТАСИДАГИ МАСОФА ҚАНЧА?

Қиссанинг янги ўрисча таржимасида шоирона таржаманинг пардалари ҳамоҳанг булган икки сиймо: Шароф Рашидов билан Николай Грибачевнинг нигоҳлари, овозлари, услублари бир-бири билан учрашди.

Бу таржимада бемустасно ҳар бир унсур, ҳар бир майда ишора ва рамз, ҳар бир ҳаракат ва ранг диққатни узига тортади. Фалсафий-ҳикматона фикрлару, турлитуман ифодавий воситалар, луғат ва жумлаларнинг тарҳлари асл нусха-таржима аро бир-бирига айнан, қуйиб қуйгандай мос келганда ҳам, бир-биридан зоҳиран бир қадар йироқлашгандай бўлиб, баъзан ҳатто бир-бирига зид келиб қолган ҳолларда ҳам, мазкур таржима жозибали, кўп жиҳатдан ўрганса арзигулик. Эҳтимол, таржимон ўзбекча матндан ниманидир қисқартирган, ажабмаски, ниманидир ўзгартирган ёхуд ўз ёнидан унга «бирон нарса» қўшиб юборгандир, — таржимоннинг бундай «ўзбошимчалиги»га қўшилишимиз ё булмаса қўшилмаслигимиз ҳам мумкин, — аммо бу зайлдаги хатти-ҳаракатларнинг биронтасини тасодифий ё ногаҳоний деб булмайди. Бу жуда муҳим. Зотан, таржима асл нусхага сатрма-сатр, сўзма-сўз мутлақ мувофиқ келгандагина эмас, — бундай бўлиши амри маҳол, — балки ундан фарқланган ҳолларда ҳам, у асл нусхага заррача хиёнат қилмаган бўлиши мумкин.

Сўзма-сўз аниқ таржиманинг ҳам, ижодий-эркин таржиманинг ҳам ўз мақсади ва ўз йуриғи бор. Шундай ҳоллар кўп учрайдики, таржимон асарни жумлама-жумла, сўзма-сўз, сатрма-сатр угиришга, асл нусхада ифодаланган мазмун-муддаони «оқизмай-томизмай» сақлаб қолишга ружув қилган кезларида — асл нусхадан... узоқлашади. Ва аксинча. Муаллифнинг ижодий мақсади, матлаби, услубий йуналишида барқарор бўлган таржимон ўзини эркин ҳис қилиб, асарнинг мазмуни билан бирга, бадиий гузаллигини бошқа адабий муҳитда тарбияланган китобхон учун иложи бор қадар тўқис ҳолда етказишга чоғланиб, «қасд» билан ишга киришаркан, ўз эмин-эркинчилиги доирасида муаллифга, у яратган тимсолларнинг мағз-мағзига сингиб, адибнинг бадиий-руҳий оламига яқинлашгандан яқинлашиб боради.

ГУЛЛАР ВА КАПАЛАКЛАР

Туртинчи фаслнинг мана бу манзарасида уришчада айнан бериб булмайдиган айрим таърифу тавсифлар, тафсилотлар, чизгилар ўрнини тўлдириш мақсадида бир қанча янгиликлар киритилган.

Наконец, Бамбур опустился в долину. Но, огля-

нувшись вокруг, он не узнал ее. «Ужели снова я ошибся?» — подумал он. Ибо то, что он видел, не было долиной цветов, долиной жизни. То, что он видел, было долиной разрушения, запустения, смерти. Где цветы и травы, которые, разбегаясь от края до края и колыхаясь под летним ветерком, похожи были на желтых, синих, красных, оранжевых, фиолетовых бабочек, кружившихся в причудливом хороводе?

Вместо них были черные и коричневые пятна, промоины, бугры песка, сплетения, клубки размочаленных корней и стеблей.

Где тонкие и пряные, кружившие голову ароматы, для обозначения которых не найти слов ни в одном языке?

Их не было. Пахло пылью, тлением.

Где бесчисленные песни бесчисленных птиц, их пересвистыванье, перещелкиванье, трели и рулады, заслушавшись которыми останавливались в предутреннем небе луна и в полудневном мареве слепящие белизной облака? Где шорохи лепестков, листьев, стеблей, былинки, веток, которые обменивались приветствиями друг с другом и рассказывали друг другу обо всем, что случилось в долине, за краем долины и в том дальнем далеке, куда не постигает глаз?

Их не было. Только сипел мертвящий ветер и далеко в ущельях глухо, как собака, подвывал Буран (55).

Урисча таржимада гапнинг баён тархи узгарган. Чунончи, узбек тилида Гуллар богида содир булган дахшатли воқеалар тасдиқ-ифода шаклида булса, таржимада бу савол (ички ёки уз-узига савол) гаплар йули билан берилган. Бунинг сабаби нима? Сабаби, таржимон руй берган фожеанинг дахшатини янада бурттирмоқчи, Бамбурнинг рухий ҳолати, таажуби, газабини янада таъкидламоқчи булган. Жумланинг бошда Бамбур тилидан қушилган «Ужели снова я ошибся?» («Наҳот яна адашган булсам?») савол гапининг қушилиши ҳам фикрни тасдиқлайди, яъни бу билан таажуб тагин ҳам асосланади.

Асл нусхада турфа гуллар: ҳилва қоматларини таманно билан тебрятсалар, таржимада, аввало, бундай тебраниш ёзги насим туфайли содир бўлиши таъкидланиб, сунгра бу виқорли «тебраниш»нинг ҳаракат тезлиги жиддий тарзда оширилади: улар боғнинг у бошидан бу бошига чаппор уриб чопадилар! Ниҳоят, шу бир гап-

нинг узида учинчи узгариш амалга оширилади. Ўзбекчада: анвои бўёқлари билан фусун сочиб ётган ададсиз гул ва чечаклар, дейилса, таржимада улар базм даврасида гир айланишар, бу гуллар сариқ, кук, қизил, жигарранг, нафармон капалакларга ухшатилади.

Келтирилган ўзбекча мисолнинг куйли жиҳати (сажъ) ҳам диққатга молик. Васфига тил лол булган, еру кукка татиган муаттар ҳидлар. Бунда тил-лол-бул; тат-атта-ҳидлар жаранглаб турибди. Бундай лисоний омилларни таржимада ифодалаш мушкул. Бунга интилиш баъзан шаклбозликка йулиқтириши ҳам мумкин. Лекин шоир Н. Грибачев ҳам узини ожиз сезмаган. Айни парчанинг ўзидаёқ, сал қуйироққа тушиб, шундай ажойиб бир янгилик киритганки, унга кура ўша асл нусхада тасвирланган қушларнинг: дил-дилни сеҳрлагувчи наволарини (дарвоқе, урисчада қушларнинг бу «наволари» ҳам «тилга киритилган», яъни «қуш тили»да аталган) тинглаган осмондаги ҳилол ҳам уз сафарини тухтатиб, эрта тонг маҳали мафтун ва лол бўлиб қолади!

Юқорида саналган узгаришлар фақат шоир Грибачевнинг «хоҳишигина» эмас, ёки таржимоннинг асарни урис уқувчиси наздида «бўёқдорроқ» қилиб курсатишга интилишдан ҳам келиб чиқмаган, балки икки беистисно сабабга кура содир булган: бири — икки тил уртасида лисоний аънаналарнинг бир-биридан анча жиддий фарқланиши булса, иккинчиси — асарнинг жудаям ўзига хос жанр ва услуб белгиларини урис тилида беришнинг бениҳоя қийинлиги. Ўзбек тилида ўзига хос абстракциялаш (мавҳумлаштириш эмас!) қонуниятига кура, турли-туман манбалардан олиб ўзлаштирилган луғавий бойлик муайян бир нарса ёки ҳодисанинг турли-туман сифат ва белгиларини куз илгамас нозик нуқталаригача ифодалашга кенг имконият туғдиради. Олайлик, «ҳар хил», «турли-туман», «турфа», «анвои» ва бошқа сўзларнинг ҳар бири умумлаштириш ёки «хилма-хиллаштириш»нинг турли даражаларини белгилайди.

Бинобарин, ўзбек тилида «анвои ранглар» дегандан сунг, бу қандай, нечук ранглар (оқ, пушти, яшил ва ҳ. к.) эканини аниқлаштириш у қадар шарт эмас. Бошқа тилларда эса, эҳтимол, айна маъновий ифодага нисбатан айтганда, бундай абстракциялаш имкони йукдир. Бас, сифат, равиш, ҳаракат ва ҳолат белгиларини аниқ аташга тўғри келади.

ҲОРДИҚ ҚҰНАЛҒАСИ

Сузнинг кучи фикрнинг кучида мужассам. Каллада йуқ нарса тилда ҳам булмайди.

Ақли чуқур инсон, жар тубида ётганида ҳам, тоғ тепасида турган ҳавойи одамдан кўра кўпроқ нарсани кўради.

Поездга кечикиб қолганидан афсус-надоматлар қилиб, вақтини беҳуда ўтказётган одам навбатдаги поездни ҳам ўтказиб юбориши мумкин.

Агар сенга ақлли кишисан деб айтишган булсаю, сен бунга ишонган булсанг, ишонавер: сени алдашибди.

Фақат қулоғигача қарзга ботган одамгина сушт хотира билан хотиржам яшаши мумкин: виждони қийнамайди.

Ҳақиқат аёл эмас, у пардоз-андозсиз ҳам гузал.

Шатакка илинган одам тагин қаерда йиқилиши хавфи борлигини кўз тагига олиб қўйиши лозим.

Ноз уйқуда роҳатланаётган виждон — ноз уйқудаги сулув эмас. Уни муччи билан эмас, туртиб уйғотиш даркор.

Киши ўз нодонликларини пайқаб боргани қадар ақлидир.

Кур каламуш наздида ёруғлик — Қуёшнинг энг катта қусури.

Адабиёт билан шуғулланишга ўзингни урган булсанг — касб-кор топибсан; ўзингни ижодга бағишлаган булсанг — тақдир топибсан.

(Николай Грибачёвнинг ён дафтаридан).

АСАЛАРИ ЙИҒЛАЙ ОЛАДИМИ?

«Кашмир қушиғи» таржимасида, турли сабабларга кўра, аслиятга бир қадар эркин ёндашиш ҳоллари учраб туради. Бу эркинликлар: ихчамлаштириш, қушиш, ўзгартириш, алмаштириш дейсизми, — башарти, муаллиф мавқеи ва услуби, асар мақсади, китобхоннинг талаби ва диди ҳамда, ниҳоят, тилнинг имкониятию таржима мантиқи тақозоси билан қилинган булса, — уларни жуяли деб топиш мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, таржима асл нусхани бошқа тилга ўтказиб давом эттиришдан иборат бир уриниш булиб қолмаслиги лозим. Қисса таржимасида аҳён-аҳёнда

кўзга чалиниб қоладиган «ўздан қўшиш», «бахшидачилик» ҳоллари, — гарчи бундай янгиликлар, умуман, мазмун ва гоя эътибори билан бирон эътирозга сабаб бўлмаса-да, — ҳамма вақт ҳам ўзини оқлайди, дейиш қийин.

Бамбур Наргизнинг ватани — Гуллар боғини биларди, севарди ва бу даргоҳнинг эндиги қўрқинчли манзарасидан жигар-бағри эзилиб, кўзларига мунчоқ-мунчоқ шашқатор ёш келади (360).

Таржимада: Если бы Бамбур мог, он заплакал бы слезами горя и отчаяния. Но ему не дано было слез, облеглавших душу (55).

Муаллиф: Бамбур алам-ситамдан йиғлади, деса, таржимон: Бамбур ғам-андухдан ёниб йиғлагиси келдию, лекин у йиғлай олмайди, дейди.

Айтишларича, шер, сигир, от ва бошқа жониворларда йиғлаш қобилияти бор экан. Хуш, тузилиши, равиши, савқи табиийси, тинимсиз меҳнати билан инсоннинг энг яқин дўсти сифатида танилиб, буюк ақл эгаларининг таҳсини ва эътиборига сазовор бўлган асалари... йиғлай оладими ёки йўқми? Бу — масаланинг табиий соф томони. Инчунин, ҳашаротнинг мазкур хусусияти бизнинг махсус таҳлил йўриғимиз бўла олмайди. Бироқ бадий мантиқ юзасидан олиб қараганда, асарда яратилган жуда ишонарли руҳий вазият ичида Бамбурнинг йиғлашига ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас. Чўнки айни ҳолда Бамбур «асаларисимонлар оиласига мансуб найзали ҳашарот» (Қомус, 1, 493) эмас, балки, ривоятга қўра, асаларилар шоҳи, адабий персонаж тимсоли. Тўғри, муаллиф тасвирининг аксини «даъво» қиларкан, таржимон тарафида ҳам маълум даражада мантиқий далил йўқ эмас. Майдонга тушган алп манглайини қашимас, дейдилар. Жанговар курашчи ҳар қандай оғир дамларда ҳам ашқу надомат қилмайди. Эҳтимол, таржимон талқинида ҳам (агар мен, чиндан ҳам, унинг нуқтаи назарини тўғри белгилаган бўлсам) жон бордир. Бироқ ўша жумладан кейин асарга яна иккита жумла «тиркаб» юборадики, буларнинг мақбул иш эканлигига кафил бўлиш қийинга ўхшайди.

БАМБУР – ДОНИЯ ШАҲЗОДАСИ ҲАМЛЕТ ЭМАС

Если бы он мог, он проклял бы законы неба и земли, которые допускают унижение слабого силь-

ным, несправедливость и гибель, глумление зла над добром.

Но он не умел проклинать. Он умел только сочувствовать, сострадать, помогать (56).

Биринчидан, бу мулоҳазалар, баъзан ҳатто сўзма-сўз, таъриф устилоҳлари билан Дония шаҳзодаси Ҳамлетнинг «Ё ҳаёт, ё мамот — масала шундоқ» деб бошланувчи маълум ва машҳур нутқини эслатади. Нега энди Бамбур самовоту заминот қонуниятини лаънатлаши керак? Охирги жумлада таржимон ўз фикрини дарҳол қайтариб олади ва дейдики: лаънатлаш ҳам унинг қулидан келмасди. У фақат раҳм-шафқат қилиши, изтироб чекиши ва кўмаклашиши мумкин экан... Бу эса асариларнинг қиссада тасвирланган ўта «жанговарлик» қобилиятига, — демак, асар зиддиятининг асосий далиллари билан бирига ҳам, мавжудот сифатида бу жажжи ҳашаротларнинг ўз-ўзларини бирлашиб ҳимоя қилиш, ўз рақибларига омонсиз хужумга ўтиш сингари табиий хусусиятларига ҳам ҳилоф.

Асарилар шоҳи Бамбур, — Дония шаҳзодаси Ҳамлет эмас...

ҲАЙРАТ

Қизиқ: муаллиф ўз асарини қайта-қайта ишлайди ва пировардида уни гоҳо таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборади. Начора. Унга шундай ҳуқуқ берилган. Башарти, бирон ёқдан қандайдир эътироз чиқиб қолгудай бўлса, адибнинг жавоби қисқа ва аниқ: таъбимда, дейди-қўяди. Зотан, бор гап ҳам шу: қозончида ихтиёр қайдан қулоқ чиқазса. Энди, мабодо ўша асарни бошқа тилга ўгираётган киши, таржимон, — у ҳам ижодкор, ахир! — жиндай «йўлдан озса» борми, унга тўрт тарафдан таъналар, писандалар, дашномлар ёғилаверади.

Италён тилида таржимонни «традuttore» дейишади. Бунга жуда оҳангдош бўлган «тредутторе» сузи «хоин» маъносини беради. Шу асосда италёнларда «традuttore-трэдутторе», яъни «таржимон — хоин» деган ибора қўлланиб, бу бутун дунёга шоён бўлиб кетган. Бошқа халқларнинг тилларида ҳам шўрлик таржимон ҳақида нималаргина дейишмайди — «таржимон — рақиб», «таржимон — қул»; «таржимон хотинга ўхшайди: туғри бўлса — чиройли эмас, чиройли

булса — тугри эмас» ва ҳоказолар... Иложимиз қанча, бу ерда ҳам мантиқ қисқа ва аниқ: таржимоннинг вазифаси — таржима қилиш. Бор нарсани, албатта.

Лекин... Ҳар қандай асар фақат узи барпо этилган тилдагина «мутлақ узига мос», бинобарин, «мутлақ туғридир». Дунёдаги энг олий таржима ҳам (агар булса!), у таржима экан, узининг асл нусхаси — биродарига мутлақ тенг булолмайди. Бу ҳам таржима мантиқи, бу ҳам таржима табиати.

Яна бир гап. Шоир шоирни таржима қиларкан, юлдуз юлдуз билан учрашаркан, қандайдир муъжиза юз бериши муқаррар. Булар: маъновий, адабий, миллий, лисоний-услубий ва бошқа муъжизалар. Ахир, ҳеч қачон, таржимон минг карра ҳалол таржимон булганида ҳам, у шоир экан, йул-йулакай, ора-чира уз ҳамкасабаси — муаллифга «бирон нарса» «ҳадя» қилмай иложи йуқ. Зотан, шоир шоирни фақат такрорлаши мумкин эмас.

Таржима асардан гула кутариш булганида эди, уни, яъни аслиятни, ҳар қалай, такрорлаш мумкин буларди. Лекин бадиий таржима ижодий қайта яратиш жараёни экан, асл нусха уз вазнидан «пича» нарса йуқотади, «пича» бойийди... Булар барчаси таржимавий дахлдорлик важдан содир булади.

ДАРВОҚЕ, ТАРЖИМАВИЙ ДАХЛДОРЛИК...

Ёзувчининг асари — унинг маънавий мулки ва бисоти — муқаддас ва дахлсиз. Шу жумладан, таржимон учун ҳам. Лекин таржима санъатининг узига хос томонларидан бири шундаки, таржима ўгирилаётган асарга, таржимон эса муаллифнинг ижодий оламига дахлдор бўлиб қолади. Турган гап, гарчи қандайдир қонунлар билан махсус тайин этилмаган булса-да, бундай дахлдорликнинг уз «чегара»лари, хавфли ёки таъқиқланган «майдон»лари, «даҳлиз»лари мавжуд. Шу билан бирга, мутаржим бир адабиётнинг намоён-даси бўлмиш ёзувчи билан бошқа миллий муҳит кишилари бўлмиш китобхонлар ўртасида турган ишончли ижодкор шахс. У ҳар иккала томоннинг ҳам манфаатларини кузлаб қалам суради. Таржимон уз китобхонларининг идрок қилиш хусусиятлари, талаблари ҳамда дидларини унутган ҳолда, муаллиф томонига ҳам бусбутун утиб кетмаслиги, унинг «дастёрига» айланиб қолмаслиги лозим булгандай, аксинча иш

тутмаслиги ҳам керак. Токи узга адабиётнинг намоян-
даси ҳисобланмиш муаллиф, уз миллий хусусиятидан
маҳрум бўлиб, бошқа миллий муҳит ичида бусбутун
сингишиб кетмасин.

— Эшитяпсанми? — деди вишиллаб Хоруд. — Ана-
ви чипор латта путталар керилиб яна водийни ўзини-
ки қилиб олдилар, сен нима дейсан, Бурон? (366). —
Слышишь, — сипел Хоруд. — Эти пестрые лоскутья,
эти тонконожки, в жилах которых течет обыкно-
венная вода, опять начинают воображать, что долина
принадлежит им. Что ты думаешь об этом, Бурон?
(66). Бу ерда «тонконожки, в жилах которых течет
обыкновенная вода» сўзларини таржимон ўзидан кў-
шиб юборган. Н.Грибачев умумий талқин мантиқиға
таяниб иш кўрган, бу янгилик (гулларнинг «оёқлари
қилтириқ» эканлиги, уларнинг «томирларида... оддий
сув оқиши»ни писанда қилиш) пичинг маъносини ку-
чайтиришга, демакки, бадий тасвир бўёқларини
қуюқлаштиришга хизмат қилган.

Баҳорни — умр дебочаси, дейдилар. Эҳтимол, бу
гап ҳассос қалб ижод аҳлининг ташбеҳидир (370). Уз-
бек тилида бу тасвир қисқа, аниқ ва гузал булиши
устига, анъанавий хусусиятга эга. Лекин ўрис тилига
айнан ўтирилса, бирмунча қуруқроқ бўлиб қолади.
Ўрис мардум «яна ниманидир», «аниқроқ бир нарса-
ни» кутади. Таржима икки тил билан баробар, айни
вақтда, миллийлик, дидлар, тасаввурларнинг ҳам дуч-
лашувидир, деймиз-ку! Ана шу нозик нарсани дил-
дидидан чуқур ҳис этган шоир Баҳор тимсолини яна-
да жонлантиришга журъат этади: Говорят, что вес-
на — пробуждение жизни. Наверное, это придумал
поэт, который представил снега зимы пуховым одея-
лом. На утренней заре сбрасывает его красавица, что-
бы умывшись прохладной водой, подарить ослепи-
тельную улыбку (73-74).

Бутун бошлиқ янги қаҳрамон — Баҳор туғилган
(дарвоқе, «Ҳинд достони» балетига ҳам ана шу қаҳра-
мон киритилган). Н.Грибачевнинг талқинига қура,
шоир қишнинг оппоқ қорларини момиқ кўрпа тарзи-
да тасаввур қилган. Эрта тонг маҳалида гузал маҳбуба
устига тортган юмшоқ кўрпасини итқитиб ташлаб,
муздай зилол сувда апил-тапил ювиниб таранади-да,
атрофдагиларга ширин табассум ҳадя этишга ошиқа-
ди. Бу ерда мутаржим асар услубининг мажозийлиги,
тимсолларнинг жонлантирилиши, муаллиф услуги-

нинг лирик оҳанрабоси, майинлиги, урис уқувчиларининг янги, тароватли тимсолларни завқ-шавқ билан қаршилаши (идрок этиши) ҳамда Оврупо маданий анъаналарига хос «ашёвийлик» талабларини қондиришга интилиши яққол сезилиб туради.

ҚУЁШНИНГ БИР МИНГУ БИР ҲУНАРИ ВА КИРДИКОРЛАРИ

Таржима жараёнида тиллар, адабиётлар, таомиллар, дидлар дучлашади, қиёсланади, «баҳоланади». Шу билан бирга, бу жараёнга адабий жанрлар, оқимлар ва ақидаларни ҳам қушиш керак.

«Кашмир қушиғи» соф насрий тасвир намунаси эмас, балки воқелик заминда ёрқин бўёқларнинг мажозий тасвиридан иборат асар. Бу хусусият урисча таржимада, шубҳасиз, инобатга олинган. Аммо шу билан бирга, таржимон, беихтиёр равишда, қиссада мажозийлик билан бирга, аниқ унсурларнинг мавжуд бўлишини истайди. Бундай унсурларни топмаган ўринларда уларни ўз бисотидан киритишга ҳаракат қилади.

Эҳтимол, таржима шарофати биландир, ўзбекча аслиятнинг учала нашрини бир-бирига чоғиштириб кузатганда, муаллифнинг ўз тажрибасида ҳам худди шундай майл туғила бошлагани кўзга ташланиб қолади. Буни асарнинг кейинги нусхаларида воқеаларни боғловчи ҳалқаларнинг купайганлиги, турли тимсоллар уртасида мулоқотларнинг ошганлиги, муаллифнинг ўз фалсафий-ҳикматона мушоҳадалари, ҳаётий тажрибалари билан тасвирланаётган манзараларнинг мазмун-мундарижасига аралашувида куриш мумкин.

Ҳозир эса бу масалада таржимоннинг қандай мавқеда турганлиги билан танишиш катта қизиқиш туғдиради.

Бамбур таваллосини офтоб эшитади, ошиқ ҳолига раҳми келиб унга ёрдам қўлини чўзишга, булутларни дабдала қилиб йўл курсатишга бел боғлайди. У узининг ёлқинли узун тилларини чўзади-ю, олам-олам ёғду ва оташ забти билан булутларга урилади. Кукдаги пода-пода булутлар жунбишга келиб алгов-далгов бўлиб кетадилар. Лекин доно Бамбурга шунинг узи кифоя эди. У йўлни кўриб улгуради ва барқдай елиб, зум ўтмай водийга етиб олади (359-360).

Таржимон ёнидан қуйидаги лавҳани киритади ва сўнгра уни юқоридаги асосий муддаога «улаб» юборади:

У, солнца много дел, к нему обращено много просьб, порой неразумных и противоречивых.

В одном месте, где землю заливают дождями и пронизывает холодами, его просят — посвети, погрей, помоги расти хлебам и травам!

В другом месте, где дождей давно не было, его умоляют — уйди с неба, не томи, не жги, потому что на сожженную землю придут голода и мор.

В одном месте подставляют лицо — обласкай кожу, разгладь морщины, в другом месте от него закрывают лицо и прячутся в тень. Даже при желании оно не может угодить всем.

Но у любви особый голос. Он долетает до неба, проникает во глубины земные, перелетает через океаны и моря. И кипящие волны и смерти не могут поглотить его.

Услышало Бамбура солнце и, тронутое страданием его, решило помочь. Оно выбросило огненные языки, лавиной жара и света ударило по тучам и заставило их расступиться. Правда, ненадолго. Но этого было достаточно, чтобы Бамбур увидел дорогу и со скоростью стрелы, пущенной из богатырского лука, помчался в долину (53-54).

Бу парчада воқеаларни гуё «ашёвий» далиллар билан асослаш ва тасдиқлашга уринишдан ташқари, худди шу мақсад замирида таржимон ҳатто самовий қудратларни ҳам заминий мақсадларга боғлашга, аниқроқ айтганда, инсоният манфаатларига хизмат қилдиришга интилади. Мазкур лавҳа асосида яна бир қизиқ масала, гира-шира бўлса-да, муайянлашаётгандай туюлади. Бу «узоқ ўтмиш» воқеалари тасвири бўлиб кўринган ривоят талқини ва таржимасида ҳозирги замон, йигирманчи аср кишилиқ жамияти муаммоларининг акс этишидир. Таржимоннинг бадиий ихтироси билан танишган киши бамисоли ҳарир парда ортидан коинотшунослик (космогония), гелиотехника, гелиомеханика, гелиофизика, гелиоастрономия фанларининг қудратли кўмаги остида, фақат афсонавий ҳаёлот оламидагина эмас, балки шу дунёвий ҳаётда азамат Қуёшнинг битмас-туганмас қувватидан амалий фойдаланиш ташвишлари билан яшаётган ва бу жабҳада ҳозир улкан техникавий ютуқларни қўлга киритаётган кишиларнинг фаолиятини кўриб тургандай бўлади...

«ЭЗГУЛИК ЙЎҚКИ, АТРОФИДА ФАЛОКАТ ЎРАЛАШИБ ЮРМАГАН БЎЛСА»

Тиллар тобора бўлиниб, майдаланиб, тармоқланиб, айрим «муштарақ» тиллар улиб (санскрит, лотин ва бошқалар), уларнинг урнида унлаб янги тиллар пайдо бўла борган сайин халқлар ўртасида бир-бирларини тушунишга, бинобарин, таржимага эҳтиёж ошгандан ошиб борди. Лекин ҳар қандай нарсанинг ҳам ўз кушандаси бўлади. Жумладан, таржиманинг ҳам. Бир тилдан иккинчи тилга илк таржима амалга оширилган дақиқадан, халқларнинг бир-бирлари билан ўзаро мулоқот қилишнинг жаҳоншумул воситаси кашф этилган ўша ёруғ кундан бошлаб, худди эгизаклар сингари, ноумидлик, шаккоклик ғояси: таржима қилиб бўлмайди, деган шум ақида ҳам пайдо бўлди. Бу ақидани қандайдир тупори, ҳамма нарсани кўр-кўрона рад этаверадиган анойилар эмас, балки буюк ақл эгалари, мутафаккирлар, қилни қирқ ёрадиган доно файласуфлар, адиблар, тилшунос олимларнинг ўзлари яратдилар. Бироқ инсониятнинг буюк маданий тараққиёти такомили жараёнида таржимачилик ҳаракати бир лаҳза ҳам тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, кенгайиб, чуқурлашиб, тармоқланиб, ўз бағрига янги-янги тиллар ва адабиётларни қамрай бошлади. Шу тариқа назария билан амалиёт ўртасида узига хос бир зиддият пайдо бўлди.

Бундан, назария ҳошакалла, бусбутун амалиётга қарши экан, деган хулоса чиқазиш керак эмас. Назариячилар ҳам уч гуруҳга бўлиндилар. Бир тоифа олимлар: тил фикрни ифодалаш воситаси эмас, балки сукут сақлаш қуролидир, бошқача айтганда, тил фикрни яширишга хизмат қилади, деб ҳисоблайдилар. Бундай ҳисоблагувчилар аксарият таржима бўлмаслик ақидасини ёқлаб чиқдилар. Бошқа тоифадаги олимлар эса бундай қарашни тамомила рад этиб, мутлақ таржима бўлиш мавқеида турадилар. Бундай мутахассисларнинг фикрича, дунёда тил йўқки, адабиёт йўқки, бирон асар йўқки, уни бошқа тилга угириб бўлмас! Учинчи тоифага мансуб бўлган мутахассислар эса, моҳият эътибори билан, таржима бўлиш назарияси тарафдори бўлганлари ҳолда, таржима бўлмаслик омилларини ҳам инобатга оладилар. Улар бир тилдан бошқа бир тилга, бир маданий муҳитдан бошқа маданий муҳитга таржима қилганда, улар ўртасидаги масо-

фа, тузилиш, тарихий-лисоний омиллар тақозоси билан, қайта ифодалаш жараёнини бевосита мушуқлаштирадиган нарсалар бор, деб ҳисоблайдилар. Лекин улар мавқеининг энг диққатга лойиқ жиҳати шундаки, таржима жараёнини бевосита қийинлаштирувчи омиллар, — бу хоҳ грамматика, хоҳ лексика, хоҳ семантика даражасида бўлсин, — айти шу омилларнинг ўзи таржимадан бездиришга хизмат қилмасдан, аксинча, таржимага чорлаши, ундаши, рағбатлантириши лозим.

ТАРЖИМА БЎЛМАСЛИК «ҲАҚИДА» ҚЎШИҚ

Она тилида бошқа тилда ифодаланган нарсани бериб бўлмаслиги хусусида турли латифалар бор. Дарвоқе, Даль шундай ҳолни кузатган: бир келгинди юнон денгиз бўйида узича ниманидир хиргойи қилиб утираркан, ногаҳон кўзидан дув-дув ёш тукиб гирён қила бошлаган. Шу ерда ҳозир бўлган ўрис кишиси қўшиқни таржима қилиб беришни ундан сўраган. Юнон таржимага тутинган: «Бир қўш, ўрисча қандай номланишини билолмадим, қўниб турарди, у қояда қўниб туради, узоқ фурсат шу қўнганича турди-да, қанот қоқиб, ўрмонлар оша йироқ-йироқларга учди-ю кетди, узоққа учиб кетди...» Вассалом. Ўрисча ҳеч вақо чиқмайди, лекин юнончада юракни сув қилиб юборади! (А.А.Потебня. Тил ва халқчиллик. М., 1976, 264).

Келтирилган бу далил жуда муҳим, бироқ у ҳеч қачон умуман таржима бўлмаслик ақидасига ҳеч бир тарзда даҳлдор бўлолмайди. Тўғри, тилларнинг сўз қурилиши хусусиятларига ва бошқа кўпгина омилларга кўра турли-туман жуфт тиллар орасида таржима қийинчиликлари турлича кечиши ёхуд улар орасида махсус узига хос душворликлар пайдо бўлиши мумкин. Бу бошқа гап. Бу сингари қийинчиликлар қаторига турли лисоний, адабий хусусиятлар билан боғлиқ мураккабликлар кўзғалишини ҳам киритса бўлади. Шундай қийинчиликлардан бири «Кашмир қўшиғи»нинг хотимасида ҳам қайд қилинган. Гарчи бу махсус таржима муаммоси билан боғлиқ бўлмаса-да, бир халқ қўшиғини бошқа тилда бадий қайта яратишга даҳлдордирки, таржима ҳам, аслида, қайта яратиш санъатининг узвий қисмларидан биридир, бинобарин, худди шу маънода муаллифнинг фикри бадий таржима учун ҳам ғоят муҳим.

ҲАР КИМ ӮЗИЧА ХИРГОЙИ ҚИЛАДИ

Қиссанинг учинчи нашрида муаллиф мазкур кашмирий қушиқни ким қандай тушунганлиги, аҳолининг турли қатламлари қандай идрок ва талқин қилганлиги ҳақидаги кузатишларини келтиради. Чунончи:

— турмуш мактабида чиниқмаган ҳали гур ёшлар учун у атиги баҳор ва севги қушиғи эди, холос;

— ҳаётий тажриба кулами кенг фозил кишилар учун у — табиатга тақалган ақидалар инъикоси, айни чоғда шу кунги воқелик — мавсумлар алмашиниши, туғилиш ва ўсиш жараёни, эзгу ва ёвуз кучлар кураши кабиларнинг нафис мусиқий ифодаси эди;

— учинчи тоифа кишилари эса уйланиб, Бурон билан Хоруд мустамлакачилик асорати, босқинчи унсурлар рамзи сифатида жуда қул келишини таъкидлардилар.

— Биз бу талқинларнинг бирортасига қушилиш ёки уларни умумлаштириш фикридан йироқмиз, — дейди муаллиф (371). Албатта, адибнинг бетарафлик мавқеи нисбий, зеро, бу ҳаётбахш қушиқ ҳақидаги унинг тушунчаси, талқини ва юксак ифодаси маҳсули ўлароқ юзага келган янгича асар — яна шу «Кашмир қушиғи»нинг узидир.

Айни вақтда, ҳар ким узича хиргойи қилади, чунки ҳар бир кишининг ўз қушиғи бўлади. Фақат жамиятнинг табақаларга бўлиниши тарафидангина эмас, балки, айтадиларки, соф жисмоний белгилар ва тийнату сажияси: ориқ-семизлиги, новча-паканалиги, жиззаки-вазминлиги ва ҳоказо сифатларига қараб ҳам кишилар айни бир қушиқни турлича идрок этар эканлар («Қобуснома»).

Қушиқни ҳар ким узича талқин қилар экан, демак у яхши. Чунончи, мазкур кашмирий қушиқнинг узбекча бадий инъикоси туфайли ана шу талқиний хилма-хиллик энди таржималар воситаси билан жаҳон миқёсида янада кенгайди. Далил учун узоққа бормаёй, ўрисча таржиманинг ўзигаёқ мурожаат қилиш мумкин.

ТАБИЙ ОФАТЛАР ВА ИЖТИМОЙ ИЛЛАТЛАР

Адабий матннинг ҳар хил талқин қилиниши хусусан бадий таржимада яққол кузга ташланади. Чунки ҳар бир таржимонда бадий маҳорат даражаси ҳар

хил булишидан ташқари, асл нусхани ким қандай тушунса шундай таржима қилади. Айни бир асарни ҳамма «бир хилда» ўқимайди, бундай булиши мумкин ҳам эмас. Ҳар хил ўқилган нарса ҳар хил таржима қилиниши табиий ҳолдир.

«Кашмир қушиғи» талқинида фарқланувчи учинчи тоифанинг фикр-мулоҳазаларини Николай Грибачев шундай уғирган: Третьи говорили в раздумчивости: «Знаете, Буран вполне подходит для олицетворения гнета порабощения, которые так долго испытывал на себе наш народ, а Хоруд — в качестве воплощения мелких колониальных чиновников, которые кишели всюду, по крохам высасывая наши богатства» (77).

Асл нусхада Бурон билан Хоруд «мустамлакачилик асорати», «босқинчи унсурлар рамзи» сифатида таърифланса, таржимон, ўзича мустамлакачилик шариоитида, синфий табақаланиш хусусиятини тикиштирган ҳолда, уша икки разил ёвузнинг «вазифа»ларини ҳам аниқлаштиришга журъат этган: бунга кўра, Бурон — гуё хорижий мустамлакачи золимлар тимсоли бўлса, Хоруд — узоқ асрлар мобайнида ҳинд халқининг қонини суриб келган майда маҳаллий мустамлакачи амалдорлар тимсоли бўла олармиш. Фирт уйдирманинг узгинаси.

ГРАММАТИК СУВРАТ ВА ТАРЖИМА

Таржимада жумланинг шаклу шамойили, қурилиш қолипни эмас, балки унинг маъзи, яъни муайян лисоний қоидалар воситасида ифодаланган мазмунни ифодалаш муҳим аҳамият қозонади. Шакл ортидан қувиш эса кўпинча шаклбозликка мубтало қилади. Лекин бундан таржима гапнинг шаклий хусусиятларига мутлақо бефарқ булиши керак, деган хулоса келиб чиқмайди. Гап қурилиши, жумла тарҳига эътиборсизлик услубий ғализликка, сидирғалик, туссизликка дучор қилади.

Бурон билан Хоруднинг водийга бало-қазодай ёприлиши оқибатида «кун тунга», «осмон қора уққонга», водий «қайнаётган қозонга» айланган. Бироқ ҳаёт билан ажал, нур билан зулмат, гул билан офат, эзгулик билан бадкирдорликнинг олишуви натижасида қора кучлар маҳв буладилар. Шундан сўнг муаллиф поймол этилган гузал замин, водийга қайта жон ато этиш манзарасини тасвирлашга утаркан, услубий так-

роҳ воситасидан ўринли фойдаланиш билан муъжиза яратади.

Бамбур куйларди-ю, водий аста-секин сокинлашиб борарди. Бамбур куйларди-ю, водий нур ва ҳароратдан секин-аста ёрқинлашиб борарди. Бамбур куйларди-ю, водийда бора-бора аввал пинҳон, кейин ошкор, сунгра эса жадал суръатлар билан хайрли ва қутлуг узғаришлар содир буларди (361).

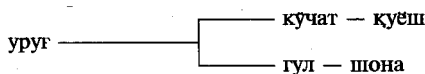
Воқеаларнинг шу зайдда узлуксиз, бирин-кетин содир бўлиши тасвирида такрорийлик шаклини истифода этиш жуда қўл келган. Буни илғаб олган таржимон ҳам ана шу такрорийлик воситасини такрорлаш билан қутилган натижани қўлга киритган. Бамбур пел — и в долине становилось тише, тише, тише. Бамбур пел и в долине становилось светлее и теплее (58).

УСЛУБИЙ ДОИРА: ДАВОМИЙЛИК ВА ВОРИСИЙЛИК

Қиссада майин манзаралар яратиш, чуқур фалсафий мушоҳадаларни ифодалашда ажойиб лисоний шакллар, услубий унсурлар, такрорийлик, кетма-кетлик ва бошқа шу сингари усул ва воситалардан ўринли фойдаланилган. Бошқача айтганда, табиий нафосат — нафис жумлалар билан, фикрий чуқурлик, ҳикмат, фалсафа — шунга мос мантиқий-лисоний воситалар орқали ифодаланган.

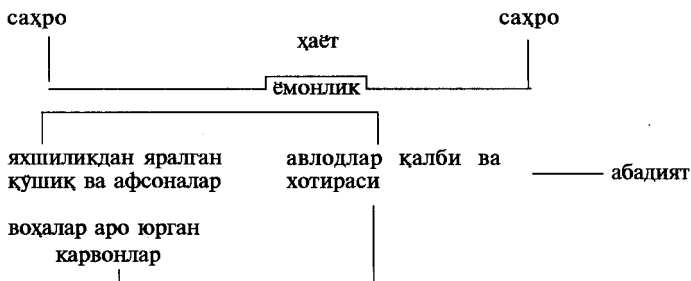
Тупроққа ўз вақтида қадалган барака уруғи кучат ундиради, кучат қуёшга интилиб шона беради, шона гул бўлиб очилади, гул япроқларини тукиб яна ерга уруғ ташлайди. Ҳаёт дегани шу — дараю давонлар оша, саҳрою музликлар оша воҳадан воҳага кўчиб юрган бир карвон. Саҳронинг боши-учи бор, ҳаётники — йўқ. Ёмонликдан чиққан акс садо ҳар қадам сайин заифлаша боради, бора-бора ўчиб йўқ бўлади. Яхшиликдан яралган қўшиқ ва афсоналар воҳалар аро юрган карвонлар сингари авлодлар қалб ва хотирасидан жой олиб абадиятга йўл олади (352).

Ҳаёт қонуниятлари: нарса ва ҳодиса-воқеаларнинг ўзаро боғлиқлиги, тақозодорлиги, ҳаёт зиддиятли бўлиб, тараққиёт ворисийликка ва такрорийликка асосланганлиги ёрқин тимсоллар ва образлар орқали бамисоли рассом қилқалами билан чизиб берилган. Дастлабки жумлада воқеаларнинг бир-бири билан боғлиқлиги ва уларнинг такрорийлиги асосида гўё узига хос услубий давра ҳосил қилинган:



Иккинчи жумлада бу табиий ҳодиса билан ҳаёт бир-бирига муқояса қилинади ва улар бир-бирига ёнма-ён қўйилади.

ҳаёт — дара — давон — саҳро — музлик — воҳалар



Учинчи, туртинчи ва бешинчи жумлаларда саҳро ва ҳаёт даврийлик юзасидан чоғиштирилади, ёмонлик акс садоси заифлиги тасдиқланиб, яхшиликнинг абодиятга йўл олиши исботланган. Фикр шу қадар аниқ, фикрлар йўналиши мантиқан асосли, қиёслар табиийки, буларнинг ҳатто чизмаси ёки формуласини ҳам яратиш мумкин.

Урисча таржимада ҳам ана шу фикрий аниқлик, муқоясавий тарҳнинг пухта ва равшанлиги, эллипс ва параллелизмлар, тасдиқ ва инкор ҳолатлари, давомийлик, ибтидо ва интиҳо нуқталари барчаси мукамал акс этган.

Семя, в свое время павшее в почву, рождает росток, росток тянется к солнцу и образует бутон, бутон раскрывается и становится цветком, цветок роняет лепестки и осыпает на землю семена. Жизнь — это караван, который, преодолевая ущелья и перевалы, льды и пустыни, идет от оазиса к оазису. Пустыня имеет конец, жизнь — нет. Голос зла рождает эхо, которое слабеет с каждым шагом и падает за смертью, добро рождает легенду и песню — они, караваны от оазиса к оазису, как семя и семени через бутон и цветок, идут в бесконечность через душу и память поколений (38-39).

Гапнинг барча булаклари айнан бир-бирига мос

келгани ҳолда, охири хулосада таржимон қўшимча равишда яна бир муқоясавий дастурни: уруғ — кучат — қуёш — шона — гул — уруғ ҳаракати занжирини улаб, умумий манзарадорликда янада яхлитлик ва тугалликка эришади.

ШАКЛ МАЗМУНГА ВОБАСТА. МАЗМУН ШАКЛГА ПЕШРАВ

Мукаммал бадиий асар худди ҳаётнинг узи каби мураккаб. Унда ҳаётнинг барча томонлари: камалакдай товланган буюқлар, унқир-чунқирлар, зиддиятлар, тараққиёт ва таназзул, галаба ва мағлубият ва ҳоказолар ҳаққоний акс этади. Лекин фақат «ҳаққоний» инъикоснинг ўзигина кифоя эмас. Асарнинг шакли, услуби, бадиий тасвир воситалари ҳам ҳаётнинг турли-туман буюқларига мос бўлмоғи даркор. Мазмун, мантиқ, луғат, услуб, мусиқа ва буюқлар — бир-бирига монанд бўлмоғи даркор. «Кашмир қўшиғи»ни ўқиган киши унда мазмуний теранлик билан бирга бир қанча санъатлар қўллангани шоҳиди бўлади.

Қушлар ва шамолнинг, самовот ва оби ҳаётнинг, гул ва инсоннинг, қўшиқ ва юракнинг — борлик мавжудотнинг жамики нарсаларга мангу вобасталиги мавжуддир. Наргизнинг орзу-армонлари дилбар таронани басталагани, дилбар тарона қизлар қўшиғини ижод этгани, қизлар қўшиғи Наргиз рақсини яратгани, Наргиз рақси эса ром этиб, сеҳрлаб, нафосатга ошно этиб, гулларнинг новда ва бутوقларини юксакларга интилишга мажбур қилганлигининг боиси ҳам шунда (340).

Самовот — оби ҳаёт — мавжуд — мавжудот — вобаста — басталаган сўзларининг матн ичида биринкетин ҳамқофия бўлиб жаранглаётгани мазмуннинг мусиқавайлигини юзага келтирган. Бундан ташқари, нарса ва воқеаларнинг бир-бири билан боғланиб, тизилиб, мунтазамлик ҳосил қилаётганлиги ҳам гузал.

Орзу-армонлар : дилбар тарона
Дилбар тарона : қизлар қўшиғи
Қизлар қўшиғи : рақс
Рақс : бутوقларнинг буй чўзиши

Есть вечная связь всего со всем — птицы и ветра, неба и воды, цветка и человека, песни и сердца. Поэтому и получилось, что мечтания Наргис родила на-

пев, напев породил песню девушек, песня девушек превратилась в движение, ставшее танцем Наргис, а танец Наргис, удивляя и завораживая, остановил время, и заставил головки цветов тянуться выше, как можно выше (14-14).

Урис таржимони муаллиф услубига жуда эҳтиёткор, унинг ҳар бир жилваси, оҳанги билан бирга шаклий томонларигача дуруст акс эттиришга астойдил интилади. Ва бундай ҳаддан ташқари уймакорларча нозик санъатни аслига мос бир мақомда ифодалашга муюссар бўлади. Бироқ таржимоннинг муаллиф мулкига, бадий фикрлаш тахлити ва ўзига хос мантиқий далиллаш маҳоратига садоқати унинг — мутаржимнинг ўзининг шоирона овозини сундириши эвазига амалга оширилмаган. Йўқ, таржимон ўз ишига тула ижодийлик асосида ёндашади. Лоақал юқоридаги матнда мен таъкидлаган сўзларни олиб қарайлик. Бу ерда таржимон: Наргизнинг рақси ўзига ром қилган ҳолда, вақтни тўхтатди, дейди. Бу Н.Грибачевнинг ўз ташбеҳидир. Бошқа бир ўринда яна уқиймиз: «Сколько длилось это? Никто не знает. Быть может, время заслушавшись, потеряло само себя...» (58). «Бу ҳол қанча давом этди? Ҳеч ким айтилмайди. Эҳтимол, вақт Бамбурнинг навосига эриб кетиб, ўзлигини йўқотиб ҳам юборгандир...» Яна бошқа бир тасвирда Ой гуллар рақсига лол бўлиб, сафарини тўхтатганича, турган жойида қотиб қолади. Булар барчаси мутаржим услубига хос белгилар.

«ГУЛ УРУҒДАН, УРУҒ ГУЛДАН ҲОСИЛ БЎЛАДИ»

Гоҳи ўринларда таржимон жумла тузилишини муаллиф услубидан хийла фарқли бир тарзда узгартиради. Масалан, IV бобда Бурон билан Хоруднинг қилмишларидан сунг табиатда юз берган фалокатли ўзгаришлар вазияти бирма-бир саналади: тонг отмоқда, қуёш чиқмоқда, Бурон галаён бошлайди, момақалдироқ гумбирлайди, чақмоқ олов пуркайди, пақирлаб жала қуяди, сел келади, дўл савайди ва ҳоказо. Рангбаранг отлар, сифатлар, равишлар, равишдошларга гоятда турли-гуман ҳаракат ва фаолият маъноларини ифодаловчи феъллар ҳамроҳ бўлиб келадилар. Таржимон ана шу омилни назардан қочирмайди. Аксинча, у, назаримда, матнларни ярқ этиб кўзга ташланадиган қилиб ажратиб кўрсатган. Ҳар бир ҳодиса алоҳида-

алоҳида сўзбошилар билан (абзац) тасвирланиши оқи-
батида муаллиф услубига хос ҳодиса: жараёнларни
кетма-кет қаторлаштириш майли буртиб кузга ташлан-
ган. Чунончи: 1. Разгорался рассвет... 2. Взошло солн-
це... 3. Начинаясь день... 4. Обрушился ливень... 5.
Ударил град... 6. Грянул гром... 7. Выскользнули из
тучи... 8. Поползли жучки... 9. Цветы поникли... пога-
сили свои краски, замолкли (43-44). Ўзбекча асл нус-
хада фақат иккита сўз бошидагина қаторлаштириб бе-
рилган ҳаракат ва ҳолат номлари ўрисча таржимада
тўққиз сўз бошида таъкидлаб курсатилган. Жумлалар-
нинг қурилиши жиддий тарзда ўзгарган, бунинг эва-
зига муаллиф услубига бирон шикаст етиши у ёқда
турсин, аксинча, айни қиссага хос услубий шира яна-
да қуюқлашиб, қиёмига етган.

Сўзма-сўз таржима асар услубига, воқеалар риво-
жига, мантиқ кучига, тасвир гузаллигига, китобхон
идрокига халал етказадиган ўринларда таржимон
айниқса сергак.

Баъзи гуллар фақат кайфу сафо учун яралганмиз,
деб уйлаб юришади. Қани энди уруғларда тил-забон
булса-ю, кўрган-кечирганларини улар гулларга сўйлаб
берсалар! Бироқ гул уруғдан, уруғ гулдан ҳосил бўла-
ди. Улар бир-бирига ўгадилару, лекин бир-бири билан
ҳеч қачон бақамти келмайдилар — табиат қонуни шу
(355).

Юные цветы верят, что они рождены только для
радости. Ах, если бы семена могли рассказать рост-
кам и цветам все, что они знают. Но цветок умирает,
когда рождается семя, и от семени остается лишь
полуистлевшая шелуха, когда рождается цветок. Они
переходят друг в друга, но никогда не встречаются —
таков закон (45).

Таржима қонуни ҳам шу: асар янги китобхонга
бўсбугун тушунарли, услубан равон ва табиий бўлиши
лозим.

МУВОЗАНАТ

Таржимада асар, яъни аслият қандай булса, мут-
лақ «ушандайлигича» сақланмайди, дедим. Ҳар қан-
дай суврат манбанинг «айнан» узидай булмагани син-
гари, таржима ҳам маълум даражада ўзгаришларга уч-
райди. Бундай ўзгаришларнинг мундарижаси хилма-
хил. Ҳамонки шундай экан, таржимада «лисоний

бошбошдоқлик» ҳукм сураркан, деган хулоса чиқазиб бўлмайди. Мутлақо. Таржима қонуниятига асл нусхани барча бадиий хусусиятлар бўйича мумкин қадар тўла ва мукамал қамраб олишни талаб этади. Бинобарин, юқорида қайд этилган узгаришлар таржима санъати учун табиий бўлган нарсаларнигина инобатга олади.

Гузал Наргизнинг ҳажрида тинка-мадори қуриган Бамбур қадрдон харсанг тош устига утириб гуссага ботганида, муаллиф инсон руҳий ҳолатининг энг нозик мусаввири бўлмиш куй, мусиқага мурожаат этади: Узоқ-узоқларда бир куй гирён этарди. Юракларни пора-пора қиладиган бу куй лаҳза сайин куч олиб, Бамбурнинг андуҳли хаёлини бутунлай чулғаб олади. Эҳтимол, бу куй Бурон билан Хоруд таҳқирлаган мазлумаларнинг оху зоридир. Эҳтимол, бу куй айрилиқ домида қолган ошиқ-маъшуқларнинг фиғонидир. Эҳтимол, бу куй Бурон билан Хоруд жувонмарг этган гулгунчаларнинг фарёдидир, балким, Наргиз дўстларининг курашга даъватидир (360-361).

Муаллифнинг ажойиб такрорий-нозик услубига хос куй тасвиридан сунг Бамбурнинг қушиги келади ва унинг давоми сифатида кўшиқ таърифи уланиб кетади. Шу тариқа яхлит манзара чизилади. Бамбурнинг ёлғизлик, танҳолик, ҳижронзадалиқ маҳзун аҳволи, «андуҳли хаёли»ни сўз, лисоний воситалар ёрдамида ҳам ифодалаш мумкин эди. Лекин бунчалик таъсирчан, ишонарли, жозиб чиқмасди. Демак, муаллиф қаерда сўздан, қаерда мусиқадан, қаерда рақс, суврат ва ҳис-туйғуни чуқурроқ ифодаловчи воситалардан қандай истифода этишни ва меъёрни мисқолаб ҳисобга олган ҳолда иш куради.

Китобхон узоқ-узоқларда майин садо бераётган куй тасвирини уқир экан, унинг қулоқлари остида уша наво, чиндан ҳам, «гирён» эта бошлайди. Уша оху зорлар, нолалар, фиғонлар унинг дил пардаларини худди Чули Ироқ сингари черта бошлайди. Шу қисқа матн ичида тасвирланган воқеалар маҳражи жонланиб, худди кино тасмасидай ўқувчининг куз унгидан бирма-бир ўтаверади, ана шу манзаралар орасида мунгли, хазин, қалбни жунбушга келтирувчи ҳинд мусиқалари элас-элас эшитилгандай булади. Манзара тасвирийлик, бўёқдорлик, серовоз (стереофоник) жанрнос ичида ажиб бир муъжизавий нашьу намо пайдо қилади.

Урисча таржимада мана шу манзара, Шарқ киши-

си учун жавҳардай бебаҳо мана шу латиф ҳолат ташлаб кетилган. Сабаб? Эҳтимол, таржимон мазкур суз бошидан бироз кейинроқ келадиган қушиқ талқинини ҳисобга олганда, буни ортиқча такрорий ҳолат, деб қабул қилгандир. Агар шундай бўлса, бу тахлит фикрга қушилиб бўлмайди. Балки бошқа бирон асосли важ бордир? Эҳтимол, бундай «махсус», шарқона ширадор (колоритли) руҳий кечинмалар тасвири ҳозирги ўрис уқувчисига унчалик «тушунарли» бўлмайди, деган мулоҳаза бордир. Башарти, шундай бўлса, буёғи купроқ таржимонга аён.

Шуниси борки, нима бўлганда ҳам, таржимон ҳамма вақт қаерда, ниманидир қолдириб кетгани ёки чиқара олмаганини доим ёдида сақлайди ва, кези келди дегунча, уша қўлдан бой берилган нарсанинг урнини тўлдиришга ҳаракат қилади.

УМИД МАШЪАЛИНИНГ ЁЛҚИНИ

Бой берилган нарсанинг урнини тўлдириш имконияти бўлмаганида, умуман таржима санъати жуда кўп нарсадан маҳрум бўлар эди. Угиришга берилган матн ичида таржимон қандай йўл-йуриқ ва тадбирлардан фойдаланиши мумкинлиги ҳақида баҳс очилганда, қуйидаги парча таржимаси масалага аниқлик киритиши мумкин.

...Умид — дилларга таянч, эзгу ниятларга қанотдир, энг теран тилакларга гаровдир. Шу умид бор экан, Гуллар боғи аҳлининг толеи баланд, осойишталиги барқарордир. Шу умид ёр экан, улар ўз бахтсаодатлари учун, порлоқ истиқбол учун, Наргиз ва Бамбурнинг нодир севгиси учун курашадилар. Якка, тарқоқ ҳолда эмас, бир жону бир тан бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб, якдил ва бирдам бўлиб курашадилар ва албатта енгадилар (363).

Биринчи гапда бамисоли «умид»нинг бадиий таърифи берилган. Шуниси диққатни тортадики, муаллиф ана шу умид талқинида ўзга икки маънодош ният ҳамда тилак калималарини ҳам ёрдамга чақиради. Кейинги гапларда эса муқаддас умид машъаласи ёқилиб, бош узра кўтарилади ва у улўғ мақсадларга йўналтирилади.

Таржимада бир қанча узрли қийинчиликлар туғилади. Аммо таржимон бундай «лисоний танқислик», «махсус луғавий етишмовчилик»дан қўчимайди, балки

тасвир моромини бирмунча узгартирган ҳолда, бой тил товланиши негизда яратилган таърифни жонли тимсолли тасвирга кучиради.

А что такое надежда? Это образ того, чего ищешь не существует, но что будет существовать, если приложить усилия. Ибо тот, кто плывет, не определив цели и не примерившись к пути, тот попадает туда, куда не собирался, и находит то, чего не искал.

Если переходишь бурный поток, обопрись на посох надежды.

Если спускаешься в темное ущелье, засвети факел надежды.

Если сердце иссушают невзгоды, испей из источника надежды (60-61).

Таржима билан танишган китобхон ҳайратланиши мумкин: бу ерда матн чегарасидан чиқиб кетилган-ку. Талқинга янгича йўналиш, янгича тимсол ва унсулар киритилган (умид таянчи, умид машъали, умид чашмаси), янги фалсафий умумлашма пайдо бўлган ва ҳоказо... Туғри. Лекин бадий таржима мантиқи шундай: сўзлар эмас, — маъно; жумлалар эмас, — услубий тарх; гап қурилиши эмас, — манзарани бериш биринчи уринда туради. Асардаги ҳар бир тимсол ва майда тафсилотларни акс эттиришга қаттиқ турган таржимон бу ерда ва яна булак бир қанча ҳолларда узини эркин тутишига сабаб шуки, бундай уринларда сўзма-сўз утириш қутилган натижани бермайди. Шунинг учун Н.Грибачев эркин таржимага юзланар экан, муаллифнинг мақсад-муддаосига, унинг бадий-услубий йўриғига таяниб иш кўради: уша-уша оҳангдорлик, жарангос, триадавий якун, ҳикмат ва тимсолли-тамсилий тиниқ тасвир... Булар барчаси муаллифники.

«ҲАЁТ – ОЛОВ, АЖАЛ – КУКУН»

Асарда «оддий» сўз йўқдай, гуё ҳар бир калима замирида қандайдир бирон тимсол, мажоз яширингандай туюлади. Суқиру серкуз, беоёғу мингоёқ, узуну калта, наштарлию бенаштар зараркунандалар Хоруд ҳашарида хизмат қиладилар (356) деган гапдан ўткир ҳажв, зараркунандаликнинг миқёси англашилиши билан бирга, мажозий маънода зуравонлик, зулм даҳшати ўқувчининг кўз унгида гавдаланади. Урис таржимони бу «ҳашарчилар»нинг биронта ҳам

жисмоний, турқий сифатини назардан қочирмайди, оқизмай-томизмай беради: Слепые и выпуклоглазые, безногие и сороконогие, длинные, как иглы, и круглые, как шарики, жующие и жалящие помощники Хоруда (46).

Гоҳи вақтларда эса таржимон мавжуд аниқ-таниқ тасвирларга янги тафсилотлар қўшишга, ҳатто янги фалсафий умумлашмаларни тақдим этишга интилишлар ҳам кузга чалинади.

Ҳаёт — олов, ажал — кукундир. Қури учган, совуқдай туйилган ўчоқ кулини титиб кўринг, шу заҳоти учкун сачраб, чўглари лахчаланиб, ундан янги аланга тугилади (356). Таржимон, хусусан, ҳиндларнинг наздида фавқуллода ўзига хос маъно касб этувчи тасаввур («ҳаёт — олов, ажал — кукун») замирида чизилган бу жумлани ўгиришда, «муқаддима» сифатида яна баъзи фикр ҳамда мулоҳазаларни ҳам илгари суради: Говорят — смерть сильнее всего и всех. О люди, говорящие так, посмотрите вокруг и скажите — почему же, если она всех сильнее, на земле колосятся хлеба, шумят травы, синеют леса, бродят табуны коней и отары овец, множатся села и воздвигаются города? Жизнь — огонь, а смерть — пепел, но разгребите иную кучу пепла, который кажется давно остывшим, серым, как небытие, и вспыхнет искра, и засверкает уголек, из которого рождается новое пламя (47).

Қиссага таржимон киритган барча янгиликларни уч гуруҳга бўлиш мумкин: асар мазмунига қойим келадиган ўзгаришлар; унчалик зарур бўлмаган ўзгаришлар; номатлуб ёки ножоиз ўзгаришлар. Юқорида келтирилган илова унчалик зарур бўлмаган ўзгаришлар сирасига киради.

АСОС ВА ҲОСИЛА

Бадий таржимада гоълар, тимсоллар, қарашлар, нуқтаи назарлар, дидлар, эҳтирослар дучлашади, таҳлилдан ўтказилади, баҳоланади ва «айирбош» қилинади. Таржима билан танишганда лисоний ва бадий воситаларга асл нусха тили, ахлоқий-руҳий мезонлари мавқеидан туриб муҳокама юритилса, купгина ҳодисалар қандайдир ғайри табиий туйилиши мумкин.

— Азиз дугонам, нега маънос кўринасиз, нега хафасиз? — деб сўрайди у (Лола. — Ғ.С.) ўзига хос навоши билан Наргиз елкасига қўл ташлаб (345).

— Я вижу, ты плачешь. О чем? — спросила Лола у Наргис (24).

Икки гузалнинг учрашуви тасвирида келтирилган сўзлар сони икки барабар қисқарган. Аммо гап луғавий ихчамлаштиришда эмас. Таржимада мулозамат ҳам, навозиш ҳам, маъюслик ҳам ва ниҳоят, шундай руҳий кайфиятга мос тушадиган ҳаракат ҳам (елкасига қўл ташламоқ) ғойиб бўлган. Бунинг устига икки гулнинг, ва умуман гулларнинг бир-бирларига сизлаб муомала қилишлари сенлашга айланиб кетган. Ваҳоланки, бу ерда ўрис тилига ҳинд ижтимоий муҳитининг ўзбекона бадийий тасвири таржима қилинмоқдаку. Бошқа халқнинг иқтисодий ва маъновий ҳаёт тарзига хос тушунчалар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун эса баъзан уша хос тушунчаларни айнан сақлашга тўғри келади. Бироқ умумий қоида шуки, бирон таржиманинг сифатига баҳо берганда асл нусха тилининг мантиқий ва маъновий (семантик) хусусиятлари мавқеидан эмас, балки айни асар ўтирилаётган тил учун мезон бўлган белги ва хусусиятлар нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим.

ҚУЁШ МЕҲВАРИ ЁХУД ОҒТОБНИНГ МЕЪРОЖГА ЧИҚИШИ

Қиссада наинки турли-туман тимсоллар воситасида ифодаланган инсоний муносабатлар, шу билан бирга, бутун табиат, муҳит, манзара тасвири ҳам ўзига хос шарқона миллий буюқ билан бой, жилвакор услубда чизилган. Бундай инсоний муносабатлар ўзининг зоҳирий белги ва сифатларидагина эмас, балки нозик ҳаракат, ишора, вазият, чуқур руҳий ҳолатлар тасвирида ҳам ботинан миллий моҳият касб этган. Кўп сонли ифодавий душворликлар қатори, масаланинг бу томони ҳам — шарқона миллий моҳият — таржимонлар олдига шундай катта тўсиқларни кундаланг қилиб қўядики, баъзан энг иш кўрган санъаткорлар ҳам уларни бартараф қилолмайди. Бундай тўсиқларни айланиб ўтишлар эса ҳамма вақт ҳам енгил кучавермайди.

Бешинчи фаслдан Бамбур билан Наргиз учрашуви манзараси бу жиҳатдан эътиборли.

Боши узра эгилиб парвона бўлаётган Бамбурнинг илиқ нафасидан ўзига келиб Наргиз оҳиста қимирлаб қўйди-ю, қаҳрабо изларига соя ташлаган узун-узун киприкли бодом қовоқларини зўрга кўтариб Бамбур-

ни зор-зор бўлиб кутгани, уз юрак армонлари соҳибини, азиз ёрини кўрди. Наргизнинг бу нигоҳининг тили жамики китоб, эртақ, афсоналар каломидан равшанроқ эди. Бамбур қўлларини унинг кафтларига қўйди-ю, беозор бу қўлларнинг меҳригиёси жамики китоб, эртақ, афсоналар мажмуидан чуқурроқ маънони англади.

Улар бир-бирларининг дийдорларига термилиб, сўзсиз ишқ тилида дардлашиб узоқ утирдилар, умрбод бирга бўлишга аҳду паймон қилдилар.

Ниҳоят Бамбур Наргизини кутариб олди-да, унинг маъсум заъфарон чеҳрасига ўзининг ҳижрон оловларида яллигланган қайноқ юзини босди.

Шу он еру осмон гумбурлаб ҳамма ёқ ларзага келди-ю, зилзила сурони бошланди. Бироқ буларнинг ҳаммаси қутлуг галаён эди. Зеро, шовқин босилгандан кейин ўлда-жўлда қўрғошиндек осилиб ётган булут лахтаклари қувиб юборилганлиги, Бурон билан Хоруд уфқдан нарига улоқтириб ташланганлиги, қабиҳ муҳит иллатлари тарқатиб юборилганлиги аён бўлди. Разолат губорларидан фориғ этилган мусаффо осмоннинг ложувард гумбази устидаги кўшкига Офтоб чиқиб ўтирди ҳамда чарақлаб ҳар бир гулни, ҳар бир майсани, ҳар туп ниҳолни силаб-сийпалаб, водийни ўзининг олтин нурларига кумиб юборди (364).

Таржимада эса мана бундай манзара тасвирига дуч келинади:

Когда после долгой и мучительной разлуки встречаются влюбленные — отвернись.

Все, кто давно пережил свою любовь, знают, что в этот миг даже глаза друзей — лишние.

Все, кто в счастливом возрасте юности, понимают, что в минуту долгожданного свидания даже глаза брата и сестры — лишние.

Все, у кого счастье любви впереди, в свой срок узнают, что в миг первой встречи даже глаза отца и матери — лишние.

Никто не знает, куда исчезают небо, звезды, солнце, земля, деревья, птицы и цветы, но во всем мире, когда встречаются двое — остаются только двое. Он и она.

— Ты столько перенесла, ожидая меня! — сказал Бамбур.

— Ты столько претерпел! — сказала Наргис.

— Я готов пройти десять раз по столько же, лишь бы видеть тебя! — воскликнул Бамбур.

— Я готова пережить десять раз вдесятеро больше муки, только бы видеть тебя! — вздохнула Наргис.

Она подняла на него свои прекрасные удлинённые глаза, и они сказали ему больше, чем вмещают все книги, все сказки и легенды, созданные от начала бытия. Он опустил ей на плечи бережные руки, и они трепетностью своей сказали ей больше, чем скажут все книги, сказки, легенды до конца бытия.

И когда они наговорились, не разговаривая, когда рассказали друг другу все, не произнося ни слова, когда поклялись быть всегда вместе, не клянясь, вернулось на свое место голубое небо с весенним солнцем, зазеленела и запестрела красками земля, зажурчала в потоках вода (64-65).

Муаллиф услубига хос ва жанринг хусусияти талабидан келиб чиқадиган мажозий-хаёлий тасвирлар, нафис-нозик туйгуларни қўзғовчи унсурлар (зилзила сурони; қўрғошиндек осилиб ётган булут лахтаклари; Офтобнинг гулларни эркалаши) таржимада акс этмаган. Бунинг ўрнига Бамбур билан Наргизнинг учрашувида юз берган («одатда» юз берадиган) чуқур ички рухий кечинмалар тасвири берилган. Бу тасвирда ошиқ-маъшукларнинг афсонавий вазиятда қовушишлари бирмунча оврупоча замонавий тус олгандай, бошқача айтганда, бу ривоятда чизилган висол эмас, балки ҳозирги кунларда жаҳоннинг Овруро қисмларидаги йирик саноат шаҳарларидан бирида, темир йўл вокзали ёки тайёрагоҳда севишган йигит билан қизнинг учрашувига ўхшаб қолгандай бир таассурот туғилади. Улар ўртасидаги мулоқот ҳам шунга ўхшаш. Таржимон кези келди дегунча, муқаррар, воқеаларни бир-бирига «улашга», уларни «занжирбанд» қилишга, асослашга интилиш билан самовий силсабил қатраларни бамисоли заминий аниқ нуқталар билан, заминий буюқдор ёки қитиқдор жилваларни аниқ-худудий чизикларга айлантираётганини ҳамма вақт ҳам унчалик сезмай қолади... Қизиги шундаки, таржимон услубига кўра, одатда, бундай манзараларни ўз сафарини «тухтатиб» миқ этмай томоша қиладиган самовий мавжудотлар (Қуёш) ҳам «тахтиравонга чиқиб ўтириш» ўрнига, бу гал, негадир, «ўз ўрнига қайтади».

Таржимада аниқ тасвирга риоя қилиш яхши, би-

роқ бу асл нусхада бор нарсаларни акс эттириш маъносида талқин қилингандагина тўғри бўлади.

БАДИИЙ ОДАМШУНОСЛИК БИЛАН ТАБИАТШУНОСЛИК ИТТИФОҚИ

«Кашмир қушиғи»да баний одамга хос бўлган барча инсоний фазилатлар: муҳаббат, дустлик, садоқат-шафқат, курашиш ҳамда кишиларга хос ожизликлар: хиёнат, бадкирдорлик, ҳасад, фисқ-фужур, игво билвосита, гайри табиий нарса ва ҳодисалар орқали тараннум этилади ёки қора бўёқларда тасвирланади. Асар воқеаларининг марказида асаларилар шоҳи Бамбур билан гуллар маликаси Наргизнинг ишқ-муҳаббати, уларнинг ширин висол онларию, аччиқ ҳажр изтироблари тасвири туради. Бу гаплар ҳурматли китобхонга маълум. Масаланинг душвор жиҳати шундаки, одатда, жонли одамлар ҳаётини тасвирга олиш, уларнинг тасвирларини чизиш, ўзаро муносабатларини бадий таҳлилдан ўтказиш жуда мураккаб иш. Айни ҳолда эса муаллифга ҳаракатсиз, баъзан қотма вазиятдаги нарса ва ҳодисалар ёки забонсиз, яшаш шароитлари ҳайвоний савқи табиий негизига қурилган ҳашаротлар ва ўзга жонли мавжудотларнинг ўзига хос ҳаёти тасвирини яратишга тўғри келган.

Адибнинг зийрак нигоҳи зоҳиран сокин, жонсиз, ҳаракатсиз, ҳис-туйғусиз бўлиб кўринган Табиатнинг ҳаётини, унинг ички жараёнлари ва қонуниятларини илғайди. Чиндан ҳам, бундай қараганда, қуёш, булут, чақин, қор, ёмғир, дўл, шамол ўзаро бир-бири билан боғланмагандай, айни замонда бу сингари табиий ҳодисалар билан жамики жонли мавжудотлар, паррандаю даррандалар, ҳашаротлар, кўз илғамас зарралар ўртасида ҳеч қандай алоқадорлик йўқдай. Аслида эса муаллиф ҳаёт қонуниятига асосланиб иш кўради. Ҳаёт эса қайд этилган барча нарса ва ҳодисалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги, ўзаро тақозодорлигидан дарак беради. Бугина эмас, инсонга хос бўлган кўпгина биологик, физиологик, анатомик тузилиши ва хусусиятлар табиатнинг одамзоддан бошқа фарзандларига ҳам хослиги аниқланган. Чунончи, ўсимликлар нурни сезади, айрим гуллар ҳатто мусиқани ҳам туюди; уларда инсон ёки ҳайвон аъзоларига монанд равишда бош, қўл, оёқ, танани эслатувчи қисмлар бор; жуфтлашиш, кўпайиш, шавқиеб хусусиятлари ҳам

уларга бегона эмас; ҳайвонлар ва паррандаларда ўз болаларига инсоний меҳр-муҳаббатни эслатувчи яқинлик, боғлиқлик, муҳофазакорлик аломатлари кучли...

Ана шу нуқтаи назардан қиссанинг олтинчи фасли якунидаги мана бу сўзлар гоётада чуқур ва ибратли:

Наргиз ва Бамбур муҳаббатини ёғдули ришталар билан йургаклаган, энди уларни мурод-мақсадларига етказган водий масъуд ва масрур булиб, бахтиёр келинчак шарафига ҳашаматли сўзана булиб безандики, гофил учун у шунчаки ранго-ранг палак, оқил учун эса — табиат қули билан табиат тилида битилган ҳаёт қиссаси, севги қушигидир (370).

Урисча таржимасида юқорида айтилганлардан сўнг уртагина калимадан тузилган яна бир жумла қушилган: Умеешь читать — прочти!.. (Тишинг утса — қандингни ур!..) «Табиат қули билан табиат тилида битилган» ўша ҳаёт қиссасини ўқиш ҳамда унинг кўз илғамас қонуниятларини ўқиш, илғаш, нозик ҳис этишгина эмас, — буларнинг барчасини шеърят тилида қайта жонлантириш ва куйлашнинг ажойиб намунаси ҳам — яна шу «Кашмир қушиги»нинг узидир.

ЯНГИ ТАРЖИМАЛАР ДАВОМ ЭТАДИ...

Шоир Туроб Тула қиссанинг 1978 йилги ўзбекча нашрига ёзган сўнг сўзида мазкур нашрни дунё тилларида 797 минг 500 нусха чоп этилган 26-нашри, деб қайд этган эди. У қиссанинг урис, украин, қозоқ, озарбойжон, тожик, туркман, қорақалпоқ, араб, ўрду, форс, хитой, эсперанто ва бошқа бир қанча тилларга таржима қилинганини эслатади. Бу орада «Кашмир қушиги» венгер, қрим татар ва ҳинд тилларига ҳам ўгирилиб, умумий тиражи миллион нусхадан ошиб кетди. Асар янги-янги тилларга таржима қилинишига ишонаман.

«СЕВГИ АФСОНАСИ» ВА «КАШМИР ҚҶШИГИ»

Ромео ва Жульетта, Лайли ва Мажнун, Руслан ва Людмила, Наргиз ва Бамбурларнинг қон-қардошлигини сездим.

Ю. Н. ГРИГОРОВИЧ

Бадий сўз санъати намунаси бўлган асар асосида балет яратиш, яъни сўз сеҳри билан барпо этилган қиссани нафис рақс жозибаси «тили»га кўчириш на-

қадар мураккаб ва инжиқ иш. Уз тадбири, воситалари, имкониятлари, хусусияти эътибори билан бир-бирдан узоқ соҳаларнинг яқинлашуви замирида қанчадан-қанча сир-синоатлар ётса керак, деган қизиқиш ушбу сатрлар муаллифини мазкур асарни саҳналаштиришда фаол қатнашган атоқли санъат арбоблари ҳузурига, Масковга, бутун дунёга маълум ва машҳур Катта академик опера ва балет театрига етаклади.

Катта театрнинг бош балетмейстери, профессор Юрий Григорович «Кашмир қушиғи»нинг саҳналаштирилиши, бу ишнинг мураккаб томонлари хусусида жуда қимматли фикрларни айтади. Муайян аниқ миллий замин ва муҳитнинг маҳсули бўлмиш халқ оғзаки ижоди асарининг (Кашмир афсонаси) бошқа бир халқ (узбеклар) тилида қайта яратилиши туфайли майдонга келган қиссанинг бу қадар умуминсоний мазмун касб этиб, дунёдаги кўпгина адабиёт аҳллари ва ҳатто номлари бутун дунёга таниқли санъат арбобларининг диққат-эътиборини қозонганлиги сабаби хусусида гапираркан, проф. Ю. Н. Григорович қуйидагиларни қайд этади:

— Ҳаётда янги баҳор яратиш, инсон умри ва табиатдаги сир-синоатлар билан боғланиш, оҳори тўқилмаган тамсилийлик, тинчлик, муҳаббат ва тафаккур кучларининг зулумот кучлари устидан ғалабаси, инсоний камолотга интилиш каби, барча оддий, айни чоқда мураккаб туйғулар Ер юзидаги жамики софдил одамларга (улар тоғлардами, биёбонлардами, дарёларга сероб водийлардами, жазирама саҳролардами, — қаерда яшашларидан қатъий назар) ғоят яқин, ғоят азиздир.

— «Кашмир қушиғи»нинг саҳналаштирилиши муносабати билан миллийлик ва умуминсонийликнинг уйғунлашуви қандай ўзига хос жиҳатларга эга? деган масалани ойдинлаштиришда бош балетмейстернинг фикри шундай:

— Аввало, «Ҳинд достони» («Кашмир қушиғи» қиссасининг номи балетда шундай узгартирилган) Катта театрда қўйилиши менинг учун шу жиҳатдан буюк воқеаки, — дейди Ю. Н. Григорович, — унда уч халқ — ҳинд, ўзбек ва ўрис халқларининг қимматбаҳо ёдгорликлари қўшилиб, бирга қўйилиб, яна бир ажойиб фазилат — байналмилаллик касб этди. Бир халқ тилидаги сўз иккинчи бир халқнинг дил изҳори бўлиб қолди, бу бирикув, бундай «қотишма» мусиқа ҳаётида ҳам уйғун

бир тарзда жаранглаши керак эди. Шу тариқа, турли мусиқа маданиятларининг ҳам ажиб бир тарзда «омухта-лашуви» содир булди. Афсонанинг мусиқаси ва тимсол-лари ҳаракатда уйғунлашди, бир-бирига сингишди. На-тижада классик рақс ҳинд миллий уйинлари унсурлари билан яқинлашди ва бойиди.

«Ҳинд достони» балетининг муътабар театр саҳна-сига олиб чиқилиши муносабати билан адабиёт ва санъатда анъанавийлик, ворисийлик ва янгиликлар нималардан иборат? деган масала кун тартибига қўй-лади.

— «Ҳинд афсонаси»нинг қўйилиши менинг фао-лиятимда иккинчи ижодий самара, — дейди Ю. Н. Григорович. — Бундан муқаддам мен атоқли турк шоири Нозим Ҳикматнинг «Хусрав ва Ширин» досто-ни асосида яратилган «Севги афсонаси» балетини саҳ-налаштиргандим. Бундан орттирган тажрибам янги балетни саҳнага олиб чиқишимда жуда асқотди ва шу зайлда икки йирик Шарқ адабиёти арбоби: турк ади-би Нозим Ҳикмат ва ўзбек ёзувчиси Шароф Рашид ижоди асосида бунёд этилган икки замонавий балет Катта театр дастуридан ўрин эгаллади.

«Кашмир қўшиғи»даги Наргиз ва Бамбур ҳам туйғуларнинг гузаллиги ва таъсирчанлиги жиҳатидан Фарҳод ва Ширинлар қаторида туради, деб ҳисоб-лайди бош балетмейстер. Шу билан бирга, улар томо-ман янги қаҳрамонлардир. Чунки бу қаҳрамонларда халқнинг битмас-туганмас тажрибаси мужассамлан-ган. Булар инсоний хатти-ҳаракатлари билан тасавву-римизда жонланади: «эртакнамо» қаҳрамонлар жуда нозик, ҳаётнинг фалсафий чуқур томонларига рамзий ишора қилади, улар шартлилик улчовларини сақлай олганликлари билан, тийнату сажиялар (характерлар), тақдирлар, инсоний-ҳаётий ҳолатларни рақс тили би-лан ифода этиб, ҳайратга солади.

«Кашмир қўшиғи» (ёки «Ҳинд афсонаси»)да за-монларнинг (ўтмиш, ҳозир ва келажак) бир-бирига вобасталиги хусусидаги масалага проф. Юрий Григо-рович шундай муносабат билдиради:

— Қисса ва унинг негизида яратилган балетнинг ярқ этиб кўзга ташланадиган фазилати унда турли замонларнинг узвий алоқадорлиги ўз ифодасини топ-ганлигидир. Чиндан ҳам, зоҳиран, ҳинд халқининг даҳоси билан яратилган афсона қаёқда-ю, йигирман-чи аср тараққиёти келтириб чиқазган беҳисоб, мурак-

каб, зиддиятли муаммолар қаёқда, деб уйлаш мумкин. Булар орасида жуда катта масофа ётгандай туйилади. Аслида эса нозик-нафис туйгуларни узида ифодалаган ҳинд достони жиддий «наср» билан сугорилган бизнинг романимиз, саксонинчи йиллар укувчиси ва тамошабинини ҳам уйлантиради, қувонтиради, ҳаяжонга солади.

— Яқинда Кремлдаги съездлар саройида «Ҳинд достони» янги балетининг илк томошаси бўлди, — деб хабар қилганди «Литературная газета» (8.07.81). — Машҳур ... хореограф Ю. Григорович раҳбарлигидаги Москва санъаткорлари шонли жамоаси Шароф Рашидовнинг «Кашмир қушиги» асари буйича ўзбек бастакори У. Мусаев ёзган балет мусиқасига мурожаат қилди. Халқларнинг курраи заминда эркинлик ва тинчлик ҳақидаги азалий орзу-умидларидан ҳикоя қилувчи, журъатли ва кескин зиддиятлар ифодаси асосига қурилган жозибадор сахна асари яратилган. Булар барчаси ... «Жаҳон парламентлари ва халқларига» мурожаатида ўз ифодасини топган — «фожеанинг такрорланишига йўл қўйиб бўлмайди. Янги жаҳон урушининг чиқишига йўл қўймаслик учун барча имкониятларни ишга солиш мумкин ва шундай қилиш лозим» деган сўзларига жўр ва ҳамонг.

СЎЗ САНЪАТИ ВА РАҚС ЖОЗИБАСИ

Мазкур қисса асосида ўзбек бастакори Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Улуғбек Муса томонидан яратилган «Ҳинд достони» балетининг Масковда Катта театр сахнасига олиб чиқилишида сахналаштириш раҳбари, профессор Юрий Григорович, халқ рассоми Н. Н. Золотарёв, балетмейстер-репетиторлардан Галина Уланова, М. Т. Семёнова ва бошқа кўплаб таниқли санъат арбоблари билан бирга, асосий ролларни ижро этган ёш истеъдодли артистлар (Наргиз — А. Михалченко, Бамбур — А. Лазерев, Хоруд — Б. Акимовлар) катта хизмат кўрсатдилар. Булар орасида, айниқса, сахналаштирувчи-балетмейстерлар: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Юламей Скотт билан собиқ Россия Федерациясида хизмат кўрсатган артист Юрий Папколарнинг хизмати таҳсинга лойиқ.

Улуғбек Мусанинг балети «Кашмир қушиги» даст-

лаб Масковлик хореографлар Ю. Скотт ва Ю. Папколар томонидан Тошкентда, Алишер Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театрида саҳналаштирилган, сунгра «Ҳинд достони» номи остида Катта академик опера ва балет театрининг дастуридан урин олган. 1982 йил баҳорида Катта академик театри узининг Тошкентга қилган сафариди мазкур балетни узбек томошабинларига масковлик санъат усталари ижросида намойиш қилдилар.

Шундай қилиб, афсона тариқида ҳинд халқи орасида туғилган, ёзувчи Шароф Рашидовнинг ижоди туфайли узбек тилида ёзма адабиёт ёдгорлигига айланган, сунгра бастакор Улугбек Мусаев ижросида ҳозирги классик рақс санъати намунаси ҳисобланмиш балет сифатида саҳналаштирилган ҳамда урис санъати арбоблари Юрий Григорович, Юрий Папко, Юламей Скотт ва бошқаларнинг узбек санъат усталари билан ҳамкорлиги самараси улароқ Масковда намойиш этилган «Кашмир қушиги» — «Ҳинд достони» сўз санъати билан рақс жозибасининг қушилиб, омукталашиб, ажиб гузаллик тимсолига айлангунча жуда узоқ масофани босиб утди.

ТАНАВОР ЯНГЛИФ...

Масковда «Кашмир қушиги» — «Ҳинд достони» балетини саҳналаштириб, намойиш этишда фаол хизмат курсатган икки йирик мутахассис — Ю. В. Папко ҳамда Ю. Г. Скотт билан махсус учрашиб суҳбатлашдим. Қуйидаги шу суҳбатнинг мазмунини келтирайман.

Савол: «Кашмир қушиги» қиссасининг номини балетда «Ҳинд достони» тарзида узгартирилибди. Камров «жугрофияси»ни кенгайтиришдан (Кашмир — Ҳиндистон) мақсад нима?

Ю. В. Папко: Саволингизга туғридан-туғри жавоб қайтаришдан олдин икки оғиз «муқаддима» қилмоқчиман. «Кашмир қушиги»ни урис саҳнасида қуйишнинг бир қанча мураккаб томонлари бор эди. Шундан бири ва энг муҳими — исар муқдарижасининг кўҳна ҳинд ва узбек маданиятлари (аъзаки халқ ижоди, муоикаси, ёзма адабиёт ёдгорликлари ва тарихий обидалари) билан ҳамбарчас болликлигидир. Масалани жиддий урганишга туғри келди. Бош балетмейстер Юрий Григорович, балетмейстерлардан менинг рафи-

қам Юламей Скотт ва мен Ўзбекистонда ҳамда Ҳиндистонда булдик, у ерларда маълум бир муддат яшашга, хизмат қилишга ва манбаларни урганишга, бу улкалар халқларининг моддий ва миллий маданият ёдгорликлари билан яқиндан танишишга тўғри келди.

Ҳиндистонда рақс санъатини урганар эканмиз, шу нарса маълум булди: у ерда асаларилар шоҳи Бамбур билан гуллар маликаси Наргизнинг муҳаббатларини тасвирловчи рақслар жуда кенг тарқалган экан. Бу рақслар шу қадар жозибадорки, уларда воқеа, хусусан, имо-ишоралар, бош-қош, кўз, қўл, оёқ ҳаракатлари орқали ниҳоятда мураккаб, ниҳоятда нозик ижро этилади. Боринги, ҳар бир қош «қоқиш», кўз «уриштириш» ёки «сузиш», юз мушакларини «учириш», қисқаси, турли-туман гамза-ю муқомлар қандайдир бир сирли маъно англатади. Бас, маълум булдики, Бамбур — Наргиз «хангомалари», ривоят, афсона, рақс сифатида фақат Кашмирдагина эмас, балки бутун ҳинд элида кенг тарқалган экан. Шунга кура балетнинг номини бир вилоятдан бутун мамлакат миқёсида кенгайтириб, «Ҳинд достони» деб узгартиришга қарор қилинди.

Савол: Бундан чиқдики, уша ҳинд рақси биз ўзбекларнинг, айтайлик, «Танавор»имизга ухшаш кенг тарқалган миллий уйин эканда?

Ю. Скотт: Тўғри, миллий хослиги ва кенг тарқалганлигига қараб ҳукм чиқарилса, шундай қиёс ҳам жоиз. Бироқ ҳиндларнинг рақси, таъбир жоиз булса, узининг имо-ишоралар орқали «воқеабандлиги», бирибирига зид ҳис-туйғуларни ифодалаш жиҳатидан ўзбекларнинг «Танавор»идан фарқланади.

Ю. Папко: ҳинд рақсларида асалари билан гул «ишқий муносабат»ларини узида акс эттирувчи рақслар кенг тарқалганлигидан ташқари, булар жуда қадимий тарихга эга. Бу мавзу ҳинд халқ ва классик (мумтоз) рақсларида акс этади. Олайлик, Канорак ибодатхоналари сатҳларида қабарик ҳолда ўрнатилган ҳайкалчаларда ҳам, бошқа тасвирий санъат асарларида ҳам ишланган.

Ю. Скотт: Шуниси борки, ҳиндларда «Бамбур — Наргиз воқеаси», масалан, ўзбекларнинг «Тоҳир ва Зухра» сингари, турли халқлар ва эл-элатлар оғзаки шеъриятида куйланади. Бинобарин, бу афсонавий шеърини қиссаларнинг нусхалари ҳам хилма-хил...

Ю. Папко: ...Бироқ бу нусхалар ўзларининг айрим

тафсиллий ёки талқиний жиҳатлари билан бир-бирларидан тафовут қилсалар-да, бош масалада: ошиқ-маъшукларни бирлаштирувчи эрксеварлик туйғулари, Баҳорни қумсаш, ёвуз кучларга қарши муросасиз кураш, букилмас иродани тараннум этиш тарафларидан уларда муштараклик кўзга ташланади.

Ю. Скотт: Худди шунинг учун ҳам, йирик маданият арбоби, таниқли ёзувчи Шароф Рашидов ҳинд маданиятида, ҳиндларнинг халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган, тараққийпарвар ғоялар билан суғорилган гузал воқеани танлаб, шу асосда ўзининг «Кашмир қушиғи» фалсафий қиссасини яратганлиги, уйлаймизки, унинг катта адабиёт хазинасига қушган салмоқли ҳиссаси булиши баробарида, муборак ва таҳсинга сазовор.

Савол: адабиёт билан санъатнинг туташган жойида кўпгина янгиликлар, баҳсли муаммолар, антиқа мўъжизаларни кутиш мумкин. Менинг ихтисосим — сўзшунослик. Таъбир жоиз бўлса, тиллар аро сўз ва маъно «айирбошлаш», яъни таржима санъати билан шуғулланувчи кишиман. Рақс санъати сирларига унчалик тушунмайман. Мени ҳозир, шу топда бир нарса қизиқтиради. Бу ҳам бўлса жанр масаласи. Қиссанинг мазмун ва услуб тарҳини олиб қарасак, «Кашмир қушиғи» асосида балет ҳам, ёки айтайлик, опера ҳам ёзса булар эди. Шундай эмасми? Агар тугри бўлса, нега опера эмас, балки балет яратилди?

Ю. Скотт: Либретто муаллифларидан бири сифатида (либреттони Ю. Папко билан биргаликда ёзганмиз) мен бу саволга бажонидил жавоб бераман. Лекин, зинҳор, шубҳаланяпти, деб уйламанг: Сиздан бир нарсани билиб олмоқчиман. Қўйилган масала юзасидан бундан олдин бошқа бирон кишидан ахборот олмаганмисиз?

— Йўқ. Нега бу Сизни қизиқтиради?

Ю. Скотт: Гап шундаки, масковлик таниқли адабиётчилар билан (улар ҳам, дарвоқе, бадиий таржимага дахлдор кишилар эди!) санъат аҳли уртасида, ҳақиқатан ҳам, баҳс булиб утган эди. (Тугри, сиз мантиқ ва интуицияга асосланиб савол бердингиз). Шоирлар опера яратиш тарафдорлари булиб чиқдилар. Улар шундай операнинг режасини тузиб, ҳатто ишга киришмоқчи эдилар. Бироқ биз балет яратиш ғоясини қаттиқ ҳимоя қилдик.

Ю. Папко: Шубҳасиз, мазкур қисса негизида опера қуйса ҳам булар эди...

Ю. Скотт: Тўғри, булар эди...

Ю. Папко: Ҳатто ҳозир ҳам булади.

Ю. Скотт: Тўғри, ҳозир ҳам булади...

Савол: мен қуйдаги ахборотга эътиборингизни қаратмоқчийдим. Лондонлик отоларинголог А. Александер шундай хулосага келганки, театрга опера тинглаш учун ташриф буюрган томошабинлар, гарчи асар уларнинг уз она тилларида жарангласа-да, опера матнининг жуда катта қисмига тушунмас эканлар. Чунончи, инглиз ва олмон опера ишқибозлари ўзларига яхши таниш булган операларда айтиладиган сўзлардан ҳар юзтасидан атиги иккита-учтасини илғашаркан, холос. Тинглашга энг чапдаст томошабинлар италёнлар эканлиги аниқланган. Улар «Фусса» операсида ҳар юзта калимасидан тўққизтасини, «Риголетто» операсида эса ун бештасини фаҳмлайдилар («Известия», 31.07.82).

Ю. Скотт: Курдингизми. Йўқ, биз балет қўйдик. Сабаби, Шароф Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» қиссаси айнан балетбоп асар эди. Нафис ҳис-туйғуларнинг «ипак ришталаридай» майинлиги дейсизми, буюқлар тасвирининг камалақдай товланиши дейсизми, ва ниҳоят, асарда айнан рақслар мадҳияси асосий урин эгаллаши жиҳатидан ҳам, буларнинг барчаси балетга купроқ мойил эди.

Ю. Папко: Гуё қиссанинг мазмун-оҳанги узи, қўйиб қўйгандай, «тайёр» балет эди.

Ю. Скотт: Балли.

Савол: «Ҳинд достони» балетининг талабчан, но-зик дидли масковлик томошабинларга ҳамда, мутахассис сифатида Сизларга, айниқса мақбул томонлари нимада зоҳир булади?

Ю. Скотт: Мазкур балетга дахлдор шахс — сахна-лаштирувчи-балетмейстер ва либретто муаллифлари сифатида — биз бу саволга «халис» жавоб қайтаришимиз қийин. Халис ҳукм чиқарувчилар — томошабинлар. Уларнинг, яъни худди шу томошабинларнинг муносабати, ҳаракатлари, юз ифодалари ва қиёфаларига қараб шу нарсани дадил айтиш мумкинки, масковлик санъаткорлар бу балетни қабул қилдилар.

Ю. Папко: Истеъдодли ўзбек бастакори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Улугбек Мусаев чинакам ажойиб-ғаройиб балет-симфония яратиб, унинг мағз-мағзи, мусиқий тўқимасига ҳинд мусиқасининг анъанавий услуб ва дилни «сел» қиладиган мафтункор оҳанглари сингдира олган.

Муסיқа сато билан танбурда ижро этиларкан, то-мошабин тин олмай, сеҳрланиб қолгандай бўлади. Қадимги ўзбек суиталари (мақомлар) ана шу асбобларда ғоятда таъсирчан ва майин жаранглайди. Уларда таралган оҳанг-мақом садолари танбурда жўр бўлган ҳинд халқ қўшиқлари билан омухталлашиб, бири-бирига сингишиб кетгандай бўлади. Уктам, зариф, лутф-кўр рақслар сеҳрли муסיқа садоларига бусбутун уйғун.

«ИККИ ДИЛ ДОСТОНИ»

Алишер Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театрида, «Кашмир қўшиғи»дан ташқари, ҳинд адабиётининг атоқли намояндаси Мирзо Бедилнинг «Комде ва Мудан» достони асосида ёзувчи Шароф Рашидовнинг «Икки дил достони» асари юзасидан янги балет саҳналаштирилмоқда. Бу балетни Озарбойжон халқ артисти, таниқли озар бастакори Ориф Маликов ёзган. Ориф Маликовнинг «Севги афсонаси» балети ҳам ўзбек Академик театрида бундан муқаддам намойиш этилган эди. Академик театрнинг бош балетмейстери Голия Боязитовна Измайлованинг шаҳодат беришича, мазкур балетнинг муסיқаси жуда бой, унда балет санъати хусусиятлари, классик ва миллий рақс уйғунлиги жуда яхши акс этган. «Уч пардали бу балет партитураси ... жуда жозибали ва таъсирли. У шарқ халқлари муסיқаси, ҳинд ҳаволари оҳанглари билан сайқалланган».

«Икки дил достони» балетининг ўзбек театри саҳнасида қўйилиши ҳинд, Овруро ва бошқа миллий маданиятлар анъаналарининг яқинлашуви, ҳинд-ўзбек-озарбойжон адабиёти ва санъати намояндаларининг ўзаро ҳамкорлигидан далолат беради. Бундан ташқари, бу адабиёт билан санъатнинг азалий ўзаро уйғунлиги рамзи бўлиб майдонга келганлиги ҳам диққатни ўзига тортадики, худди шу нуқтада масаланинг ибтидоси ва илдизига назар таплаш зарурати туғилади.

«АБДУЛМАЪОНИЙ» – МАЪНОЛАР ОТАСИ, ДЕМАК

Ўз замонасида «Мирзо Малик уш-шуаро» деб донг таратган Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721). Ҳиндистонда Бенгалия вилоятининг Азимобод шаҳрида дунёга келиб, кейинчалик Деҳли шаҳрида яшаб ижод

этган ва шу ерда барҳам топган (Қомус, 2,120-126). Унинг аждодлари, яъни ота-боболари Шаҳрисабз узбекларидан булган. Урду ва ҳинд тилларини, суфизм (тасаввуф) ҳамда юнон фалсафаси, хусусан Арасту қарашларини чуқур урганган. Бедилнинг адабий мероси 130 минг мисрадан зиёд шеърӣй, 50 босма табоқ насрий асарларни ташкил этади. Унинг турли мавзулар ва жанрларда ёзилган «Тилисми ҳайрат», «Таркибот ва таржеъот», «Муҳити аъзам», «Тури маърифат», «Риқаъот», «Чор унсур», «Ирфон» сингари асарлари маълум. Мутафаккирнинг асарлари бағоят теран мазмунга эга. Унинг ижодини маънолар хазинаси деб айтиш мумкин. Зотан, Мирзо Абдулқодир Бедилга Мовароуннаҳрда Абулмаъоний, яъни «Маънолар отаси» деган лақаб берилгани ҳам бежиз эмас.

Бедил меросининг таҳлил этилаётган масалага дахлдор баъзи жиҳатлари. Мутафаккир ижодининг диққатга сазовор томони шундаки, у мусулмонлар билан ҳиндларни бирлашишга даъват этади. Бедилнинг эътиқодича, баний инсон ягона, лекин турли миллатларга мансуб халқлар орасида золимлар, текинхурлар бор, кураш тигини ана ушаларга қаратиш зарур. «Ҳиммат камарини белга боғлаб, ғайрат билан курашса, чумоли шерни енгади», деб ишонади у. Шу тариқа шоир Ҳиндистон халқларининг бузилмас иттифоқ тузишлари, улар узаро тотувликда ҳамжиҳат бўлиб яшашларини орзу қилди.

*Ёрон ба вифоқ агар қадам мешкананд,
Жайши арабу сафи ажам мешкананд.
Аз қудрати иттифоқ, гофил нашави,
Дандонҳо сангро бахам мешкананд.*

Мазмуни: агар ёронлар бирдамлик билан қадам ташласалар, рақибларнинг сафлари тор-мор булгувсидир; иттифоқ бўлиб яшашнинг қудратидан гафлатда қолмагин, зеро, тишлар бирлашиб тошни синдиради.

Узининг «Ирфон» асарида Бедил табиатда ҳам сезги борлиги, лекин у инсон назаридан пинҳон ҳолатда эканлигини айтаркан, умуман сезги усимликлар дунёсига ҳам хослиги хусусида фикр юритади. Далил сифатида у хурмо, «мардум гиёҳ»ни келтиради. Бу усимликларда одамзод ва ҳайвонларникига ухшаш аъзолар мавжуд эканлигини эслатади.

«Ирфон» китоби таркибига кирган «Комде ва Му-

дан» достонида ҳам мутафаккирнинг чуқур ижтимоий қарашлари акс этган. Бедилнинг бу асаридида икки севишган қалб — моҳир раққоса Комде билан ажойиб мусаффо ишқ-муҳаббат, садоқат, вафодорлик, инсоний иззат-нафс, шахс эркинлиги қуйланади.

Хоҳ «Кашмир қўшиғи», хоҳ «Икки дил достони»ни олайлик, уларда ёзувчи Шароф Рашид улуғ мутафаккир шоир Мирзо Абдулқодир Бедил ҳамда ҳинд халқ оғзаки ижодида ўз ифодасини топган энг теран ва муқаддас инсоний туйғулар — зулмга, истибдодга, миллий маҳдудлик ва худбинликка қарши муросасиз кураш, халқлар дўстлиги, бирдамлик, муҳаббат ва садоқатни улуғлашни янги даврда, замонавий бадиий шакл ва услубда ривожлантиради. Бу асарларда ўзбек ёзувчиси мумтоз ҳинд адабиёти ва фольклоридида гоят нафис бадиий мажозлар орқали чуқур фалсафий мазмунда ифодаланган тараққийпарвар гоёлар нақадар ҳаётий, биллурий, яшовчан эканлигини тараннум этиш баробарида, халқларимиз ва маданиятларимиз ўртасида асрлар синовидан утиб келаётган қадимий алоқалар, ҳамкорликлар ҳозир ҳам уйғоқ эканлигидан гувоҳлик бермоқда.

1982 йил

ДАШТИ КАРБАЛО

4-фасл

«ЯХШИЛИК – МУРУВВАТЛИ, ЁМОНЛИК – БАДКИРДОР»

КЎЗГУ

Шароф Рашидовнинг «Кашмир қушиги»ни камина, бу асар ҳали ёзилмай туриб, кузата бошлаганимни юқорида айтиб эдим.

1955 йилда Катта Ҳиндистон сафаридан қайтган давлат арбоби ва адиб Ш. Рашидов биз ЎзДУ толибларига дорилфунуннинг муҳташам мажлислар уйида беназир ҳинд афсонасини завқ-шавқ билан ҳикоя қилиб берган эди.

Ушандан буён қанча дарахтлар кесилиб кетди. Эҳ-ҳе!.. Бундай уйлаб қарасам, адибнинг мазкур афсона негизида яратган «Кашмир қушиги» ҳам (агар китобимнинг бу фаслини 1991 йилда ёзганим мавқеидан сарҳисоб қилинса) утгиз олти ёшга тулибди. Унинг гудаклик, усмирлик ва қирчиллама йигитлик даври, бир укувчи сифатида, менинг куз унгимда кечибди.

Қизиқ-да. Сиз болалик фусунида учратган бирон кишини, орадан йиллар утиб, кучга тулган оқил бир инсон қиёфасида учратсангиз, бундан бениҳоя қувониб кетасиз.

Олтин даврим, қиличдай йигирма тўрт ёшимда бу ажойиб баҳорий афсонани унинг маъсум гунча-гудаклик пайтида қаршилаган бўлсам, бугун бошимга кумуш тож кийган ҳорғин олтмиш ёшим арафасида асарни балоғат палласида учратдим.

Қиссани яна бир қарра (нечанчи маротаба!..) уқир эканман, ҳайратга тушдим. Ахир бу ҳеч қандай «кашмирий афсона» эмас, балки кашмирий-соҳир бир алфозда ёзилган кечаги, бугунги ва эртанги узбек ҳаётининг равшан манзараси-ку, дедим ҳаёлга чумиб.

Менга яна шундай туйилдики, бу қисса дунёнинг файласуф-адибга инъоми, файласуф-адибнинг дунёга айтган сузи экан. Бу унинг фигони, қилган-қилолмаган ишлари, айтган-айтолмаган дарду алами, эҳтимол, туккан-туколмаган куз ёшлари... Биз ҳаммамиз ва ҳар

биримиз: хоҳ раҳмон ёки дажжол, хоҳ пири комил одамохун ёки аламзада мунофиқ мурдор, хоҳ басаломат иймон соҳиби ёки беставфиқ шаккок булайлик (шукр, аҳолининг ҳар «табаасидан» бор бизда!), дил лавҳи, ойинаи жаҳонда бор буйимиз билан акс этган янглин, унда узимизнинг кимлигимизни бекаму куст курамыз. Кечаги мустабил жоҳилият, машъум турғунликнинг гунгалак ҳолати, қайта қуришу қайта бузишлар, бирлик ва парокандалик, бадбинлик ва алданишлар улкан салоҳият, миллий ўз-ўзини англаш йўлидаги шижоат ва изтироблар барчаси унда уз ифодасини топгандай.

Жанобингиз, Ўзбекистон Республикасининг илмий-маданий қурилишида, мана 35 йилдирки, академия ва дорилфунун тупроғини ялаб келаётган қатордаги бир мураббийман. Узим шахсан қурган-билган, уз бошимдан кечирган воқеаларга таяниб, Шароф аканинг номига вафогидан кейин тош отган ва отаётган кимсаларга, инсон сифатида унинг шок хотирасига «рашидовчилик» деган ланқа таққан баъзи бир собиқ раиси аъзамлару, узини «миллатпарвар» тарошлайдиган айрим «хонаки академикваччаларга» бир жуфт гинахонлигим ва таъналарим ҳам йўқ эмас эди...

Айгинларича, оқсоқол Динмуҳаммад Қунаев катта бир йиғинда йиғламосираб деган экан:

— Ҳой, ҳар қанча гапинг булса, — заҳри қотил булса ҳам майли, чидайман, — ҳозир, кузим тириклигида айтиб қол. Улиб кетганимдан кейин, анов ўзбекка ўхшаб, гўримни кавлама, орқамдан ғишт қалаб юрма!..

О, айланайин қозогим!

Салламно, қисмат қўпганда ҳам суягини ҳўрламаган султоним, жон озарбойжоним!

Сенга нима бўлди, ўзбегим?

Аммо ушбу айёмда, сизу бизни деб узини утдан чўққа уриб, ёруғ дунёдан куз юмиб ёки кўзи очик кетган марҳумларни хотирлаш онларида шу инсон руҳини яна безовта қилиб қўйишни узимга эи кўрмадим.

Яхшиси, фосиқларнинг ярим ёлгон, ярим чин фисқ-фужурини эслаб, тоза дилларни хуфтон қилгандан кўра, муносиб одамларнинг олийжаноб фазилатини бир ров ёдга олган юз чандон ортиқ-ку, деган қарорга келдим.

Ғолибо, менинг бу андишамни муаллифнинг узлари ҳам маъқулагандай бўлди:

«Яхшилик — мурувватли, ёмонлик — бадкирдор...»

«Ёмонликдан чиққан акс садо ҳар қадам сайин заифлаша боради, бора-бора учиб йуқ бўлади».

ҚИЛМИШ-ҚИДИРМИШ

Шароф Рашидов миқёсидаги одамлар уз даврининг мақсад ва гоёларига маҳкум этилган бўлади. Аммо у суқир садоқат қули бўлиб қолмади. Қулида икки қудратли дастур бор эди: ҳокимият ва қалам. Отинг учқур улугдавлатчилик шароитида курашиб қилолмаган ишни қаламда айтди, қалам билан айтолмаган армонини уз қуроли билан, шароит тақозо этган қадар, амалга оширди.

Марказ ҳамда ҳамдуст аталмиш республикалар манфаатига хиёнат қилган эмас, айти вақтда, қисиниб-қимтиниб бўлсада, элини ва юртини сарафроз қилишга, «Шарқнинг куркига» айлантиришга уз ҳаётини, ақл-идрокини аямади.

Турғунлик даврининг «марказлашган ҳукмфармолиги» айти авжида эди. У баайни қилдай нозик дудам ханжар устида, пули сиротдан утиб борди. Буни тушуниш керак.

Рашидов, шубҳасиз, узининг барча сафдошлари қатори, маънавий инқироз, турғунлик даврининг кишиси була туриб, айти уша Кремл яккаҳоқимлиги фожеалари қурбони, уни инсон, арбоб ва адиб сифатида ботинан инкор этганини ҳамма ҳам билармикан? Водариг, не ажабки, уни яқиндан билганларнинг купчилиги йиллар давомида оғзига талқон солиб, сукут сақлаб келди. Бошқа бир тоифа ёзувчи, адабиётшунос ва танқидчилар эса, умумий жазавага жүр бўлиб, бемаврид оғизларидан «гуллаб» қуйдилар.

Ёқа ушлайсан одам: «танқидчиларнинг» гапига қараб, ундан бу дунё ишлари билан аллақачон ҳисобкитобни йиғиштирган марҳумнинг эмас, балки уша «жабрдийдаларнинг» узлари қимлигини билиб оласан.

Ёр қаттиқ келса, ҳукиз ҳукиздан куради, деб нақд қиладилар. Собик СССР халқлари уртасидаги дустликни ганимлик билан алмаштириш, уларни бир-бирига гиж-гижлаш, бир халқнинг мусибатига бошқа миллатларни айбдор қилиб курагани керак бўлиб қолган бир вақтда «ўзбеклар иши» юзага қалқиб чиқди. Илдизлари чириб битган марказга яна бир «синфий душман» керак бўлиб қолганди. Бундай шарман-

дали айблов бу гал узбегимнинг чекига тушди. Узбекларни бадном қилиш учун оқсоқолимизга қандай булмасин доғ тушириш керак эди.

Ш. Рашидовнинг «қилмишларидан» чечаги ичига уриб юрган «қайта қуриш» даврининг илк палласидаги бир қанча оғзи ботир, қони бузуқ мафкурачилар билан узимизнинг буёқдаги «махаллий ҳайбаракаллачилар» ундан... вафотидан кейин... шафқатсиз уч олдилар. Минглаб одамлар урилди, сурилди, қамалди...

Турғунликми, нотурғунликми, ҳар бир даврнинг уз даврони, уз фожеалари бўлади. Бу иллатларни йуқотиш мутлақ зарурлиги ҳақида ҳам гап бораётгани йўқ бу ерда. Ҳар бир нарса ёки ҳар бир шахс уз номи ва уз қилмиши билан аталса, бировнинг дупписини бировга кийгазмасалар эди, демоқчиман холос.

Майдонга тушган алп манглайини қашимас, дейдилар. Аммо бизнинг «марди майдонларимиз» унутдиларки, қазо қилиш бандасига Ҳақ субҳонаху таоло томонидан юборилган энг сунгги, олий жазо. Мархумни таҳқирлаш йўқ бизнинг таомилда. Булманган ва булмаслиги керак.

Бу дунёга ҳар ким уз ёзмиши билан келади — мусичанинг иши сайраш булса, қирғийники улжа овлаш, ҳарорат тошдан гул ундирса, аёз уни қиров гурборларига ураб яна тошга айлантиради. Ҳеч замонда узгача ҳол булибдими?.. («Кашмир қушиги»дан).

Қилмиш-қидирмиш. Туҳматнинг умри қисқа. Хайрият, уйдирма «пахта иши», «узбеклар иши» чокчокидан сўкилди... Рашидовдан кейин «биринчиликни» эгаллаган икки шахс қимлар эканини ҳам халқимиз энди жуда яхши танийди.

Шароф Рашидовнинг ижтимоий фаолияти ва ижоди ҳақида гапирганда унинг инсоний қадр-қимматини заррача бўрттирмасдан ва далил-исботсиз зигирдай камситмасдан баҳо бериш даркор. Охиригача изчил ва собитқадам бўлиш талаб қилинади ҳаммамиздан. Бу ишга даъват этилганлар, ким бўлишидан қатъий назар — хоҳ олим, хоҳ сиёсатдон, хоҳ адибу удабо, мунаққиду муҳтасиб булсин — дафъатан қалби ва қули тоза, пок ниятли инсон булсин. Тарози палласига тошни билиб қуйиш керак. Зеро, ҳалоллик ва холислик мезони устивор экан, ортиқча чиранишсиз, ҳеч қандай таърифу тавсифларсиз ҳам, у ҳар қанча ҳурматга лойиқ эди.

Раҳматлик Шароф ака ҳақида дардли ва маҳзун уйга толганимда, бошимда бир-бирини тасдиқловчи ва инкор этувчи ҳар хил иштибоҳ-фикрлар чарх уради. Истиқлол палласига қадар босиб утилган чалкаш, мураккаб бир даврда она диёримизда қилинган ва қилинмаётган, амалга ошган ва ошмаётган, нақд ва сароб бўлиб қолаётган нарсалар ҳақида ҳайрат бармоғини лабимга босиб, хаёлга чўмиб қоламан. Эски шиорлар ўзгарди. Моҳият-чи? Эски тўғонлар бузилди. Янги тўсиқлар-чи? Эски ваъдалар пучга чиқди ҳисоб. Янгилари нима бераркин бизга?

Раҳбарларга, айниқса биринчи шахсга гараз билан қилинадиган «танқидлар» қандай фожеали, хунук оқибатларга олиб келишининг жонли гувоҳи бўлдик. Айни вақтда, кўзи тириклигида пинжигга кириб олиб, унга ҳамд-санолар ўқишнинг натижаси бундан ҳам ёмон бўлишини унутмасалар эди.

Кейинги вақтларда амалга оширилаётган баъзи тадбиру тадориклар анча умидбахш ва хайрли эканини қайд этмоқчийдим.

Бири — деҳқоннинг ерга эга бўла бошлагани... Охири бахайр бўлсину, бу катта гап.

Иккинчиси: бир ёқда «пахта кули» деб ачинган бўлиб, уёқда тутқунликка маҳкум этган, ноҳақ қамалган маҳбусларнинг бирин-кетин озодликка чиқиб келишгани «ўз-ўзидан» бўлгани йўқ. Бу кичкина гап эмас!

Учинчиси шуки, «демократия» — бу ит эгасини, мушук бекасини танимайдиган мубҳам бошбошдоқлик, ошқоралик эса асло оғзи бедарвозалик эмас. («Гўрингни азоби шу бўлса, бизни қишлоқдан ҳеч ким келмайди», деган экан қабрга янги кирган марҳум). Агар биз ота-боболарнинг урф-удумига, уларнинг одамийлик, ёшларга шафқат, катталарга ҳурмат, кадр-қиммат ҳақида айтган ўғитларига хиёнат қилсак, аросатда қолиб, ўз миллий қиёфамизни буткул йўқотиб қўямиз. (Ё дўзахга кир, ё жаннати бўл. Аросат ёмон. Қаёққа юборишини билмайсан...)

Арвоҳ рози—худо рози. Худо урган тузалар, арвоҳ урган тузалмас. Чуқур уйлаш лозим ота-боболарнинг бу гапларини. Шу маънода, жумҳуриятга чорак аср давомида раҳбарлик қилиб келган мушфиқ бир инсон, Шароф Рашидов хотирасига нисбатан адл-инсоф-

ни тиклаш сари қилинаётган барча саъй-ҳаракатлар халқимизга таскин ва манзур булмоқда. (Бир уйлаб кўринг-а: Рашидовга тош отганлар орасида биронта ҳам оддий ишчи, деҳқон ёки косиб йўқ!)

Пахтакорнинг нони ҳалоллигини тасдиқлаш пахта-нинг ранги оқ эканини даъво қилишдай гап. Бу ерда далил чикора! Йўқ, ҳасад ва ғараз ҳокими мутлақ булганида, исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат (аксиома)ни ҳам исботлашга тўғри келар экан... Менимча, адлия ва ҳуқуқшуносликда энг қийин жумбоқ шу булса керак.

Бу ҳам осон кечаётган ишлардан эмас.

Кўрган-кечирган одамлар айтадиларки, раҳматлик Шароф ака ўз мулозимларидан бири билан булган суҳбатда айтган экан:

— Қани бизнинг комил, уддабурон одамларимиз? Қўлимиздан ишимизни оладиган ақли расо шогирдларимиз қани? «Пахта-пахта» деб юраверибмизу, катта ишларга бош-қош буладиган одам тарбиялашни уйла-мабмиз-ку! Аттанг...

Бу гапларни эсларканман, ҳозирги раҳбариятнинг ёшлар тарбияси, замонавий мутахассислар, баркамол илмий кучлар етиштириш ҳақидаги талбирларини қувватлагим келади. Токи эртага бугунги оқсоқоллар ҳам «аттанг» деб ўтирмасин-да.

ТОКАЙ...

Бир куни, иттифоқо, самарқандлик донишманд тилшунос устозим профессор Худойберди Дониёрни учратиб қолдим. Домла оғир дарддан узини олдириб кўйибди. У, гап орасида, аччиқ алам билан шундай деди:

— Шунча йил ёлгон айтиб, халқни лақиллатиб келдик. Ҳеч булмаса энди тўғриси ҳам айтайлик-да.

Юрагим ҳаприқиб кетди. Агар ҳар бир одам шундай мард булсайди, ўзи кўрган-билган лоақал бир луқмадан рост гапни юрак ютиб айта олсайди, биргалашиб катта ҳосил кутаришга, ҳақиқатни барқарор қилишга қўрбимиз етади-ку, деб уйладим.

Ҳа, Худойберди ака, ҳойнаҳой биз айтган гап ҳақиқатнинг сўнгги бекати булмас ҳам. Лекин барибир, баҳоли қудрат дегандай, гапнинг индаллосини ҳам айтайлик-да. Токайгача...

1991 йил.

ҲАБИБ АБДУЛЛОНИНГ ОРЗУСИ

Азиз китобхон. Ажабмаски, Сиз илгари, адиб ҳаётлиги чоғида ҳам «Икки дил достони», «Кашмир қўшиғи»ни ўқигансиз, уларнинг саҳна талқинини кўргансиз, эшитгансиз. Румон, публицистика, шеърларини мутолаа қилгансиз. Аммо Сиз энди ун тўрт ёшга улгайдингиз, зеро, мазкур асарлар сўнги- марта 1982 йилда босилган бўлиб, беш томлик куллийтнинг учинчи жилдидан урин олган эди. Хуш?..

Маълумингизки, ўтган давр орасида Сиз билган у дарахтлар кесилиб кетди. Эҳ-ҳе, қанчадан-қанча кўнгилли-кўнгилсиз воқеалар содир бўлмади бу йилларда! Шулардан энг муҳими: дунёнинг учдан бир ададини булутдай қоплаб ётган қизил салтанат — собиқ СССР чок-чокидан парчаланиб кетди. Бу тарафдан орадан кечмиш зиёд ун йилининг мазмуни ва мундарижаси асрларга татийди. Атоқли давлат ва жамоат арбоби, улкан ёзувчи марҳум Шароф Рашидовнинг тақдирида ҳам унинг вафотидан кейин ўтган бир неча йил ниҳоятда аянчли бебақо бўлди. Охир оқибатда ҳақ барибир ўз жойида қарор топди. Том маънода ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган Шароф аканинг номи покланди, унинг эзгу ишлари, асарлари, маънавий мероси халқимизга қайтарилмоқда.

Улуғ аллома, академик Муҳаммад ўғли Ҳабиб Абдулло таваллудининг 80 йиллиги муносабатида республикамизнинг ҳозирги Президенти нутқ ирод қилар экан, бир воқеани эслади. Шароф акадан сўраган эканлар:

— Агар Ўзбекистон чинакам мустақилликка эришса, нима қилган бўлардингиз?

— Ҳар бир ўзбек хонадонининг остонасини тиллодан қилган бўлар эдим!

Эрк... Озодлик... Мустақиллик... Халқимизнинг азалий ва абадий орзуси! Иқрор бўлайлик: бу сўзлар бизга азалдан бегона эмас. Бироқ бу тушунчаларга шу қадар кўниқиб кетган эканмизки, ҳар қандай зулмат бизга — рўшнолик, тутқунлик — эрк, зуғум — бахт бўлиб жилваланган экан.

Бугун биз яна Ш. Рашидов ижодига юзланар эканмиз, унинг асарларини бошқача кўз, ўзгача нуқтаи назар билан ўқиймиз. Гуё: сўзлар — ўша-ўша ва ўша эмас; рамзлар — ўша-ўша ва ўша эмас; маънолар — ўша-ўша ва ўша эмас...

Ўзбек адабиётининг жаҳонда энг кўп тарқалган асарларидан бири, балким энг кўп тарқалгани ҳам «Кашмир қушиги» қиссасидир. Маълумингизким, шеърӣ парчалар билан омухта қилинган, ҳажман кичик насрий қисса 56 тилга утирилган. «Кашмир қушиги» биздаги энг жаҳонгашта обида бўлиши билан муборак. Нима сабабдан бу асар жаҳондаги кўпчилик халқларга бунчалик манзур бўлиб қолди? Кўхна Ҳинд ва Покистон диёрида бир афсона сифатида дунёга келиб, ўзбек тилида ёзма адабиёт намунасига айланди, сунгра урис тилига икки марта таржима қилиниб, Кремлдаги съездлар саройида балет мақомида намойиш қилинди. «Кашмир қушиги»нинг фавқулодда катта шуҳрат топганлиги боиси нима?

Сабаби, унда муҳаббат ва эрк, халқлар озодлиги учун кураш гоъларининг ўзига хос рамзий маҳобат ила тараннум этилишидир. Бу хусусда юқорида айтилди.

Мен Шароф Рашидов сиймосида икки Рашидовни биламан. Бири — нафақат Республика ёки собиқ кўпмиллатли мамлакат, балки дунё миқёсида танилган атоқли давлат ва жамоат арбоби. Иккинчиси — ёзувчи. Бири — зукко сиёсатдон, иккинчиси — инсонпарвар адиб. Ижтимоий ва адабий фаолиятни қушиб олиб бориш ниҳоятда душвор. Бу бир қиёфада икки инсон яшайди, деган сўз. Айниқса, Ш. Рашидов миқёсидаги арбобнинг бадиий ижод билан жиддий шуғулланиши ҳар қандай жасур истеъдод соҳибининг ҳам тинкасини қуритади. Хусусан, қизил мустамлакачилик, истибдод, эркисизлик, машъум Марказга маҳкумлиқ шароитида. Негаки, жуда кўп ҳолларда сиёсат билан адабиёт, совуқ мантиқ билан қайноқ эҳтирос, маъмурий тўрачилик билан санъат манфаатлари бир-бирига зид келиб қолади. Ҳар қадамда зиддиятларни четлаб утишга, кўр тугунларни ечишга тўғри келади. Қандай қилиб?

БИЛМАЙСИЗКИ БАХТЛИСИЗ

Шуро адабиётининг ҳукмрон назарий негизи бўлиш социалистик реализм нима эканини оддий китобхон ёки томошабин билмайди. Ва худди шу билмаганлиги билан улар бахтли. Чунки утмиш Шўролар ҳукмронлиги даврида муштумзўрлик (диктатура), зўравонлик, ҳарбий коммунизм сиёсати шунга олиб келдики,

бадий адабиёт ва санъат бусбутун ҳукмфармолик қуролига айланди. Ёзувчининг нима қилиш кераклиги олдиндан белгилаб қўйилган буларди. Чунончи, ҳар бир асарда ишчи, фирқа, улуг ога, Ленин ёки Сталин образлари ёхуд уларнинг «нуқтаи назари», бирёқлама суқир, мавҳум байналмилаллик ва сохта инқилобий гоя мавжуд бўлиши керак эди. Аҳвол шу даражага бориб етган эдики, ҳатто ёзувчилар ва қаламкашлар (матбуотчилар) узлари партиянинг дастёри («югурдаги» деб уқилсин) экани билан фахрланишарди.

Қисқаси, адабиёт — сиёсатнинг давомига айланди. Имтиёзли (шоҳона) маҳрий (номенклатур) адабиёт қарор топди. Ёзувчи фирқанинг ва марказнинг иродасини амалга оширувчи ижрочи бўлиб қолди. Бундай «темир қонунга» итоат этмаган, ўз фикрига эга бўлган ҳар қандай истеъдодли адиб баъзан хусумат юзасидан «ёт унсур», «мафкуравий қупорувчи», «миллатчи», «халқ душманига» айланарди: қувгин қилинарди, ижод қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиларди, таъқиб остига олинарди, қамаларди, отиларди. Шунинг учун бежиз эмаски, кўпгина ҳушёр ёзувчилар халқ ривоятлари, афсоналари, асотирларини ёзма адабиётга олиб киришга ҳаракат қилди ёки тарихий мавзуларга мурожаат этди, ўзгаларнинг (купинча урис ёзувчилари ёки хорижий муаллифларнинг) асарларини ўзбекчага ўгиришга ружув қилди, масал ёзди ва ҳоказо. Башарти, аслий (оригинал) асар яратганида ҳам, мажозий бир тилда, «лисонул ғайб» йусинида, турли имо-ишоралар билан, «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида қалам тебратди. Бундай қатағон шароитда ҳар бир ёзувчи бамисоли тегирмон навига тушиб, унинг паррақларига урилиб ҳалок бўлмаслик учун узидаги бор маҳоратни ишга солар эди.

АДАБИЁТДАГИ СИЁСАТДОН, СИЁСАТДАГИ АДИБ

Бунинг устига, Шароф Рашидов шунчаки, қатордаги бир адиб эмасди. У, ўзи хоҳлайдими-хоҳламайдими, адабиётдаги сиёсатдон ва сиёсатдаги адиб эди. Жуда ҳушёр киши бўлганидан яхши билардики, башарти, ижодда қиттак «шаккоклик» қилса, жуда катта маломатга қолади. Марказдаги қин ялаган танқидчиларни қўя турайлик (дарвоқе, уёқда ганимлари кўп эди), унинг ён-верида ҳам чапдаст «ҳушёр» исковуч айғоқчи ва мунаққидлар етарли эди.

Адиб сифатида ҳам икки Рашидовни якқол куриш мумкин. Бири — содиқ «рисолабоб» ёзувчи. Унинг «Ғолиблар», «Бурондан кучли» рўмонлари, «Дил амри» қиссаси ва айниқса мақола ҳамда нутқлари уткир фирқавий руҳ билан сугорилган. Бу билан мен мазкур асарларга наҳ урмоқчи, уларнинг ўз даври учун қимматини заррача пасайтирмоқчи эмасман. Унутмайликки, кўпчилик йирик ўзбек ёзувчиларининг асарлари ҳам «замон сенга боқмаса, сен замонга боқ» қабиллида «замонабоб» қилиб яратилган. Натижада муайян бир мафкуравий мақомдаги ўқувчи типи «тарбияланган» эди. Бинобарин, уша социалистик реализм адабиёти маҳсулотига кўникма ҳосил қилган, уларни хушлайдиган китобхонлар етишган ва ҳозир ҳам шундай ўқувчилар йўқ эмас. Шундай экан, уларнинг буюртмаси, талаб ва эҳтиёжлари, диди билан ҳам ҳисоблашмай бўлмасди.

Не ажабки, Шароф Рашидовни «қизил» ёзувчи бўлган, деб писанда қилишади.

Ие!..

Ғафур Ғулум, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор ва бошқаларнинг ижоди бундан мустасноми?

Қандай қилиб қизил гап айтмасин, боши узра даҳшатли қизил шамшир — қилга илиниб турган бўлса!

Қандай қилиб қизил гап айтмасин, қизил гап айтмасликнинг иложи бўлмаса...

Аммо у бунинг ҳам иложини топа олди. Дардини сатрлар қатига яширди. Қайноқ чўғ бўлиб яшнаган сатрлар орасида унинг ойдин орзу-армонлари, халқининг қора меҳнати ва тақдири тасвири балқиб туради.

Зинҳор унутмайлик ва бу чандон муҳимки, нуфузли давлат арбоби, таниқли ёзувчи бўлишидан ташқари, Шароф Рашидов ўз халқининг фарзанди, ўз юртининг фуқароси эди. Қули қадок, елкаси яғир, устбоши юпун бўлган оддий меҳнаткаш халқ, ўз миллатининг уғил-қизлари, Алпомишу Барчинойлари нечук аҳволда яшаётганини куриб турар эди.

Эҳтимол, ўз халқига озодлик, эрк, рўшномлик қанчалар етишмаслигини ҳеч ким унингчаддек чуқур ҳис этмагандир.

Эҳтимол, юқо марказнинг миллий республикаларга, жумладан «тенглар ичра тенг» Ўзбекистонга зўғуми қанчалар қимматга тушаётганини ҳеч ким унингчалик кура олмагандир.

Эҳтимол, иқтисодий, ижтимоий ва миллий истибодод абадий эмаслиги, бир кунмас бир кун бизнинг ҳам диёримизда, буюк соҳибқирон Амир Темур Ватанида омон-омонлик бўлиши, азиз боши узра мустақиллик туғи кутарилиши ва барқарор бўлиб қолиши ни ҳеч ким унингчалик тасаввур қила олмагандир.

Мана шу табаррук орзу-армонларнинг барчаси тўқис ҳолда «Кашмир қўшиғи» билан «Икки дил достони»да тараннум этилди.

ДОВУЛ

*Аё дузах, мани куйдир,
Халойиқ куймасун ҳаргиз.*

МАШРАБ.

Марҳум Шароф Рашидов, умрининг сўнгги палласида, афтодаҳол, Йулдош Муқимовнинг собиқ марказий рўзномалардан бирида дарж этилган мақоласида келтирилган қуйидаги ҳикматдан гоёт мутаассир бўлган, уни уззу кун, сўнгги нафасигача бот-бот такрорлаган экан:

Дов-дарахтлар сокин буларди,
Гар довуллар эсмаса...

I

Баҳорим келарди суроқлаб,
Қуёшим куларди чарақлаб,
Тулпорлар юрарди уйноқлаб,
Гар довуллар эсмаса.

Денгизим турарди лаболаб,
Дўстларим қочмасди қиёлаб,
Алвасти қувмасди саволаб,
Гар довуллар эсмаса.

Шаббода эсарди даволаб,
Лочинлар учарди ҳаволаб,
Булбуллар сайрарди чаҳолаб,
Гар довуллар эсмаса.

Қўлимда қирмизи пиёла,
Иблислар юрмасди қуволаб,

Олчоқлар турмасди қин ялаб,
Гар довуллар эсмаса.

Фалокат урмасди болалаб,
Ётмасди гуримга гишт қалаб,
Улганнинг устига тепкилаб,
Гар довуллар эсмаса.

Хоруду Морудлар суларди,
Наргизим нозланиб куларди,
Ёвузлик девори куларди,
Гар довуллар эсмаса.

II

Йиғилиб бир гала курнамак,
Барчани қолдириб ҳангу-манг,
Асабларни қақшатиб таранг,
Ним ёлгон, чала рост палагда
Сафсата тарқатди вадаванг.
Оғриган дилимни тирнаманг,
Менинг-ку буларим бўлди, бас,
Шурлик фуқарони қийнаманг.
Яшадим ифрот, кир муҳитда,
Гаровга қуйилган бир банди.
Эй муҳтасиб, замонасоз қавм,
Хом сут эмган банда ё фиръавн,
Хоҳ бек булу, хоҳ мутеъ гулом,
Балким сиёсатдон, маликул калом,
Манглайинг хоҳ етти қабат дунг,
Калтабинсан ё ашаддий тунг,
Эҳтимол дилозор рақибсан,
Ё ашаддий маккор рафиксан,
Гарчи темур, гарчи пулотсан,
Атрофингга сарасоп сол, кўр,
Уз-узингга ато этиб зеб,
Тилингга қуп бераверма зўр,
Курмайди у, эшитмайди деб.
Санамасдан сен саккиз дема,
Пачава бўлди деб ишлар,
Жигилдон деб виждонни ема,
«Беайб Парвардигор», демишлар.
Огоҳ бўлинг, аҳли хирадманд,
Алломаю зукко суҳанвар:
Писта пучоғидан ясадим кема.

Хукм қилинг холисанлиллоҳ
Диёнатни муқаддас билиб.
Ҳа, чивиндан ясардилар фил,
Жон илиниб қолганди қилга,
Яшаш тарзи узи эди шул.
Ҳар ким ҳар хил қилади таҳлил,
Рисолага сигса-сигмаса —
Неки қилсам Сиз учун қилдим,
Она диёр, жафокаш халқим,
Чунки бошқа йуқ эди илож,
Бошим билан тулар эдим бож.
Билардим булари булади,
Бир куни паймона тулади,
Икки бор яшамас бир одам,
Илонлар сулади судралиб,
Чинорлар тик туриб улади.
Алҳазар, касофат, балодан,
Вужудим тупроқ, нур, оловдан,
Безовта руҳ кезар дунени
Уйлаганда мазлум зуредни.
Сузлайман Дашти Карбалодан,
Сузлайман Қуҳистон кукидан,
Сузлайман Чамбилбел белидан,
Сузлайман Шаҳристон шаҳридан,
Сузлайман Зарафшон наҳридан:
Қурқингиз Қаҳҳорнинг қаҳридан —
Утингиз қабоҳат баҳридан.
Қиличи яланғоч Азозил,
Ал-қасоснинг бурки зил-замбил.
Қиёмат азоби ёмондир,
Ёмондир қиёмат азоби.

III

Мамлакатда ҳурфикрлик булибди,
Разолатнинг уқ илдизи қурибди.
Руҳим ойдин умидларга тулибди,
Диёрим барқ уриб балқиб қурибди.
Зирқираган суякларда чақнаб ут,
Қалбимда жароҳат, титради қабрим.
Салосил одамқуш қирғинбаротдан
Ашку надоматдан тугади сабрим.
Тухматлар келганди орқаваротдан,
Гурымда ҳам нотинч, тикка тургандим,
Оқ кафандан бурқсиганди қора дуд.

Истиклолнинг дийдорига тўйингиз,
Жаҳолатнинг кўзларини уйингиз,
Ёвга қарши бир саф бўлиб турунгиз,
Оға-ини туркий қавмлар бирлашиб,
Гина-гудрат, кин, аразни қўйингиз,
Ёмон тушни яхшиликка йўйингиз.

Узоқ кутдим мен исломнинг келишин,
Жумҳурият доруломон бўлишин,
Мендан утган бўлса маъзур тутгайсиз,
Ҳақ-инсофнинг этагидан тутгайсиз.
Ўз халқимнинг эдим содиқ ўғлони,
Ўз давримнинг бўлдим машъум қурбони.

IV

Юкиниб ул ҳаққул барҳаққа,
Юрардим ҳарос-ла ҳарсиллаб...
Қўлтиқлаб ҳориган юракни,
Баҳоваддин балокаш ҳаққи,
Бас, ошкор этайин тилакни:
Кўрмасам ридан зуғум,
Олмасдим тилимга қайноқ чўғ,
Жонимни жабборга бериб,
Қилмасдим жаҳоним фило.
Юракни гаровга қўйиб,
Илмасдим эғнимга ридо.
Умр айни адоққа оққанда,
Эшикда изғирин боққанда,
Қозиқни қабоққа қоққанда,
Бошимга оппоқ қор ёққанда,
Елкамга қуёшни орқалаб,
Орқалаб елкамга қуёшни,
Ун беш кунлик ойдайин тулиб,
Лол қолдириб бул кўҳна Шошни,
Кезмасдим ҳақиқат даштида
Машраби девона бўлиб...
Дод чекиб бедодлик дастидан,
Пешлаб ҳур тафаккур шаштини,
Кўнмасдим ихрожу бадарга,
Юрмасдим ҳур, адолат талаб,
Ғайбуллоҳ ас-Салом гуркираб,
Чиқмасдим хатарнок сафарга,
Мақолни мақолга шиббалаб —
Ғар довуллар эсмаса,
Ғар довуллар эсмаса.

СУРОНЛИ ЙИЛЛАРНИНГ ТИРИК ГУВОҲИ

1983 йил барчамизга жуда оғир келди. Айниқса, ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган оғамиз ва устозимиз Шароф Рашидовга қийин бўлди. Бул зоти шарифни уйлаганимда, эндиликда қанчалик оғир ва аламли бўлмасин, эътироф этишга мажбурман. У яккаш бир ўзи ҳаммамиз учун қалқон бўла олди. Раҳматлик Шароф аканинг собиқ марказий ва ўзимизнинг маҳаллий матбуотда топталган инсоний шаън-шарафини тиклаш, фавқулодда оғир, таҳликали, заҳматларга тулиб-тошган раҳбарлик салоҳиятини муносиб тақдирлаш учун ўлкамизда Истиқлол ғалаба қозониши керак эди. Шукрлар бўлсинким, шу кунларга етиб келдик. Матонатли ва мард инсон, азиз юртбоши, Президент Ислом Каримовнинг Республика олдидаги улкан хизматларидан бири атоқли давлат арбоби Шароф Рашидовни қабиҳ маломатлардан батамом халос этганида ўз ифодасини топди. Бу билан халқимиз «ўзбеклар иши» деган мислсиз таҳқир ва ҳақоратлардан фориғ бўлди. Мен, фурсатдан фойдаланиб, қўлимни кўксимга қўйганим ҳолда, Шароф Рашидовичнинг порлоқ хотираси олдида, унинг оила аъзолари қаршисида таъзим бажо келтираман. Кимки у қиёмат қойим кунларни кўрмабди, бошидан кечирмабди, бугунги Мустақиллик, рўшнолик, афсонавор залворли кунларнинг қадрига етиши қийин.

... Ёдимда, умрининг кейинги фаслларида ҳаёт зиддиятлари ва айрим фосиқ одамларнинг кирдикорларидан обдон чарчаган бул валломат оғамиз ўзлари таниган-билган инсоф-диёнатли, эҳтимол, жабрдийда кишиларни кўришни, уларга далда беришни кўнгли тусаб қолди. Ким билсин, уларга таскин бермоқчи, дилини хушнуд этмоқчи, ё бўлмаса, турли сабабларга кўра ўз вақтида кўрсата олмаган муруввати учун узр-хоҳлик қилмоқчи бўлгандир... Буёғи менга қоронғи. Уша кезларда ушбу тадқиқот муаллифи, Тошкент дорилфунуни домласи Гайбулла Саломовга ҳам Каттаконга учраш ҳақида ишора бўлганидан воқифман. Не ажабким, домла қуруқ эмас, қўлда «Кашмир қўшиғи» ҳақида ёзган салмоқдор монографиясининг бир чиройли муқоваланган қўлёзмаси билан келганди. Бундай совғани Шароф ака кўтмаган экан. Ўз мамнунияти ва хурсандчилигини яшира олмади. Ахир, у фақат арбоб, раҳбаргина эмас, ёзувчи ҳам эди. Қўлёзмани қўлига олиб, варақлай бошлади... Бир неча саҳифаси-

ни чанқоқ назар билан ўқишга ҳам улгурди. Ва!.. Нима деб уйлайсиз, ҳурматли китобхон? Унинг жавоби шундай бўлди:

— Гайбулложон, илтимос: Сиз бу китобингизни чоп эттирмай турасиз...

— Ҳим... Яъни масалан, қандай? Нима учун?

— Қачон чиқаришингизни ўзим айтаман.

— Қачон?

— Ҳа, ўзим айтаман. Инчунин, асарни Америкада ва Японияда саҳналаштириш устида қизгин тайёргарлик кетаяпти. Ҳозир турли-туман саҳна вариантлари юзага келди. Қўлимда бир нечта папкада ниҳоятда бой материал тўпланди. Барини Сизга бераман. Бир йўла ўз асарингизда ёритасиз. Келишдикми?

— Майли.

... Бироқ, Шароф ака ўз ваъдасида турмади. Балким ҳаётида бир маротаба шундай бўлгандир. Уша материалларни менга бериб улгурмади, деб афсус-надомат чекади Гайбуллоҳ ас-Салом. «Қачон чиқаришингизни ўзим айтаман», деб тайинлаганди. Айтиб улгурмади. Орадан кўпда ўтмай, вафот этди.

Гарчи Шароф аканинг юқорида келтирган вазлари жўяли эканлигига шубҳа қилмаси-да, суҳбатдошим ўз муҳокама ва мулоҳазаларида, менимча, янада чуқурроқ ва асослироқ далилларни келтирди. «Уша иккинчи учрашувимизда Шароф Рашидовичнинг аҳволи менга анча паришон кўринди, — дея эслайди тадқиқот муаллифи. — У уйчан, дилгир, катта ташвиш-саросимани бошидан кечираётгани авзойидан шундоқ билиниб турарди. Тўғри, ишимдан беҳад мамнун бўлди. Ўз ёрдамчисига, бу киши Гайбулла Саломов бўладилар, қачон мени йўқлаб келсалар, уша заҳоти, куттириб қўймай, ҳузуримга бошлаб киринг, деб амр қилдилар. Аммо... Аммо китобни чоп этишга рухсат этмаганлари галат бўлди. Биласизми, нима учун? Менимча, сабаби: эрта-индин дунёдан ўтиб кетаман... Вафотимдан сўнг ғанимларим менинг тўғримда нималар дейиши, қандай уйдирмалар тарқатиши, нималар қилиши ўзимга аён. Манови қаршимда турган бир бечора инсон ҳам, мени деб, маломатларга қолиб юрмасин. Аммо бундай қора кунлар барибир узоқ чўзилмайди. Ёруғ кунлар, иншооллоҳ, келади. Ана ушанда бу китоб дунё юзини кўради.

Балким шундайдир. Балким шундай эмасдир ҳам. Келинг, шундай ҳам була қолсин. Ҳа, уша ойдин кун-

лар етиб келди. Ун тўрт йиллик «таътидан» сунг, муаллиф, профессор Ғайбуллоҳ ас-Салом уша қулез-масини, айтарли буюб-чатиб утирмай, қарийб уша ҳолида китобхонга тақдим этмоқда. Мазкур тадқиқот унинг Асарлари мажмуасининг 2-жилдидан урин олганлиги нашрнинг салмоғини янада оширади ва бу марҳаматли инсон раҳматлик Шароф Рашидовнинг хотираси учун муаллифнинг тухфаси булиб қолади, деб ишонаман.

*Оқил Умрзоқович САЛИМОВ,
профессор*

Тошкент, 1997 йил, 7 май.

Иккинчи қисм

АРШИ АЪЛО

МОВАРОУННАХР ФАРЗАНДИ

5-фасл

УНИ «ОГО» ДЕР ЭДИЛАР

ЧУМОЛИГА ОЗОР БЕРМАГАН ИНСОН

Мен нисбатан яқин ўтмиш, ярим аср нарисидаги қонли мозийнинг ўқилмаган атиги бир изтиробли саҳифасини, азиз китобхон, Сиз билан биргаликда мутолаа қилмоқчиман. Саййид Ризо Ализодани (15.02.1887—29.12.1945) самарқандликлар қамоли эҳтиром билан «Ого» деб алқар эдилар. (Ўзбек қомусида вафот йили 1938 деб кўрсатилган тўғри эмас). У ҳаёт бўлганида, ҳозир 110 ёшга қирган бўларди. Ализоданинг сиймосида шуқуҳли ва фожеаларга тулиб-тошган 20-30-йилларда яшаган иймони бутун зиёлиларимизнинг жонли тимсолини кўраман. У муаллим, мураббий ва актёр, босмаҳонада ҳарф терувчи ва фирқа раҳбари, муганний (торзан) ва муҳаррир, тилшунос олим ва шоир, таржимон ва муаррих бўлган. Чинакам қомусий билимли фозил бир киши. Асарларини (500 га яқин) Марказий Осиё, Эрон, Покистон, Афғонистон, Туркия, Озарбойжон, Татаристон, Қримда чоп этган ва ўқилган. Гурур ва ифтихор билан «Туркистон — бизнинг ватанимиз» деб билган (шу номда «Шўълаи инқилоб» мажалласида эҳтиросли мақола ҳам ёзган). Она Туркистоннинг бирлиги, мустақиллиги ва шаънини сақлаш учун ажнабий босқинчиларга қарши оташин нутқлар ирод қилган.

Барча туркийгўй ва форсийзабон, биринчи навбатда ўзбеклар билан тожикларнинг дўстлиги ва қардошлигини мустаҳкамлаш учун фидокорона меҳнат қил-

ди. Домла Айнийнинг яқин дусту ва сафдоши. Унга ҳамнафас ҳамкор булган. Озодликдан маҳрум этилгач, ижодига, катгаю кичик барча асарларига қатъиян таъқиқлаш муҳри босилган. Улар ҳам улимга, чириб йўқ булишга, изи учиб кетишга маҳкум этилган...

ТАҚДИРНИНГ ҲАҚИҚАТИ

Саййид Ризо 1837 йилда Самарқанд шаҳрида қосиб Мирмаъсум Ализода оиласида дунёга келади. Ҳаёти давомида турли дунёвий ва диний илмларни хатм қилади. Айниқса тил урганишга ружу қилган Саййид Ризо 1904 йилдан эътиборан тараққийпарвар мураббий ва фозил инсон шайх Абулқосим Алганжийнинг Самарқандда, Чорраҳа даҳасидаги янги усул мактабида муаллимлик қилган. Унинг қулида мадраса таълимини куради.

Давр арбобларни дунёга келтиради. Арбоблар даврни яратади. «Ҳамма бу бадбахтликлару разолат, қашшоқлигу сафолат биз туркистонликларни қоплаб олиши сабаби замона мадрасаларини удуми ва мактабларини ситаму фақирлигидадур, — деб ёзади С. Ализода «Оина» мажалласининг 1913 йил 15 ноябрида босилган «Мактаб ва мадрасалар ислоҳоти бизга зарур» мақоласида (3-сон). — Ҳамма басират арбобларига ошкор ва возеъдурким, ҳар бир миллат ва ҳар бир тоифанинг равнақи мактаб сиёсатининг равнақи ва ислоҳотига боғлиқдур. Самарқанд ва унинг атрофида 150 мингдан ортиқ нуфузи булиб, мусулмонлардан қанча тожир, судгар, қанча мағозачи ва конторчи бор? Қасрда духтур, муаллим, муҳандис, мунший, ки бизга нону сундай зарурдир».

«Йиллар булибдики, соир мамлакатлар мусулмонлари илм даражаси, мактаб ва мадрасалар маъфаатини билиб, ҳар бир шаҳарда (кентларда) жадида мактаблар очиб, унинг тақмилига ҳаракат этмоқдалар. Аммо биз Туркистон мусулмонлари наинки жадида мактаб ва мадраса очаяпмиз, балки ҳанузгача уларни бидъат ва ҳаром санаяпмиз. Билмайман, биз Туркистон мусулмонларига нима бўлди? Эй туркистонлик биродарлар! Эй азиз юртдошлар! Гафлат қачонгача Жаҳолат қачонлик?..»

«Шуълан инқилоб» саҳифаларидан, муҳаррир сифатида, Садриддин Айнийга урин, маош, моддий ва маънавий кумак бериб турди. Энг оғир дамларда —

Бухоро амирининг газабига учраб, елкасига 75 калтак еганидан сунг, Самарқандга бошпана излаб, қочиб келганида, С. Ализода унга ёрдам қўлини чўзган эди.

Олим булиш осон, одам булиш қийин, деган гап бор. Ализода фаол жамоат арбоби, атоқли олим ва комил инсон эди. Қанчалик шафқатли инсон булганига кичик бир шаҳодат. Қариндошларидан 82 яшар Маъди бобонинг айтишларича, Саййид Ризо қишлоқда айвоннинг тепасига девор буйлаб ип тортиб чиқаркан-да, шифтга ипнинг учини осилтириб, бир дона чақмоқ қандни боглаб қуяркан. Қишда озуқа излаб юрган чумолилар ипга илашиб бориб, уша қанддан баҳраманд буларкан. Шу зайлда жон сақлар экан жониворлар. Ализода бу манзарани завқ билан кузатиб тураркан. Қаранг-а! Қалбан филдай азамат инсон митти чумолига ризқ улашиб, бундан олам-олам завқ-шавқ олган.

Хуш, нима қипти?.. деб ажабланар баъзи бировлар. Ҳеч нима «қилгани» йўқ. Гап шундаки, шундоқ шафқатли, том маънода чумолига ҳам озор бермаган улғ бир зотни 1937 йилда «халқ душмани» деб қамайдилар ва ...

ДОРУЛ АЛИЗОДА

Наинки Самарқанд, буёғи бутун Ўзбекистон, Тожикистон ва Озарбойжонда ёки Мовароуннахрдагина эмас, балки купчилик Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида, биринчи галда Туркия, Озарбойжон, Қрим, Эрон, Афғонистон ва Покистонда уни маърифатпарвар арбоб, мураббий, дини исломнинг муътабар намояндаси, шоир ва олим деб билар эдилар...

Ҳозир қаёққа қараманг, «ошкоралик», «хуррият», «мустақиллик» сўзлари одамларнинг оғзида, матбуот, овознигор, ойинаи жаҳон эшиттиришларида жаранглаб туради. Ҳамма учун муқаддас сўзлар булар. Лекин Саййидзодаларнинг тукилган хонадони, юзлаб, минглаб шу каби таҳқирланган қалблар учун бу сўзлар тамом узгача маъно касб этади. Нондай тансиқ!.. Бир табаррук инсон Саййид Ризони «халқ душмани» деб қамадилар. Тоғизода Ризони «халқ душманининг уғли» деб зиндонга ташладилар. Уша қатағон, машъум 37-йилларда ва ундан кейин ҳам сурунқасига бутун оиланинг бошига катта мусибат тушди. Яшириш не ҳожат. Эл-юрт, жамоа, маҳалла-қуйда шафқатсизларча алданган одамларнинг нафратига дучор булишди. Ёраббий!

Собиқ Шурулар салтанати даврида ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинган инсонлар, мислсиз бедодликлар туфайли берилган қурбонлар учун юзимиз шивит. Тоабад. Шахсга сиғиниш, кейин ҳам қанчадан-қанча шахсларга қуллуқ қилишлар туфайли қўпган фожеалар, бунинг мудҳиш оқибатларини биргина ҳазрати инсон, мавлоно Ализоданинг аччиқ тақдирида кузатган тақдирда ҳам, бу дилларни жунбушга келтирадиган маҳобатли бир дoston.

Алломанинг мероси жуда бой ва рангбаранг. Фарҳод Ализода, Салоҳиддин Ҳайитов ҳамда 1996 йилда Бокуда «С.Р. Ализоданинг маърифатпарварлиги ва педагогик қарашлари» мавзуида номзодлик рисоласини ёқлаган Саховат Ҳожиевларнинг маълумот беришича, бу маънавий хазинада беш юзга яқин асарларнинг номлари қайд этилган. Булар: соф илмий мақолалар, луғатлар, тил сабоқларидан дарсликлар, насрий ва шеърий асарлар (дарвоқе, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён», «Утган кунлар» румонларини тожик тилига уғирган ҳам у бўлади) бадиий таржималар, ислом дини тарихига доир манбалар собиқ СССРда ҳамда ажнабий давлатларнинг кутубхоналарида сақланади. Агар бу мерос бир жойга жамланса, антиқа «Дорул Ализода» муҳташам уй-музеи ташкил бўлади. Афсуски, Оғо зиндонга ташланганидан сўнг, унинг хонадонидан жуда кўп асарлари, қўлёзмалари ташиб кетилган...

Устоз ва мураббий Саййидонинг қисмати ҳам, ўз даврининг ва ўзига ўхшаган қизил инқилобчилар, катта давлат ва жамоат арбоблари Файзулла Ҳужаев, Акмал Икромов, Абдурауф Фитрат, Назир Турақулов ва бошқа жуда кўп кишиларники сингари, ниҳоятда улугвор ва аянчли, собит ва чалкаш, масъуд ва зиддиятли эканини ҳам айтиб ўтайин. Уларнинг фожеаси — уларнинг чексиз ишонувчанлигида эди.

Албатта, тозариш учун сувга кириш керак. Лекин сувнинг ўзи ҳам ифлос бўлса-чи? Ифлос сувда покланиб бўлмайди. Оғо 1919 йил 10 апрелдан 1921 йилнинг декабр ойига қадар «Шуълайи инқилоб» (Инқилоб шуъласи) ҳафталик мажалласининг бош муҳаррири бўлиб туради. Матбуот тарихчиларининг шаҳодат беришларича, тўрт минг нусхада 92 сони босилиб чиққан бу нашрлар Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, Туркия ва Озарбойжон, Эрон ва Афғонистон ҳамда бошқа мамлакатларда ҳам тарқалган. Унинг саҳифалари-

дан бош муҳаррирнинг, алҳазар, «Бутун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!», «Амалдорлар умидсизланмоқда», «Инглиз тарафдорлари уқиб олишсин», «Инглизлар ва ислом дунёси», «Туркистон — бизнинг Ватанимиз» деган ва бошқа шу каби мақолалари урин олган.

Уйласанг, ҳушинг бошингдан учади кишининг. Руйрост аксилинглизона тарғиботи, ташвиқоти учун Англия разведкасининг жосуслари С. Ализоданинг бошига элик минг фунт-стерлинг «мукофот» ваъда қилади. Буни қарангки, тирикчилигию рўзгорини тебратишгаям ҳоли келишмай, «Таёқ» мажалласида ёзган фелйетонларидан бирида қулоғигача қарзга ботганидан йиғлаб ёзган оташин инқилобчи Саййиднинг бошини инглизлар шу қадар «қиммат» баҳолашибди!.. Бу ҳали фожеанинг ҳаммаси эмас. Бу уша Шуролар ваъда қилган ҳуррият ва истиқлол рост бўлганида, ҳар қандай моддий муҳтожликка ҳам, эҳтимол, чидаса бўлар эди. Том маънодаги фожеа шунда бўлдики, 1937 йилда ҳибсга олиниб, қоронғу, зах зиндонларга солиниб, дил уртагувчи ёвуз сўроқларга маҳкум этилганида, собиқ ГПУнинг унга қўйган бош айби ҳам — гуё Саййид Ризонинг айнан... «инглиз жосуси» бўлгани экан!

ТАРИХ – ҚОЗИ

Биламан, утмишининг ялпи даҳшатли хатолари учун бугунги кун мантиқи билан ҳукм чиқазиб бўлмайди. Худо шоҳид. Тарих қози. Вақт шафқатсиз ижрочи. Чиндан-да! Халқимизнинг ардоқли фарзанди Саййид Ризо узининг буқаламун давр ва сиёсат зуғуми остида йул қўйган даҳшатли хатолари билан эмас, балки ҳушёр куз билан олдиндан кўрилган, тиниқ зийраклик билан олдиндан башорат қилинган воқеалар, чуқур ақл-идроки ва заковати билан бизга бугун ҳам яқин. Чунончи, «Таёқ» мажалласида у кишининг «Шапалоқ» деган туркум фелйетонлари «Занбур» тахаллусида босилган. Шу нашрнинг 1920 йил сониди уқиймиз: «Большевикларнинг ҳукумат оти билан қилгон хиёнат ва фисқлари биз мусулмон халқини мусибат ва балолар қандай мудҳиш оқибатларга олиб келганлигига яна қандай далил керак?

«Туркистон — бизнинг Ватанимиз» мақоласи узининг кўп жиҳатлари билан кейинги даврлар учун ҳам ибрат ва сабоқ бўларли. «Шу ернинг об-ҳавосидан баҳраманд бўлиб камол топсангу, унинг шарафини

ҳимоя қилмасанг, (она диёринг) оёқости булиши, қадрсизланишига йул қўйсанг, нобакор ажнабий уз ватани шон-шавкати учун сенинг ота-боболарингнинг киндик қони тўкилган ерингни ваҳшийларча топтаб, қонингни симирса ва уни ўзининг ахлатхонасига айлантирсаю, сен ҳиссизларча қараб турсанг ёки ундан қочсанг, ўзинг унинг ғоратланишига қўмаклашсанг, унда сен бу ватаннинг номусли ва содиқ фарзанди эмассан!».

Алломанинг набираси Саййид Фарҳод Ализода-нинг айтишича, Оғони бир неча топқир Афғонистон, Эрон ва Озарбойжонга доимий бориб янашга чақиривади. Лекин бобомиз у ёқларга муҳожир ёки мусофир булиб кетишни ўзларига эп кўрмадилар, дейди у. «Менинг Ватаним улуғ Туркистон, шу тупроққа киндик қоним тўкилган, менга Ватан — Самарқанд», деган комил эътиқод билан яшадилар, ишладилар, бир сиқим тупроқлари шу иқлимнинг тупроғига қўшилиб кетишини орзу қилдилар.

АҚЛ ДАСТИДАН ДОД!

А?.. Матбаа хатоси бўлса керак? «Ақлсизлик балоси» ҳақида гап кетаяпти, шекилли?

Йўқ, айнан: ақл дастидан дод. Агар сиз яшаб турган муҳит, атрофингиздаги одамлар, ҳукмрон ижтимоий кучлар жоҳил ва нодон бўлса, доно кишининг шури қурийд. Шунинг учун бўлса керак, «эшаклар орасида бўлсанг, сен ҳам эшак бўлиб ҳанграйвер!..» деб заҳарҳанда қилган эди бир рубойида Мирзо Абдулқодир Бедил.

Ализода ун иккита тилни билган. Ўзбек, тожик, форс, араб, озарбойжон, усмонли турк, татар, курд ва бошқа тилларни билганлиги-ку тушунарли. У Шарқ мутафаккири эди. Бинобарин, Шарқ халқлари билан таржимон орқали гаплашса бўлмайди-да. Ўрис тилини сувдай ичган. Аммо шуниси борки, Оғо Ғарбий Оврупо тиллари — олмон, инглиз ва фарангни ҳам пухта эгаллаган. Инчунин, бу тилларда ҳам шунчалик моҳир бўлганки, Қуръони Каримнинг бир неча оятини, масалан, франсузчага таржима қилган. Буниси унинг катта қобилият эгаси бўлганидан дарак беради. Ундай бўлса, арман ва иброний (қадимги яҳудий) тилларини билганини қандай тушуниш мумкин? Бу — беназир истеъдод эди. Бундай заковат унга қанчадан-қанча қу-

лайлик, шуҳрат, ҳурмат келтирди. Зеро, дейдиларки, бир тилни билсанг — бир кишисан, икки тилни билсанг — икки кишисан, уч тилни билсанг — уч кишисан ва ҳоказо. Қанча тилни билсанг, шунча марта инсонсан. Бироқ!..

Шахсга сифиниш даврининг «мантиқи» (мантиқсизлиги) шунда эдики, аксарият, катта ақл эгаларига, миллатнинг ифтихори булган донишманд кишиларга... «социализмнинг душмани» деб қарадилар. Кимларнидир — таъқиб остига олдилар, сиртдан ва ичдан кузатдилар, бировларни — қамадилар, яна «ўта хавфли» деб топилганларни — ҳибсга олдилар, урдилар, отдилар, осдилар... Ҳуқуқсиз жамиятда жосуслик, қотиллик, ифвогарлик «фахрли» касб булиб қолди.

С. Ализодага очилган айбнома варақасида унинг кўп тил билиши бандининг ёнига ундов (!) аломати ўрнига каттакон савол белгиси (?) қўйилди. Чиндан ҳам, шунча тилни билишга нима мажбур қилдйкин уни? «Мантиқни» қаранг: араб ва форс тилларини билади — демак, у «опасний» шахс! Панисломист! Инглизчани билишга бало борми — «Англия жосуси» у!.. Ҳуш, Саййид Ризонинг ўта хавфли «халқ душмани» эканига яна қандай далил керак?!

Инсоният таназзулининг бирон-бир даврида — энг мудҳиш замонларда ҳам — соғлом ақлни таҳқирловчи бу қадар бемаъни ички ва ташқи ғаним тимсолини яратмаган булсалар керак. Интиҳойи маккор ва мурдор «синфий иддао»!

Эътироз билдиришлари мумкин: уша шахсга сифиниш даврида ҳам шўро мактабларида хорижий тиллар — олмонча, инглизча, франсузчани ўқитишганку?.. Ҳа, ўқитишган. Бироқ уша-ўша бадбинлик, чиркин қизил фалсафа устивор эди — бўлажак «душманнинг» тилини билиш керак эди-да!..

«АРМАН ТИЛИНИ АЛИЗОДАДАН ЎРГАНИНГ!»

Тил урганиш мақсадсиз машғулот эмас. Қанийди, жаҳондаги ҳамма халқлар билан уларнинг ўз тилида гаплашишнинг иложи булса. Бу фавқултабий билишда билиш бор. Агар беш мингта тилнинг ҳар биридан, айтайлик, унтадан сўзни ёдласангиз, эллик минг сўзни эсда сақлаб қоласиз. Демак, дунё тилларини биламан, деб айтишга Сизда асос булади. Шундайми? Йўқ. Эллик минг сўз бу беш мингта тилнинг эмас,

атиги бир тилнинг мухтасар лугат жамгармаси, холос. Бас, ҳамма тилларга «чиқишнинг» иложи йуқ. Бунинг урнига, она тилидан ташқари, яна икки уч тилни хийла қониқарли даражада, яъни уша тилларда муомала қила оладиган булиш кифоя, деб уйлайман.

Саййид Ризо ун иккита тилни эгаллаган экан, агар эътибор берилса, булар қадимий бой маданиятга эга бўлган халқларнинг тиллари. Бундан ташқари, уларни билишдан кузатилган мақсад бор эди. Мақсад шуки, куп миллатли Самарқанд шароитида бу миллат кишилари нисбатан купчиликни ташкил этар ва улар билан ҳаётда тез-тез учрашиб туришга тўғри келар эди. Масалан, арманлар билан яҳудийлар.

Маъди бобо менга бир ибратли воқеани сузлаб берган.

— Кунларнинг бирида амаким бир парча қоғозни тиззаларига қўйиб каттагина мактуб битдилар-да, уни Саркис деган ошналарига обориб беришимни мендан илтимос қилдилар — дейди у киши. — Тайинланган жойни ахтариб топдим. Ҳа, айтгандай, йулда бора туриб, қизиқсиндим-да, Ого афандим нима деб ёзбдилар деб, хатни ўқимоқчи бўлдим. Аммо тишим утмади. Лотин ёзуви бўлса керак, деб уйлаб, сатрларни чапдан уннга қараб кузатдим. Йуқ, лотин ёзуви эмас. Ие, галат, арманига... узимизнинг арабчада хат ёзбдилар-да, деган ҳаёлда сатрларни унндан чапга қараб ҳижжаламоқчи бўлдим. Тагин чиқмади. На лотин, на араб ёзуви эди бу... Жуда ҳайрон бўлдим. Шу орада ҳалиги тайинланган жойга етиб борсам, Саркис ака узининг беш-олтита улфатлари билан нард уйнаб утиришган экан. Қўлимдан хатни олиб, диққат билан ўқиб чиқдию, жуда қайфи чоғ бўлди.

— Мана бу хатни ўқинглар-чи, тишингиз утармикан, — деди у гурур билан. — Биродаримиз Саййид Ризо (у мусулмон киши!..) соф арман тилида чунонам лутф ила бағоят чиройли ёзбдики... Биз арманилар арман тилини мана бу одамдан ўрганишимиз керак!

Нома қўлма-қўл бўлиб кетди... Уни ўқиркан, ҳар бир киши азбаройи қувонганидан жуда маъноли алфозлар билан бошини сарак-сарак қиларди. Мен шундоқ улуғ бир инсонга қариндошлигимдан бошим осмонга етган эди. Кўзимга қувонч ёшлари тулганди ўшанда, деб якунлади сўзини Маъди бобо.

С. Ализода саккиз йиллик чидаб булмас яккашин қамоқ жазосини Самарқанд, Тошкент, Тоболск, Владимир турмаларида утказди. Бу даврда у атроф муҳитдан, одамлардан бутунлай ажралган ҳолда яшади (агар шундай гайринсоний ҳаёт тарзини «яшаш» деб булса).

Дунёда инсон учун энг огир жазо уни жамиятдан маҳрум этиш, мосувалик, узоқ муддат узи билан узини якка қолдиришдир. Бундай вақтда одамони булиб, ақлдан озини ҳеч гапмас. Ҳар қандай еродаси мустаҳкам одам ҳам шарт синади.

Ялпи ҳуқуқсизлик ва мубҳамлик шароитида Сайид Ризонинг тирикчилиги узининг ўта шафқатсизлиги билан бутун дунёга маълум ва «маншур» булган икки зиндон, айниқса, Иван Грозний қурдирган Владимир турмасида қандай кечгани тафсилотларини биз билмаймиз. (Тутқунлик босқичлари — этаплари шундай: Самарқанд — Тошкент — Тоболск — Владимир авахталари). Айни вақтда шундоқ ақл бовар қилмас сўқир тутқунликдан ҳам, не ажабки, узоқ Самарқандга, Ализода хонадонига баъзи бир хабарлар етиб келган. Мамлакат чопархоналарида унинг хат-хабарлари ушлаб қолингани ва йўқотилгани аниқ. Умумий қатағондан ташқари, бунинг Самарқанд маҳаллий шароити билан боғлиқ жиҳатлари бор. Бирок, барибир, айрим хабарлар етиб келган. Унинг қули билан ярим аср олдин битилган нарсалар ... ҳозиргача келиб турибди!

Бу қандай «хат-хабарлар» экани ва улар билан боғлиқ фожеалар хусусида ҳали махсус тўхтаيمان. Ҳозир эса мени бир муаммо қизиқтиради. С. Ализода ташқи олам билан боғлашдай ўта қалтис ишда унга қандай барака топгур ҳазрати инсонлар ёрдам бердийкин? Улар ўз ҳаётидан қўрқмадимикан? Бу одамларнинг Ализода олдида нечук бурчдорлиги бор эдики, улар ўз ҳаётини гаровга қўйиб булса-да, унга ёрдам қулини чўзишга журъат этган? («Воқеанома»га қаралсин: «Раввинский ёхуд зиндон сабоқлари»).

Албатта, қўлимда аниқ далиллар йўқ. Ҳақ-ҳуқуқ топталган жойда қанақа далил булиши мумкин. Лекин бор нарсалар ҳам асосли хулосалар чиқазишга имкон беради.

ТИРИКЛИГИДА-КУ ҚИЛМАДИНГ ОБОД

Саййид Тоғи уғли Фарҳод Ализода бобоси вафотидан ўттиз икки йил ўтгандан кейин унинг ҳақида маълумот йиға бошлайди. Бу иш 1977 йилдан бошланиб, 1987 йил 2 октябрида унинг хокини (суякларини) Самарқандга кўчириб келиш билан якунланади. (Аслида, бу улуг инсоннинг катта ҳаёт йули тарихини ёзиш, уни кўрган-билган жуда кам сонли кўзи тирик одамлардан сўраб-суриштириб, таржимаи ҳолини тулдириш, хомталаш бўлиб кетган пароканда меросини туплаш иши ҳамон давом этади. Тугрироғи, бу иш энди жиддий бир тарзда бошланиши, улкан илмий ва ижодий фаолияти йиғналиб ўрганилиши даркор).

Улуғларнинг кўрғошиндай оғир ҳаёти ва чуқур тафаккур самаралари ҳамма вақт авлодларнинг йулини ёритиб туради. Эсизки, турнақатор бўлиб йиллар кетидан йиллар ўтиши билан уларнинг ҳаёти ва қилган ишлари кейинги насллар нигоҳидан йироқлаша боради. Баъзан унутилиб ҳам кетади. Мен шундай уйлайманки, ўз улугларини сақлаб қола билмаган, уларнинг меросини авлоддан-авлодга қўлма-қўл узатишдек улугвор ишга бефарқ қараган миллатнинг маданиятли миллат деб аталишига ҳаққи йўқ. Зеро, мана энди Саййид Ризо Ализода бизга қанчалик яқин бўлса, шунчалик йироқ ва биздан қанчалик йироқ бўлса, шунчалик яқин.

Биз бошимизга тушган тарихий мусибатларни нуқул бошқаларга тункашга ўрганиб қолган одамлармиз. Бошқалар ёмон, разил, босқинчи бўлса, ўзимиз — ким? Бирон бир айбни ҳеч қачон ўзимиздан кўрмаганмиз. Ўзгаларни айбдор қилиш осон-да.

Фарҳод Ализода ун йил давомида бобосининг қабрини излади. Ниҳоят, топгач, ҳатто вафотидан кейин оқланган бир инсоннинг қабрини унинг ўз ватанига кўчириши ҳам ниҳоятда қийин кечди. Маҳаллий ҳукуматлар бу ишнинг катта шов-шувга айланишидан чўчиб, турли тўсиқларни уйлаб чиқаздилар. Гуё Ализоданинг қабри давлатга жуда қимматга тушар эмиш. Ҳаётлиги чоғида-ку умр бўйи. С. Ализода давлат маҳкамаларига ўтириб олган шундай одамлардан қон ютди. Ҳалок бўлганидан кейин ҳам мана бундай... Ҳар хил гайриинсоний ёвузликларни содир қилганларида бунинг одамларга қанчалик қимматга тушишини ҳеч ким ўйлаган эмас. Энди бўлса, баъзан ҳатто, ўлган

нинг устига тепган дегандай, «ким экан у — Ализода? Унинг уз халқи олдида қандай «хизматлари» бор?» деган таҳқирли заҳархандалар ҳам эшитилиб қолди. Ниҳоят, қариндошлари барча сарф-харажатларни уз зиммаларига олишларини айтиб, қасам ичишлари ҳам наф қилмади. Улар махсус Ализода жамғармаси ташкил қилиб, ун йил мобайнида уз ҳалол маошларидан маблағ йиққан эдилар. Янги-янги баҳоналарни, важкорсонларни тўқиб чиқазишди. Агар қабрни кучиришга рухсат этишса, бошқалар ҳам шуни талаб қилиб келишармиш. Ие, талаб қилишмасин ҳамми? Тириклигида-ку тухмат балосига йулиққан экан, ҳеч булмаса уларнинг оила аъзолари мазлумларнинг хокига ҳам эга була олмайдами? Қайси мазҳабда бор бундай зуравонлик!

Хуллас, уша 70-йилларда самарқандлик аҳли ҳукамо аталмиш қовоқ бошларга ҳеч нарсани тушунтириб булмагач, Фарҳод яна қайтиб бориб, Владимир шаҳрининг маъмурияти ва зиндонбонларига етти букилиб ялинишга мажбур бўлди. (Аслида, Самарқанд шаҳар ижроия кумитасидан Ализоданинг қабрини, мархумнинг қариндошлари ҳисобига, Владимир шаҳридан Самарқандга кучиришга рухсат этилиши ҳақида атиги бир энлик хат суралган эди, холос. Шунчаки, йулига!).

Бу кургиликларнинг тарихи узоқ. Ёзса — катта китоб бўлади. Қисқаси, муҳим бир гап: Аллоҳ таолонинг инояти шундай бўлдики, охир-оқибат Саййид Ризо, вафотидан кейин, узини-узи қутқазди — кафансиз кумилган бир сиқим хокини Владимир шаҳрининг зиндони пойидан Самарқанд шаҳрига узи кутариб келди...

Ажаб. Ношуду нокас одам тирикчилик чоғида ҳам уз гавдасини узи кутариб юролмайди. Донишманд эса, бу ёруғ дунёдан куз юмганида ҳам, уз улигини узи кутариб кетар экан-а.

ИБРОНИЙ ТИЛИНИ БИЛИШНИНГ ИККИ ХОСИЯТИ

Биринчи хосият

Шахста сиғиниш ва шу туфайли келиб чиққан мислсиз турғунлик даврининг тазйиқига кура, иброний ёки иврит (қадимги яҳудий) тилини билган мутафаккир Ализодани... сионизмга қуллуқ қилганликда ҳам айблаш ҳеч гап эмасди. Лекин аллюманинг бу

тилни билиши, бошига оғир кунлар тушганда, кўп жиҳатлардан жонига ора кирди.

Владимир турмасининг нозири Раввинский, яхудий киши бўла туриб, уз она тили — ибронийни билмас экан. Узининг кейинчалик иқроор булишича, у «ишдан» кейин, исковуч махфий ходимлар кетгач, Ализоданинг «хос» хонасига гуё хизмат юзасидан кирган булиб, бу «опасний» нодир маҳбусдан уз тилини урганар экан. Яхшилик ҳеч қачон жавобсиз қолмайди. Турган гап; соҳиби мурувват ҳар қанча яхшилик қилган тақдирда ҳам, даҳшатли тухмат билан қамалган ва амалда нақд улимга маҳкум этилган, шамдай эриб битаётган бу бандини ўзи истаганича ҳимоя қила олмаслиги аниқ. Ундан бундай марҳаматни талаб қилиб ҳам булмайди. Ҳар қалай...

Қуш учса қаноти муз қотадиган Владимир зиндонидан Самарқандга махфий хат-хабарлар келиб турганини қандай тушуниш мумкин? Бундан, турма нозири сифатида Раввинскийнинг беҳабар булишига ким ишонади? Уша хат-хабарлар етиб келмаганида, орадан салкам ярим аср утгач, мудҳиш турмада булаётган ниҳоятда йиртқич азоб-уқубатлар, қийноқлар, ҳушдан тойиб йиқилгунга қадар савалашлардан биз бугун воқиф бўлмас эдик. (Тафсилотлар «Воқеанома»да қайд этилган).

Яна: марҳум маҳбусларнинг қабри сир сақланади. Қайси қабрда ким ётганлигини ҳеч ким билмайди. (Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чулпон, Санжар Сиддиқ ва бошқа унлаб атоқли узбек адибларининг қабри ҳозиргача номаълум қолаётганини эсланг). Ҳар бир гўрнинг ёнига рақам урнатилган булади. Ана шу рақамга қараб, қаерда ким кумиб ташланганлигини билиш мумкин. Бу рақамларнинг калитини фақат энг ишончли маъмур билади, холос. Владимир шаҳрида Раввинский Фарҳодга бобосининг қабрини аниқ кўрсатади. Маълум булишича, унинг жасади турма деворининг шундоқ пойида, аниқтаниқ жойда дафн этилган булиб, кимдир то кейинги вақтларгача қабр пойига гул қуйиб кетар экан. Бу уша вақтларда «Владимир» меҳмонхонасида эшикбон булиб ишлаган Федор Игнатйевич деган киши эканлиги аниқланади. Федор Игнатйевич ким? С. Ализодани қаёқдан танийди? Нима сабабдан то сўнгги вақтларгача унинг қабрига гул қуйиб юрган?

САЙИД РИЗОНИНГ СЎНГГИ ШЕЪРИ:

*Сиз-ей, қалам ушлаб асар ёзган қўлларим,
Эй, сен, қаро булган умри чароғим маним,
Чашми гирениму, қўзим қароғи,
Дийдам узра дув тўкилган аччиқ ёшим,
Манзилимдан айру тушиб йўлларим,
Ашриқдан машриққача кутариб таним,
Кезиб утган маним толмас аёғларим,
Фалак дардин чекиб, юз минг балоларга
Дучор булган шурлик ғариб, қонли бошим,
Ризо булинг мендан. Кечиринг, зинҳор,
Яна бир бор кечиринг.*

(Тожикчадан Файбуллоҳ ас-Салом таржимаси).

Иккинчи хосият

Беш йил муқаддам, 1987 да Сайид Тоғи ўғли Фарҳод Владимир шаҳар ҳоқими Роберт Карлович Магазин деган одамга учраб (у ҳам яҳудий), қабрни кўчириш ҳақида на Самарқанд шаҳар ҳоқими, на вилоят фирқа қўмитасининг ўша даврдаги саркотибидан бир парча хат ололмаганини айтади. Бундай расмий ижозатсиз одамларнинг майитини бир жойдан бошқа жойга кўчириш қатъиян мумкин эмаслигини Роберт Карлович Фарҳодга қайта-қайта тайинлаган эди.

Нима қилиш керак? Ҳаётлик чоғида-ку одамларнинг душмани бўлади. Булмай иложи йўқ. Аммо ... «душман» сўзи тирикларга нисбат берилади. Марҳумлар-чи? Бир одамга қанча ганим «керак» узи?! «Дустинг юзта булса ҳам — кам, душманинг битта булса ҳам — «кўп», дейди халқимиз. Э-э, қаёқда!.. Кошкийди, ўша ганимларинг ҳам шундай уйласайди. Ҳар қандай телба хатти-ҳаракатга ҳам, эҳтимол, бирор важ-корсон кўрсатса булар. Аммо марҳумларнинг ҳам душмани булганига, яъни тириклигида бир инсоннинг ёстигини қуритган нобакорлар у ҳаётдан абадий кўз юмганидан кейин ҳам ўз ганимлигини давом эттираётганларнинг ахлоқини сира-сира ақлим бовар қилмайди менинг. Марҳумдан ҳам «уч» оладими!

Келинг, фалсафани қўя турайлик. Дунёда бемаъни ишлар шу қадар кўпки, уларнинг ҳаммасига барибир жавоб тополмаймиз. Роберт Карлович Магазин бизнинг Ўзбекистонлик ҳоқиму ҳукамоларнинг бу «ишига» интиҳойи ҳайрон бўлиб қолди. Наҳотки, шапалоқдай бир парча қоғоз ўлгур зоти шариф, ҳазрати ин-

соннинг узидан ҳам азизроқ бўлса? Буёғи қандоқ булди? Тириклигида-ку у ўз ватанига, халқининг шўр пешонасига сиғмабди. Хўп. Тақдир-да, деймиз. Наҳотки бир сиқим тупроғидан ҳам шунчалар қўрқишса? Ё раббий!..

Шаҳри Владимир ҳокими оғир уйга толди. У нима деркин? «Иложим йўқ, бутам. Майли, номигагина расмий қоғоз бўлса, бир яхшилик қилиб юборай дегандим. Узим кўрсатувдим бу йўлни Сизга. Энди буёғига ҳеч нарса қилолмайман, узр. Менда ҳам болачақа бор, оғайни», деса нима қиласан? Қўлоғингни ушлаб кетаверасан-да. Йўқ, ундай бўлмади. Қўтилмаганда Роберт Карлович одамохунлик қилди. Рухсат этиш у ёқда турсин, ўзи шахсан қабр бошида туриб (ҳаво ҳам мотамсаро, қаттиқ ёмғир ёғиб ётибди...), худди милён йиллик антиқа археологик қазилма ўтказилаётгандек, жуда эҳтиёткорлик билан қирқ икки йил ер остида ётган Саййиднинг табаррук суяқларини олиб, матоҳга ўраб, эгасининг қўлига топширди. Сунгра Фарҳодни секин четга имлаб чақирди-да, унга оғир ва босиқ, қалтироқ овозда ҳамдардлик юзасидан таъзия изҳор этаркан, шундай деди:

— Биласизми, муҳтарам набира, Фарҳод Тоғиевич, мен Сизнинг бобонгизни ниҳоятда ҳурмат қиламан. Ҳайрон бўлманг. Сабаби, бу ҳақда бу ерга жамланган қоғозлар билан танишарканман, шу нарсага кўзим тушдики, Ализода бизнинг аجدодлар тили, ибронийни билар экан. Анграйиб қолдим. Умримда биринчи марта шундай тақдирга дуч келишим. Туғриси, мен ўзим яхудий бўла туриб, она тилим бўлмиш ивритни (ибронийни) билмайман. Менга — уят! Сизнинг бобонгиз бўлса, қаранг, менинг мен билмаган она тилимни билар экан-а! Тупроғи енгил бўлсин шу улуғ инсоннинг! Унинг даҳоси қаршисида тиз чуқиб таъзим қиламан. Бардам булинг, набира. Яхши кунларда учрашайлик.

Фарҳод билан қучоқлашиб хайрлашаркан, у яна таъкидлади...

— Биласизми, бошқа бир халқнинг тилини ўрганиш учун киши ўша халқни севиши керак. Сизнинг бобонгиз яхудий тилини билар экан, демак, у яхудийларни севган!..

«ҚАФАС ИЧРА ҚИЗИЛ ГУЛ»

Топдингиз, ҳушёр уқувчим. Бу сўзларни ҳазрат Алишер Навоийнинг ўша машҳур рубоийсидан келтирдим.

*Гурбатда ғариб шодмон булмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон булмас эмиш,
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошъён булмас эмиш.*

Агар Ализоданинг тутқунликда кечган сўнгги саккиз йиллик умрини кузатсангиз, маҳбусликнинг дастлабки йилларида ҳали унинг уйиштирилган фитналар чангалидан қутулиб, озодликка чиқишдан умидвор бўлгани гувоҳи бўласиз. Мудҳиш зиндон ичида ҳам нур билан зулмат ҳаёт-мамот учун курашди. Барча туҳматларни рад-бадал қилди. Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ, ахир. Шояд!.. Аммо рушнолик бўлмади. Унга қарши қўйилган тузоқлар шу қадар чигал, кўр тугунлардан иборат эдики... «Англия шпionини» (қандай — «Англия»?..), «халқ душмани» (қандай — «халқ»?..) озодликка чиқазиб буларканми! Улар халқни бузади, Ватанни (қандай — Ватанни?..) Англияга сотиб юборади-да! Бу ҳақда уйлашнинг узи даҳшат. Хуллас, аҳвол мутлақо бундай эмаслигини исботлаш учун кафиликка ўтиши лозим бўлган одамларни ҳам суриштирса — ё узоқ муддатга қамалган («халқ душмани» қилинган), ё бадарга бўлиб кетган, ё бўлмаса ўлган (ажабмас — улдирилган!) бўлиб чиқарди. Ахийри бўлмаганидан сўнг у турма ичида ётган жойида... очлик эълон қилди. Бусиз ҳам очликка маҳкум этилган маҳбуснинг очлик эълон қилишини тасаввур қилинг! С. Ализоданинг ўз нураб кетаётган ҳаётини гаровга қўйиб қилган сўнгги талаби билан, ниҳоят, ҳузурига прокурор «ташриф буюриб», ҳеч қандай очлик-почлик фойда бермаслиги, у ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилганини, эҳтимол, минг биринчи марта яна «эслатиб» қўйди, холос. Ниҳоят, сурункали азоб-уқубатлар оқибатида у — синди. Озод бўлишдан буткул умидини узди. Алвидо, ёруғлик! Рози бўлингиз, қавм-қариндошлар! («Воқеанома»нинг «Раввинский ёхуд зиндон сабоқлари» мавзуйига қаранг).

Фарҳоджоннинг сўзларини тинглаганман, оғир уйга толдим. Ё тавба! Бу не кургилик!!! Улуғларнинг қисмати шундай буларканми дейман: бир марта жон

таслим қилиб, икки марта ерга қўйилса. Дунени титратган соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, яқин утмишимиздан олсак, мана Шароф Рашидов. Яна қанчадан-қанча табаррук зотлар. Бу ёқда — Саййид Ризо Ализода.

1945 йилда — Владимирда, орадан қирқ икки йил утиб, 1987 йилда — Самарқандда иккинчи топқир дафн этилди. Қисқагина умрга бунчалик зугум қилишмас!

СОҒИНИБ КЕЛДИМ СИЗИ

(Ўз вақтида ўқилмаган марсия)

Оч юзимни, эй ғассол, ёронларимни бир кўрай,
Ҳажри падар доғиндаги тувғонларимни бир кўрай.

Дарбадар кездим жаҳонда, бўлдим балога мубтало,
Мени деб зардоб қусган гулбандларимни бир кўрай.

Айтиб-айтиб йиғлашиб, келмиш эмиш хешу табор,
Банди-бандига туташ, тирбандларимни бир кўрай.

Шуриши савдо билан бўлмишам жалойи ватан,
Устод ҳам шогирд ақли ҳайронларимни бир кўрай.

Нечани бошин силаб, бўлдим аларга дилпазир,
Мавтима зор сиқтаган гирёнларимни бир кўрай.

Ғурбату ғурқат аро зоҳир булолмай унгида,
Саййид Ризони тушида кўргонларимни бир кўрай.

Эй тағофиллар қараб зинҳор қулманг ҳолима,
Шум ниятларига етган яғмоларимни бир кўрай.

Бул фано мулкида йўқмен, қолдиму мендин асар?
«Тарихи ислом», «Вожиб», тамғоларимни бир кўрай.

Изларима зор ўлан борму бир бағри бутун,
Дийдау, қошу, қабоғу, мужгонларимни бир кўрай.

Мен банда бандаргоҳмен, икки жаҳон аввораси,
Зор йиғлаюб шому саҳар, юргонларимни бир кўрай.

Лахча-лахча қон югуб нобакор агёр дастидин,
Розию Ризо тилаб тургонларимни бир кўрай.

Ассалом аҳли замона, согиниб келдим сизи,
Ун балога бир қазо, сўзонларимни бир курай.

Ут тушуб бағрим тутошти, сотмадим ҳеч кимсани,
Беҳасю бевафо, бебокларимни бир курай.

Қабрдин бош кутариб, келдим бу ёна ёна мен,
Шум рақибу норасо, заҳқокларимни бир курай.

Боқма қаён — чиқмиш чаён алвон меҳроб чокидин,
Утган ул кунлар, хоку туробларимни бир курай.

Саййидо ташриф буюрдунг шому шабистонингдаким,
Бахтиёр, Гулрух, Фаррух, Фарҳодларимни бир курай.

Сидқи дилдин нотавон ёзмиш Ғайбуллоҳ ас-Салом,
Ғолибо, соҳиби даврон, асҳобларимни бир курай.

БИТИКЛАР

Дарвоқе, етти қабат турма ичидаги зах хонада ҳол-беҳол ётган С. Ализоданинг ҳаётига доир бу гапларни тусмоллаб, солим ақлга асосланиб туқияпмизми ёки?.. Бу маълумотларни қаёқдан олдик?

Гапнинг «қизиги» буёқда.

Вафотидан кейин узоқ йиллар утади. Бир куни у кишининг рафиқаси кўҳна бисот — сандиқни очиб, эски-туски нарсаларни шамоллатиш учун куйманиб турганида, титилиб кетган пахталик камзул чиқиб қолади. Пахталикни сўтиб ювмоқчи бўлганда, не кўз билан курсинларки, астар-пахталар орасидан жуда кўп «битиклар» чиқади!.. (Пахталикни уруш йиллари озодликка чиққан бир нотаниш маҳбус келтириб берган экан). Ҳалиги одам, сирдан вофиқ бўлмаганми ёки айтишни унутганми, ҳеч нарса демаган. Ҳовли соҳибаси, ҳеч гапдан хабарсиз, бу яроқсиз ҳолга келиб қолган, уриниб битган пахталикни шунчаки бир «ёд-горлик» тариқасида сандиққа ташлаб юборган. (Турма нозири Раввинскийнинг ёрдами билан уйлаб топилган тадбир булса керак).

Яна бир гал шунга ўхшаш «битиклар», яқин вақтларда (1992) Фарҳоднинг қўлига келиб тушди. Собиқ хавфсизлик давлат қўмитаси (КГБ) тугатилиши муносабати билан у Масковга хат ёзиб, бобоси Саййид Ризога тегишли ҳужжатларни юборишларини сураган.

Унга юборилган нарсалар — С. Ализоданинг Самарқандга жунатилган ҳалигидай битиклари экан. (Чамаси, бу ашёлар турма маъмуриятлари томонидан ушарнинг узида қўлга туширилиб, олиб қолинган кўринад).

ПАРЧАЛАНГАН УМР

Мана бу битикка қаранг. Бу енг астари бўлса керак. Буйи ярим қўлоч, эни бир ярим қарич. Каноф матоҳдан туқилган. Унга сиёҳда араб ёзувида нақш солинган. Афсус, вақт уз ишини қилган. Ёзувлар уникиб кетган. Ҳарфлар учган, хиралашган, баъзилари бўялиб-чаплашиб ётибди. Буларни уқитандан кура Урхун-Енисой ёзувларини ҳижжалаш осонроқ деб ўйлайди, киши. Баъзида юпқа тамаки ва чой қоғозларига ёзилган «номалар» ҳам учрайди. С. Ализода бир амаллаб, тамаки ва чойларини турма ходимларига бериб, қоғозига хат ёзиб жунатган. Ё бўлмаса, уз ризқидан қийиб, эвазига ҳар хил латта-путталар олган ва уларга хат битган.

Айрим битикларни амаллаб, ҳижжалаб уқиса бўлади. Уларда сиёсий маъбуснинг ички олами очилган. Ҳаётда айрим одамлардан рушнолик кўрмагани, ҳасрат, армон, афсус-надомат, соғинч ва ўкинч, пушаймонлик, эътиқод уруғлари кўз ёшларига беланиб кетган. Водарил! Бир нечта ажойиб газал ҳам бор. Ҳар бир битик аччиқ инсон тақдири, катта ақл-идрок, садоқат, авлодга комил ишонч ва битмас-туганмас меҳроқибат билан суғорилган санъат намунаси. Улимга маҳкум этилган маъбус, тақдирга тан бериб, сукут сақлаши, «жим-жит» ётиши ҳам мумкин эди. Ундай бўлса, С. Ализода нима учун бунчалик безовталанади? Бўёқда қолган бола-чақалари, қавм-қариндошлари, хеш-таборларини соғинганини, уларни севишини билдириб қўйиш учунми? Узи, сичқоннинг ини минг танга дегандай, бир оғизгина ширин сўзга муҳтож бўлиб ётибдию, узоқ Самарқандда «озодликда» юрган оила аъзоларини юпатиш, уларга таскин бериш орзусида ёнгандир балким?.. Озодлик нима эканини озод одам қаёқдан билибди! Бунинг қадрини урага мук тушиб, бағрини зах ерга бериб ётган, озодликдан маҳрум этилган бандидан сўранг.

Ҳа, бари тўғри. Минг чандон тўғри. Қайноқ ҳаётда беҳудуд орзу-умидлар этагига ёпишиб, ёруғ келажак,

Ўз мазлум халқинг учун чинакам озодликни қўлга киритиш йўлида ёниб яшаркансан, йиртқичлар, юҳолар, аждаҳолар билан тенгсиз курашга ўзингни сафарбар этган экансан, «майда» инсоний туйғулар — оила, бола-чақага меҳр улашиш ҳам хаёлингдан кутарилди кишининг. Ҳамманинг бахтини уйлаган одам яккаш ўзига бахт изламайди. Мана, буёқларда ўзи-ку ўзи, ити ҳам адашмаган, билъакс, ўз қадрдон хонадонидан, ота-боболар, она-момолар юртидан бадар қилинган ит каби, шундоқ бир инсон, буйнига занжир солиб, «тинчитиб» қўйилган зиндон ичидагина, асрий гафлат уйқусидан уйғонган телба каби, бирданига эслаб қолдики... О, даҳшат! Уғил-қизларининг боши силанмаган, аксинча, сен туфайли, сенинг «қилмишларинг» туфайли уларнинг манглайига «халқ душманининг ўғли», «инглиз жосусининг хотини», «муртаднинг жияни», «сотқиннинг думи» деган манфур тухматлар чаплаб ташланган. Ҳа, худди шундай айб билан ўгли Саййид Тоғи Ализодаани, жиянлари Саййид Али Ализодаю, куеви Ҳасан Ирфонларни ҳам турмага солдилар. Оила тўкилди. Қочиб-пусиб қолган қизлари, куевлари, жиянлари тўрт томонга тарикдай сачраб кетди...

Шундай. Саййид Ризо тахлит инсонлар шу вақтга қадар инсонки, ўз ҳаётини ўз халқининг бахт-саодати йўлига қурбон қилгани ҳолда, токи ўзи ҳақида уйлашга ҳам вақт топа олмаса. Жаҳоншумул гоёлар, илм, санъат, адабиёт, сеҳрли калом туйғулари сени эгаллаган бўлса, бу не бахт! Аммо, худди шу олийжаноб хислату фазилатларинг, истеъдоду саъй-ҳаракатларинг, бор-будингни ҳазрати Эзгулик, Рушнолик, Савобга бахшида этганинг учун сени бадгумон, таҳқир ва бадном қилсалар, зиндонга ташласалар, қаро ерга тиксалар... Бундан ортиқ бедодлик борми дунёда!

Мана шу қийноқ саволлар, уй-хаёллар унга тинчлик бермасди. Қанийди, агар инон-ихтиёри ўзида бўлса, бу зах каталақда тутқун бўлиб ётгандан кура, жон олиниб, жон берилиб ётган қонли жанг майдонига бориб, кўкрагингни ўққа тутсанг. Авлодлар наздида «халқ душмани» бўлиб бу ертулада беному нишон чириб кетгандан кура, очиқ жангтоҳда қаттол душманинг ўқига учган минг марта яхши эмасми?

Осмон узоқ, ер қаттиқ.

С. Ализодининг илмий ишлари, эътиросли публицистик мақола, шеър, фелъетон ва памфлетлари қуйидаги рўзномаларда чоп этилиб турган: «Туркистон хабарлари», «Бухорои шариф», «Турон», «Самарқанд», «Телеграф хабарлари», «Шарқ», «Хуррият», «Меҳнаткашлар товуши», «Овози тожик», «Голос Самарқанда», «Пролетар», «Зарафшон», «Камбағаллар ўқи». Муаллифнинг чиқишлари «Оина», «Машраб», «Мулла Мушфиқи» ойномаларида ҳам тез-тез кузатилган. Булардан ташқари, Эронда чиқиб турган «Тарбият», Туркиянинг «Оқшом», Мисрнинг «Чеҳранамо», «Ҳиндистоннинг «Ҳаблул матин» каби эътиборли нашрларида, Самарқандда ўзи таъсис этган «Шуълаи инқилоб»да ишлари қўшлаб босилган.

Публицистика даврнинг ижтимоий, миллий, маънавий муаммолари, миллатнинг дард-ҳасратларини далиллар, алам ва эътирос билан тез ва ўткир ифода эта оладиган мислсиз воситадир. Айни вақтда унда ҳар бир даврнинг соғлом ва носоғлом майллари устивор бўлади. Туя қанча катта бўлса, яғири шунча катта, деган нақл бор. Саййиднинг барча чиқишларини ҳам бирдай баҳолаб бўлмайди, албатта. Адиб ва олимнинг эътиросли мақолалари, памфлетлари, фелъетонларида халқнинг дард-ҳасратларини рўёбга олиб чиққан, унинг фожеалари, қайғу-ғамларига жуда аниқ ташхис қўйилган фикрлар изҳор этилган. Улар ўзининг долзарблигини ҳеч қачон йўқотмайди. Айни вақтда унинг ўктам чиқишларида шундай йуриқлар, майллар ҳамда даъватлар, «йўқсулпарастлик» иддаолари, «жаҳон инқилобига» чорлашлар уфуриб турадики, муаллиф вафотидан кейин ярим аср ўтар-ўтмас буларни иқтисодий, сиёсий, маънавий турғунликка олиб келган сабаблар деб баҳолай бошлаймиз. Аммо бизга таскин берадиган жиҳатлар шундаки, умуман олганда, С. Ализода чиқишларида ҳуррият, соғлом маънавият, маърифат, адолат, инсонпарварлик, дўстлик ва биродарликка даъватлар барқ уриб туради. Ҳазрат Саййидонинг ўткир-сиёсий публицистикаси охир-оқибатда унинг ўзига, унга ўхшаган юзлаб илғор фикрли зиёлиларга, жадидларга, маърифат дарғаларига, миллатнинг асл фарзандларига жуда қимматга тушди. Бинобарин, буларнинг барчаси шахснинг аччиқ қисматидан кўра шум давр, мустабид тузумнинг фожеаси эди.

Лекин Саййид Ризо фаол газетчи, оташин публицист, беназир ташкилотчи ва жамоат арбоби, шоир, гаржимонгина эмас, балки қомусий билим эгаси, чуқур файласуф, муаррих, тилшунос олим ва мутафаккир зот эди. Унинг чиқишлари фақат эл-юрт гами билан йўғрилган яланғоч эҳтиросга эмас, балки бошдан-оёқ нозик илмий кузатишлар, таҳлил ва чуқур билим билан сугорилган эди. Муаллифнинг «Низомнома», «Қалам аҳлларига даъват», «Рисолатул иттиҳодия», «Дин вожиблари», «Моресолот» (ёзишмалар), «Ислом маданияти» сингари қамровдор, салмоқли тадқиқотларини ўзига қўйилган ҳайкал деса бўлади. Улар ўз вазифасини бажарди. Аммо биз уларни яқин ўтмишнинг осор-атиқалари рўйхатига тиркаб, тарихий музей ашёларига айлантирсак, хато бўлади. Аксинча, С. Ализоданинг бутун тарихий, илмий, публицистик ва бадиий ижоди (бир нечта шеърӣй тўшламлари ҳам маълум), яхлит ҳолда, бизнинг бугунги кунимизга ҳам тоабат ҳормай-толмай хизмат қилиши аниқ. Мавлоно Саййид Ризо Ализода ўзининг сон-саноқсиз ёзма «лаш-луш»ларини кўтариб тарих ҳукмига равона бўлаган мухбир эмас, балки бизга замондош, ҳамдард, ҳамнафас улкан фан арбоблари қаторида туради. Бу улуг инсон Шўролар зиндонида ҳалок бўлди. Бироқ унинг қалами зиёсидан таралган фикрлар ҳеч қачон ўлмайди. Биз улардан фойдаланиб камолга етганмиз, ҳозир ҳам ҳар кун, ҳар сония улардан баҳраманд бўлиб турганимизни ким билади, ким билмайди. Билгандан билмаганлар миллион марта кўп. Лоақал эслайлик: 1917-20 йилларда ўзбек ва тожик мактаблари учун ёзилган «Алифбе»лар, икки қисмдан таркиб топган «Тожик тили грамматикаси», икки жилдли русча-тожикча мукамал луғат, «Саодат асири» рўмони... Сон-саноқсиз таржималар. (Салоҳиддин Ҳайитнинг «Рўйхатларда йўқ эди номи» мақоласига қаранг. «ЎзАС» газетаси, 28.02.97.)

OFU VA MALXAM

С. Ализодани эзган нарса тўхмат эди. У қандай қилиб бўлмасин, оила аъзоларига ўзининг ҳеч қандай «халқ душмани» эмаслиги, «инглиз жосуси» бўлиш у ёқда турсин, аксинча, айнан инглиз жосуслари ўзимизнинг бадбин, қизил сотқин жосуслар қўли билан ундан ўч олаётганларини билдириб қўймоқчи эди. У

ҳақиқат абадул абад ер остида қолиб, чириб, йуқ бўлиб кетишидан қурқарди.

Салкам ярим аср илгари юборилган битиклар — тамаки ва чой урамлари, латталар — соқов турғунлик ҳамда қатагон йилларида С. Ализодадан қолган ягона жонли гувоҳлар... Бу жонсиз ашёлар ортида уларни юборган буюк инсоннинг терак баргидай титраб турган ва ҳали уйғоқ қалби уриб туради. Уриниб қолган бу матоҳларни ниҳоятда эҳтиёт қилиб қўлга оларкансиз, бармоқларингиз титрайди, уларни кўздан кечирар экансиз, довюрак, матонатли, пок инсоннинг сиймосини яққол кўргандай, у билан дардлашгандай, ҳасратлашгандай, отамлашгандай, синиқ овозларини эшитиб тургандай сеҳрланиб қоласиз. Лабларингиз беихтиёр пичирлай бошлайди... «Кўзимнинг нури, меҳрибонларим Меъдажон, Хадичажон, Шарофатжон, Асқарнинг угилчаси... Барингизга муштоқона салом йўллаб қоламан»: «Сабр қилингиз, оз қолди. Худо хоҳласа озодликка чиқамиз»; «Закунчи Казарянца айтингларки, мен билан алоқа боғлаб, мени бу тухматлардан қутқазсин»; «11 йил мобайнида янги усул (новометод) мактабида муаллимлик қилганман»; «Бухорода жадид мактаблари ташкил этиш ишига кўмаклашганман»; «Маҳмудхўжа Бехбудий хотинининг тоғасига айтганман хайрихоҳлигимни»; «Кўҳна, ваҳший бидъатларга қарши бўлганман, шул боис муллолар билан боёнлар мени динсиз (вероотступник) деб дод солдилар»; «Агар мен душман бўлсам, озодлик ташкилотларини тузармидим, Николай замонида қатта қизимни ўрис мактабида ўқитармидим»; «Мени бу ерда айбингга иқроор бўл» деб қистовга соладилар, ҳушдан тойганча калтаклайдилар. Узимга келганимда кўзимни очсам, зах ерда қонга беланиб ётган бўламан. Йуқ нарсага нечук иқроор бўлайин, ахир!».

Сўнгра яқин кишиларидан бирининг бевақт вафотига бағишлаб ёзилган, дилларни титратувчи марсияни зор қақшаб ўқиймиз...

Бошқа бир хатида 1921 йилда вабо касалига йўлиққан беморларни бепул муолажа қилдирганини айтади. Шу муносабат билан эслатиб утайин: Саййид Ризо афғон табиби Атоуллохон (афғон бобо) ҳамда Ҳожи мулло Барот, шифокорлардан Фарҳодий, овруполик духтирлардан Белфелд, Дейч, Забилин, Мерлес ва бошқалар билан яқин алоқада бўлган. Маҳаллий халқларни ҳар хил хавфли касалликлардан сақлаб қолиш-

да уларга таяниб иш қурган. («Воқеанома»нинг «Гадой халга» мавзусига қаранг). Булардан Атоуллохон қилни қирқ ёрадиган табиб эканлиги билан эл орасида машҳур экан. Айтишларича, у узоқ йиллар мобайнида оз-оздан маргимуш истеъмол қила бориб, узини бу ўткир заҳарга ўргатган, омухта қилган. Натижада унинг вужуди заҳарга тўйиниб (омухталашиб), тани оғир касалликларни енгишга тайёр дори-дармонга айланган.

Аҳолини эмлашда бу жуда қўл келаркан. У вафот қилгандан сўнг, овруполик шифокорлар Атоуллохоннинг жасадини катта маблағ эвазига сотиб олмоқчи бўлишади. Аммо қариндошлари бу таклифга кўнмай, табибни яширин суратда дафн этадилар.

Саййид Ризо ўз бахтини бошқаларнинг мусибати ҳисобига яратган эмас. Балки, аксинча, унинг ўзи ғаламис, ёвуз кучларнинг «саодатманд» бўлиши учун ҳалокатга дучор қилинди. Бугунги муаззам Туркистонимизда собит бирлик, чин мустақиллик, устивор дўстлик, қариндошлик ва ўзаро миллий тотувлик йўлида қўйилаётган ҳар бир шахдам қадамимиз Оғонинг ҳам маънавий умрини узайтиришга хизмат қилади. Ҳаммамиз учун оғир бўлган шу кўнларда бундан-да муҳим, бундан-да зарур далда бўлмаса керак.

Худо раҳмат қилсин уни.

ЗАРРАЛАР

Қадим Самарқанд азалдан кўп миллатли бўлган. Унинг кўҳна тарихини яратишда барча миллат вакиллари иштирок этган, равнақига равнақ қўшган. Ўзларининг жасурликлари, ватанга садоқатлари, юксак билим, куч-ғайратлари билан она тупроқнинг поклиги, унинг порлоқ келажаги, фан, маданият, маорифининг ривожини йўлида урис чоризмига, ўз миллатини оёқости қилаётган маҳаллий муртадларга қарши курашда жонларини фидо қилган инсонлар кўп бўлган. Бундай оғир, масъулиятли вазифа биринчи ғалда маорифчилар, маърифатпарварлар зиммасига тушар эди. Худди шундай фидойилар қаторида Маҳмудхужа Бехбудий (1875-1919) билан Саййид Ризо Ализодалар ҳам бор эди. Улар Туркистон маорифчилигида, матбуотида, янги усулли мактаблар очишда ва кўпинча шу каби масалаларда ҳамфикр, бир-бирларига садоқатли бўлишган. Чунончи, Бехбудий ва унинг ўртоқларининг

бир йиллик мотами маросимида Ализода 1920 йил 8 апрелда узи ташкил қилган «Шуълаи инқилоб» журналининг 35-сонида жасурана фикрлар билан чиқиб, «Катта мотам» мақоласини чоп этди. Мазкур таъзиянома матнини СамДУ домласи, ализодашунос С. Ҳожиёв билан чоп этишга тайёрлаганимиз боис, бу ҳам-касаба дўстимизга миннатдорчилик изҳор этаман.

ШАҲОДАТНОМА

Буюк мотам

Бугун буюк мотамдир. Бугун умумий таъзия (аза) куни. Бугун бизнинг шаҳримиз энг қора куни, узининг энг катта мусибат кунини бошдан кечираяпти. Бугун Самарқанд аҳолисининг юраги қон, кўзи ёшли, чунки Беҳбудий ва унинг уртоқлари шаҳид қилинган. Бугун Самарқанд маорифчилари бир йиллик кутиш ва умидворликдан кейин энг азиз, буюк устоди, бир раҳбаридан жудо бўлмоқдалар. Унинг мотам маросимини бир таассуф ва андуҳ билан утказмоқдалар. Бугун Маҳмудхўжанинг шаҳид бўлган куни, катта ва кичикни, ёшу қарини бу андуҳ мусибатга солган.

Маҳмудхўжанинг ўлими биргина Самарқанд аҳолисини эмас, балки 10 миллионлик Туркистон аҳолисини ҳам мотамзада ва мутаассир қилди. Бугун бутун Туркистон миллати бу мотамда иштирок қилиб, қора кийиб, сийнасини чок қилган. Бугун Самарқанд мусулмонлари улкан, бебаҳо хизматлари учун унга биродарлик ва ҳамдардлик изҳор этиб, ул шаҳиднинг муборак руҳи равонини ўзларидан рози ва шод қилмоқдалар.

Унинг 30 йиллик хизмати беҳад ва беҳисобдирки, бу қоғозларга сифмайди ва буни ожиз қалам билан адо этиш мумкин эмас...

Маҳмудхўжа миллатимизнинг биринчи маориф ва маданият ношири, Маҳмудхўжа миллатимизнинг энг буюк жамоат арбоби эди. У бир замонлареки, тараққиёт ва маориф ҳақида гапирмоқ гуноҳи азим ҳисобланиб, мактаб ва жароид (газета, журнал) ҳақида гапирмоқ кофирлик саналган кезларда мардларча майдонга чиқиб, жаҳолат, нодонликка қарши баҳодирларча курашга чақирди.

Узининг равон нутқлари, таъсирчан мақолалари билан мусулмонларни ғафлат уйқусидан уйғотиб, уларни илму ирфонга яқинлаштирди. Ул зотнинг раҳ-

намолиги остида шаҳримизда биринчи жадид мактаби очилди. Биринчи миллий рўзнома чоп этила бошланди. Бир замонлареки, бизнинг кишварда театр бир фаҳш ва куфр намунаси саналарди, у киши томонидан биринчи сахна асари «Падаркуш» таълиф қилинди. У кишининг сояи раҳматида бизнинг шаҳримизда биринчи исломий қироатхона, кутубхона очилди.

Марҳум Бехбудий уз ақидаси ва мақсади йўлида на уламоларнинг маломатлари, на мустабид ҳукмронларнинг таъқибу қаршиликлари ҳаққоний маслағи ва муқаддас мақсадидан қайтара олмади. Сабаби, маориф ривожини мусулмонларни баркамол қилишга камарбаста эди. **Бас, бир дақиқа ҳам уни бу йўлдан тўхтата олмадилар. У сабот ва матонат билан шу олий мақсад сари шахт интилиб, бу йўлда таҳқирга дучор булди, захар-заққумлар ютди. Кечалари ётмади, кундузлари роҳат билмади. Мусофират ва ғурбат азобларини тортди. Китоб ва рисоалар ёзди, журнал ва газеталар чоп эттирди. Мақола ва чақириқлар чиқарди, токи мусулмонлар гафлат уйқусидан уйғонсинлар, жаҳолат гирдобидан чиқиб, маданият ва маърифатга юзланишни ҳидоят ва далолат қилди.**

Октябр (воқеалари)дан кейин Бехбудий учун на уламолар танқиди ва маломати, ва на ҳукумат тарафидан андиша қолмаган эди. Шаҳид Бехбудий турт куллаб миллият ишига киришганди. Бирга ун гайрат билан фаолият бошлаганди. Сиёсий мажлисларда ва расмий маҳфилларда қатнашиб, мусулмонларнинг сиёсий ва миллий ҳуқуқларини мудофаа қилди. Уларнинг аҳволи, маишатларини яхшилаш учун курашди. Бу талабларни Самарқандда бажара олмаганларида, у Тошкентга бориб, Марказий ҳукумат билан тортишиб, уз муқаддас мақсадининг бир қисмига эришди. Аммо бир воқеадан кейин (Осипов воқеаси) шўро ҳукумати даврида маҳаллий аҳоли ҳақидаги фикри узгарди. Уларнинг қўпол муомалалари ва уринсиз ҳаракатлари учун Ватанни тарк қилиб, вақтинча булса ҳам сафар қилиш (мақсади бизга номаълум) мақсади билан йўлга чиқди ва йўлда, Қаршида, уртоқлари билан шаҳидлик шарбатини ичди!

Шундай қилиб, бу ягона мутафаккирни, фарзона файласуфни маданият душманлари ваҳшийларча ўлдириб, уни пок баданини муборақ қонига ботирдилар. Бу тошюрак бедодгарлар, кўршапалакдай ёруғликдан қочиб, ўзларини зулматга урмоқдалар.

Улар билим шуъласини учирмоқ учун Беҳбудийни уртоқлари билан қонларига ботирдилар!.. Ҳайҳот, лекин эзгу ниятлари ва буюк мақсадларини улдира олмадилар!.. Ё улдира олдиларми? Бугун уларнинг ҳамма ният ва мақсадлари тирик ва абадий яшайди. Бугун биргина Самарқанд аҳолисининг минглаб товушлари эмас, балки миллионлаб Туркистон аҳолиси шаҳидларининг муқаддас арвоҳи олдида сукут сақлаб: «Сизларнинг улуғ мақсадларингиз сари интилиб шаҳид булганингиз учун биз Сизнинг муқаддас пок қонингиз қасдини душманлардан олмагунча бу мотам либосини ечмаймиз. Беҳбудий ва уртоқларининг қони беҳуда тўкиладиган қон эмас. Келинг, уларнинг бир томчи қони учун минглаб жаллодларнинг, маданият ва инсоният душманларининг қонини тўқдирайлик.

...Саййид Тоғи ўғли Фарҳод Ализода бобоси Саййид Ализода ҳақида эшитган ва билган хотираларини сўзлаб берди.

ВОҚЕАНОМА

Мавлоно Баракатуллоҳ

Ҳинд олими Баракатуллоҳ Самарқандга, Ализода жаноблари билан шахсан танишиш ва суҳбатлашиш учун, ташриф буюрадилар. Саййид Баракатуллоҳ маҳаллага бориб, боғбон Муртазоқул бобога дуч келади ва ундан Ализоданинг уйларини суради. Муртазоқул бобо меҳмоннинг узга юртдан келганини пайқаб, ўз ҳовлисига чорлайди ва ўғли Мирзо Яҳёга амир қилади:

— Бор, Оға бобонгни чақириб кел.

Саййид Ризо меҳмон келганидан воқиф бўлиши ҳамано отланиб чиқадилар. Ул зот меҳмон билан қуюқ саломлашиб, кучоқлашиб, упишиб кўришадилар. Мирзо Яҳё ҳайрон — лол қолади ва отасидан секин улар қайси тилда сўзлашаётганларини сураганида, хабар топадики, ҳинд тилида суҳбатлашаётган эканлар.

Уй бекаси дарҳол дастурхон келтиради. Ҳар хил ноз-неъматлар тортилади. Гуштлик овқатларни тановул қилишаётганда соҳиб хонадон узининг гуштга парҳез сақлашини айтиб, узрхоҳлик қилади. Меҳмон парҳезнинг сабабини сўриштирганида, Ализода Муртазоқул бобо гушт истеъмол қилса, қорни оғришини тушунтиради. Меҳмон дейдиким, «Саййид Баракатул-

лоҳ бу ерда ҳозир экан, мезбон баҳузур гушт ейишлари мумкин». Шу сузларни айтиб, ёнидан бир нав дори чиқазиб беради. Боғбон дорининг шифобахшлик хусусиятларини узида синаб кургач, угли Мирзо Яҳёга буюради:

— Тойчоғим, югургилаб борингда, отни буюққа олиб келинг. Ҳазрат меҳмонимизнинг қуллари енгил экан. Шояд от жониворнинг ҳам кузи очилса.

Маълум буладики, яқинда бозордан сотиб олинган отнинг бир кузи кўр экан. Марҳаматли меҳмон ёнидан толқон сингари бир дорини олиб, отнинг кўр кузига пуркайди. Анча вақтгача кўр кўздан шовиллаб ёш оқадию, от икки кузи билан кўрадиган бўлиб қолади.

Мавлоно Муҳаммад Баракатуллоҳ Ҳиндистон му-сулмонларидан бўлиб, машҳур тилшунос ва файласуф олим саналган. Токио ва Чикаго университетларида форс ҳамда араб тилларидан дарс берган. (20-йилларда йуқсуллар «дохийси» Ленин билан учрашган). Ҳиндистон билан Русия уртасидаги маданий алоқаларни мустаҳкамлаш ишига ҳисса қўшган. Самарқанд музейида мавлоно Баракатуллоҳ ҳақида маълумотлар сақланган.

АЛИ АКБАР СОБИР ТОҲИРЗОДА

Озарбойжоннинг атоқли ҳажвнавис шоири Али Акбар Собир Тоҳирзода 1909 йилда Шамохи шаҳрида бетоб бўлиб ётганида Саййид Ризо ул зотни бориб кўрадилар. Самарқандга қайтгач, икки мартаба пул тушлаб, яқин дўстлари орқали бериб юборадилар. 1911 йилда Собир оламдан утганида, Ализода дўстлари билан бирга қирқ кун мотам тутишади. Адиб ҳақида хатми Қуръон утказадилар.

ИСМОИЛБЕК ФАСПИРАЛИ

Асримиз бошларида турклар оламида, жумладан бизнинг Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг тамал тошини қўйганлардан, Боғчасаройлик маърифатпарвар, Парижда халқаро Нобел мукофотига тавсия қилинган зот, Қрим татарларнинг биринчи мактаб очиб, уларга алифбе ва дарсликлар ёзган, илк татарча-русча луғат тартиб берган, Русияда 1889 йилдан бошлаб туркий тилида «Таржумон» газетасини чиқазиб тур-

ган, Қоҳирада араб тилида «Алниеъ» («Уйғониш») газетасини таъсис этган Исмоилбек Гаспирали (Исмоилбек Гаспринский) 1904 йилда Самарқандга келиб, Саййид Ризо Ализода билан илк топқир танишадди ва фикрлашадилар. У Ализода билан дийдор кўришганидан ва суҳбатлашганидан бениҳоя мамнуният ҳосил қилади. Саййид Ризонинг Самарқанд шаҳрида янги мактаби Исломия очиш ҳақидаги саъй-ҳаракатларини, режа-тадбирларини бусбутун маъқуллайди ва бу хусусда ўз маслаҳат ҳамда мулоҳазаларини изҳор этади. Бир неча кун унинг уйида меҳмон бўлиб тургач, Ҳиндистонга жунайди.

1908 йилда Исмоилбек Гаспирали иккинчи марта С. Ализода билан учрашиш ниятида Самарқандга келади. Саййид Ризонинг янги мактабини кўриб қувонади. Уша кезлари, «Ҳаёт» номли янги мактаб очиш ниятини эшитиб, хурсанд бўлади.

Умрининг сўнги палласида Самарқандда истиқомат қилган қрим татар ёзувчиси, раҳматлик Абдураим Илёс ўғли Шайхзоданинг гувоҳлик беришича, Исмоилбек Гаспирали Қрим газеталарида 1906-1911 йилларда Ализода ҳақида гоят жозибадор мақолалар ёзиб турган.

ФАЙЗУЛЛО ХҲЖА

1918 йилда Саййид Ризо «Шуълаи инқилоб» ҳамда «Бухорои шариф» номли журнал ва газеталарда «Бухоро, уйғон!» деган оташин мақоласини чоп эттирган. Бу мақолани ўқиган ёш бухороликлар уни «Ситора» деб тилга олганлар. Мазкур мақолани ўқиб, мутаассир бўлган Файзулло Хужаев Самарқандга, муаллиф Саййид Ризо ҳузурига учрашувга келади. Унинг уйида уч-тўрт соат қизгин суҳбат бўлади. Файзулло учрашувдан зўр қониқиш ҳосил қилиб, қайтиб кетар экан, уни Бухорои шарифга меҳмонга таклиф этади. Ўзи Бухорога қайтгандан сўнг, ёш дўстлари ва сафдошларини тўплаб, учрашув таассуротларини батафсил сузлаб беради. Орадан кўп ўтмай, 1920 йилда Файзулло Хужаев собиқ Республика Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси лавозимига тайин этилади. Бу хабарни эшитган Ализода ўғли Саййид Тоғи ва шогирди Ғулом Али Қосимзодани қабатига олиб, Бухорога боради. Аркка етишганида, мелиса ходимлари уларни тўхтади. С. Ализода «Биз эшонжоннинг ҳузурларига

келдик» дегандан сўнг, масъул ходим Арк ичкарисига кириб кетади. Орадан куп утмай, Файзулло Хужанинг ўзи эғнида чарм камзули билан чиқиб келади. Қучоқлашиб, упишиб кўришганларидан сўнг, уларни ўз иш кабинетига таклиф қилади.

Худораҳмати Саййид Тоғи Ализоданинг гувоҳлик беришича, Файзулло тўрт соат давомида ҳузурига ҳеч кимни киритмасдан, у билан яккама-якка суҳбат қилади. Суҳбат адоғига етганида, меҳмон хайр-маъзур тутиб чиққан чоғида, Файзулло Хужаев ёзма амр қилиб, уларни фойтунга утқазиб жўнатар экан, Бухоро Республикасининг Халқ таъминоти бўлимига равона бўладилар. Маълум бўлишича, бояги хат омбор мудирини номига ёзилган экан. Унга кўра, ишчилар омбордан бир қопча қанд, бир яшик чой, бир яшик совун ва икки туп газламани чиқазиб, фойтунга ортишади. Бухоро шаҳридан Когон бекатига келишиб, у ердан поездга чиқазиб қўйишади. Самарқандга келиб тушгандан сўнг, шаҳарда яшайдиган аҳволи ночор, муҳтож, етим-есирларнинг рўйхатини тузиб, бояги нарсаларни уйма-уй тарқатадилар.

...Ажаб замонлар, ажаб одамлар, ажаб ишлар.

Талончи чор Русияси амалдорлари ўзларининг Марказий Осиёни мусаххар қилиш режаларини, маҳаллий халқларга бўлган нафратини, ифлос улугдавлатчилик қарашларини яширганлари йўқ. Чор тузумини маҳв этиб, уларни зеру-по қилган худосиз, диёнатсиз, насл-насабсиз, иймонсиз ўрис ва турли «русийзабон» йўқсул қизил муртадлар, миллати ва динидан қатъий назар, барча халқларга ёрдам, тенглик, равнақ, дориломонлик ваъда қилган ҳолда, ўзларига жуда устамонлик билан тобеъ ва мутеъ қилган улкаларни рўй-рост таладилар, табиий бойликларини ташиб кетдилар. Миллатларни итоатгўй қўлларга айлантирдилар, илғор, фидойи зиёлиларни иблисларча алдаб, тузоққа илинтирдилар ва, охир-оқибатда, уларни турли йўллар билан йўқотдилар. Бадном қилдилар, қамадилар, отдилар, мудҳиш қийноқларга гирифтор айлаб, даҳшатли ўлимга маҳкум этдилар. Мен бугун Файзулло Хужаев билан Саййид Ризо Ализодаларнинг тақдирини уйлаганимда, икки буюк инсон, қизил Масков ва «пролетариат доҳийларининг» ҳийла-найрангларига чув тушган ва, бунинг оқибати улароқ, азиз бошларини кундага қўйган икки алп баҳодирнинг жонли тимсоллари кўз унгимда

гавдаланади... Бу нечук бедодликким, инсоний ҳамиятинг, уз эл-юртинг, халқинг, миллатинг озодлиги ва равнақи йулида энг эзгу ишларинг учун сени хуррият «даҳолари» ... дорга оссалар!

«ГАДОЙ ХАЛТА»

Юқорида бир карра эслаганимиз воқеа билан боғлиқ гап борким, Бош қаҳрамонимиз қандай инсон эканлигига дахлдорлиги боис, бунда келтираман.

Маълумингизким, марҳаматли укувчим, 1919 йилда Самарқанд шаҳар тумани Боғишамолда бизнинг шафқатли Саййид хайрия ташкилоти тузган. Сабаби, шаҳарда вабо (улат) тарқалган, очарчилик авжида бўлган. Хайрия мутасаддийларининг мақсади шаҳардаги камбағал, бева-бечора, ногирон, етим-есирлар ҳамда вабога чалинганларга моддий ёрдам курсатишдан иборат бўлган. Ализода билан бирга табиблардан Атоуллохон, Мерлис, Дейч, Забилин, доктор Фарҳодий ва бошқалар беморларни текин муолажа қилишган. Озиқ-овқат ва маблағ тўплаш хусусида хайрия ҳайъати аъзоларини саховатпеша, хайрихоҳ давлатмандлар ҳузурига юборишган. Ўтиборли, нуфузли мутасаддийларнинг ўзлари эса хасис, қурумсоқ кимсалардан пул тўплаш учун боришган. Шунда ашаддий очкуз бойлардан бири, юзсизлик қилиб, Саййид Ризога деган:

— Ого, буйнингизга турбо осинг!..

Ализода «хўп, хўп» деганлару, қўларини кўксига қўйиб қайтиб кетганлар.

РАВВИНСКИЙ ЁХУД ЗИНДОН САБОҚЛАРИ

ПРОКУРОР

Владимир шаҳар қамоқхонасининг махсус хизмат бўлмаси. Прокурор турма бошлиғи Раввинский билан суҳбатлашмоқда.

— Майор, кўнглингизга олмангу, уз хизмат вазифангизни бажаришингиздан қониқиш ҳосил қилмадим. Уйлаб кўринг. Сиз билан биз бу ерда осойишта отамлашиб ўтирибмиз. Худди шу дақиқаларда одамлар жанг майдонларида жон олиб, жон бераяпти. Совет аскарлари социализм ғалабаси учун кўксини пулетга қалқон қиляпти. Сизлар эса бу ерда мижғовла-

ниб, чалажон бир маҳбуснинг тилини калимага келтиролмай ётасиз. Буни қандай тушунмоқ керак?

Шаллақи дажжол-прокурорнинг говак дағдагаси, иғвогарона тааддиларидан турма нозирининг ҳуши бошидан учеди. Зеро, бундай ҳолларда бошдан ҳуш туғул, елкадан бошнинг ўзи учиб кетиши ҳам ҳеч гапмас. Маҳбус нари турсин, ўзингни муҳофаза қилишинг ҳам амри маҳол. Нозир Раввинский буни яхши тушунарди. Шу боис прокурор билан адик-бадик айтишиб утирмай, ўз «айбига» иқроор бўлиб қўя қолди.

— Уртоқ прокурор, танбеҳингиз ўринли. Айбдормиз.

— Ундай бўлса,— гапини давом эттирди прокурор амр-насиҳат оҳангида, зудлик билан ишга киришинг. Сиз, ахир, чекистсиз. Ализода сингари хорижий агентуранинг ёлланма хавфли жосусларини уриб-сўкиб, қийнаб енгиб бўлмайди. Нима қилиш керак? Ўзингиздан қолар гап йўқ. Алданг. Лақиллатинг. Ишончини қозонинг. Руҳий таъсир утказинг. Шундай қилингики, у сизга мутлақ ишонсин. Зарур бўлса, ул-бул ҳужжатларни ҳам расмийлаштирган бўлинг. Хайрихоҳлик, керак бўлса ҳамдардлик изҳор этинг. Уйласинки, дунёда сиздан-да ишончлироқ инсон, дуст йўқ. Қисиниб-қимтиниб утирманг. Сизга ажратилган махсус жамғарма бор. Қўлингиз узун. Қурумсоқ бўлманг. Ализодага яхши гапиринг, қўлтиғига қўл солинг.

Яна бир тарафи: фашизмга қарши кураш ҳам адоғига етай деб қолди. Ажабмас, яқин келажакда биз яна бугунги иттифоқчиларимиз: Америка, Англия, Франция билан ҳудудларни бўлиб олиш, тажовузкор Германиядан товон тулатиш масалаларида янги урушга, дипломатия жангу жадалларига жалб қилинаримиз. Ким билсин. Сиз Ализоданинг устаси фаранг тил билгичи, инглиз, франсуз, олмон тилларини, ҳатто қадимги яҳудий тили — иврит (иброний)ни жуда пухта эгаллаганидан хабардор бўлсангиз керак. У ўн икки тилда бемалол гаплаша олади. Уқдингизми? Бундай одамни қаёқдан топасиз?! Дарвоқе, унинг «Инглизлар ва ислом дунёси» мақоласини ўқиганмисиз? Албатта ўқиб чиқинг. Уч буюк давлат раҳбарларининг Техрон конференцияси атрофидаги гап-сўзларга диққат қилинг. Яқин фурсат ичида Ализода сингари бообру зотлар бизга асқотиб қолиши мумкин. Буни унутманг. У алоҳида ҳисобда турсин. Куздан қочирманг.

ЕМОНГА КАЛТАК – ЯХШИГА ИШОРА

Емонни кўрмай, яхшининг қадрига етмайсан, деган гап бор. «Уртоқ прокурор»нинг таъриф-тавсифи ва мулжали турма нозирининг хушини жойига келтирди. Унинг кўз унгида Саййид Ризо қиёфасида бу ерда, мудҳиш Владимир зиндонининг яккашин хонасида («одиначка»да) сил касалига чалиниб, кулча бўлиб ётган манови нотавон, ожиз «чалажон» кимса эмас, балки инсониятнинг катта ҳурматга лойиқ, зукко фарзандларидан бирининг тимсоли гавдалана бошлади. Шу зайл, Раввинскийда бу «социализм душманига» нисбатан қандайдир илиқлик пайдо бўлди.

— Ҳузуримга сиёсий маҳбус Ализода келтиринглар, — деб буюрди ёрдамчисига майор Раввинский.

Орадан ярим соатлар вақт ўтмай, икки соқчи кузатувида маҳбусни унинг ҳузурига олиб келишди.

— Сизларга жавоб, керак бўлганда узим чақираман, — деб соқчиларни қўйиб юборди. Сўнгра ёрдамчисини чорлаб, қабулхонасини ташқарисидан қўриқлаб туришни буюрди.

— Муҳтарам Ализода, Сиз билан узоқ юзма-юз суҳбатлашамиз. Шунинг учун менинг хос хонамга марҳамат қиласиз.

Шундай деб уни ўз кабинетининг ичкари, хуфя хонасига бошлади... Бу хилватгоҳга овқатланиш учун стол ва стуллар, диван, радиоприёмник, идиш-товоқлар учун жавон, иккита юмшоқ утирғич (кресло), ўртасига хонтахтага ўхшаш пастаккина столча қўйилган. Хосхона соҳиби «меҳмонни» юмшоқ утирғичга таклиф қилди. Бизнинг жаноби Саййид узига кўрсатилаётган бундай кутилмаган сирли илтифотдан ҳайратланиб, мажолсиз бир ҳолда, афтодаҳол, ҳушёр тортиб турарди. «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилур»...

«БАЗМИ ЖАМШИД»

— Сиз томонларда, жаноб Ализода, «аввал таом, баъдаз калом» деган нақл бор. Мен йигирманчи йилларда Туркистонда хизмат қилганман, тақсир... Баҳузур утиринг. Бугун Сиз маҳбус эмас, менинг меҳмонимсиз. Дунёнинг ишлари шунақа. Начора. Айтгандай, уша йигирманчи йилларда Сизнинг «Инглизлар ва ислом дунёси» деган мақолангиз қулогимга чалин-

ганди. Уша мақолангиз ва уткир чиқишларингиздан инглизлар ҳам Сиздан куп «мамнун» бўлишган эканки, бошингиз учун эллик минг фунт-стерлинг мукофот ваъда қилинган. Қаранг-а, энди бу ёқларда хорзор бўлиб ётибсизу, аслида, жаҳон бозорида нархингиз жуда баланд экан! Мана энди «улар» билан «бизникилар» уртасида бошингиз учун «кимошди» савдоси авжида. Дунёнинг ишлари ўбдон қизиқ. Сиз уз вақти-замонасида Шуро ҳукуматига катта хизматлар қилгансиз. Инчунин, Урта Осиё ва Кавказ минтақаларида Шуrolар уз тузуми ва тартибларини ўрнатиш учун Буюк Британия билан талашиб-тортишганлари хусусида бир уйлаб курганмисиз?

Гап орасида нозир юмшоқ утирғичлар уртасига қуйилган стол устига нон, колбаса, икки дона стакан билан бир пицца «бойги»дан (ароқ) чиқазиб қуйди.

— Гражданин Ализода, Сиз бир таниқли аллома инсонсиз. «Инглизлар ва ислом дунёси» мақолангизда ажнабий истилочиларни фoш этгансиз. Хуш... Айтинг-чи, вақти-соати келиб, Сизнинг уз халқингизни ҳушёр тортишга, кўзини очишга қаратилган оташин гапларингиз Шуро ҳукумати ва болшевиклар партиясининг раҳбарларини чучитиб юбориши мумкинлиги хаёлингизга келмаганми?

Нозир сўнги луқмани айта туриб, хона турида деворга илинган «халқлар доҳийси» Иосиф Виссарион ўгли Сталиннинг портретига тагдор ишора қилди.

— ...

— Нон билан манови колбасадан тановул қилинг. Стакандаги ароқдан ичинг.

Ализода нон ва колбасадан пича татинган бўлди. Аммо стаканга қул узатмади.

— Мен рухсат бераман: ароқдан ичволинг.

— Кечирасиз, гражданин бошлик, мен эътиқодим юзасидан ароқ ичмайман.

— Боғишамол туман партия қўмитасининг саркоптиби бўлиб турган кезларингизда ҳам ичмаганмисиз?— қизиқсинди нозир, «дағал вазиятга нозик шам» қилиб.

— Ароқ ичмаганман. Бироқ қулбола мусалласни буюк ҳаким Абу Али ибн Сино билан Умар Хайём ҳам баъзи-баъзида шифо учун буюришган.

— Ундай бўлса, мен Сизни ҳар сафар терговга қақирганимда «Кагор» виноси билан сийлайман. Фа-

қат кайфи чоғлиқ учунгина эмас. «Кагор» қонни кунпайтириб, киши баданига қувват беради. Очигини айтсам, Сизни манфур тухматлардан мен ҳам, мендан каттароқ одамлар ҳам қутқаза олмайди. Лекин... Узимга берилган ваколат доирасида Сизга ёрдам бермоқчиман. Эвазига битта шартим бор: менга иброний тилидан пинхона дарс берасиз. Келишдикми?

— Мен розиман.

— Бу гап фақат икковимизнинг орамизда қолиши керак. Оғзингизга маҳкам одамлигингизни билган ҳолда бу гапни айтаяпман. Бугундан бошлаб мен Сизга шоғирд тушаман. Бутимми?

— Келишдик.

— Ундай бўлса, марҳамат: манови «Беломор-кянал»дан олиб чекинг.

— Чекмайман. Раҳмат.

— Чакки қиласиз. Олинг, олаверинг. Узингизга тамаки ва қоғоз беришларини сўраб, прокурор номига ариза ёзинг. Яккашин хонангиз (камерангиз) жойлашган бўлмага дурустроқ назоратчиларни қўяман. Тамакини уларга берасиз. Қоғозга эса дилингиздаги гапларни битасиз. Вақт-вақти билан хонангизга узим кириб, тинтув утказган бўламан. Ёзувларингизни «делонгизга» тикиб қўявераман. Бир кун келиб керак бўлади. Дарвоқе, Сизнинг турли ташкилотларга ёзган мактубларингиз бари уз «делонгизда» сақланаяпти.

Кейинги гап Ализодага жуда ёмон таъсир қилганини пайқаган Раввинский дангал тугрисини айтиб қўя қолди:

— Биздан хафа бўлмайсиз, биродари азиз. Бу ернинг уз ёзилмаган қонунлари бор. Агар Сизнинг хатларингизни жунатиб юборсак борми, орқасидан узимизнинг думимиз тугилади. Шундай йуриқнома бор.

МУХТАСАРНОМА

* Бокуда С. Ализода номида куча бор. Самарқандда — куча ва 14-мактаб номи берилган.

* Оиласи: уғли Саййид тоғи, қизи Саидажон... Неваралари: Ховар, Фарҳод, Парвиз, Фарруҳ, Зебо, Бахтиёр, Гулруҳ, Хурмуз...

* Абулқосим Ал-Ганжавийнинг янги усулдаги мактабида таҳсил курган.

* 20 дан зиёд етим болани уз қарамоғига олган.

* 1905 йилдан бошлаб «Самарқанд» рўзномаси

ҳамда «Мулло Насриддин» мажалласида (Озарбойжон) чиқиб турган.

* У қандай қилиб «панисломчи» буладики, С. Ализода билан алоқада булгани учун Зиёмуҳаммад деган одамни Эрон маъмурлари улимга ҳукм қилган бўлса...

* Саййид Ризонинг Самарқанддаги уйида Чулпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутийлар бўлиб туришган.

* Самарқандда яшовчи маҳаллий урис ва русийзабон аҳолига узбек, тожик тилларини ургатувчи сабоқлар (курслар) ташкил этган.

* Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» румони унинг таржимасида босилиб чиққан. Сталинобод-Ленинград: Тожикдавнашр, 1936. 333 бет. 1973 йилда тожик тилида қайта нашр қилинган.

* Саййид Ризони узбеклар, форслар, озарбойжонлар, тожиклар ва туркманлар ҳам уз намояндаси деб билади.

* 1905 йилда, 18 ёшида, Самарқандда янги услубдаги мактаб ташкил этади. Мутаассиблар бу мактабни 1912 йилда бекитиб қўядилар. 1913 йилга келиб, маслакдош дўсти Ҳалим Каримнинг ҳовлисида «Ҳаёт» номли мактаб очади. Чор амалдорлари бу мактабни ҳам 1915 йилда ёпиб ташлайдилар.

* Самарқандда озарбойжон торзанлари (торчилари)нинг концертларини уюштирган. Узи улар билан бирга саҳнага чиқиб тор чалган. 1919 йилда Узеир Ҳожибековнинг «У булмасин, бу булсин» асарини саҳнага қўйган ва унда узи муҳаррир ролини ижро этган.

* «Маданияти ислом» асари Покистонда чоп қилинган. Лоҳур, 1927 (форс тилида). 240 бет.

* Ёзган хатлари «Моресолот» номи остида жамлашиб (194 бет), Лоҳурда (Покистон) 1923-1933 йилларда беш марта форс тилида чоп этилган.

* В. В. Бартолдининг «Туркистон ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асари дастлаб усмонли турк тилида Мухторбек таржимасида чоп этилган. Туркчадан форсий, афғон, урду тилларига С. Ализода утирган ва бу китоб 1926 йилда Лоҳурда босилиб чиққан (370 бет).

* «Саодат асири» румони (1924) ҳамда шеърӣий мажмуалари 1925, 1926, 1928, 1934 йилларда Лоҳурда чоп этилган.

* «Владимир»хонада шундай рақам дарж этилган: у «юқорига» 400 та хат ёзган. Шулардан 40 таси —

Сталинга, Молотовга, Кагановичга, Ворошиловга йуланган.

* «Урисча-тожикча мукаммал лугат» муаллифларидан бири. Икки жилд. (1933-34). Тожикдавнашр, 1933.

Тузувчилар С. Р. Ализода, Али Исмойилзода, Муҳаммаджон Юсуфий, Раҳим Ҳошим.

Таҳрир ҳайъати: С. Айний, С. Р. Ализода, Али Исмойилзода, Раҳим Ҳошим ва Муҳаммаджон Юсуфий.

Абдусалом Деҳотий ёзади: «Хотирамдан сира чиқмайди: ушбу лугатни (мукаммал урисча-тожикча лугат назарда тутилади. — Ғ.С.) тартиб берувчилардан бири Саййид Ризо Ализода, тожик тилининг илк сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис)нинг муаллифи бўлган бир олим, кучама-куча, эшикма-эшик юриб, турли-туман касб кишилари: деҳқонлар, темирчилар, қас-соблар ва бошқаларга мурожаат этиб, атамалар ва халқ ибораларини улардан сўраб йиғнаган эди».

* Терговчи: «Сен, инглиз шпioni, шунча тилни биласан: инглиз, фаранг, форс, иброний, араб... Қайси разведкага хизмат қилганингни айт!..»

* Фарҳод бобосининг бугин-бугинидан ажралиб турган суяқларини гурдан бирма-бир териб олади. Жағи бош суягидан ажралиб чиққанида, қарасаки, биттагина тиши сақланиб қолган экан. 59 — ёшда-я!..

* 2287 -иш (дело) С. Р. Ализодага мансуб.

* Ленинга 12 саҳифалик хат ёзган. Бу хат ҳозиргача топилмаган.

* «Маърифат қаҳрамони» фахрий унвони таъсис этилиб, у атиги 2 кишига насиб этган. Бири — Садриддин Айний, яна бири — Саййид Ризо Ализода.

ҲАДИСИ ШАРИФ

* Муъминлар бир-бирларининг оғриқларига шерик бўлишлари керак. Бу бош оғриганда бамисоли бутун тана оғригани кабидир.

* Илмни урганиб, сўнг уни бошқаларга ургатмаслик гуёки молу дунёни йиғиб, сарф қилмай кумиб кўйиш билан баробар.

* Яхшиликни чиройли юзли кишилардан кутишлар.

* Ёшларигизнинг яхшилари — узини катта ёшдагилардек оғир тутадиганларидир. Катта ёшдагиларнинг ёмонлари эса — узини ёш болалардек енгил тутадиганларидир.

ҲОРДИҚ ҚҰНАЛҒАСИ

Саййид Ризо Ализода: Биринчи йил. Туркистон ибтидоий мактабларининг биринчи синфи учун тартиб берилгандур. Нашриёт ширкати «Зарафшон». Самарқандда Газоруп матбаасида таъб этилди. 1917-1935.

ЎҒРИ

Бир ўғри кечаси бир камбағалнинг уйига кирган эди. Ҳарчанд уйни ахтарди, бир нарса топа олмади. Уйнинг эгаси эса уйгоқ эди. Бошини кўрпадан чиқариб, айтди: «Азизим, беҳуда ташвиш тортмагин, чунки сан кечаси ахтарган нарсани ман кундузи бу уйдан топа олмайман».

Ўғри онинг бу сўзидан кулиб, чиқиб кетди.

ОЧКЎЗЛИК

Бир бола йулда қичқириб йиглар эди: «Нимага йиглайсан?» деб ундан бир йуловчи сўради. «Бир мири пулимни йўқотдим». Йул утгувчи: «Йиглама, ма санга бир мири». Бола пулни олиб яна йиглади. Йул утгувчи: «Эмди нимага йиглайсан?» Бола: «Агар бир мири пулимни йўқотмаган бўлса эдим, эмди пулим икки мири бўлур эди!»

ДЕҲҚОН ИЛА ОШНАСИ

Деҳқон бозорга беда опорур эди. Йулда ошнаси ила учрашиб саломлашди.

Ошноси: — Нима ташияпсиз, уртоқ?

Деҳқон: — Утун!

Ошноси: — Қандай утун, юкингизда беда-ку!

Деҳқон: — Агар бедалигини билсангиз, нимага сўрайсиз?

Ошноси айтган сўзидан пушаймон бўлди.

ҲИММАТЛИК ГАДОЙ

Бир гадо ҳар куни шаҳарга чиқиб, кўчаларни кезиб, пул сўрар эди. Оқшомга бориб, тушланган пуллари навосиз одамга берур эди. Биров ондин мунинг сабабини сўради. У деди: «Ман бир чароғ ҳукмида-

ман. Узгалар-чун узимни ёндираман. Уз нафъига ҳар киши югурур, узга нафъига эр киши югурур.

**КИТОБДА УЧРАГАН АЙРИМ МАҚОЛ,
НАҚЛ ВА ҚАЙРОҚИ СЎЗЛАР**

- * Игна барчани кийинтирар, лекин узи ялангоч.
- * Курга кеча ила кундуз баробар.
- * Олимнинг фасоди — оламнинг фасоди.
- * Тақво тасбеҳда эмасдур.
- * Бировнинг мусибатига хурсанд булма.
- * Ажал ҳеч кимга муҳлат бермас.
- * Худонинг рискини еганда, шукрини ҳам қил.
- * Қора кунга сурма керак эмас.
- * Осуда бўлай десанг, бировга зомин булма.
- * Худонинг мисли йўқдур.
- * Улим ҳақ, мерос ҳалол.
- * Золимнинг охири ямондур.
- * Давлат куфр ила қолур, лекин зулм ила қолмас.
- * Кунгли қарога ваъз асар қилмас.
- * Бировнинг айбини изҳор қилмоқ айбдур.
- * Ҳар ишда низом керак.
- * Зоҳирда қузи, ботинда бури.
- * Бировнинг уйига изнсиз кирма.
- * Неъматда ҳозир, хизматда маъзур.
- * Дона-дона хирмон булур.
- * Ақл саллада эмас, каллададур.
- * Баққол синганда дуконида наққошлик қилур.
- * Аррани ички тарафга тортарлар.
- * Муаллим ила муҳаррир миллатнинг икки қулидур.
- * Аввал эҳтиёт, сунгра таваккул.
- * Бировни иззат қилган узи азиз бўлур.
- * «Исроил» ҳазрати Яъқубнинг лақаби эди.
- * Ҳар ким ойнада уз сувратини курур.

ТАСБИҲ

6-фасл

МАШРИҚЗАМИН

(Ўзбек шарқшунослиги ҳақида ўйлар)

ҚОМУСИЙ НАШР

Малик Абдусаматовнинг «Ўзбекистон шарқшунослари» мажмуасини варақлар эканман, бизда шарқшунослик фанининг тараққиёт ва инқирозга юз тутган даврлари кино тасмасидай кўз ўнгимдан ута бошлайди... (Тошкент, 1996). Бу соҳада кўпчилик олимлар ва «олим бўлмаган»ларнинг ҳаёти ва тақдири билан танишаман. Ҳурматли Малик оғанинг меҳнатига таҳсин ўқийман, шу вазданки, биз ҳар гал фан ва долзарб муаммолар ҳақида гапирамиз, шу фанни яратган ҳалол инсонларнинг ўзини унутамиз. Уларнинг кимлигини, шахсини танимайдиганлар ҳам топилади. Олайлик, академик Борийхон Аҳмаднинг (Буриной Аҳмедовнинг) «Мирзо Улугбек», «Тарихдан сабоқлар», «Амир Темур» сингари қомусий ва бадиий асарларини энтиқиб ўқиймиз, муаллиф ўзи кимлигини ҳамма билавермайди. Академик Убайдулла Каримовни «Розий, Ибн Сино ва Берунийни элига қайтарган аллома», «илмда денгиз яратган», «мозий билан сузлашган», «шарқшунослигимиз сардори» деб таъриф-тавсиф қиладилар. Дарҳақиқат, биз Абу Али ибн Синонинг «Қонун фи-т-тибб» асарини арабчадан ўзбек ва урис тилларига унинг томонидан қилинган таржималарда ўқиймиз. Ар-Розий, ал-Қумрийнинг рисола ва луғатлари билан ҳам шу кимёгар-шарқшунос олим таржимаси орқали танишамиз. Ўзини, бошқа ишларини эса яқиндан билмаймиз. Шунингдек, Алибек Рустамий, Неъматулло Иброҳим, Азизхон Қайюмов, Эргаш Рустам, Ориф Усмон, Шоислом Шомуҳаммад, Асомиддин Уринбоев, Раҳима Аминова, Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Муҳаммаджон Имомназаров, Абдусодиқ Ирисов, Қавомиддин Муниров, Темур Мухторов ва бошқалар ҳақида ҳам бу ерда энг зарур маълумотлар берилган.

Фан тармоқлари ҳақида гап кетганда уларнинг та-

ниқли намояндалари билан юзма-юз учрашиш имконидан қанчалик хурсанд бўлсак, Ўзбекистон шарқшunosлиги, унинг тарихи ва истиқболи, мутахассислар олдида турган муаммолар ҳақида ҳам ўйлаш фурсати етганини ҳис этамиз.

МАШЪУМ «2» ҲАҚИДА ЧЎПЧАК

Яқин ун йиллар нарисида биз ҳаммамиз, «аждодаларимиз ялпи саводсиз бўлган (халқимиз орасида 2 фоиз одамлар саводхон эди)», деган гирт ёлгон гапни «умумий хор» бўлиб такрорлаб келдик. Одам-ку одам, калтак зарбидан ҳатто ногорадан ҳам садо чиқади, дейишади. Қаранг-а, тазйиқ ва таёқ остида шундай устаси фаранг «мулла» бўлган эдикки, «улуғ оғаларимиз» у ёқдан қандай амр қилишса, қулларча итоат этиб, бояги машъум «2»ни такрорлайвериbmиз. 2! 2!! 2!!! Ўйламаbmизки: келиб-келиб ўзимизнинг «жоҳиллигимизу нодонлигимизни» жаҳонга кўз-кўз қиламизми! Инсоний ҳамият, нафсоният, гурур поймол қилинган жойда ҳар қандай биллурий маънавий қадриятлар ҳам барҳам топар экан. Гап борким, агар бир одамга минг марта «сен тунгизсан» десанг, у ҳуриллаб юборади. Етти иқлимга донғи кетган жаҳонгирлар, саркардалар, мутафаккирлар, олиму уламолар, тахт ва салтанат эгалари томонидан камоли эҳтиром билан отдан тушиб ялангоёқ юриб утилган, тош-тупроғи тавоф қилинган манзилгоҳлар, қадимий ноёб ёдгорликлар бузилди, горат қилинди... Мислсиз тарихий обидаларимиз, табиий ва маънавий бойликларимиз узоқ шимол тарафларга ташиб кетилди. Мачиту мадрасаларимиз, расадхоналаримиз, хонақоҳлар кўмиб юборилди, омборхона ва молхоналарга айлантирилди. Ўзимиз ўзимиздан мосуво бўлиб, манқуртлаша бошладик. Улуғларимизнинг арвоҳлари чирқираб қолди. Битмас-туганмас ер усти ва ер ости табиий бойликларга ҳам қаноат қилмай, ҳатто қабристонларимизни очиб, улардан... олтин, дур, сийм, зар, забаржад, гавҳар, худо билсин яна нималар ахтардилар! Хўп, майли. Етти ёт, ўзгани-ўзга дейсан киши. Улардан не суд, не мурувват! Ўзимизга нима бўлди, ўзимизга?! Эс-ҳушимизни ким ўғирлади бизнинг?

Сира ёдимдан чиқмайди. Ўзбекнинг қайси бир улкаси шишган шоири ўзини-ўзи фош этишда манфуруна бир муқояса тўқиган эди. Эмишки, қадимул айём-

да барча бирдай саводсиз бўлган. Бир «катта қишлоқда» атиги бир нафар саводхон бор экан! У ҳам булса—мачитнинг сўфиси. Энди (қирқинчи йиллар назарда тутилади) ҳамма бирдай саводхон бўлибди-ю, бояги қишлоқда биттагина саводсиз одам қолибди: уша сўфи!.. Энсанг қотади кишининг. Қани энди маддоҳ-шоиримиз бугун ҳаёт булсалар-у, келиб кўрсалар. Уша-уша қишлоқда бугунги кунда ўзимизнинг минг йиллик арабий ёзувимизга деярли ҳеч кимнинг тиши ўтмайди. Ёлғон бўлмасин, кундуз куни чироғ ёқиб ахтариб, ҳар қалай, бир саводли кишига дуч келасиз: бошидан минг бир балоларни кечириб, узоқ Сибир сурғунидан нечук тасодиф-ла омон қайтган ҳув-в-в уша мачитнинг қартайиб, тутдай тукилган шўрлик нуроний сўфиси!

СУВ БОШДАН ЛОЙҚА ЭДИ

Мурдор оврупомарказчилик майллари барча шарқона миллий қадриятларнинг тагига сув қуя бошлади. Муқаддас миллий қадриятларнинг бозори касод бўлди. Турғунлик, маънавий чириш, жоҳилият деб тарихга кирган минг бошли фасоднинг иллатларидан энг кўп зиён кўрган соҳалардан бири, бу, шарқшунослик бўлди. Зеро, ўзимизда, номига, «хўжа кўрсинга» ундабунда шарқона йўналишдаги мактаблар, институтлар ва факултетлар, диний билим юртлари бўлгани билан, биз учун амалиёт сарҳадлари ниҳоятда торайиб қолганди. Ғарб ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ҳатто Шарқ мамлакатларида ҳам (Хитой, Япония, Қурия, Эрон, Афғон, Покистон, Туркия, Араб давлатлари...) элчихоналар, ваколатхоналар ва амалий фаолиятнинг барча соҳаларида аксарият «улуғ оғалар», русийзабон миллат кишилари, славянлар хизмат қиларди. Гуё бизнинг «қолоқ» республикага «ёрдам» тариқасида! Майли-да. Шарқнинг тизгини Масковнинг қўлида сақлаб келинди. Мусулмонларга, маҳаллий миллат одамларига ишонч йўқ, бинобарин, уларга деярли барча хорижий эшиклар тақа-тақ берк эди. Бутун дунёга «тенглар ичра тенглик» сиёсатини кўз-кўз қилган собиқ Шўроларнинг риекорона расмий сиёсати шундай бўлди.

БУЛАР ЭКАН-КУ!

Муаззам Истиқлол барча соҳаларда булгани сингари, айниқса Шарқшунослик диёрининг эшикларини ланг очиб юборди. Кимнинг, ҳатто энг жасур тахаййулот соҳибининг тушига кирувдики, Республикамиз ўз мустақиллигини қулга киритишлиги. Ўз тақдирини ўзи белгилаган ҳолда, жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб урнини топишлиги. Минг йиллик тарихий узанларни қайтадан кашф этишлиги. Ўз миллий салоҳиятини намойиш эта бошлаши. Ўз ота-боболари, қадим аждодларининг руҳи равонини шод этиб, улкан замонавий иншоотлар қуришга дадил киришуви...

Булар экан-ку!

Жуда қисқа муддат ичида пойтахтнинг қоқ уртасида Амир Темур бобомизга салобатли ҳайкал урнатилди. Соҳибқирон Темур байтул саждагоҳи — кўзларни қамаштирувчи гузал, мовий-ложувард шарқона музей қад кутарди. Бу билан «ўзбеклар иши», «пахта иши», «рашидовчилик» деб йиллар давомида таҳқирлаб келинган она Ватанимиз фуқаролари, ўз азму қарорларини намойиш этиб, буюк, шавкатли бобомизнинг зеру-по қилинган хокини боши узра баланд кутарди.

Булар экан-ку!

Арвоҳ рози — худо рози, дейдилар. Арвоҳ туймай, тирик туймайди, деган ҳикматли гап ҳам бор. Истиқлол жаноби олийларидан бобокалон аждодларимизнинг руҳи равонлари рози бўлсин илоҳим, ва улар ҳам бизга маънавий кушиш қилсинларким, Ўзбекистон халқлари, купмиллатли аҳил ва яқдил эл-элатлар ўзларига насиб этган ёруғ йўлдан оғишмай борсинлар энди. Токим тоабад баралла айта олайлик:

Булар экан-ку!

НОНДАЙ АЗИЗ КИТОБЛАР

Шарқ нашриётчилиги соҳасида сўнгги йилларда катта ишлар амалга оширилмоқда. Мавлоно Оловиддин Мансур ҳозирги ўзбек тилида табдил ва тафсир қилган Куръони Карим бир неча топқир босилиб чиқди. Тўрт жилдан иборат Ҳадиси шарифларимиз уч юз минг нусхада чоп қилинди. Шариатга, илоҳиётга доир бир қанча ноёб асарлар билан танишдик. Тагин бир қанча ишлар кишини хурсанд қилади. Булар: «Ўзбекистон Республикаси» энциклопедиясининг,

кузга яққол ташланадиган айрим ғалат ва ғализликларини назардан соқит қилганда, тарих, археология, шарқшуносликка оид тавсифот қисми (Қомуслар Бош таҳририяти, 1997). Бунда асрлар давомида топталиб келган бой тарихимизни асл ҳолида, қандай булса шундайлигича ёритишга интилишни жасорат деб биламиз. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари таржимаси («Ўзбекистон» нашриёти, 1996). Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си табдили. («Шарқ» нашриёт-матбаа консернининг Бош таҳририяти, 1997). «Амир Темур жаҳон тарихида» китоби («Шарқ», 1996). Икки ҳолни алоҳида таъкидлаймиз. Бири: мазкур нашрларнинг ҳар бири ҳар бир ўзбек хонадонининг қалби туридан жой олишга арзирли экани. Иккинчиси: бизда нашриёт-матбаа маданияти (айниқса— «Шарқ» консерни!) тобора юксалиш сари бораётгани. Китобдан-китобга, нашрдан-нашрга миллий матбаачилигимиз сайқал топаётибди. Аксарият, беақларнинг тиниқлиги, баён, имло ва иншонинг текислиги ўқувчида қониқиш туғдиради.

ЕТУКЛИК

Ўзбек шарқшунослик мактаби узининг бой илмий-амалий тажрибасига эга. Унга 1918 йили Тошкентда Туркистон Шарқшунослик институти таъсис этилиши билан асос солинган эди. Орадан 79 йил утди. Утган вақт ичида шарқшунослик мактабимиз узига ҳос шонли ва изтиробли тарихий йулни босиб утди. Ўзбекистон фан арбоби Нетьматулло Иброҳимовнинг шаҳодат беришича, ҳозиргача 6 академик, 5 муҳбир-аъзо, 12 фан арбоби, 264 фан доктори ва номзодлари ҳамда давлат арбоблари етишиб чиқди. Бу тупламга киритилганлари. Муаллифнинг эътироф қилишича, юзлаб мутахассислар ҳақида маълумот туплашнинг имкони булмаган. Лекин шу рақамнинг узи ҳам утган биркам 80 йил вақт ичида нималарга қодир булганлигимиздан далолат беради. Умуман, ўзбек шарқшунослик мактаби «бутун Марказий Осиёда ...турли соҳалар бўйича малакали мутахассислар тайёрлаш ишига асос солди».

Узоқ йиллик сарсон-саргардонликлар, табиий усиш қийинчиликлари, ишончсизлик, қисқариш, чекланиш ва депсинишлардан сунг, Истиқлолга қадар кечган даврда ҳам айрим тиниб-тинчимас, фидойи олимларнинг жаҳду жадали билан аллақанча йирик

нашрлар юзага келган бўлса-да, аҳвол аянчли эди. Чунки шарқшунослик бу Шарқ халқларининг узлигини урганиш илми деган сўз. Бу эса Кремлга ёқмас эди. Улар зарурият юзасидангина бу илм даргоҳини ноилож ушлаб турардилар. Уқув предметлари юқоридан исканжага олинганди. Барибир, 1918 йили отабоболаримиздан оқ дуойи фотиҳа олган Шарқшунослик карвони ўз сафарида давом этди. Бугунги кунда мазкур ўқув даргоҳида 300 нафар мураббий таълим-тарбия бермоқда. Уларнинг 170 нафари фан доктори ва номзодларидир. Бундан ташқари, Институт аспирантурасига 100 дан ортиқ иқтидорли ёшлар 12 ихтисослик бўйича илмий изланишлар олиб бормоқда. Бу улкан илмий имкониятдан далолат бериб турибди. Бизда шарқшунослик илми ўзининг юксалиш ва тараққиёт ўзанига қайтмоқда.

ЙЎҚСУЛИЙ ТАФАККУР

Замон тақозоси туфайли ўтган Шуролар даврида тадқиқотлар мавзусида чекланишлик рўй берди. Бирор илмий изланишга шарқшунос мавзуни албатта «яланг-оёқлар қўзғолонининг жамиятда тутган ўрни», «ўрта Осиёнинг Русияга гўё ихтиёрий суратда қўшилиши ёхуд қўшиб олинишими-ей», «инқилобий ур-йиқит, ғалаён ва исёнчилар тарихи» билан боғлашга маҳкум этилган эди. Бу нақадар ғализ, кулгили бўлмасин, барибир, Масков шуни талаб этарди. Ҳаммаёқ «марксизм-ленинизм» бозлик иддаолари билан тўлиб-тошган эди. Шу боисдирки, тўпламда келтирилган 30 фоиз тадқиқотчиларнинг мавзуларида давр руҳи уфуриб туради. Бугун бу ҳолни тушунишга тегишмиз. Нега? Истаймизми-йўқми, бу ўша давр қиёфасидан, тазйиқ, чеклаш-чекланишларидан далолат беради. Ачинарлиси шундаки, қаттол мустабид тузум не бир зукколарнинг меҳнатларини кўкка совурди. Биз истеъдодларимизни бой бериш билан ютқаздик. Бир мисол. Ўзбекистонда ислом тарихи ва Қуръон маърифати соҳасида фалсафа фанлари доктори Муталлиб Усмонов (1924-1994) яхши мутахассис саналарди. Афсуски, раҳматлик ўз умрининг сўнгги палласидагина иймон келтириб, бор ҳақиқатни ёзишга журъат этди. Унинг «Ислом ва демократия», «Имом Муслим ан-Найсобурий» ва бошқа бир талай ишлари ҳақиқий исломшунос тафаккуридан дарак бериб турибди. Бироқ у киши 30 йиллик амалий фаолиятини атеизм

масаласига, динни даҳриёна тушунтиришга бағишлади, бу соҳада унлаб рисоалалар эълон қилди. Демакки, етук бир олимнинг истеъдоди ёлгонни исботлашга совури-либ кетди...

Шарқшунослик тадқиқотчилиги бундай муҳитда ўз мавқеини манба ва матншунослик билан сақлаб келди. Мумтоз фан ва адабиёт матнларини «синфийлик» ва «фирқавийлик» андозаларига солиб қупол равишда бузиш ҳолларини демаса, умуман, бу борада муайян ютуқларга эришилди. Инчунин, қуп кучли шарқшнос-ларнинг фаолиятида тилшунослик йуналишида илмий изланишларнинг етакчи булганлиги яққол кўзга таш-ланади.

ИЛМУ АМАЛ

Кейинги йилларда юртимизда Шарқ маданияти, ислом тарихи ва тасаввуф таълимотига оид изланиш-лар имконияти туғилди. Шунда айрим мутаассиб шарқшуносларимиз, ҳатто илгари даҳрийликдан лоф-қоф урган устаси фаранг олимлар бир думалаб ислом-шунос ва тасаввуфшуносга айланиб олдилар. Бир умр биқик муҳитда, қизил сафсата сотиб келган одамдан соғлом фикр чиқиши душвор эканлиги тобора аён булиб қолмоқда. Уларнинг айтаётган доно «тасавву-фона» гапи билан амалда қилаётган интиҳойи «ғалат» ишлари бир-бирига мос келмай турибди. Чунончи, ота-онага мурувват, фарзандга шафқат, ожизларга ку-мак, бева-бечораларга марҳамат туйғуси булмаган, ти-ли билан дили, суврати билан сийрати номутаносиб шахсни комил инсон деб булармикан? Ҳадиси шарифимизда айтилишича, илмига амал қилмаган олимдан устига китоб ортилган эшак яхши. Улар исломшунос-лик билан тасаввуфшунослик баҳсларида гоҳо бутун-лай бир-бирига зид фикрларни уртага ташламоқдалар. Бу эса «янги» маънавий турғунлик, бидъат ва назарий чалкашликларнинг туғилишига олиб келади, холос.

Ишонгим келадикки, кўҳна ва навқирон шарқшу-нослигимиз янги уфқларни забт этиш арафасида ту-рибди. Доцент Малик Абдусаматов қаламига мансуб «шахсий» қомусий асар илмий соҳа ва амалий фао-лият тажрибаларини ўзида ифодалайди ва истиқболни белгилаб олишда яхшигина дастур бўлади. Бу бирин-чи тажриба. Нашр бундан кейин янада такомиллашиб боради, деган умиддаман.

Китоб нашри муносабати билан мавзуга доир яна бир қанча фикр ва мулоҳазалар, таклифларни илгари сурмоқчиман. Ўзбекистон шарқшунослари деганда бу ерда номлари дарж этилган айрим атоқли олимлардан ташқари, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхужа Беҳбудий, Миновар Қори, Садриддин Айний, Саййид Ризо Ализода, Иброҳим Мумин, Яҳё Гулом, Воҳид Абдулло, Воҳид Зоҳид, В. В. Бартолд, Е. Э. Бертелс, А. А. Семёнов, Михаил Салйе, М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, И. И. Умняков, А. Ю. Якубовский, Г. П. Матвиевская, А. К. Боровков, Иззат Султон, Р. Г. Муқминова, М. А. Абдураимов, Ашраф Аҳмад, Музаффар Хайрулло, Порсо Шамси, Ҳамид Сулаймон, эшони Қутбиддин Муҳиддинов, Солиҳ Муталлиб, Собиржон Иброҳим, Ботирхон Валихужаев, Фозила Сулаймонова, Нажмиддин Комил сингари олимлар, Ваҳоб Раҳмон, Олимжон Буриев, Маҳмуд Ҳасаний ҳамда кекса, кўплари марҳум бўлиб кетган Фузайл Маҳсум Исломов, Расулов, Муродий, Зуннунов, Абдулло Носиров, Юнусхон домла ва бошқаларнинг ёрқин тимсолларини кўз олдимизга келтираимиз. Уларнинг номлари китобда учрамайди. Сабаби маълум. Мажмуага фақат ТошДУнинг собиқ Шарқ факултетини битирган васиқали мутахассислар киритилган. Менимча, бундай тамойил унчалик дуруст эмас. Чунки Тошкент Давлат университети Шарқ факултетининг араб, форс, урду, уйғур ва булак ихтисосликларини битирган болаҳонадор илмий унвонли зотлар орасида соф адабиётчи, тарихчи, ижодкор бўлиб кетган кишилар ҳам кўп. Баъзи бирларининг шарқшуносликка алоқаси нимадан иборат эканини ҳеч ким билмайди.

Гап саллада эмас, каллада. Васиқа ёки унвондан ҳам кура амалий иш муҳимроқ. Умуман, ҳеч қандай илмий даражаю унвонга эга бўлмай туриб, ўз билим, тажриба, кўмак, маслаҳатлари билан қанчадан-қанча олиму уламоларни оёққа тургазган инсонларнинг табаррук номлари бу ерда ўз аксини топса ёмон бўлмади. Юқорида айтилганидай, «игна жумлайи жаҳонни кийинтирадию, узи яланғоч» бўлиб қолмаслиги керак.

ПАРЧАЛАНИШ БИЗГА НИМА БЕРДИ?

Республикада иқтисодий, сиёсий ва маданий вазият ўзгариши, маънавият юзага қалқиб чиққани муно-

сабати билан илм-фан ва таҳсил муассасалари тармоқланиб, ҳар хил академия, университет, марказлар сони ошди. Пойтахт Тошкентда учта йирик, анча бақувват олийгоҳ ва илмгоҳлар бор. Булар: академия ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик илмий-тадқиқот институти, Тошкент Шарқшунослик институти, Ҳамид Сулаймон номидаги Қулёзмалар институти. Иккитаси илмий тадқиқотга, бири ёшлар таҳсилига асосланган. Ҳаёт шуни тасдиқладики, ихтисослашган кичик ҳужаликлар, ишлаб чиқариш корхоналари яхши самара берар экан. Бироқ илмий-тадқиқот ишлари, ёш мутахассислар тайёрлашда бундай майдалашиш, парчаланиш қутилган натижани бермайди, деб ўйлайман. Менимча, ёмон бўлмасди, агар бирлашган, йирик замонавий Шарқшунослик маркази тузилиб, минг йил олдин мавжуд бўлган Маъмун академияси сингари фаолият кўрсата бошласа.

Шарқшунослик академияси бўладими, марказ бўладими, дорилфунун бўладими, қандай аталишидан қатъий назар, ҳар хил табиий ёки тасодифий офатлардан техникавий тарафдан муҳофазаланган қудратли сертармоқ илмий-таҳсилый иншоот яратиш зарурати борга ухшайди. Бу жабҳада ҳозиргача амалда қўлланилиб келаётган анъанавий қурилма ҳамда кўникмалар энди узини оқламаётган куринади. Зикрхона бир ёқда, ҳалимхона бошқа ёқда бўлаётгани сингари. Натижада олийгоҳларда ўқиш-ўқитиш билан банд бўлган домлалар ўзининг «ишлаб чиқариши» — бирламчи, энг зарур илмий манбаларидан ажралиб қолаяпти. Илдизи қирқилган ёки тош устига ўрнатилган дарахт кўкармайди, ҳосил бермайди. Қарабсизки, олимларимиз, ҳатто энг закий тадқиқотчиларимиз ҳам институт ёки университет таҳсилида, ўқиш-ўқитиш ишларида оқсайди. Мавзунини дурустроқ тушунтириб беришолмайди. Тингловчиларнинг қалбига ва ишончига кириб боролмайди. Ёрқин, жозибадор маъруза ҳосил бўлмайди. Илмий савия, амалий кўникмалар савияси ҳамин қадар бўлиб қолаверади.

ЙЎҚОТИШ УЧУН ТОПМАГАНМИЗ-КУ

Бошқа ёқдан, бундан ҳам аянчлироқ нарса шуки, қулёзмаларнинг сақланиш ҳолати, ишланиши ҳамма жойда ҳам қониқарли эмас. Танамизга уйлаб ку-

райлик. Узоқ хориждан келган олий мартабали давлат арбоблари, ҳукумат бошлиқлари, ҳатто ҳарбий саркардалар, олайлик, асфалт заводи, паррандачилик фабрикаси, кушхона ёки пилла ширкатини эмас, биринчи галда қасрларни зиёрат қилади? Вақтлари қанчалик зик булмасин, илм-фан ва тарбия масканлари, миллий маданият учоқлари, дин ва санъат қошоналари, қадимий қулёзмалар жамғармаси, пойтахт Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз ҳамда водийдаги ноёб тарихий ёдгорликларни бориб кўришади. Минг йиллар давомида зарҳал-нақшинкор, кунгираддор қилиб ёзилиб, қули гул хатотлар томонидан кучирилган, не ҳасратда йиғналган қулёзмалар, бирламчи манбалар халқимизнинг олтин жамғармаси, миллий маданиятимизнинг ифтихори ҳисобланади. Уларни инжу доналаридай йиғиб олган эканмиз, сўнгра ун йиллар давомида зах ертўлаларда абадий чиришга маҳкум этмоқчи булмаганмиз, шекилли! Ҳолбуки, улар орасида дунёда ягона нусхалар бор. Қулёзма бойликларини эҳтиёт сақлаш, аниқлаш, саралаш, илмий тавсифлаш, чалкашиб ётган каталогларни тартибга келтириш зарур. Ҳаммасидан бурун, унутмаслик керакки, китоб жамғармалари омборхона эмас. Улар ҳам яшайди, уринади, қарийди, дардга чалинади, улади. Шунинг учун сақланиш шароитларини тубдан яхшилаб, махсус кимёвий моддалар билан ишлов бериб, умрини узайтириш, биринчи галда мутлақ ночор ҳолатга тушиб қолган ноёб китоблардан эҳтиётлаб, шошилиш суратда нусха кучириш зарур.

ИНСОН, БУ, ХОТИРА ДЕМАК

Мутафаккирлар, олиму уламолар борки, уларнинг ижоди бизгача хийла мукаммал ҳолда етиб келган. Бундай пешонаси ярқираган зоти поклар жуда кам. Кўпчилик буюк инсонлар (Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, ат-Термизий, Абу Мансур ас-Саолибий...) яратган асарларнинг, урта ҳисобда, ҳар 100 тасидан 15-20 таси ҳам етиб келмаган. Алғов-далғовли асрлар қаърида йўқолиб кетган, бир қисми йўқотилган. Жуда кўпчилигининг тақдири маълум эмас. Бор-йўқлигини ҳеч ким билмайди. Дунё афкор оммаси, некбин одамлар уларни ҳамон қидиришда давом этади...

1420 йили машҳур Улуғбек мадрасаси қурилиб бит-

гач, биринчи дарсни утишни ўз даврининг улкан олими Муҳаммад Хавофийга ишониб топширилган. Олим шу қадар мураккаб, чуқур маъруза ўқиганки, буни юзлаб билагон мударрису муллаваччалардан фақат икки киши: Мирзо Улуғбек билан Қозизода Румий тушунишган, холос. Дарсдан сунг Улуғбек Қозизода Румийни бир чеккага тортиб, шундай деганлар:

— Бордию, алҳазар, кутилмаган бирон фалокат руй бериб, ҳамма китобларимиздан ажралиб қолганимизда ҳам, мен энди чучимаيمان. Зеро, мавлоно Хавофийнинг ёдидан ҳаммасини кучириб олиб тиклашлик мумкин.

Хайриятки, бахтимизга мана шундай интиҳойи баркамол, тиниқ хотирага эга, забардаст олимлар бор. Ҳозирги вақтга келиб миллионлаб, миллиардлаб аҳборотларни хотирасида сақлаб қоладиган ақлли машиналар кашф қилинган. Энди барча қўлэмаларни ана шундай компйутерларнинг хотирасига солиб қўйиш имкониятига эгамиз. Бу жуда катта маблағ сарфлашни талаб қилади, албатта. Оддий ҳисоб-китоб шундайки, бир сўм сарфланмаса, ун сўм келмайди. Улкан маънавий-тарбиявий фойдасидан ташқари, бу ишга сарфланган ҳар бир сўм юз сўмни ўзи билан бирга олиб келиши нақд.

ШАРҚШУНОСЛИКНИНГ НОНИ – ҚЎЛЭЗМА

Урмонлар, сув ҳавзалари, кенг маънода, табиатни асраш, ер ости бойликларини, миллий қадриятлар, тил, урф-одат, удуларимизни муҳофаза қилиш ҳақида гапирамиз. Ҳазрати одамнинг жисмоний ва руҳий поклигини сақлаб қолиш ҳақида баҳс юритамиз. Худди шунингдек, бебаҳо қадимий қўлэмаларимизнинг бутлигини таъминлаш хусусида астойдил ўйлаш, гапдан амалий ишга ўтиш фурсати етди, деб ўйлайман.

Ҳозирги, гоҳо чидаб бўлмайдиган аҳволни ўйлаб тонг қоласан киши. Бундай олганда, қандай фарқи бор: бебаҳо қўлэмалар қизил жоҳилият даврида ҳар хил ташландиқ жойларда, овлоқ ерларда, унғир ва горларда, қабристонларда «сақланиб», дабдала булиб кетган экан, буёғи сирти силлиқ, чиройли биноларнинг пупанак боғлаган диққинафас китоб омборлари ва ертулаларида узил-кесил хароб ҳолга келса, йўқолса, ташиб кетилса, пинҳона сотиб юборилса, бу жи-

ноят-ку. Бунинг учун бизни аждодларимизнинг арвоқлари ҳам, авлодлар ҳам кечирмайди.

Гап фақат умаришда, сотиб юборишда ҳам эмас. Асрий, кўхна, тарихий обидалар арклар, қўрғонлар, мачит-мадрасаю мақбаралар қайта тикланыпти, таъмирланыпти, «асл» ҳолатига қайтарилапти... Қандай яхши! Кўхна китоблар, шаҳодатномалар, фармони олийшон, таъбирнома, шажараном, вақфнома, васиқалар, олиймаоб ҳужжатларга муносабат ҳам худди шундай бўлиши керак. Бу йўналишда ҳеч қандай иш қилинмаяпти, десак ноинсофлик бўлар эди. Соҳанинг ўз жонқуярлари бор. Масала умумий аҳволнинг ночорлигида. Бизнингча, ўтмиш тарихий ёзма обидаларни, бебаҳо қўлёзмалар ва манбаларни ҳам ана шундай таъмирлаш, уларни бутунги онг-шууримиз, ахлоқ ва маърифатимизга кенг миқёсда хизмат қилдириш устида бораяпти. Қанийди, юқорида айтилганидай, жаҳон андозаларига тўла жавоб берадиган улкан замонавий Шарқшунослик иншооти барпо этиб, таҳлил ва тадқиқот, таҳсил ва нашр, тил, луғат, қомус, таржима ишлари билан кенг кўламда шуғулланадиган чинакам Марказ яратилса. Шарқшунослик, ҳаётнинг ўзи сингари, жуда ҳам кенг, бепоён соҳа. Айниқса, Ўзбекистон шароитида. Бу ерда улкашунослик, тарих, фалсафа, тил билгичлик, таржима, луғатчилик, қомусчилик, иқтисодиёт, дипломатия, халқаро алоқалар, ички ва ташқи сиёсат бари муҳимликда бир-биридан қолишмайди. Айни вақтда, буларнинг кўпчилиги матнга вобаста. Матн, бу ёзма хотира экан, матн бўлмаса луғат ҳам, таржима ҳам, боринги, китобнинг ўзи ҳам йўқ деган сўз. Бас, матн ва матншунослик айрича аҳамият касб этади. Шарқшуносликда матн бўлмаса, ҳеч нарса йўқ. Қолган ҳамма нарса «чиройли гапдан» бошқа нарса эмас.

Ишонамизки, Ўзбекистон Шарқшунослиги мустақиллик даврининг бошқа буюк илмий-маънавий иншоотлари бағрида янада юксак чўққиларни забт этади. Таскин ва илинж шуки, унинг ўз пирлари билан бирга илму ҳунарга чанқоқ ёш, иқтидорли авлоди бор.

(«Машриқзамин» Абдумалик Ёқубов билан ҳамкорликда ёзилган)

ҚАТРАЛАР

7-фасл

ДАРҒИИ АЗИМ

*Барча иш осон эрур,
Машрабки, муминлик қийин.*

БИР ПИЁЛА СУВ

РИВОЯТ қиладиларки, устод Иброҳим Мумин (7.09.1908-22.07.1974) бундан ярим аср муқаддам (1941) «Ҳегел диалектикасининг асл мағзи» мавзуидаги номзодлик рисоласини ёқлар экан, Айний домла ишга расмий мутасаддийлик қилган. Бошқа бир йуриқда Садриддин Айний тадқиқотчининг Абдулқодир Бедил фалсафасига муносабатига тўхталиб, деган экан: «Ёш илмий даъвогар Иброҳим Муъмин, баъд акнун, мавлоно Мирзо Бедил фалсафаси уммонидан бир пиёла сув олиб ичибтур». Бу орада қанчадан-қанча сувлар оқиб кетди...

Хотираларимнинг катта бир фасли жанобингининг академик Иброҳим Мумин билан шахсий ҳамда хизмат юзасидан булган муносабатларимизга бағишланган. Ул зоти шариф билан менинг орамизда бўлиб ўтган паст-баланд воқеалар тасвири ҳам унинг тиниқ сийрати уммонидан бир пиёла сув, холос. Бу ерда ифтихор ҳам, пушаймон ва афсус-надоматлар ҳам бор. Муомала-муносабатларимизда инсоний самимият ила кескинлик, оталарча ғамхўрлик ила қаҳр-ғазаб, таъқиб ила марҳамат ҳам бисъёр. Ифтихор қилишга арзигулик муқаддас туйғулар билан бирга, мени уша олтмишинчи йиллар адоғида оилам, учта ёш боламини тишимга тишлаб, кўч-кўронимни ортмоқлаб, шаҳар-ма-шаҳар дарбадар кезишга маҳкум этган телба хаёл-лару, дард аламлар ҳам мажруҳ қалбимда таҳ-батаҳ... (Баҳсни кейинроқ давом эттираман).

Уша даврларда Бухорои шариф ва Самарқанд тоғлари сийнасидан сирқиб чиқиб, бора-бора шукуҳли пойтахт шаҳри Тошкандда салдам билан тошдан-тошга урилиб оқаётган азим дарёга айланмиш Иброҳим домла, етмиш тўртинчи йилга келиб, бир пиёла сувдай тўкилди-кетди...

ЭЗГУЛИККА СУИҚАСД

Мулла булсанг такрор қил, дейдилар. Маълумингизким, бахтим шунда эдики, 1956 йилдан эътиборан тақдир менга ун уч йил мобайнида валломот, беназир инсон, покдомонлик тимсоли Иброҳим Муминнинг назари остида бўлишни насиб этди. Устоднинг жонли қиёфаси, феъл-атвори, сахт-сумбати ҳалӣ-ҳамон кўз унгимда гавдаланиб, токи ширин шевашигача қулоқларим остида жаранглаб туради. У маънавий пир мақомида эди каминага. Мен бу одамга муносабатдошлигимдан, беш йил мобайнида Ўзбек Қомуси ишлари бўйича аввал мулозим, кўп ўтмай Бош муҳаррирнинг биринчи ўринбосари бўлганим боис, у билан елкама-елка меҳнат қилганимдан беҳад хурсандман.

Афсус, умрининг сўнгги йиллари оғир кечди. Ҳайҳот, кажрафтор даҳри дун ундан узининг энг эзгу ишлари учун ўч олгандай бўлди. Эсизки, устод Қомус саҳифаларида феодал ўтмишни гуё маҳобатлаштиргани, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини чоп этишга кўшиш қилгани, Амир Темура Курагон ҳақида илк дафъа, мунофиқона «дўстлик», «тенглик», «байналмилаллик» аталмиш зиндоннинг темир панжараларидан чиқиб, қисиниб-қимтиниб булса-да, жиндай рост гапни айтишга, «Темур тузуклари»ни босмадан чиқаришга журъат этгани учун шафқатсиз сазойи қилинди. Таъқибга дучор бўлиб, сурулиб қолганида, мен нотавон у билан ёнма-ён була олмадим. Чунки бу кўргиликлардан олдинроқ ўзим ҳам сурилиб кетган эдим.

ЙЎҚДАН БОР БЎЛАДИМИ?

ОЛИМЛАР БОРКИ, ЎЗ ДАВРИНИНГ гоъвий таъмоийлларига қулларча асир бўлиб яшайди. Булар илмфаннинг купиги, маддоҳлар. Ўзига хос сиёсий «шарҳловчилар».

Маънавий турғунлик, инқироз, чириш деймиз. Дунёнинг олтидан бир қисмида жамиятни бу қадар танг аҳволга солиб қўйган ким? Албатта, бошқа сайёралардан келган сирли мавжудотлар эмас. Ўзимизнинг кўпсонли «доҳий» ва «доҳийчаларимиз», «ёғлиқ-ёғлиқ еган», «дунё маним деган» сиёсатдонлар ва уларнинг иродасини етмиш йил муттасил амалга ошириб келган жамиятшунос мафкурачилар.

Ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида ижтимоий-

сийсий ва гоъвий-илмий мафкурани омманинг онгига сингдириб келганларнинг йирик намояндаларидан бири академик Иброҳим Мумин эди.

Нима ҳам деймиз. Замон ўзи шундай эди. Дейдиларки, Иброҳим ака «Материализм ва эмпириокритицизм» асарини олти мартаба мутолаа қилган экан. Хуш? Ундан ўзига керакли жавҳарни топа олдими? Ҳар қандай кас даҳрийликка қўлик қилган ҳолда, қалбида худоси, зиёси, иймон-эътиқоди бўлган, жаҳон фани ва маданиятининг чинакам буюк даҳоларини, жазава устида, «бачкана», «хурофот», «хаёлпараст», «алҳазар» деган сўзлар билан росмана ҳақорат қилган одамнинг (Ленин) 55 жилддан иборат «Асарлар»идан ўзига керакли қандай малҳам топиши ҳам мумкин?

Бизнинг купмиллатли мамлакатимизда, «ленинча миллий сийсат» натижасида халқлар ва миллий маданиятларнинг чинакам тенглиги таъминланди, деб дунёга жар солдик. Тенглик?... Агар тенглик шу бўлса, тенгсизликни қандай тушуниш керак?

Мана, қулимда 1981 йилда шаҳри Масковда чоп этилган «Шуро қомусий лугати». Унда Пётр I га — 907, Иван Грознийга — 639 белги ажратилган. Бизнинг соҳибқирон Амир Темуризмизга (қанча деб уйлайсиз?...) — бор йўғи 226, Заҳириддин Муҳаммад Бобурга эса атиги 346 белги берилган. Балки тасодифдир? Ундай бўлса, давом этайлик: М. В. Ломоносов (1789 белги), Ибн Сино (532), К. А. Тимирязев (750), Абу Райҳон Беруний (368); Д. И. Менделеев (1133), Улуғбек (369); Н. А. Некрасов (653), Алишер Навоий (566)... Бунга нима дейсиз? Шундай эътиборли бир нашрда Шарқ билан Ғарб маънавий қадриятларига ажратилган уринлар таносиби ақл бовар қилмайдиган даражада ҳеч қандай муқоясага келмайди.

Бошқа, янада қабиҳ иллат. Номлари қайд этилган буюк сиймолар мисолида Ғарбу Шарқ қадриятларига берилган ҳажмлар йиғиндиси 8278 белгини ташкил қилади. Ҳолбуки, биргина Ленин таърифига 5733 белгидан иборат майдон инъом этилган эди. Бу рақамлар таҳлилга муҳтож эмас.

Йўқ нарсани йўқ жойдан топиб бўлмайди. Иброҳим Мумин шунинг учун ҳам ҳурматга лойиқки, у ўзларини «йўқсуллар доҳийси» деб билган зотларнинг бисотларидан аслида уларда йўқ нарсани ҳам топа олди. Чунончи, ўзининг ҳар бир асарида Лениннинг номини беҳад улуғлади, уни боши узра қизил туғ қи-

либ кутарди. Ва... фавқуллодда ҳайратомуз мантиқ: рад эта олмасанг — қабул эт. Ёки: рад этиб қабул қилма, қабул қилиб рад эт.

Ленин асарларидан кундуз куни чирог ёқиб ҳам мусулмон Шарқи фалсафасини топа олмайсиз. Унда: Шулятиков бор — Ибн Сино йуқ. Богданов бор — Ғаззолий йуқ. Ломоносов бор — Беруний йуқ... Нима қилиш керак? Марксча-ленинча бирёқлама, сўл овру-помарказчилик, манфур манқуртлик руҳида «тарбияланаётган» ва охир-оқибатда бизни аянчли аҳволга солган устивор таълимотга қандай муносабатда бўлиш лозим? Жумбоқ. Чигал тугун. Асло қабул қилиб бўлмайдиган маслакни рад этишнинг ҳам иложи йуқ. Нима деяпсиз?! Бу ҳақда уйлашнинг узи том маънода ҳалокатли эди. Эси-хуши жойида бўлган қандай одам, жонидан туйибдимики, ўз ихтиёри билан бошини кундага қуйса?!

ЗАМОН СЕНГА БОҚМАСА...

ИБРОҲИМ МУМИН узига узи қул кутармади, албатта. У оқилона тадбир, узига хос заковат билан нигоҳини Шарқ манбаларига қаратди. Дунёда «энг илгор таълимотнинг» асл магзини эмас, балки... қобигини олди.

Давр талаби шундай эдики, «буюк оғанинг» илму фалсафаси ҳақида истаганча сафсата сотиш мумкин. Марҳамат. Бунинг учун маблағ, қоғоз, мукофотларни аяшмас, фақат «баракалла!» дейишарди. Аммо муаззам Шарқ фалсафасидан баҳс очсанг, уни моддийунчилик руҳида талқин қилмасанг, дарҳол «миллатчи» ва «бидъатчи» бўлиб қолардинг. Бундай «шаккокликнинг» оқибати нима билан тугаши маълум...

Ҳурматли уқувчим. Агар академик Иброҳим домланинг урис тилида нашр этилган «В. И. Лениннинг фалсафий меросини чуқур урганайлик» (1973) деган йирик тадқиқотини варақласангиз, ҳайрон бўлманг. Китобнинг биринчи бетида Лениннинг супрадай сура-ти ёпиштирилган. Кейинги саҳифаларда: Гераклит, Демокрит, Арасту, Эпикур, ИБН СИНО, АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ, УЛУҒБЕК, АЛИШЕР НАВОИЙ, ана ундан кейин... М. В. Ломоносов, А. И. Ҳертсен, В. Г. Белинский, Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбов ва Ҳегелнинг сиймолари тасвири келади. Булар орасидан ўзингизга керакли фалсафани топиб

олаверасиз. Чунончи, Абулқосим Фирдавсий, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ал-Хоразмий, Ар-Розий, Ал-Киндий, Юсуф Хос Ҳожиб, Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид, Али Қушчилар ҳақида хийла ноёб маълумотлар билан танишасиз. Жаҳон риёзиёти, ҳикмати, тиббиёти, набототи, кимёси, маъданшунослиги, фалсафаси, илми мантиқ, илми нужум соҳаларида ўзларининг беназир кашфиётлари ва тадқиқотлари, зижлари ва шарҳлари билан шуҳрат топган унлаб қомусий алломалар ҳақида маълумот берилади. Бироқ таъкидлаш керакки, муаллиф илмий ва маданий алоқалар тарихи ҳақида баҳс юритганда, Шарқ фалсафасининг шукуҳию улугворлигини даъво қилар экан, буни гарб манбаларига асло зид қўймайди.

Иброҳим Мўмин барчага маълум шарқона ҳикматга амал қилди: замон сенга боқмаса, сен замонга боқ. Ва узидан қўшди: аммо замонга шундай боққинки, замон ҳам сенга боқсин.

СУҚРОТ

(Воқеий ҳангома)

ЎЗБЕКИСТОНДА фалсафий фикр тараққиётида Иброҳим Мўмин мактаби қарор топгани маълум. Бу мактабнинг асосий тамойиллари: ахлоқий поклик, мантиқий изчиллик, миллий теранлик ва даврий қуламдорлик. Домланинг шогирдларидан Музаффар Хайрулло, Саид Шермуҳаммад, Ҳайдар Пулат, Омонullo Файзулло, Анвар Шариф ва бошқа таниқли олимларнинг хизматларини, уларнинг муайян амалий ишларини республика илмий жамоатчилиги яхши билди. Айни вақтда, уз устозлари қолдирган теран, бой, гоҳо зиддиятли ва баҳсли маънавий мероснинг туб маъно-моҳиятидан кўра, унинг қизил зирҳию, зоҳирий шаклинигина узлаштирганлар ҳам учрайди.

Бир куни уч-тўрт файласуф дўстлар билан гурунлашиб қолдик. Уша кезларда бир мунаққид олимнинг (Очил Тоға) «Туркистон» газетасида босилиб чиққан «Суқротнинг қотиллари» мақоласи устида гап кетди. Ҳар ким ҳар хил фикр айтди.

— Адабий танқидчи бўлсанг, философияга бурнингни тиқиб нима қиласан! — дегувчилар ҳам булди.

— Рост-да, — унга қўшилди яна бир таниқли файласуф, академиянинг мухбир аъзоси, давлат муко-

фоти совриндори. — Айтгандай... Сукрот дегани узи ким?

Хангу манг булиб қолдим.

— Ким буларди, узингизнинг бобонгиз-да, — жавоб қилдим мен.

— Қанақасига менинг «бобом» булсин, — араз оҳангида гулдиради димоғдор арбоб. — Менинг бобомни етти даҳа танийди: Фалончи хужа!..

— Йуқ, тақсир, Сизнинг бобонгиз — айнан Сукротти ҳақим, — дедим мен, кулиб юборишдан аранг узимни тийиб. — Худди менинг бобом ҳазрат Навоий булганлари сингари.

— Куриниб турибди: кимлигингиз бобонгиздан маълум.

Баттар ҳайрон бўлдим. Нима бу? Таҳсинми ёки пичинг?.. Даврада утирганлардан бири менга кузойнаги остидан маъноли қараб, кузини қисди. Билдимки, у сал «анақароқ»...

Мухбир аъзо узини фош этишда давом этди. Чамамда, Сукрот бобоси эмаслигини исботлаш учун узининг етти пуштини номма-ном санашга миясини пешлаётган эди.

Шу топда кимдир биров ишни бузди: Сукрот — бу... «Сократ» эканини эслатиб қолди.

— Э, шундайми ҳали? Узимизнинг Сократ денг!.. — худди Амриқони кашф этгандай хитоб қилди у.

Мен яна Алишер Навоийга ҳавола қилиб, «Хамса»да Афлотун, Арасту, Файлақус, Лукмон, Буқрот, Хурмус, Фарфинюс, Сукрот сингари қадимги юнон ҳақимлари, кўплаб Ғарб-Шарқ асотирларининг қаҳрамонларига нисбат берилган фалсафа ва ҳикматлар тилга олинишини эслатувдим, ҳалиги дўстимиз негадир анграйиб қолди. Лекин узича сир бой бермаган бўлди. Эмишки, Навоий унинг учун «философ» сифатида «авторитет» эмас, гуё шунчаки бир «адабиётчи!» Хоҳ кул, хоҳ ул. Унинг айтишича, ҳозир Навоий замони эмас, Ленин замони эмиш... Ана холос! Чиндан ҳам, эй ёронлар, айтинг-чи, қайси замонда яшаяпмиз, а?

Бир қариш чўкиб кетдим. «Лайли ва Мажнун»да Қайснинг ёнидаги кучукка ишора қилиб айтган сузлари ёдимга тушди шу топда: «Бул ит эрмас, итлик — менда!» (Кейин билсам, шу тўпори фан арбоби ҳам домланинг шогирдларидан булиб, Ленин фалсафасидан докторлик иши ёқлаган экан).

Биз узимизнинг ҳозирги ночор маънавий аҳволи-

миз учун нукул собиқ марказ, қизил салтанатдан домангир бўламиз. Бироқ! Ўз тарихи, миллати, ватани, дини ва тилини ютган мана шундай муртадлар, диёнатсиз сиёсат ноғорасига «фокстрот» тушадиган мунофиқ «зиёлилар» бўлмаганида, бу қадар жаҳолатга ботмасмидик, оёқости бўлмасмидик...

Қассобдан чиққан жаллоддан олимдан чиққан жаллод ёмон, деб бежиз айтмайдилар.

КАФТДАГИ ҚУЁШ

ТОВОНИДАН ут чақнаган шиддатли йигитлик чоғим, беш йилим Ўзбек Қомуси даргоҳида ўтди. Қомус тамғаси бир умрга менинг чексиз фахрим, гурурим ва ҳасратим, ўсишим ва инқирозимга айланди.

Марказдаги калондимоғ калтабинлар-ку ўз йулига. Ўзбек тилида бир сатр ҳам ёза олмайдиган, алифни калтак деёлмайдиган ўзимизнинг «донишмандлар»дан худо асрасин. Купчилик илм аҳли, ўзларини салкам Луқмони ҳаким ўрнида кўрган файласуф ва тилшунос, тарихчию ҳуқуқшуносларимизни айтмайсизми! Улар ҳам ўзбек тилида олий мутафаннин нашр яратиш гоёсига «туя ҳаммомни орзу қилгандай бир гап» деб қараган эдилар. Ёдимда, академия Раёсатида таниқли бир тилчи олимимиз илмий истилоҳот (терминология) бизда ишланмаган, келинлар, Ўзбек Қомусини ўрис тилида чиқаза қолайлик, деганди. Тасаввур қилинг-а: Ўзбек Энциклопедияси... ўрис тилида!.. (Бунга қандай қарайсиз: ўзимизнинг Ўзбекистонда икки жилддан иборат пахтачилик қомуси ўрис тилида босилган? Ўзбекчага лоақал таржима ҳам этилмаган!) «Илғор» зиёлиларимизнинг савияси шундай эди. Ҳозир ҳам бундан жилла яхши эмас. Хайрият, сариқтуриқдан келган Рижов деган академик бу таклифни ўша заҳотиёқ рад-бадал қилди.

Ўзбек Қомусини ташкил этиш борасидаги сурункали фирибгарликлардан сўнг, ниҳоят, Масков сафарига (1967) тақдир бизга кулиб боқди. Юз йигирма нуфуз (штат), ҳар бири юз босма табоқдан ўн тўрт жилднинг барча матбаа-нашриёт сарф-харажатларию, катта маошлар билан таъминланган фармони олийшон, мана, қўлимда турибди. «Ҳей бадбин афандилар, кўряпсизми, мана Урта Осиёда биринчи Қомус!» деб телбаларча қичқиргим келарди. Мен учун кафтдаги қуёш эди бу. Шу бир парча қоғозда ўша машъум турғунлик йилларида

ўзбек тилида қомусий нашрни орзу қилган, унинг тамал тошини қўйган одамохун, атоқли давлат арбоби, ёзувчи Шароф Рашид, ўзбек зиёлилари, фанимиз ва маънавиятимизнинг тоғдай таянчи, пири комил Муҳаммад ўгли Ҳабиб Абдулло, Обид Содик, Иброҳим Мўмин, Ҳоди Зариф, Нурулло Мурод, Аҳмадҷон Ёқуб (Худо раҳмат қилсин уларни) ва бошқа фозилларимизнинг сиймоси ёришиб тургандай. Юрагим ҳап-риқарди. Камина фирқабоши Мираҳмад Абдулло икковимиз бу хушхабарни етказиш учун собиқ пойтахтдаги «Москов» меҳмонхонасига елдай учиб борардик...

ОРЗУЙИМ? ОДАМЛАРНИ БАХТИЁР ОНЛАРДА УЧРАТИШ

ИБРОҲИМ ДОМЛА ниҳоятда авзойи бузук, лоқайд, хомуш бир кайфиятда пинакка кетган эди. Бизга бутунлай маъносиз қийиқ кўз билан зарда аралаш қараб, пичинг қилди:

- Ҳим... Нима қилиб юрибсиз?
- Шундай.
- Юраберасиз...

Шу пайт олий давлат маҳкамасидан олган ҳужжатларимизни у кишининг олдига, стол устига обориб қўйдим.

- Бу нима?
- Қайдам... — дедим қитмирона.

У саҳифалар бетидаги «...Вазирлар Кенгаши» сўзларига диққат қилиб қолдию, айнакни илиб, бошқатдан лаблари ўсмоқчилаб пичирлай бошлади: «СССР», «Касабачилар Уюшмаси», «Меҳнат ва маош давлат қўмитаси», «Фалон нуфуз, маош, қоғоз, сарф-харажатларни»... «тасдиқлайди!» Асьясаю замзама билан чекилган кунгурадор имзолару, думалоқ муҳрлар.

Домла бир пасда бошқа одамга айланди-қолди.

- Гайбулловой! А бу зўр-ку!!
- Нимайди?
- Э қўйинг-э... Содда-муғамбир. Қани туринглар, кетдик...

НОШУДЛИК

Ушанда Қомусхонада узимникидан бошқа, деярли ҳамманинг маоши икки-уч баробар ошди. Қомусчи-

лик ҳаракатига бўлган олдинги умидсизлик кайфияти тубдан узгарди. Бир-икки йил ичида (1967-69) бу ерга юздан зиёд одамлар келди. Қизиқ: моддий турмуш шароитининг яхшиланиши одамларнинг бунёдкорлик фаолиятини рағбатлантириш урнига, инқирозни юзага келтирди. Бир гуруҳ ноширлар орасида шахсий манфаатпарастлик майли кучая бошлади. Қилдан қийиқ қидириш, турли йуллар билан биринчи раҳбарга ёқиш, фисқ-фужур авжига минди.

Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз. Одам бор жойда суқ, ҳасад, гараз ҳам булади. Булмай иложи йуқ. Буни тушуниш мумкин. Аммо мени тонг қолдирган нарса: Бош муҳаррир Иброҳим домланинг шогирдлари орасида унга, уз устозига руйрост хиёнат қилганлар, ҳатто маънавий суиқасд қилишгача бориб етганларни курганимда батамом ҳафсалам пир булди. Энг даҳшатлиси, устоз уларга — ишонарди! Чексиз ишонувчан киши эди у. Зотан ишонмасинми? Иссиқ кўйнингда авайлаб-асраб, меҳринг таптида парвариш қилиб, кипригингда кутариб вояга етказган уз шогирдинга нечук ишонмайсан?

Баъзан изтироблар гирдобига ғарқ булиб кетаман. Нима учун қудратли Парвардигор, Раббил оламин баний одамни «бир марталик» қилиб яратар экан, а? Қанийди, бу қутир дунёдан куз юмган бандасига лоақал бир марта ҳеч булмаса бир кунга булса ҳам қайта тирилиш имконияти берилса!.. Менимча, уша муваққат қайта тирилганлар уз одамлари, еру биродарлари, дуслари, сафдошлари, маслакдошлари, тириклигида кузининг ёғини еган арзандаларининг хиёнатини куриб, уша захоти бошқатдан юраклари ёрилиб улса керак. Бу дунёнинг машғум кирдикорларидан баногоҳ воқиф бўлган бошқа марҳумлар эса, узларининг ногаҳоний қайта тирилиш бахтидан, заминий висол лаззатидан ҳам воз кечишлари тайин. Ўлганим яхши, деб!

Ажаб. Беш кунлик хою ҳавас, бир лаҳзалик ўткинчи салтанат, асъасаю замзамани деб, миллатни, ватанни, тарихни, дийну диёнатни, устози комилни сотиб юборадиган иймонсиз кимсаларни ер қандай кутариб тураркин?

Ўзимга ҳам дахлдор бир гап. Катта доираларда, юқори давлат муассасаларида ман-ман деган бақувват маҳкамачилар билан тиккама-тикка олишишга яраган, қомусимиз тақдирида миллат, хуббул ватан, фан ва

маданиятимиз манфаатларини уша кезлари юрак ютиб ҳимоя қила олган бир одам уз хонадоним — хизмат жойимда қиёфасиз душман: ҳар хил миш-миш, уйдирма, бўхтон, хиёнаткорликларга қарши курашда ғирт ношуд эканлигим маълум бўлиб қолди. Айнан шу ожизлигим, ишонувчанлигим йуригидан мен устод Иброҳим Муминга бир қадар ухшасам керак.

ВАҚТ МЕНИНГ ТАҚДИРИМДА

МЕН, фирқага аъзо бўлишдан сурункасига бош тортиб келган бир кимса, Марказқумнинг маҳрига тушган (Сека номенклатурасидаги) нуфузли вазифани бошқариб турар эдим. Уша вақтларда (1969) менинг ғайрипартиявийлигим жуда кўп махфий чайқовчиликларга сабаб бўлди. Узимни ҳимоя қилишдан ожиз эдим. Зотан, кимдан ёки нимадан ҳимояланишим керак? Ўтқиқодимданми? (Бу хусусда биринчи китобимда ҳам эслатганман: 60-бет).

Бовужуд, Бош муҳаррирни ҳар хил таънаю мало-матлардан, қисман менинг «ёт маслагим» туфайли юзага келтириляётган унғайсизликдан халос қилишим лозим, деган қатъий қарорга келдим. Қандай қилиб? Олдимда иккита йул бор эди. Бири — жуда жун: фирқанинг қизил чиптасини чунтакка уриб, уз мавқеимни сақлаб қолиш, наинки сақлаш, «ёғлиқ» лавозимлар пиллапоясидан янада юқорига кутарилиб бориш... Иккинчиси — салкам ҳалоқатлий: партиясизлик мақомини сақлаб қолган ҳолда, уз ҳаётимни бағишлаган сеvimли олий ноширлик ишидан... четлашиш. Узлатга чекиниш. Сазойи бўлиш. Узимни узим қувиб солиш. Балки юзтубан кетиш... Ақл нимани тақозо этади?

Иккинчи йулни танладим. Қизил жоҳилият даврининг мантиқига кура, оқимга қарши сузиб, терс йулни ихтиёр қилдим. Мутлақо ноимконий бир нарса: Вақтни уз измимга солмоқчи бўлдим. Вақт мендан аёвсиз уч олди.

Бу вақтда камина иш излаб, Самарқанднинг пастбаланд кучаларида тентираб юрар эдим...

СЎНГГИ УЧРАШУВ. ЙЎҚ, СЎНГГИ ЭМАС

ДАРЕ уз узанида ортга қараб оқмайди. Минг тўққиз юз олтмиш тўққизнинг куз фасли. Асаблар таранг. Ишдан кетиш ҳақида Бош муҳаррир номига уст-

ма-уст икки маротаба ариза ташладим. Натижа йуқ, йуқ. Ниҳоят, учинчи топқир домланинг номига жуда қаттиқ мазмунда, афсус ва надоматлар булсинки, ҳақоратомуз телеграмма-ариза йуллаб, уз вазифамдан соқит булганимни билдирдим.

Иброҳим Мумин, шундай мунис ва мушфиқ инсон, катта ақл соҳиби, «доҳиёна» бир гапни тез-тез такрорлар эди: бизда алмаштириб булмайдиган одамлар йуқ.

А? Шундаймикан? Уша мустабид тузум келтириб чиқазган чиркин «фалсафа» бу. Одамлар шоҳмот тахтаси устидики тошлар эмаски, уйин чоғида айирбош қилинса. Йуқ, алмаштириб булмайдиган одамлар бор. Буни Иброҳим домла ҳам яхши билардилар-ку! Мавлононинг узларига тадбиқан айтганда ҳам гап шу. Уз тафаккур кўлами, маънавий дунёсида ул зотни бошқа бирон шахс билан «алмаштириб» булдими?..

Эртасига барвақт, соат тўққизларда у мени ҳузурига чорлади. Хонага нечукдир иддао қилиб кирдим. (Истиғно — нечун?!) Тажангман. Ҳар бир гиштини уз кўлим билан қурган қадрдон Қомус салтанати билан хайрлашиш учун. Алвидо! Жаноби устод билан бу сунғи дийдор куришиш экани тушимга ҳам кирган эмас ушанда. Эвоҳ, этагини кўзимга суртмайманми! Дарвоқе, мен бу алп инсонни яна уч-тўрт маротаба кўраман. Бири... Водариг! Тобут узра. Бу беш йилдан кейин содир булади. Етмиш тўртинчи йил ёзида. Яна ва яна дуч келаман унга... Тушимда! Бир неча бор ҳар хил вазиятда, маҳзун, афтодаҳол ҳазрат билан «учрашиб», дил армонларимни тўкиб соламан. У — хомуш. Сукут сақлайди. Баъзан — йиглайман. Хурсиниб-хурсиниб.

Бу ҳол ҳануз давом этади...

*Тошкент — Самарқанд — Тошкент
1969-1992*

ТОҒ МУҲАММАДГА КЕЛМАСА, МУҲАММАД ТОҚҚА БОРАДИ

8 - фасл

СИЛСИЛА ВА ЗИЛЗИЛА

Суҳбат

— Домла, буюк бобомиз Амир Темур ҳазратларининг таваллуд тўйи (660) муносабати билан нафақат ул зотнинг ўзини, балки халқимиз учун энг мушкул дамларда ул кишининг муборақ номини янги наслларга танитиш иштиёқи билан нафас олган инсонларни ҳам ёд этиш савоб. Академик Иброҳим Муминов ана шундай эҳтиромга муносиб олимларимиздан. Би-лишимизча, Сиз талай йиллар домла билан ишлаган экансиз. Аввало, атоқли файласуф билан қай тариқа танишганингиз ва қандай муносабатда бўлганингиз ҳақида гапириб берсангиз.

— Жоним билан. Бақадри ҳол, мавлоно «Тафаккур»га жиндай изн берайлик. Муминшунослик илмида салкам қирқ йиллик «стаж»га эгаман. Бир йигит қирқ йилда бино бўларкан. 1957 дан то 1969 гача, 12 йил мобайнида бевосита ё билвосита раҳматликнинг назари остида бўлганман. Беш йил ичида унинг қўл остида хизмат қилдим. Сидқидил. Пок-покиза. 25, 33-38 ёшлик чоғларимда.

1957 йилда мен марҳум устод Аҳмаджон Ёқубнинг маслаҳатлари билан Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Иброҳим Мумин қабулида бўлдим. Унгача ҳозирги «Фан» нашриётида муҳаррир эдим. Моддий тарафдан суробим тортилиб қолган кезлар. Нажотгалабман. Нашриёт директори Жуманиёз Шарифий ёпишиб олган. Илло-билло ишдан жавоб бермайман деб. Аҳмаджон ака янги ташкил этилаётган «Фан ва турмуш» журналига ўтишни маслаҳат бердилар. 15 йиллик Магадан қатағонидан, сургундан қайтган бу зийрак инсон журналда масъул котиб эдилар. Мазкур журналнинг Бош муҳаррири этиб академик И. М. Муминов тайинланган экан. Мен Жуманиёз оғанинг қаршилигини синдириш, розилигини олиш учун айланма йул билан юқорига чиқишим ке-

рак эди. На омадким, Иброҳим домла билан Аҳмаджон ака эски қадрдонлар бўлиб чиқибди. Бир вақтлар Аҳмаджон Ёқубов «Озод Бухоро» газетасида муҳаррирлик қилганида (ул киши Акмал Икромовнинг яқин сафдошларидан, бас, кейинги алғов-далғовларда унинг «думи»га айланган...), ёш Иброҳим Мумин уларда фаол мухбирлик қилиб юрган. Хуллас, Аҳмаджон аканинг шахсий (хуфя) тавсиялари билан жанобингиз вице-президент, бош муҳаррир қабулига кирганман. Уша учрашувдан бошлаб (1957) сўнгги хайрлашувгача (1969) домлажон билан инсоний ва хизмат муносабатларимиз жилла бир текис булмаса ҳам, умуман олий мақомда кечди, десам бўлади.

— Узр. Муомала-муносабатда «нотекислик»лар ҳам бўлганми?

— Унча-мунча. Бу хусусда матбуотда ҳам ёзганман. («ЎЗАС», 28.08.92). Аммо бу мутлақо муҳим эмас.

Муҳим! Устознинг шахси ҳақида илк таассуротим: юзма-юз буларканман, ул кишининг узларидан ҳам олдин ниҳоятда одамшавандалиги, меҳр-шафқати, ғамхўрлигига дуч келганман. Чунончи, уша вақтларда журналда ишлаётган ходим узининг бир ойлик маоши миқдоридан зиёд қалам ҳақи (гонорар) олиши ман этилган экан. Бош муҳаррир масъул котибга тайинлабдики, бу йигит (камина назарда тутилаяпти) тирикчиликдан қийналиб қолибди. Қўйиб беринг, қанча, ёзганича ёзсин, олганича олсин. Меҳнатига тула ҳақ туланг, деб.

— Ёш мутахассис учун катта гап — ишонч, муруват.

— Шу-да. Хизмат жойида муҳит яхши бўлиши керак. Агар меҳнат жамоаси, айниқса биринчи раҳбар сени тушунмаса, орқа-олдинга қарамай қоч. Қулогинггача даромад ичига кумилиб кетган булсанг ҳам. Чунки охир-оқибат оғзи-бурнинг қон бўлади. Уша даргоҳдан ноумид бўлиб кетишга маҳкумсан.

— Ҳамма вақт ҳам кишига омад ёр булавермайди...

Аҳмаджон Ёқуб, Иброҳим Мумин ва мени тақдир учраштирган экан, бунда тўрт табаррук ижтимоий-инсоний муҳит: Тошкент — Бухоро — Навоий — Самарқанд руҳи пайвандлангандай булди. Зеро, уйламаслик керакки, навниҳоллар узлари кўчириб утқазилган жойда бехосдан томир ёзиб, гуркираб кукариб кетавермайди...

— Бунинг учун қулай замин ва бошқа табиий иқлим шароити керак. Тақир тошнинг устида чечак унмайди, албатта.

— Шундай. Одам боласининг инсон бўлиб камол топиши учун инсоний муҳит мавжуд бўлмоғи лозим.

Бизнинг жаноби академикни кўпчилик ҳеч қандай «вич-пичсиз» — Домла деб атарди. Рост-да. Ҳақиқий устод учун такаллуф на даркор. Академия сарҳадида барча ёшу қари домла деганда узга ҳеч кимни эмас, яккаш Иброҳим Домлани тушунишарди. Инсон учун бундай эъозланиш қандай катта бахт-а! Ҳеч ким «Қайси домла?» демасди. Ким буларди, ие, шу узимизнинг Домламиз-да, деб фахрланишарди. Ғалат: урис ва бошқа гайримиллат кишилари ҳам шундай мурожаат қилишарди. — Домла.

— Сизга ҳам у киши домлалик қилган бўлсалар керак? Илмий раҳбар маъносида.

— Менгами? Камина ул зоти шарифнинг аспиранти бўлмаганман. Докторлигимни ҳам Домла қўлида ёқламаганман. Бу маънода мен унинг шогирди эмасдим. Заҳматкаш алп инсон Иброҳим ака юз нафар фан номзоди, йигирма фан доктори тайёрлаган.

— Ҳу, айтишга осон!

— Ҳа. Бу бутун бир фалсафий дорилфунуннинг бақувват илмий жамоаси деган суз. Иброҳим Мумин мактаби. Қалб сахийлиги академияси. Аммо менинг исм-шарифим бу рўйхатда йўқ. Бовужуд, унинг асл шогирдиман, деб ҳисоблайман мен ҳам узимни.

— Ҳамма биледи: Сиз ўзингиз мактаб яратгансиз.

— Мактабга асос солганларнинг ҳам мактаби бўлади-да. Ҳеч ким буш-тақир жойдан усиб чиқмайди... Нега узимни Домланинг асл шогирди дейман? Сабаби, ул зоти бобаракот раҳбарлигида улар фалсафа номзоди, фан доктори бўлганлар. Кўпчилиги, аввало, узи учун олим бўлган. Устод орқасида қўша-қўша илмий даражалар, илмий ва фахрий унвонлар, мукофоту совринлар, баланд лавозимлар ва мартабаларга эга бўлишди. Ҳалоли бўлсин. Мен бўлсам... Мен узим учун слиб-югурмаганман... Иброҳим Домла мен учун том маънода Пир мақомидаги маънавий бузургвор инсон эди. Камина уни энг покдомон шахс деб билардим ва узи шундай эди ҳам. Дарвоқе, Домла мени узининг нафақат шогирди, бажойи фарзандидай кўрарди. Баъзан намуноча инжиқ, саркаш одам бўлмасам!.. деб узимдан огриниб кетаман.

— Муболага қилаяпсиз. Ўзингизга шундай туйилса керак. Рақибингиз ҳам (агар бўлса) Сиз туғрингизда шундай уйлашга журъат этмас.

— Ишонаверинг. Унинг яқин, маслақдош, фидойи шогирдларидан эдимун, гоҳо (бир марта) бу инсонни қаттиқ ранжитган киши ҳам мен бўлсам керак.

— Йўғ-э, нима сабабдан?

— Чунки ўзим ҳам ранжиган эдим. Ўьтиқодим, ихлосим, садоқатим унга ва... ўзимга жуда қимматга тушган.

— ?..

— Тасаввур қилинг. Шунча фан арбоблари, академиклар, мухбир аъзолар, профессорлар, амалталаб, иззатталаб казо-казолар сочларини силлиқ тараб турганлари ҳолда, менга, бор-йўғи фирқасиз фан номзодига бир йўла тўрт вазифани бериб қўйган эди. Чиндан ҳам: Фанлар академиясининг Қомус бўлими мудири, Таржима ва луғат шўъбасининг бошлиғи, Тил ва адабиёт Институту директорининг уринбосари, Энциклопедия Бош муҳаррирининг Биринчи уринбосари лавозимларида атиги фан номзодини ушлаб туриш учун Иброҳим Муминдай бақувват чинор бўлиши керак эди.

— Нима қипти! Ишни унвонлар эмас, инсонлар бажаради-ку.

— Тўғри-ку. Бироқ мен устига-устак, партия аъзоси эмас эдим-да. Ҳаётимда чуқур нохуш из қолдирган бу муаммони «Дарёи азим»да ҳам (247) эслаб утганман).

— Бу ҳам нисбий тушунча...

— Ие, қандай қилиб! Бош муҳаррир уринбосари вазифаси нақ Ўзкомфирқа Марказқўмитасининг номенклатураси ҳисобланарди. Қандай қилиб партиясиз одам Секанинг маҳрига тушган вазифада туради? Бу уша даврда ҳеч қандай партиявий рисолага, ақлга сифмасди. Биласиз-ку: ҳамма нарса — иқтисодиёт, илм-фан, техника, маданият, ҳатто адабиёт билан одоб-ахлоқ, барча бошқарув муассасалари сиёсат исканжасида эди.

— Домлайи киромни ҳам, ўзингизни ҳам бунчалик хуноб қилгандан кура, шартга уша жойга аъзо була қолмаган экансиз-да. Мана бўлмаса деб.

— А?..

— Узр. Шунчаки. Айтдим-қўйдим.

Устод ҳам аввалига шундай деб фараз қилдилар, чоғи. Аммо ул киши роса «менбоп» раҳбар эди. Уни «раҳбар» дейишдан ҳам олдин инсон, диёнатли олим, мураббий ва раҳнамо дейиш жуъялироқ булар. Тийна-тида «уртаҳол», «рисолабоп» одамга мутлақо тушуниксиз бўлган сирли ажойибот бор эди.

— Қандай, масалан? Оҳанрабоми?

— Топдингиз. Яна: қанчалик чуқур бўлса, шунчалик соддадил. Агар икки одам ўзаро чиқишолмай, жанжаллашса, сира ҳазм қилолмасди. «Бас қилинг. Ҳозироқ. Уят бўлади. Ахир совет кишиларисизлар-ку!» дея хуноб буларди. Совет кишиси... Ҳиҳ. Бу гап қанчалик китобий ва кулгили эканини ҳаёлига ҳам келтиролмасди.

— Ўзаро муносабатларда, баъзан дўшпи тор келиб қолганда, устод қуюшқондан чиққан бировимизга жуда ифодали қилиб, қўл ҳаракатлари билан астойдил даъват этардилар: «Сиз ўзингизни бузиб, қайта қуринг!» Бу гап ҳам биз ёшларга ниҳоятда кулгили туйиларди. Қандай қилиб? Нечук каромат ила киши ўзини ўзи «бузиб», «қайта қуради»?

— Доҳиёна башорат қилган эканлар аммо! Нечанчи йилларда бўлаётган гап бу?

— Олтмишинчи йилларнинг урталарида.

— Қаранг-а... Ун йиллардан кейин «қайта қуриш» фалсафасининг ҳажми шахс доирасидан собиқ мамлакат — СССР даражасида кенгайибди-да. Алломанинг луқмаси 230 миллион халқнинг оғзига тушиб, оммалашиб кетибди. Горбачёв замонида. Шундайми, ахир?

— Бош муҳаррирнинг фавқултабий туйилган даъвати шахсан менга ҳам дахлдор эди. Мени ўзига муовин қилиб олаётганида, бир яқин одамидан (Саид Шермуҳаммаддан) икки нарсани суриштирган экан: биринчидан, менинг нима учун фирқасиз эканлигим. Иккинчидан, ким менга илмий раҳбарлик қилгани. «Партияга кирмагани боиси шуки, ишга берилиб кетган. Фирқавий топшириқлар вақтимни олади», деб кирмаган, маъносида ваз кўрсатишибди. Домла «бу кусурни тузатса бўлади», дебдилар. Енгил мантиқий ҳазил қилган бўлибдилар: «Хай, ўзимиз ҳам партияга киришдан олдин партиясиз эдик-да!» Аммо илмий раҳбарим собиқ «пантуркист» Олим Усмон эканини айтишганида, бирдан ҳушёр тортибдилар: «Э, буниси ишқал экан-ку!» Ҳақиқатан ҳам, Олим ака раҳматлик ишқал шахс эдилар. Республикада 100 та тилшунос олимдан, ўрта ҳисобда, 97 таси билан ғирт тескари эди. Муросаю мадорада — нол! Қолган учтаси, жумладан, ҳатто унинг ўзи билан ҳам муомаласини дуруст деб бўлмасди. Шуниси борки, ҳалол инсон бўлган. Мудом ўзича ҳаққоният, тўғрилиқ йўлида баҳслашиб юрарди. Ҳатто соясига ҳам айнаги тагидан ҳумрайиб

қарарди. Бирон марта ҳам ўз виждони билан мураса қила олмаган. Қарангки, мени ўз укасидай ҳурмат қилар, нечукдир сира гапимни иккита қилмасди. Сир эмас, энди айта қолай. Аспирантлик чоғимда (1959-62) мен уни, Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби Олим Усмонни, бир неча марта жар ёқасидан қутқазиб қолганман. Табиатан усал одам бўлгани рост. Иброҳим Домланинг бу тарафдан хавотир олганлари туғри эканини исботлаш учун мен ул кишини кўпда куттириб қўймадим. Зеро, камина қулингиз инжиқлик «илмини», ўзимдан булак, бир йула икки алломадан — Олим Усмон билан Иброҳим Муминдан хатм қилган эдим-да.

— ?!

— Табиатимдаги «тузатиш осон бўлган қусур» — партиясизлигимни бартараф этишим улуғ устод айтганчалик осон бўлиб чиқмади. Нима қилайин ахир, онам мени туғма партиясиз қилиб туққан бўлса. Фақирлик хирқасини қизил фирқага, чипта ковушимни — фирқавий чиптага алмаштириш менга номуносиб кўринди. Мен ҳаётда ўз ҳаёлот олашим, майдачуйда илмий ташвишларим билан чегараланиб қолган бир кимса эдим. Катта ҳаёт ташвишлари билан яшашга иродам, идроким, зехним, укувим етишмасди. Ўзимни ҳарчанд чоғлаб кўрсам ҳам, бўлмади. Хаёлпарастлигим орқасида коммунистлар сафига қандай кирсам, шундай «муваффақият» билан учиб кетишимга кўзим етарди. Мардум ҳеч қачон қулидан келмайдиган ишни қилишга уринмасин. Маънавий раҳнамойим Иброҳим Муминга мен, ўзининг мингта ташвиши қаторида, баайни дард устига чипқон бўлиб чиқдим. У шундоқ кўз унгимда мени деб ут билан сув уртасида уртанарди. Ажабки, камина Олим Усмоннинг ва тағин алломайи замон Иброҳим Муминнинг энг ишончли, собитқадам шогирди деган шарафли матлабимни оқлаётгандим.

— Ё фалак! Менимча, агар ҳозир файласуф олимимиз ҳаёт бўлганларида...

— О!..

— Сизнинг бу сўзларингизни эшитиб, завқланармиди ёки кўзлари намланармиди...

— Илло, мен бундай рўшнолик айёми келишидан йигирма йил олдин ўзимни ўзим жазолаб бўлгандим. Вазият жиддийлаша бошлагач, уйиндан чиқдим. Ҳар бир гиштини қўйишда фаол иштирок этганим Дорул

Қомусдан кетиб, хужайи Хизр янглиг шундоғ устоздан узимни маҳрум этдим. Буни эшитиб устод қандай аҳволга тушганларини тасвирлашга тил ожиз. Бу фурсатда, боя айтганимдай, жанобингиз аҳли аёлим, бола-чақам, куч-куроним билан, уй-жойимни ташлаб, жалойи ватан булиб, узоқ бир шаҳарга кетиб бораётган эдим... Уша кунларни хотирга олсам, ҳали-ҳанузгача юрак-бағрим уртаниб кетади. Катта рўмонга татийдиган «Яқин утган кунлар»ни бошимдан кечирдим.

— Ҳа-а... Ҳаёт қанчалар чигал экан. Сиздай сокин бир одамнинг бошидан шунча савдолар утганини билишмайди. «Эй Истиқлол, бор экансану, бор экансану шу руйи заминда! — дея хитоб қилгинг келади кишининг. Намунча кечикдинг? Иброҳим Домла сингари не-не инсонлар Сенинг жамолингни куришга зор булди. Шу кунларга етиб келишолмади-я...»

— Эшитдим: 1968 йилда Домлайи пурҳикмат Самарқандда булганларида яқин ҳамкасаба дустларига узларининг буюк соҳибқирон ҳақида чоп эттирган рисоаларини ҳадя қила туриб, «Амир Темур пойтахтида Темурога яшаш ва ишлаш керак!» деган эканлар. Бу битмас-туганмас қомусий темуршунослик илмининг сарчашмаларида академик Иброҳим Муминнинг ҳам уз хиссаси бор. Бугун мен Соҳибқирон хиебонида гашт қилиб юриб, буюк шаҳаншоҳ ҳайкалига гурур билан назар солар, хоки пойини тавоф қилар эканман, унинг улугвор сиймосида фақат унинг узини эмас, фидойи аллома, устод Иброҳим Муминнинг, академик Бүрибой Аҳмад бошлиқ унлаб мард шарқшунос олимларимизнинг ҳам очиқ чехрасини кургандай буламан. Мени яна шундай фикрлар чулғайдики, орадан олти аср утиб, буёғи чоракам бир асрлик давр мобайнида аксарият таҳқирланиб келган Темур бобомизнинг хоки пойини сурмайи сулаймон билиб кузига суртган, пойтахт Тошкентнинг қоқ марказида унга шундоқ маҳобатли ҳайкал ва музей урнатган қулигул инсонларга ҳавасим келади. Бу нима эканини келажак авлодлар билиб олади. Бундай жасоратга муносиб баҳо беради. Амир Темурни бунчалик куқларга кўтариб, унинг шаънига мундоғ метин ёдгорликлар қуйган уша мардларни тириклигида узига ҳайкал урнатди, деб биламан.

— Айтишларича, Амир Темур ва темурий шажарага мансуб буюк ҳукмдорлар, шоир ва алломалар номини

илк бор узбек қомусида қайд этиш ёки қайд этмаслик борасида ҳам анча тортишувлар бўлган экан. Бу масалада Иброҳим Муминоўнинг нуқтаи назари қандай бўлган?

— Ўзбекистон Фанлар академиясида ун йил давомида Қомус нашр этишга тайёргарлик курилди. Қомусхонада бир қанча кекса, билагон, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган олимлар хизмат қилишарди. Агар уша кекса қомусшунослар ҳаёт бўлиб, иш тепасида туришганида, ҳозиргача бемуболага атиги биргина жилд китоб босилиб чиқиши ҳам даргумон эди. Нега? Уша даврларда (уттиз йил муқаддам) бу ниҳоятда қалтис иш бўлган. Миллий уйғониш нари турсин, зигирдай қонуний миллий идрок учун ҳам одамларни хавфли «миллатчи»га чиқазиб юборишлари ҳеч гап бўлмай турган замонлар, ҳаммаёқни машъум ҳадик рўдаподай қоплаб ётганди. Қулоғингни қимирлатгани қуймасдилар. Кексайган чоғида бадном бўлиб кетишга кимнинг тоқати бор дейсиз? Шу боис, 1966 йилда академик Иброҳим Мумин бу нашрга бош муҳаррир этиб тайинланиши ҳамано дарҳол таҳририят таркиби тубдан ўзгартирилди. Кекса олимлар четга чиқишди. Иш тепасига ёшлар келди. Академия президенти Обид Содиқ билан алломайи замон Иброҳим Мумин ута «тезкор» раҳбарлар бўлиб чиқишди. Ўзларининг шошқалоқлиги билан улар биз қомусчи ёшларни роса каловлатишди. Йиллар давомида қилиб бўлмаган ишларни... ҳафта ёки бир неча кун ичида ўхдалашни талаб қилишарди. Бу ёқда тағимиздан 7-8 балл куч билан зилзила уриб турибди, ҳаммаёқ саросима, алғов-далғов... Биз бўлсак, қомус жинниси бўлиб юрибмиз! Қомус ишқида ёнамиз. Уччига чиққан хаёлпараст, довжорак инсонларгина бунга журъат этиши мумкин эди. Мана 1-жилднинг андоза-қолипи (макети) нашри. Ҳажми 92 босма табақ. Теришга берилган вақти: 1.10.67. Босилиб чиққан: 18.10.67. 18 кун ичида нашр қилинган. Қизиқ гап. Октябр ойида Домла хорижий сафарда эди. Қайтганидан сўнг, Шароф Рашидов билан учрашганида, муборак қомус макетининг илк нашрини собиқ Сека саркотиби — Бош муҳаррир жанобларига ўз қўли билан топширган. Ҳамма, жумладан, Иброҳим Домла ҳам ҳанг-манг бўлиб қолган. Орзиқиб кутилган бу китоб, ҳали бўёғи қуримасдан, қандай қилиб Шароф аканинг қўлига тушганини ҳеч ким билмасди... (Кейин билсак, бу раҳматлик Муҳам-

мади Шарифнинг иши экан). Пайқаб қолдикки, қомусчилик ҳаракати эл-юртнинг, республиканинг, академиянинг назарига тушган. Биз, тажрибасиз ёш ноширлар ишда янглишдик — тузатдик, тузатдик — янглишдик... Шу зайлда илгарилаб борардик. Ёдимда, ўша йиллар ҳар бир хонанинг эшигига ўз қўлим билан араб мақолини ёзиб қўйгандим: «Улуғ мақсад олдида турганингда, меҳнатни роҳат бил!»

1966 йилда Иброҳим Домла иккам олтмиш ёшда эдилар. Бу ёшда этиги оёғини қаттиқ сиқар, бошига дўпписи тор келиб қолар экан ҳамманинг ҳам. Киши ҳаёти қилт этган шамолдан терак баргидай шилдираб, тол баргидай дилдираб қоларкан. Шарт узилдими — тамом: йўқсан. Бас, айтадиганингни айтиб, қиладиганингни қилиб қолишинг керак. Нарёғи ё Аллоҳ, ё насиб. Ўша оғир маънавий турғунлик паллаларида фақат ўзи учун, ўзининг бугуни учун яшаган, ўзи мансуб бўлган миллат билан ёвлашиб, бегоналашиб, унга туҳматлар ёғдириб кун кўрган олимлар бўлмаганми? Домламининг ҳам дилида унинг виждонини қийнаган савдолар, чигалликлар; дардлар, мубҳамликлар наҳотки кечмаган бўлса.

Қўлимга «Академик Иброҳим Мўминов (мақола-лар ва хотиралар)» деган китоб тушиб қолди.

...Яқин ўтмишимизда, — деб хотирлайди Домлани профессор Х. Раҳмонқулов, — ўзининг теран тарихини эслашдан деярли маҳрум бўлган ва уни унутишга маҳкум этилган, ҳар қандай ўй-фикрлаш маълум қолиплар ва андозалар билан ўлчанган ва ундан ташқари чиққанларнинг ҳолига маймун йиғлаган даврлар бўлган эди. Менга шундай туйиладики, бу даврда Иброҳим Мўмин ниҳоятда усталик билан, нозиклик билан, айтиш мумкинки, қиличнинг тиғида турган ҳолда ақл бовар қилмас ишларни амалга оширди. У бой маданий-маънавий меросимизни нафақат сақлаб қола билди, балки уни ривожлантириш учун, янада бойитиш учун ҳаракат қилди. У кўпдан-кўп тўсқинликлар ва қарама-қаршилиқларни усталик билан енгди, бутун жисми, билими, ақлу заковатини мана шу буюк вази-фага сафарбар этди.

Домла ижтимоий фанлар соҳасида қомусий олим эди. Фалсафа, тарих, иқтисодиёт, адабиёт, мантиқ, тилшунослик, санъатшуносликда закий, билимдон. Шу соҳа олимларини танлаш ва тарбиялашда жонқуяр мураббий. Қомусшунос. Бугина эмас. Кўҳна та-

рихий, маданий ва диний ёдгорликлар, мислсиз обидаларни сақлаб қолиш, таъмирлаш ва тиклаш ишининг фидойиси эканини табиатшунос ҳамда риёзийун олимлар миннатдор бўлиб эслайдилар. Одамларга муносабатда унинг ўзим гувоҳ бўлган яна бир хислатини қайд этайин. Шахсга сизиниш, ундан кейинги оғир кечган даврларда ҳам ҳалол инсонлар устидан тухмат, уйдирма, ғаразли чакувлар уюштирган бир хил фосик, ғаламис кишиларни курашга асло тоқат қилолмасди. Гоҳи вақтларда бундай нопок шахслар орасидан етишган таниқли мутахассислар, доктор ва профессорларни, агар пешонаси етти қарич дунг бўлса ҳам, академия даргоҳига яқинлаштирмасди. «Олимлигини бошқа ёққа бориб қилсин, балодан — ҳазар», дерди.

— Йигирманчи аср башарият тарихида Ахборот асри бўлиб қолади. Уч мингинчи йилларда эса бу жараённинг жүрғофияси янада кенгайди ва чуқурлашади. Компйутерлаштириш, фазовий алоқалар, телефон, телеграф, матбуот, ойнаи жаҳон ва бошқа техникавий тармоқлар шу қадар томир отадики... «Ахборот дастидан дод!» дейдиган кунлар келади. Лекин ахборотнинг бу турлари, аксарият, бир лаҳзалик. Эшитдинг — унутдинг. Китоб эса билим ва илмий маълумотларни ўзига хос бетакрор тарзда «моддийлаштиради» ва «абადийлаштиради». Луғат, қомус, билгичлар китобшунослик маданиятининг олий босқичидир. Булар — ахборот манзилгоҳи. Инсоннинг моддий-маиший, маданий ҳаётига дахлдор энг оддий, ибтидоий маълумотлардан тортиб, мураккаб илмий жараёнларгача ана шу нашрларда ўз ифодасини топади. Бинобарин, қомусий нашрларга мактаб ўқувчисидан то профессоргача — барча бирдай эҳтиёж сезади. Мутафаннин ва соҳа қомуслари халқнинг салоҳияти, миллий маданият тараққиётининг даражасини намоиш этувчи асосий кўрсаткичлардан бири. Домла шу қомусий нашрлар сирасида Ўзбек Қомусининг ўрни ва ўзига хослигини қандай тайин этиш мумкин?

— Замонавий мутафаннин (универсал) энциклопедия яратиш иши, бир ҳисобда, жуда жун ва яна бир йуриқда, ўта мураккаб иш. Ўзбек Қомусининг 14-жилдини варақлаган киши дарҳол пайқайди. Чунончи, жуда мураккаб мавзулар борки, улар ўрис ва қардош халқлар тилидаги энциклопедиявий нашрларда жуда чуқур ёритилган. Бундай пайтларда бизнинг айрим чаптаст муаллифларимиз кифтини келтириб, чиройли таржима қила-

дилар ва ёнларидан оз-моз маҳаллий материал ёки ахборот қўшган бўладилар. Вассалом. Ўзбек Қомусининг қиёфаси ва сиймоси бу билан белгиланмайди. Унда Шарқ, ўзбек, ўзбеконалик қандай қўламда ва мақомда акс этган? Асосий устивор кўрсаткич мана шу. Олайлик мен ўрмон хўжалиги, ёғочсозлик, трактор, электр, радиога дахлдор маълумотларни, Менделеев, Ломоносов, Пётр I, Толстой, Пушкин, Шалепин кимлигини урис тилидаги Катта ва Кичик энциклопедиялардан тўлароқ, муфассалроқ билиб олишим мумкин. Керак бўлса. Бироқ, мақом, мадраса, Афросиёб, Ситораи Моҳи Хосса, Минораи Калон, Ибн Сино ҳамда Бобур, Улуғбек, Алишер Навоий, Абдуллахон III, Ҳабиб Абдулло, Обид Содик, Саъдихон Сирожиддин, Аброр Ҳидоят, Шукур Бурҳон, Тўйчи ҳофиз, Домлаҳалим Ибодов, Уста Ширин Муродовлар ҳақида ўзимизнинг ўзбек қомусидангина қимматли, ноёб маълумотларни топа оламан. Бошқача айтганда, юртимиз, табиатимиз, одамларимиз, урф-одатларимиз, моддий ва маънавий бойликларимиз, тарихимиз, ҳофизларимиз, адибларимизга доир минг-минглаб энг зарур ахборотларни фақат ўз миллий қомусимиздан топишимиз мумкин. Буларга дахлдор мақола-ларни ёзиш учун изланиш, билим, кўп меҳнат сарфлаш керак. Бу ерда катта ва майда нарса йўқ. Шундай бўладики, чумолидай тафсилот филдай катта аҳамият касб этиши мумкин.

Ўзбек қомусимизнинг дастлабки беш жилдида Домланинг шижоати билан миллий турмуш тарзимиз, миллий тафаккур, миллий таомилларимизга оид бениҳоя кўп тарихий, жўғрофий, этнографик, адабий, илмий, диний нарса ва ҳодисалар, шажаралар, уруғ-аймоқлар ва ҳ.к.лар берилди. Миллий Қомусимизнинг мазмуни ва мундарижаси қимматини оширадиган, унинг мустақиллик салмоғини таъминлайдиган омиллар мана шулар эди. Айни вақтда улуғдавлатчилик шовинизми ва ўзимизнинг уша даврдаги айрим манқурт маҳаллий сиёсатдонларимиз ул зотга бундай ўктамлилиқни кечирিশолмади. Қомус саҳифаларида гўё қолақ патриархал хўжалик мақомини, феодал ўтмишни маҳобатлаштириш (идеаллаштириш) хусусида хуружлар бошланди.

Домла сиёсат бобида соҳиби тадбир, ёзнинг келишини баҳордан биладиган, яхши маънода қув раҳбар эди. У оддий техникавий имкониятдан ҳам катта нажот қидириб топди.

...Таниқли, нозикфаҳм олимимиз профессор Омонулло Файзулло Иброҳим Домла ҳақида шундай бир гапни эсга олади. Улугбек таваллудининг 600 йиллигини утказишга яна чорак аср бор экан, — дебдилар Домла 1966 йилда бир суҳбат асносида. — Э-ҳэ!.. Унгача ким бору ким йуқ. Келинлар, 575 йиллигини утказа қолайлик.

Дарҳақиқат бу сана кунгилдагидек нишонланди. Тантанали анжуманда уч олим: И. Муминов, Қори-Ниезий, В. П. Шчеглов жуда мазмундор, мароқли маъруза қилишган. Қарангки, чиндан ҳам, Улугбекнинг 600 йиллик санаси тантаналарида ҳар учала аллома ҳам иштирок этиша олмайди. Бу вақтга келиб улар бандаликни бажо келтиришган эди, дейди Омонулло ака.

Халқимизнинг яхши кунларига, фан ва маданиятимиз равнақиға, миллатимизнинг камолоти айёмиға камарбаста бўлишни дилиға жо қилган некбин устод Иброҳим Мумин иложи борича уша кунларни бояғидай «яқинлаштириш», вақтдан ўзиб кетишға талпиниб яшади. Ана шу мақсадда у ўзича «ҳийлаи шаръий»ларни ҳам кашф этганидан шахсан хабардорман.

Дунёда Соҳибқирон Амир Темурдан бошқа бир буюк зотни топиш қийинким, олти асрдан зиёд даврдан буён унинг шахси ва ишлари тўғрисида ҳаддан зиёд кўп ва хуб, ишонарли, рост ва ёлғон, бўҳтон, фисқ, чалқаш, зиддиятли гапларни ёзишмаган бўлса. Бутун Машриқ ва Мағрибда гоҳо хайрихоҳ, дуст кишилар ҳам унинг тўғрисида уйдирмалар тўқидилар, рақиблари эса билибми-билмайми, истабми-истамайми улуғладилар. Асрлар давомида бу алп баҳодир халқимизнинг битмас-туганмас ифтихори ва, эҳтимол, худди шу боисдандир, дил жароҳати бўлиб келди. То шу кунларға қадар бу давом этади... Хомтама бўлмайликким, биз, зиёлилар, ниҳоят шавкатли Темур бобомиз ҳақида бор ҳақиқатни, қандай бўлса шундайлиғича жаҳон афкор оммасининг онгига тула-тўкис етказа олдик деб. Аксинча, аксарият ҳолларда, айнан узоқ хорижий манбалар анча холис, ижобий маълумотни сақлаб қолди ва бизға етказди. Ҳеч кимға сир эмаски, биз бу ёқда Темур ва темурийлар номини шарафлаётганимиз бир вақтда, дунёнинг бошқа чеккасида кечагина абадий дустлик ва улуғ «оға»ликка даъвогар бўлган шовинистлар унинг хотирасини таҳқирловчи хирқироқ, хаста овозлар ҳам чиқазиб қо-

лишди. Начора. Булган иш булган экан-да, дейишдан узга чорамиз йўқ. Лекин! Айнан соҳибқирон Темурнинг шижоати, зафарли юришлари орқасида асрий кулик, зулмдан озод булган баъзи бир халқларнинг қони бузуқ сиёсатбозлари унга маломат тошларини отганини кўриб турганда, «бу қадар чираниш нечун!» деб тонг қоласан киши. Уз тарихий халоскорига олтидан ҳайкал ўрнатиш ўрнига, собиқ мамлакат учун қиёмат қойим, тангу тор қиргинбарот уруш арафасида Темур бобомизнинг қабрини очиб, арвоҳини чирқиратиб, пок хотирасига иснод келтирганларнинг ҳукми Аллоҳ таолонинг изнидадир. Бу хусусда осий бандасининг бир нарса дейиши қийин. Тарихга, тақдирга, адлу адолатга, Ҳақ субҳонаҳу таолога шаккоклик қилиш қандай машъум оқибатларга олиб келиши шундоғам кўриниб турибди. Бу нарса ҳеч қандай шарҳга муҳтож эмас.

...Профессор Ҳамид Зиёев Домланинг Амир Темур ҳақида рисола ёзишининг тарихини эслайди. Бир гал Ҳамид акани раҳматлик ҳузурига чорлаб, ҳазрат Соҳибқирон ҳақида тарихчи олимларимиздан бирон киши холис илмий мақола ҳамда рисола ёзиб берсин, деб топширибдилар. Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, ҳеч ким рози эмас. Муаррихларимиз бу ишни оғизга чуғ солиш билан баробар деб тушунадилар. Чунки бунга журъат этган кишининг буйнига қизил «тавқи лаънат» илиниши муқаррар. Шундан сунг Домланинг ўзи бу ўта қалтис ишга киришади. Масалага дахлдор ёзма манбаларни ўрганиш, мутахассислар билан бот-бот маслаҳатлашиш натижасида ул зотнинг қаламига мансуб «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» деган китоби узбек ва ўрис тилларида чоп этилади. Асарнинг мазмуни УзФА Раёсатининг 1968 йил 5 майда бўлиб ўтган кенгайтирилган йиғилишида муҳокамага қўйилади.

Иброҳим Мумин оловни бировларнинг қули билан эмас, балки ўз қули билан ушлаган. Зотан, Соҳибқирон тимсоли ҳалол, жасур, покиза бир инсонни узининг бутун онгли ҳаёти давомида уртар, машъала бўлиб ёндиради, қалбини тилка-пора қилар эди. Бу дард унинг юрагида 1968 йилга келиб ногаҳонда пайдо булган эмас. Бир неча ўн йиллар давомида томир отиб келган. Соҳибқирон хотирасига шовинистик хусумат унга тинчлик бермаган. Ўша йили Иброҳим ака ташаббуси билан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафар-

нома»си ҳамда «Темур тузуклари» чоп этилиши баробарида узининг мазкур рисоласи босилиб чиққани маданий ҳаётда катта воқеа бўлган. Муаллифнинг «Темур тузуклари»нинг факсимил нашрига оид қайдлари билан «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (ёзма манбалар асосида)» деган асари уч жилддан иборат «Танланган асарлари»нинг 1-томига ҳам киритилади. Бу ишлар шу қадар тезкорлик билан амалга ошириладики, ким билиб, ким билмай қолган.

Домла бу билан ҳам кифояланмади. У қандай қилиб бўлмасин, Темур ҳақидаги мақолани қомуснинг 1-жилдига киритишга жазм этди. Чунки асар Т ҳарфида берилса... Боягидай, «Э-ҳэ, унгача ким бору ким йуқ...» деб уйлади. Хуш, нима қилса булади? Эътибор беринг. Соҳибқироннинг номини ҳар хил ёзиш мумкин:

С: Соҳибқирон Амир Темур Курагон.

Т: Темур, Амир Темур ибн Баҳодир Тароғой.

А: Амир Темур...

«С», «Т» жилдларини узоқ кутишга тўғри келди. «А» эса нақд. Ўз мақсадини амалга ошириш (Амир Темурни 1-жилддаёқ бериш) учун узбекча киши номларини шарқона тамойилда ёзишга қарор қилинди. Олайлик: «Навойий эмас, «Алишер Навойий», «Беруний» эмас, «Абу Райҳон Беруний» ва ҳ. к. Бас: «Темур» эмас, «Амир Темур»! Йўли топилди. Ҳа, бу шавкатли ҳукмдор, жаҳонгир, саркарда Мовароуннаҳр тарихининг порлоқ юлдузи, Шарқ ва Ислоҳ маданиятининг гултожи, узбек халқининг хаста виждони бўлиб қолаётган эди. Шу маънода Соҳибқирон олим тадқиқотларининг оҳанрабои, маркази ва якуни бўлиб юзага чиқди. Яхши от кейин чопади, деган нақл бор. У узининг сўнгги якуний сўзини энг сўнгги дамларда айтди. Бор овоз билан! Амир Темур бу инсоннинг Бош қаҳрамонига айланди. Менга шундай туйиладикки, Домла ўз турмуш тарзи ва фаолиятида: одамларга қаҳри ва меҳрида, бир сўзлилиқ, адолат ва саховатда, Ватанни севишда, илоҳий ихлос ва эътиқодда, покдомонликда, соҳиби ақл ва тадбиркорликда ҳамда бўлак инсоний фазилату хислатларда соҳибқиронга тақлид қилиб яшади. Ўзи айтганидай, бир инсон, раҳбар, олим сифатида, Амир Темурдай яшашга ва меҳнат қилишга интилди.

...Афсуски, бир босма табоқ ҳажмда ёзилган салмоқдор «Амир Темур» мақоласи юқорининг, ўзи айтганича, Масковнинг амри билан 1-жилддан олиб таш-

ланди. Қанча гап-суз, кераксиз матбаа чиқимдорлиги, бесаранжомлик бошланди. Атрофга шов-шувлар тарқалди. Булар бари уз ичимиздаги ва тошимиздаги баъзи бир «қардошлар», ҳамкасабалар ва охир-оқибатда шовинист, улуг давлатчиларнинг халқларни зимдан гиж-гижлашдан иборат кирдикорлари эди. 1-томда шундай ҳавола берилди: «Амир Темур (1336-1405) — темурийлар империяси номи билан машҳур булган йирик феодал давлат асосчиси. (Қаралсин: «Темур ибн Тароғой Баҳодир»). Уша-уша ҳадик яна кучга кирди: «Эҳ-ҳе, унгача ким бору ким йуқ»... Эвоҳ, 1978 йилда, ниҳоят, буюк жаҳонгир ҳақидаги мақола босилганида муаллифнинг бу ёруғ жаҳондан этак қоқиб кетганига турт йил булган эди. Алам қиладиган жойи шундаки, мақола ҳажман беш маротаба қисқартирилиб, мазмунан қупол суратда бузилди. Улганнинг устига тепган булиб чиқди.

...11-томда ёзилган: «Темур, Амир Темур, Темурланг... — Урта Осиёдаги йирик феодал давлат арбоби, саркарда. Отаси Тароғой барлос қабиласи зодагонларидан. Темурнинг унг қули ва унг оёғи майиб булган, оқсоқланган. Форсча «Темурланг» (Европада «Тамерлан»), яъни «Оқсоқ Темур» деган ном шундан келиб чиққан».

Дарҳақиқат, мақоланинг «бисмилло»сиданоқ унинг «бемисмилло» ёзилганини пайқаш учун унча катта зеҳн-фаросат керак эмас. Бунинг устига, бетавфиқ олим М. М. Герасимовнинг Темур бош суяги асосида ишлаган ғирт сохта бюст-тасвири илова қилинганки, Амир Темурга ҳам, у орқали номини жаҳон майдонига олиб чиққан узбек халқига ҳам, ардоқли олимимиз зукко академик Иброҳим Мумин хотирасига ҳам ҳақоратдан бошқа нарса эмасди.

— Домланинг уз оғзидан эшитганман: Герасимов туқиган сурат Соҳибқироннинг нуроний, серфайз сиймосига қупол тухмат.

Иброҳим Домланинг номи юқорида зикр қилинган рисоласида айтилган фикрлар ҳамда Соҳибқирон ҳақида турли-туман ёзма манбалардан келтирилган мана бу ишонарли далил, маълумот ва иқтибослар Темур ҳақидаги бирёқлама, сохта расмий иддаоларни даф қилади. (И. М. Муминов. Танланган асарлар, 1-жилддан);

... Темур кучли марказлашган давлат тузиш учун курашди (424).

... У бир масалани ҳал этишдан олдин шу соҳанинг билимдон одамлари, олимлари билан маслаҳатлашади... (431).

... Амир Темур нутқидан: «...Менинг мақсадим мамлакатда адолат урнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир» (432). Самарқанд, Темурнинг фикрига кўра, дунёнинг энг донгдор шаҳри бўлиши керак эди (438).

... Темур... Урта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан (444).

...Темур қўшинлари ...бутун Осиёда энг қудратли армия ҳисобланади (449).

...Темурнинг Боязид устидан қозонган ғалабаси унинг Ғарбий Европа мамлакатларида машҳур бўлишига сабаб бўлди. Самарқанд билан Европа мамлакатлари ўртасида дипломатик ва савдо алоқаларининг кучайиши ҳам шу даврга туғри келади (450).

...Амир Темур узини дипломат сифатида намоён қилди (452).

...Академик Бартолддан: «Темур гуё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронагарчилик билан шугулланган, деган фикр муболағали; у Кобул водийси ва Муган чули каби Самарқанддан узоқ жойларда улкан суғориш ишлари олиб борди» (454).

...Шарафиддин Али Яздийдан: «Бир йил мобайнида Бағдод шаҳрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи шаҳар яна уз қиёфасини олсин, унда хунармандчилик ривожлансин, теварак-атрофида деҳқончилик ўссин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, Ислом дини илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа Амирзода Абу Бакрга топширилди» (455).

«...Темур узидан вайрона ва кулдан бошқа ҳеч нарса қолдирмади», «Темурланг ва Чингизхон бир тарзда иш қурди» ва ҳоказо деб ҳисобловчи айрим буржуа тарихчиларининг даъволари бир ёқлама, демак, ноаниқ ва тенденциоз (455).

...Шарафиддин Али Яздий (Лянглэ иқтибосидан): «Амир Темур бир вақтнинг узида душманларига офат, ўз аскарларига қаттиққул раҳбар, ўз халқига эса ота була олар эди» (458).

...Лянглэ: «Яхши подшоҳ, — дерди Амир Темур, — подшоҳлик қилиш учун ҳеч қачон етарли вақтга эга бўлмайди, шунинг учун биз қудратли Аллоҳ бизга му-

қаддас қарз сифатида топшириб қуйган фуқаро фойдасига ишлага мажбурмиз. Бу ҳамиша менинг асосий матлабим бўлиб қолади, негаки, қиёмат куни фақирлар этагимдан тортиб, мендан қасос олишни талаб этишларини истамайман» (458-59).

...А. Я. Якубовскийдан: «Гарчи Темур Урта Осиё манфаатларини кўзлаган ҳамда Москва князлари билан алоқа боғламаган ҳолда Олтин Урдага қарши кураш олиб борган бўлса-да, бу кураш натижасида у Урта Осиёни бирлаштирибгина қолмасдан, балки объектив равишда рус давлати учун жуда катта хизмат килди» (464).

...Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихининг кейинги даврларида Шохруҳ, Улугбек Мирзо, Абу Саид, Хусайн Бойқаро, айниқса, Ҳиндистонда Бобур ва Акбаршоҳлар Урта Осиёда Темур даврида қарор топган экономика ва маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ энг яхши традицияларни давом эттирдилар (468).

— Коммунистик мафқуранинг манфур миллий сиёсатига қарамай, Соҳибқирон тақдиридаги илоҳий жозибани илғаш ва унга интилиш тинимсиз илмий изланишларнинг мантиқий якунимиди ёки бу инсон қалбидаги миллий мансублик эҳтиёжи, яъни табиий равишда аслига талпиниб яшаш сезгисидан туғилган жараёнмиди? Умуман, миллий ифтихор туйғуси таъқиқланган бир замонда, Сизнингча, Иброҳим Муминов каби олимлар ўз халқи ва миллатига бўлган муҳаббатини қай шаклда ифодалар эдилар?

— Демак, лўнда қилиб айтсак: илоҳий жозибани илғашми ёки миллий мансублик эҳтиёжи?

— Шундай.

— Савол шу қадар «беозор»ки, унга қисқача жавоб бериш учун катта китоб ёзиш керак. Ҳар қалай иккалови ҳам...

— Дабдурустдан яна бир фикр. Махсус «Соҳибқирон Амир Темур» Қомуси тартиб бериш масаласига қандай қарайсиз?

— Бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан деб биламан. Комил заҳматкаш академик Борийхон Аҳмад бошчилигида шарқшунос олимларимиз, тарихчиларимиз, барча дахлдор соҳаларнинг мутахассислари ва, албатта, биринчи галда ноширларимиз тезда илғаб олишади бу гоёни деб ўйлайман. Масала чирсиллаб турибди.

Сиз берган саволга қайтайлик. Фурсатдан фойда-

ланиб, барчамизга: илм, ижод, сиёсату суханворлик аҳлига бирдек тегишли жуда таранг бир торни авж пардада чертиб утмоқчийдим.

Хоҳ улуг булингу, хоҳ ушоқ... Эй олиму уламолар, ҳокиму ҳукамолар, адибу удаболар! Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур Курагон сингари зотлар ҳақида бирон нарса демоқчи бўлсангиз, алалхусус, иймон-этиқодли инсон эканингизга даъвогар эсангиз, бундоқ нафасни ростлаб, бир дақиқа сукутга чуминг: бунга маънавий ҳақингиз борми? Таҳорат олганмисиз? Уйнаб гапирсанг ҳам уйлаб гапир, дейди халойиқ. Билиб-билмай, англаб-англамай айтган гапингиз охириги гапингиз бўлиб қолиши, уз тақдирингизда чуқур асоратлар, шўриши савдоларни келтириб чиқазиши мумкинлигини бир зум андиша қилганмисиз? Мабодо бунга ишончингиз тула комил бўлмаса, балки мумтоз қахрамонлик намунасини шоён қилиб, чурқ этиб оғиз очмай... дурридароз нутқингизни тугатарсиз? Аллоҳ таолонинг бир азизу мукаррам, муслим зоти покини уёқда кўпчилик азозил қавм буралаб сўкаётган бўлса, сиз ҳам ўзингизни ул нобакорларнинг сафида кўришингиз шарт эмас.

— Буюк фотиҳ ва жаҳонгирларнинг шахслари, уларнинг оламшумул галабалари, тадбиру тадориклари ҳақида гапирганда, буларга фақат оддий «заминий» ҳодиса эмас, балки самовий қудратнинг сирсиноатли таъсиридирки, ҳамма вақт ҳам буни бандаларнинг ақли бовар қила олмайди, деган хулосага келмайдилар.

— Баракалло! Буни фақат бошқалар эмас, уша жаҳонгирларнинг ўзлари ҳам таъкидлайдилар. Бу яратган Парвардигорнинг хоҳиши, марҳамати ёинки газаби натижаси, деб ишонишади ва таъкидлайдилар. Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)» (1992) асарида машҳур Мавлоно Маҳмуд Ҳофиз ал-Мухриқ ал-Хоразмий нигоҳида ва тилида бир душман истехкомини қўлга киритиш манзарасини тасвирлайди.

— Амир Темурнинг ҳаёти бу тарафдан илоҳий ишораларга ва талқинларга кон. Соф ҳарбий ҳаракатларга, қирғинбарот урушларга, садоқат ва хиёнат, голибият ва мағлубият сабабларини талқин этишда ҳам мунажжим, ахтаршунос, башоратчи, фолбинларнинг сеҳру жодилари иштирок этади. Соҳибқироннинг Ал-

лоҳ қудратига таяниб, Қуръони Каримга суяниб тадбир қўлагани айтилади.

— Худди шу маънода Ҳофиз Маҳмуднинг курган-кечирганлари ўқувчини лол қолдиради. Мана жанг борапти. Соҳибқирон уни тепаликда, чодир бусағасида туриб яққол кузатади, ҳарбий ҳаракатларни шахсан ўзи бошқаради. Аммо у бениҳоя чарчаган. Ҳаммаёқ алғов-далғов, тўс-тўполон. Биров қўвган, биров қочган, кимдир йиғлайди, кимдир кулади. Урушда одамлар жон олиб, жон беради. Жангту жадалнинг ўз фожеаси ва мантиқсиз мантиқи бор. Урушнинг сўнги паллалари бўлса керак, ҳолдан тойиб, ерга утириб олган мажолсиз саркарданинг фалсафаси, шафқатсиз бир ҳақиқатни мардонавор тан олгани ўқувчини лол қолдиради. Темур фақат Амир (амр этувчи), саркарда, ҳарбий арбобгина эмас, ажойиб мутафаккир инсон эканини унинг ўз сўзларидан билиб оласиз. Китобнинг мана бу жойини овоз чиқазиб ўқинг, тақсир.

— «Эй, Маҳмуд! Бу ёққа кел!» — деди...

— Йўқ, мана бу жойдан ўқинг, марҳамат.

— Шунда Темур... Менга... дейди: «Э мавлоно Маҳмуд! Жисмимнинг заифлигига, (курадиган) тадбиримнинг озлигига қара, ушлай десам қўл, чопай десам оёқ йўқ менда. Агар одамлар мени ташлаб кетсалар, мен ҳалок бўламан, агар мени шу ҳолимда қолдирсалар, азобланаман. Ўз танамни бошқариб «на зарarli, на фойдали» (Қуръони Карим сурасига ишора) бир иш қиламан, на яхшилиқ келтираману, на ёмонликни дафъ этаман. Кейин у бироз фикрга толиб: «Қандай қилиб Тангри таоло бандаларни менга муяссар кўрди? Гарбу шарқни даҳшатимга тулғизиб, ҳайбатимни икки мағрибу икки машриққа овоза қилди? Подшоҳлару паҳлавонларни менга буйсундириб, олдимда қисрову қайсарларни хор қилди? Бу ҳаракатлар (ҳаммаси) Унинг (Тангри таолонинг) ҳаракатлари бўлиб, бу ишлар (барчаси) Унинг ишлари эмасми? Мен кимман? Мен бир касалманд, муҳтож кишиман, холос! Бу ишларни (уҳдалашга киришиш) учун менда на эшигу, на тоқат бор»... Кейин йиғлаб (юбориб), мени ҳам (шундай) йиғлатдики, енгларим кўз ёшларимга тулди. Бу вабрга (мушуксимон жонивор, фақат наботот билан ҳаёт кечиради, тивити қимматли. — Ф. С.) қарангки, шу сузи билан қандай қилиб жабрга қойил бўлганлар маслагига эга бўлган?» (91).

— Амир Темур ҳақида бор ҳақиқатни Ҳақ субҳона-

ху таоло ва таборакдан булак ҳеч ким билмайди. На дунё донишмандларию шоирлари, на муаррихлару муфассирлар... Узидан ўзга ҳеч ким! Жумладан, алломайи даврон Иброҳим Мумин ҳазратлари ҳам. Раҳматлик Домланинг хизмати (Аллоҳ даргоҳига қабул қилган бўлсин) шундаки, у соҳибкаромат бу инсонни асрий ғараз, ҳасад, игво, тухматлардан халос этишга уриниб кўрди. Муайян маънода, ўз даврининг қизил бидъату жоҳилиятлари талаблари доирасида бўлса ҳам, ҳақ гапни бошқа, бир қадар холис мутафаккирларнинг тили билан айтди: ёзма манбаларга таянди. Узини яп-яланғоч ҳолда балонинг оғзига урган эмас. Лекин бало бу бало-да: уни қаҳрига тортди. Темуршунос устод Иброҳим Муминни қуруқ тухматлардан батамом фориг этиш учун бизга маънавий миллий мустақиллик керак эди. Надоматлар бўлсинким, бу улуг айёмга у етиб келмади.

Гарчи...

— Сузи, иши, фалсафаси етиб келди.

(Мусоҳиб: Муртазо Қаршибой)

МУТОЛАА

9-фасл

КАРОМАТ

КАЧКУЛ

Купдан буён бундай китобни уқимаган эдим. Академик Иззат Султоннинг «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» рисоласини қўлга олдим-у, тинчим йўқолди. ...Илк бор бир нафасда уқиб чиққан эдим. Иккинчи дафъа тургилиб, уйланиб, қийналиб уқидим. Убдон ҳузур қилдим. Нега бунчалик эҳтирос, дерсиз?

Баъзи бир ишларни варақлайсан-у, уларда ҳамма нарса — сипсиллик, фикрлар — тиниқ ва рисолабоп. Эҳтиёткор муаллиф атрофини метин деворлар билан ураб, ихота қилиб, узини «ёмон кўзлардан» муҳофазалайди. Узига «ут чақирмайди». Бундай китоблар бошга баҳарнав озиқ берса берар-ку, қалб хувиллаб тураверади. Кунглинг озади кишининг. Мана бу рисола эса ҳар қандай истиғнодан мустасно. Агар мутлақо бекаму кўст ёзилган десам, ишонманг, азиз биродар. Бундай олганда, муаллиф наинки анойи ўқувчини, қилни қирқ ёрган мутахассисни ҳам ишонтиради. Уз самимияти билан. Ҳар нечук, Иззат Султон Иззат Султон-да!.. Султонларнинг Иззатлиси, Иззатлилар Султони... Отахон аллома, таниқли адиб. Бовужуд, унда-бунда айрим қусурлар ҳам кўзга чалинади.

— ... Нишопур яқинидаги Шодях деган шаҳарда бир куни Фаридиддин Атторнинг дукони ёнида жулдур кийимли бир дарвеш утиб борар эди, — деб ёзади профессор Нажмиддин Комил «Илоҳийнома» таржимасига ёзилган муқаддимада. — У бир атторлик дукони ёнида тўхтади. Гавжум харидорлар оша дукондор Муҳаммадни кузатаркан, гоҳ кулар, гоҳ оҳ тортиб йиғларди. Ҳеч ким унга эътибор қилмагач, ахийри «шайъуллоҳ» — худо йўлига садақа қилинг! — деб овоз чиқазади. Муҳаммад унга парво қилмагач, дарвеш дейди:

— Эй хожа, не навъ улгунгдур?

Муҳаммад жавоб берди:

— Сен қандай ўлсанг, мен ҳам шундай улгумдур!

Дарвеш деди:

— Йук, сен ундай ула олмассан.

Муҳаммад суради:

— Не учун?

Дарвеш деди:

— Шунинг учунким, менинг юким енгил, курук танам ва уни беркитган жанда хирқадан узга нарсам йук. Менинг бу дунё дуконини тарк этишим осон. Аммо сенинг юкинг оғир. Ҳашаматли иморатинг, мол тула дуконинг, зар тула ҳамёнинг, хизматкор-ғуломларинг бор. Шунча юк билан манзилга қандай етиб борасан? Уз ишингни чорасини қил, мен эса мана бундай уламан.— Дарвеш шундай дедию, белидаги қовоқ качкулини бошининг остига қуйиб жон берди. Муҳаммад ҳайратдан лол бўлиб қолди. Аста-секин дукон олдида одам йиғилди. Худонинг кароматини мардум кўриб, кузларига ёш олдилар. Муҳаммаднинг аҳволи мутлақ узгаради: дарвешнинг улими унга қаттиқ таъсир этган эди. У соҳиб каромат дарвешни иззат-эҳтиром билан кумди. Сунгра хизматкор ва ғуломлари, қариндош-уруғларини йиғиб, бор молу мулкини уларга бўлиб берди-да, хайр-хушлашиб, Шодяхни тарк этди. Атторлик номи касбини эслатиб турар, лекин энди бу ном унинг шоирлик тахаллусига айланди. Энди у одамларнинг вужуд-аъзолари учун эмас, балки қалблари учун дори-дармон излаш, илоҳий илмларни эгаллаган ориф мардлар даргоҳидан хушбуйликлар қидиришга тушган эди.

Баҳс кейинчалик Муҳаммад Фаридиддин ибн Иброҳим Шайх Аттори Нишопурий деб ном қозонган орифлар султони, маълум ва машҳур мутасаввуф валий ҳақида боради.

ОЁҚ БОШГА ЧИҚҚАНДА...

Гапни мавлоно Иззат Султондан бошлаб, буёғини домла Нажмиддин Комилга буриб юборганим бежиз эмас. Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома»си ҳам, муҳтарам Иззат оғамизнинг «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» рисоласи ҳам бир йилда (1994) чоп этилган. Аттор — дарвеш воқеаси ҳар икки китобда дарж этилган.

— Тавбанинг қайси маънода эканини биз... Фаридиддин Атторнинг тавбаларининг сабаби ҳақида Навоий томонидан келтирилган маълумотдан тушуниб

оламиз, — дейди рисола муаллифи. — Кейинроқ машхур шайхлик даражасига кўтарилган ва узи ҳам кейинроқ машойих ва авлиёлар ҳақидаги «Тазкиратул-авлиё» китобини ёзган Аттот савдогарлик қилар эди. Бир куни у дуконида утирганда олдига бир дарвеш келади ва суради: «Эй, хожа, сен қандай уласан?» Аттот айтибди: «Сен қандай улсанг, мен ҳам шундай уламан». Дарвеш эътироз айтибди: «Йуқ, сен мендек улолмассан». Аттот сурабди: «Нечук?». Бунга жавобан дарвеш «мана бундоғ», дебди-да, «аёгин боши устига кўйбдур ва жонни Ҳаққа таслим қилибтур». Бу «сен Аллоҳ йулида жон беришга ҳар лаҳзада тайёр эмассан» деган таъна эди. Шунда Аттот узини аллақандай, гайритабиий руҳий ҳолатда сезибди («Аларнинг холи мутағаййир бўлибтур»). Бу ҳодисани уз ҳаёти тарзини узгартириши зарурлигига илоҳий ишора деб билиб, Аттот дукон ва бутун бойлигидан кечиб, тариқат йулига киришга қасд этади.

Икки манбадан олинган бир воқеа. Икки матн. Икки талқин. Чунончи: Аттот — дарвеш — Навоий — Иззат Султон. Аттот — дарвеш — Нажмиддин Комил. Талқин-у хулосалар бир-бирига қойим, бир-бирини тулдиради. Тафсилотларга тўхтамаймиз. Бироқ! Воқеа асли қандай содир булган узи? Бирида: дарвеш белидаги қовоқ качкулини (гадойлар билан қаландарлар ёнларида осиб юрадиган қовоқ идиш) бошининг остига кўйиб жон беради. Бунинг устига... оёқни бошга кўйиб жон бериш дарвеш кароматини беадад кучайтиради. Ақл бовар қилмайдиган ҳодиса. Уйлаб қоласан киши. Бундай каромат зоҳир этган инсон ким узи? Дарвешми ёки... чаптаст балет раққоси, балким йог аталмиш ҳинд сеҳргарлариданми? Ундай десак, воқеа ҳазрат Навоийдан айнан иқтибос қилиб олинган. Балким матбаа хатосидир?

Мавлоно Абдурахмон Жомий «Нафаҳотул унс»да буюрадилар:

Рузе дар дукони аттори машғул ва машғуфи муомила буд. Дарвеше онжо расид ва чанд бор «шайъи Аллоҳ» гуфт. Ва ба дарвеш на пардохт.

Дарвеш гуфт:

— Эй хожа, ту чигуна хоҳи мурд?

Аттот гуфт:

— Чунон ки ту хоҳи мурд.

Дарвеш гуфт:

— Ту ҳамчу ман метавони мурд?

Аттор гуфт:

— Бале!

Дарвеш косаи чубин дошт, зери сар ниҳод ва гуфт:

— «Аллоҳ» ва жон бидод.

Атторро ҳол мутагаййир шуд, дукон барҳам зад ва ба ин тариқ (тариқи дарвешон) даромад.

Қаландарлар ҳаётига оид атамаларда (косаи чубин — качкул — аёғ) ҳамда ҳолат ва ҳаракат тасвирида ҳар хил талқинларга йўл қўйилганга ўхшайди. Балким матбаа хатосидир? Йўқ, атамачиликда чалкашлик йўқ.

ЯНА ОЁҚ БАҲСИДА

Алишер Навоийда аёқ ёки аёғ деганда даставвал... коса, пиёла, қадаҳ, жон, май ҳамда биздаги оёқ ва охир, кет, сунг каби ва бошқа кўп маънолар англашилади.

*Кимга даврон бир аёғ май бердиким, будди халос
Сунгра онинг юз қадаҳ бедоди захрин сипқориб.*

Яна:

*Насиби анинг бир аёғ ош эрур бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.*

Ҳозир «бир аёғ май», «бир аёғ ош»ни тасаввур қилинг! Мазкур сўзнинг (аёқ), «коса», «идиш» маънолари бизнинг кунларда эскирган. Гарчи «идиш-оёқ» шаклида унда-бунда қулоққа чалинса-да. Бас, Навоий замонларида ҳеч бир кас бояги дарвешнинг ўз оёғини бошига қўйиб жон таслим қилганига мутлақо ажабланмайди. Англашилганки, ғойибдан келган ул киши ҳеч қандай ғайри табиий бир ҳолатга тушмаган, балки ўз косаси ёки жомини (качкул маъносида) боши устига қўйиб оёқ узатган. Вассалом. Хуш. Муддао нима? Сўз маъноларининг узгарувчанлигини тасдиқлаш мақсадида келтирганим бу таҳлилларни устод Иззат Султон яхши биладилар, албатта. Бироқ, бугунги оммавий ўқувчи беҳабар-ку. Китоб 30 минг нусада босилганини инobatга олинса, оммавий нашрларда дудмалликка йўл қўйиш ножоиз эканини писанда қилиш керакка ўхшайди. Ё ҳазрат Навоийнинг уша «Насоимул муҳаббат»... (Мардоналикнинг муаттар ҳидларини таратган муҳаббат шабадалари) асаридан изоҳлик иқтибос тарзида келтирилгани, яна ҳам маъқулроғи, муаллиф ўз сўzlари билан баён қилгани маъқулроқ кўринади.

ТУШ

Иззат Султонни академиклик шоҳсупасига олиб чиққан бу «жажжи тадқиқот» қуйидаги сарнақш (эпиграф) билан очилади:

«Алар гуноҳкордин сӯрубтурларки, бизни ҳеч туш кӯрдинг? Деди: ҳов, кӯрдим. Дедиларки, сенга басдур» (Алишер Навоий Нақшбанд ҳақида).

Мухтасар, тагдор жумла. Китобнинг илк саҳифасиданоқ уқувчи, пешонасини танғиб, ўйлашга киришади: а, қандай гуноҳкор? Қанақа туш? Бу билан Баҳовуддин Балогардон нима демоқчилар? Тадбиркорлик илмда, адабиётда бўлмайди, деб ким айтибди? Қараб-сизки, қитиқ-париға сув пуркалган уқувчи китобни дарҳол сотиб олади ва гуноҳкорни «қўлга тушириш учун» уни тин олмай ўқиб чиқади. 73-бетга борганда унга баъзи тафсилотлар аён бўлади:

... Нақшбанд сафарга кетаётиб, бузругзодалардан бирига тоат-ибодат этиш бобида таълим бериб кетибди. Сафардан қайтгандан кейин одамлар унга бузругзоданинг бу топшириқни бажармаганини айтибдилар. Бунга жавобан Нақшбанд гуноҳкордан сурабди: «Бизни ҳеч туш кӯрдингми? Деди: Ҳов, кӯрдим. Дедиларки, санга басдур».

«...Туш кӯрдинг?» Луқмасига «ми?» қўшилиши майда бир унсур — услубни ширадор кўҳналиқдан маҳрум этган. Буни жузъий қусур ҳам дейлик. Бир қадар жиддийроқ мулоҳаза шуки, муаллиф тадқиқотнинг бошидан то сунгги саҳифасигача зарурий исломий мажбурият (фарз)лар, ибодат юқини изчиллик билан енгиллаштириб боришга ружув қилаётгандай кўринади... Бундай қараганда, у машъум турғунлик даврида диний қадриятларнинг поймол қилинганига қарши исён кутараётгандай. Уз аслимизга қайтаётганимизга беҳисоб шукроналар қилаётгандай. Диний мутаассибликни буткул рад этаётгандай. Хурофот, бидъатга қарши ут очаётгандай. Эвоҳ, оқсоқол олимизнинг тили билан асал яласангиз-да... Айни бир киши қиёфасида бирварақай тўрт-беш муътабар зиёли зот аллюма билан ёзувчи, соҳиби санъат, жамоат арбоби ва зукко сиёсатдон жамулжам бўлганидан кейин бир нарса дейиш қийин.

Рисолани мириқиб мутолаа қилар эканман, 80-саҳифада матн остида берилган мана бу сўзлар то ҳозиргача қулоқларим остида жаранглаб туради:

«Рашаҳоти айнул-ҳаёт» муаллифи Сафий Умар Шайх ҳақида Хожа Аҳрори валий тилидан муҳим бир гапни ёзиб олган:

«Шайх Умар ўзларининг фарзандлари Хованд Таҳурга айтур эрдиларким, «ё Таҳур: мулло бўлма, шайх бўлма, суфий бўлма, бу бўлма, у бўлма, мусулмон бўлгил». Шайхнинг донолигини бундан ортиқ тасдиқ этувчи сўз кам топилса керак.

Мен ҳам шундай деб уйлайман. Аждодларимиз нақадар ҳақгўй, келажакни олдиндан кўра оладиган донишманд бўлишган. Китобни синчиклаб мутолаа қилар эканман, саҳифадан саҳифага ўтган сайин қувондим ва хомуш бўлдим, хомуш бўлдим ва қувондим... Иззат Султон ниҳоятда ҳушёр олим. Бир нарсага тан бермасдан иложим йўқ. Чунончи, авлиёulloҳнинг каромат кўрсата олиши хусусидаги фикр диққатни жалб этади.

«Алардин каромат талаб қилдилар. Алар дедиларки, бизнинг кароматимиз зоҳирдур: бовужуди бу навъ гуноҳ юк, ер юзида бораолурмиз». (Яъни: мунча гуноҳлар қилган бўлсак ҳам, бунга қарамай, ҳамон ер юзида юрибмиз. Бошқача қилиб айтганда, ўрта асрларда авлиёларнинг имтиёзи ҳисобланган иш — каромат кўрсатишга Нақшбанд шубҳа билан қарайди ва саволга «тўғри жавоб» беришдан бош тортади» (73-бет).

А? «Бош тортади»?

Авалло, бундай даъволардан эҳтиёт бўлиш лозимга ўхшайди. Муаллиф ўз-ўзини инкор этмаяптимики? Юқорида ҳазрат Баҳовуддиннинг миллион-миллион кишилар қалбида ва лафзида Балогардон деган тавсиф билан маълуму машҳур бўлиб кетганлари қайд этилган эди. Бу каромат бўлмай нима? Қолаверса, берилган саволга «тўғри жавоб» бермагани ул зотнинг кароматга шубҳа билан қараганини англатадими? Ҳа, мен соҳиби кароматман, десинми? Унинг гўё «нотўғри» жавобининг ўзиёқ, янглишмасам, рад этиб бўлмайдиган далил. Бу тўғри жавоб беришдан «бош тортиш» тугул, айнан тўғри жавобнинг ўзи.

...Силсилаи шарифдаги олтинчи ҳалқа пири Боязид Бастомий (вафоти 888 да) 113 пирнинг хизматини қилиб, улардан файз олган. Лекин ул зоти шарифдан «Сизнинг пирингиз ким?» деб сўраганларида, «бир пиразан кампирдурким, тавҳид сўнгги олий мақомининг ишорати голиблигининг саҳрога чиқиб эрдим. Узумда қилча ихтиёр йўқ эрди. Бир пиразан учради. Бир халтада ун кутарибдур. Манга дедиким: «Келгил, бу халтадаги унимни уйимга еткаруб бергил»:

Ва мани қопни кутармоққа чоғим йўқ эрди. Бир шерни ишорат бирлан келтируб, унни шерга юклаб бердим. Пиразанга дедимки: «Шаҳарга борсанг, кимни кўрдум дерсан?»

Пиразан деди: «Бир золим ва раъно (такаббур)ни кўрдум, дерман». Ман дедим: «Не учун мундоғ дерсан?» Пиразан деди: «Худои таоло шерни банданинг хизматига таклиф қилмабдур. Не учун сан ани хизматга таклиф қиласен? Бу зулм бўлмайдиму?» Ман дедим: «Орий, бу зулмдур. Ва раъно (такаббур) на учун дерсан?» Пиразан деди: «Анинг учунким, санинг хоҳишинг улки, шаҳар халқи билгайларким, шер санга мутеъ, фармонбардор бўлубдур. Соҳибкароматсен. Бу такаббурлиг эмасму?» Дедим: «Орий андоғдур, тавба қилдим ва баланддин пастга туштум. Ушбу (кампир) манга пирдур». (Садриддин Салим Бухорий. Дилда ёр. Тошкент 1993, 26-27-бетлар).

Инчунин, бас, аллома Иззат Султонга «Сизнинг олимлигингиз нимада зуҳур этади?» деб сурашса, ардоқли муаллифимиз қандай жавоб қилган бўлур эдилар? Менимча, «туғри жавобдан» бош тортиб, ўзларига хос енгил ҳазил-мутойиба билан гапни «айлангирсалар» ажаб эмас эди. Ҳолбуки, оқсоқол, донишманд муаллифимизнинг ўзлари ҳам нафақат олим, балки айни соҳиби кароматдирлар. Мана далил ва исбот: бутун қизил жоҳилият даврининг илк қадамларидан то унинг инқирозигача шум ва сохта адабий мафкурага, маданий инқилобга, суфийликнинг ашаддий «реакцион» моҳиятига ўбдон ишонди ва ишонтирди. Мана энди... шу гапларнинг бари ғирт ёлгон ва бўҳтон эканлигига ҳам бизни ўбдон ишонтириб ётибди. Каромат булар, шунчалик булади-да! Бизнинг муаллиф ўз баракали умрининг турли фаслларида (тоабад пурзиё умрлари дурри дароз бўлмай, илоё): қулоқлар-

ни синф сифатида тугатиш дейсизми, мамлакатни са-
ноатлаштириш, қишлоқ хужалигини жамоалашти-
риш, маданий инқилоб, саводсизликка барҳам бериш,
бир неча қиргинбарот урушлар, тумтароқ беш йил-
ликлар, мазлумларни маҳв этиш ва шахсга сиғиниш,
қайта қуриш даврларининг кулли офатларидан эсон-
омон утди. Ленин, Сталин, Жданов, Суслов, Бреж-
нев, Хрушчев, Андропов, Горбачёвлар кимлигини ун-
дан суранг. Усмон Юсуповни курди, Ниёзовни курди,
Муҳиддиновни курди, Рашидовни курди, Нишоновни
курди, Усмонхужаевни курди, Абдуллаевани курди...
Омон қолди. Сувга тушиб чукмади, утга тушиб ёнма-
ди. Камдан-кам зиёлига насиб этадиган каромат. Пе-
шонамни қашлайман: ҳар бир даврнинг уз Иззат Сул-
тони бор экан-да. Қизиқ: айтайлик, йигирма йил ол-
дин Баҳовуддин Нақшбанд ҳақида бирон нарса ёзиш
топширилганида, у тамом бошқа бир тадқиқот ярат-
ган булардиёв... Ҳозир эса даврга мос тамом бир бош-
қа рисола ёзди. Яна йигирма йилдан сунг соҳибкаро-
мат оғамиз қандай қалам тебратишларини Аллоҳ бил-
маса, бандаси билмайди...

Олим тиниқ ақл эгаси улароқ, фавқулодда ишон-
тириш қобилиятига эга. Ҳар қандай боши берк куча-
дан чиқиб кета олади ва бошқаларни ҳам мушкул
аҳволдан чиқазиб юбориш йулларини билади. Катта
билим, тажриба эгаси. Унинг бу галги тадқиқоти —
«Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» ҳозиргача мафкура
соҳасида қилган мислсиз улкан хизматининг энг чуқ-
қиси деса бўлади. Бу узига хос пурҳикмат бир эври-
лиш.

РАНГ ҚОЛМАДИКИ, СИНАБ КЎРИЛМАГАН...

Рисола қисман дин, алалхусус, ислом дини, диний
мазҳаблар, айниқса диний тариқатлар, сулуклар, Баҳо-
вуддин Нақшбанд шахси, нақшбандийлик йуриғи ҳақи-
да мароқли баҳс юритади. Ислом ва маданият, ислом ва
ахлоқ, ислом ва мафкура, хусусан, ислом ва замона-
вийлик (сиёсат) масалаларини муҳокама қилади. У
динга муносабат билдирар экан, бир руҳоний, диний
арбоб, дин пешвоси эмас, куни кечагина қип-яланғоч
дахрийлик муҳитида жавлон уриб, узининг фожеавий
аҳволини бугун чуқур мушоҳада қилаётган ва, муайян
маънода, афсус-надоматлар чекаётган атоқли маданият
арбоби, адиб, мутафаккир сифатида фаол фикрлайди.

Тугри, назарий тадорикоти, мантиқи, таҳлил андозаси, даъволарида ҳали, унда-бунда ҳамон «қизиллик» излари сезилиб туради. Таҳлил йусини, мақсад-муддаода ҳам аниқ кўзга ташланадиган ягравлик, шахсий манфаат шоён сезилиб туради. Муҳокама ва хулосаларда гоҳо кечаги куннинг нафаси уфуриб қолади. Зиддиятлар, чалкашликлар бор. Дарвоқе, булар барчаси табиий. Чунки дин ўзи қотиб қолган, мавҳум нарса эмас. У атоқли руҳоний уламолар, валий инсонлар, арбоблар тафаккури ва таълимотлари орқали танилади, кишилар онгига сингади. Турган гап, олиймақом дин арбобларининг тафаккур тарзида изчил ворисийлик мавжуд бўлгани билан, уларнинг қарашлари орасида фарқлар, тафовутлар ҳам истаганича топилади. Бири ўлмай туриб ўлишни, бошқаси ҳаётга фаол муносабатда бўлишни даъво қилади. Кимдир аҳли муслим серфарзанд бўлиши лозимлигини айтса, бошқаси, иложи бўлса, умуман уйланмаслик, бола-чақа орттирмасликка даъвогар. Диний фарз ва суннатлар, таомиллар, ибодатлар хусусида ҳам талабу тамойиллар бисёр. Модомики шундай экан, бугун мазкур бу дардли муаммоларга қандай муносабатда бўлиш керак? Кимга ишонайлик? Менимча, бу сингари ғоят муҳим, ҳаддан ташқари нозик масалаларга ёндашилганда, аввало, ҳар қандай пешонаси дунг олимнинг ҳам маънавий ҳаққи бўлиши лозим. Бизга диний тафовут, «айручалик» бўлиб кўринган ҳар бир нарсадан муқаррар зиддият, ижобий ёки салбий натижа, кескин ихтилоф, тараққиёт ва таназул аломатларини кўришга ошиқмаслик зарур. Ҳар бир нарса ўз ўрнида фарз. Дунё мураккаб. Инсон — раҳмоний ва шайтоний хилқат. Буларнинг барини бир қолипга солиб, бир махражга келтириб бўлмайди. Бунга уриниш ҳам керак эмас, менимча. Дунё ўз-ўзича, қандай бўлса шундайлиги билан гўзал ва уни шундоқ идрок этмоқ лозим. Майлбозлик ҳеч қачон яхши натижа бермайди.

КУЁШ ШАРҚДАН ЧИҚАДИ...

Бизнинг мафкурачи олимларимиз, ажабки, Шарқда туриб — Оврүпога чиқишдан кўра, Оврүпода туриб — Шарққа чиқишга одатланиб қолишган. Начора. Яқин вақтларгача шундай бўлиб келди ва кўпчилик зиёлиларимизда бу жараён ботинан ҳамон давом этмоқда... Бундай яграв илмий тадбир-тадорикотдан қутулиш, боши ерга, оёғи осмонга тўнкариб, муаллақ ҳолга солин-

ган нарсани асл ҳолатига қайтариш устида уйлаётганлар ҳам бор. Шулардан бири Иззат Султон. Акс ҳолда у, юрак ютиб, «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти»ни қаламга олмаган буларди. Бунинг учун, даставвал қулимизни куксимизга қўйиб, унга таҳсин айтишимиз даркор. Эсимки, бул зоти шарифнинг рисоласида ҳам уша овруповий, русийона зидлаштириш балқиб туради. Тариқатларни нукул матлуб-номатлуб тарзида баҳоланишни назарда тутаман. Дуруст, атиги бир ўринда «йилт» этган фикр ҳам йўқ эмас. «Ҳатто таркидунёчилик ҳам адолатсизликка ва бу дунёдаги ғайриинсоний ишларга нафратнинг ифодаси сифатида, инсондаги софликни сақлашга интилиш сифатида маълум даражада прогрессив аҳамиятга эга эди» (17-бет). Аввало, бу фикр янги эмас. Сийқа гап. «Маълум даражада, прогрессив аҳамиятга эга». Уфф! Мужмал. Муаллиф бу даромади сухан билан уқувчига жиндай таскин бергандан сунг, сурункасига унинг нопротгрессив жиҳатларини изчил рад этишга берилиб кетади... (Хужа Аҳмад Яссавий ҳақларинда айтилган жўяли ва умидбахш кузатишлар дардчил қалбларга бир малҳам эканини ҳам унутмайлик). Аниқроқ айтганда, таркидунёчиликка муносабатда яққол кўзга ташланадиган овруповий-қизиллик билиниб қолган. Кенг маънода, хусусан, яссавийчиликда таркидунёчилик гоёси ниҳоятда чуқур масала. Агар олим бу сингари баҳсу мунозарага етарли тайёргарлиги бўлмаса, узрхоҳлик билдириб, қулини ювгани маъқул булармиди... Чунки билмаслик ҳамма замонларда ҳам айб саналмаган. Гарчи фазилат ҳам бўлмаса-да. Шуниси борки, ўзинг дурустроқ билмаган нарсангни айтиш гуноҳи азим. Сабаби, бусиз ҳам чалкаш (туғрироғи, Оврупо олимлари ва уларга қўшилиб ўзимизникилар ҳам баттар чалкаштириб юборган) муаммоларни боши берк кучага келтириб қўйиш мумкин. Нафсиламр, таркидунёчилик хусусида камина ўзим ҳам чуқур билимга эга бўлмаганим сабаб, ўз шаккоклигимга туҳмат қиламан. Бу хусусда мабодо ножўя фикр-мулоҳазаларни айтган бўлсам, марҳаматли устод-муаллифдан сидқан узрхоҳлигим бор.

«МАҲКАМАИ ҚАЗОҒА ҲОЗИР БЎЛМА»

Тадқиқотнинг уқ илдизи, балки қалби Абдулҳолик Гиждувонийнинг «Васиятнома»сидир. Барча аҳли ислом учун бу ниҳоятда муҳим хужжат бўлгани боис

муаллиф уни ўз китобида тулалигича келтирган. (Қайд этиш лозимки, «Рашаҳот»дан олинган бу ҳужжат билан Хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг 1993 йилда ўзбек тилида алоҳида китобча ҳолида чоп этилган «Васиятнома»сида анча-мунча фарқлар бор). Мазкур васиятнома «фарзанди маънавийлар Хожа авлиёи қабр»га аталган бўлиб, ўз фарзандига насиҳат мақомида ёзилган. Мана унинг баъзи бир талаблари (қисқартириб олинди):

— Жоҳил сўфийлардин парҳез этил; ҳаргиз талаби шуҳрат этмаким, офат турур; маҳкамаи қазога дохил бўлма; ҳеч бир одамга дохил бўлма; самоъни кўп айтмагил; оз сўзлагил ва оз егил ва оз ухлагил; халқдин қочгил, андоққим шердин қочарлар; амрадлар ва хотинлар ва мубтадеълар ва бойлар ва омийлар билан суҳбат тутмагил; ва то қўлингдан келиб сақлансанг, хотин олмагилким, толиби дунё бўлурсан ва дунё талабида динни барбод берурсан; кўп кулмак кўнгулни ултурур; зоҳирингга оро бермагилким, зоҳирнинг ороси ботиннинг хароблиғидин турур; халққа мужодала этмагил, кишидин нимарса талаб этмагил; кишига хизмат буюрмагил; машойихга мол билан ва тан билан хизмат қилгил; дунёга ва аҳли дунёга мағрур бўлма; кўнглунг ҳамиша андуҳлик бўлсин ва баданинг бемор ва кўзинг гирён ва амалинг холис бўлсин; тазарруъ билан дуо қилгил; либосинг кўҳна ва рафиқинг дарвеш ва дастмоя сенга илми фикҳ ва уйунг масжид ва мунисинг Субҳонаху таоло бўлсин.

Бу ажойиб, сермазмун ҳужжатни тула-тукис изоҳламоқ, унинг мағзини чақмоқ учун бутун бир китоб ёзмоқ зарур деб ҳисоблайди мақола муаллифи (26-бет). Дарҳақиқат, олайлик, бизнинг кунларда ҳам бир мўмин мусулмон киши қайд этилган ахлоқий тамойилларнинг қанчасига, нечоғлик жавоб бера олади? Ҳар биримиз ўзимизни синаб кўришимиз мумкин. Бу ерда жуда ибратли гаплар бор. Мардумни Аллоҳ паноҳига, шафқатга, инсофга, дину диёнатга, тўғрилиқка чорловчи, Ҳақ йўлига даъват этувчи фикрлар, банданинг бандалигини тасдиқловчи насиҳатлар инжу доналаридай терилган. Бизнинг замонамизда буларнинг барчасига тукис, изчил риоя қилиш ҳар кимнинг қўлидан келмайди.

ФУРСАТ ҲАМ, МУҲЛАТ ҲАМ ЙЎК

Айни вақтда, ҳар бир даврнинг ўз тадрижиёти, ўз қиёфаси ва мантиқи бор. Дину тариқатларда ҳам фарз ва суннатлар мавжуд. Дин қотиб қолган қонунлар мажмуаси эмас, Аллоҳни таниш, яшаш, ҳаракат учун йўлланма. «Фалон азиз авлиё ундоғ деганлар» деб эртаю кеч мук тушиб нола-афгон қилган билан мурод ҳосил бўлмас, албатта. Тирик жон борки, ейди, ичади, оила қуради, бола-чақа орттиради, уйлайди, ҳаракат қилади. Ҳар бир эзгу нимарсаки бор, таважжуҳ айлайди.

Инсон қалби дарё ва тилсим. Не бир улуғлар, азиз-авлиёлар, соҳибқаромат, раббоний шайхул машойих, дарвешлар, шоиру шуаро, фозилу фузало, олиму уламо аҳли яшаб утди бизнинг бу қутлуғ заминимизда. Баъзан пиримиз ҳазрати Ғавсул Аъзам сингари уйланиб қоламан: балким мана шу ерда, менинг қадамларим остида бирон улуғ зоти покнинг хоки бордир?.. Ўзбекистон афсонавор бир диёр. Мен яқин утмишда чекканимиз ширк, даҳрийлик, зиндиқлик, манқуртлик тазйиқлари ва асоратларини гапириб утирмайман. Одамзод тақдиротининг катта синови рўзи маҳшарда бўлади, дейдилар. Илло, шу фоний дунёда ҳам инсон Аллоҳнинг назаридан хорижда эмас. Истиқлол шарофати билан бизга, айниқса ёши бир жойга борган зиёлиларимизга ниҳоятда нодир, мумтоз имконият туғилди. Виждонни поклаш. Охиратни уйлаш. Тавқи лаънатдан ҳалос бўлиш. Лоақал қисман бўлса-да. Ортимиздан эргашиб келаётган ёш авлодни тўғри йўлга ҳидоят этиш... Буни англаб етиш учун катта ақл ҳам талаб қилинмайди. Тоза қалб, тиниқ тафаккур, бедор иймон бўлса бас. Рағбат, хоҳиш-истак туғилаверади.

Иззат Султоннинг «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» рисоласини мутолаа қилар эканман, уни сидқи дилдан дуолар қилдим. Дилимда мамнуният, ифтихор, шукроналик ва гоҳо иштибоҳ туйғулари уйғонди.

МУШФИҚ БИР ХОТИРА

Ҳамиша баҳор

Бир гал бошимга тушган оғир ташвишлар гирдобиде эзилиб, дилим хун бўлиб утирган эдим. Кимга ҳасрат қилишни билмай, ул-бул қоғозларимни титкила-

ган буламан. Галадонимдаги расмларни кўздан кечира бошлайман. Шу пайт... Ие! Қўлимга бир антиқа сурат тушиб қолади. Унга тикиламан: унг тарафда утирган мана бу алломайи замон — самарқандлик академик Воҳид Абдулло буладилар. (Мудом қувноқ кайфиятда юрганларидан, домлага «Ҳамиша баҳор» деб лақаб қўйишган). Ул кишининг ёнида дустим, профессор Раҳмонқул Орзибек. Буён тарафда турган — мен! Ёнимда — яна бир улуг зот, Озарбойжон Фанлар академиясининг мухбир-аъзоси, муаллим Ҳамид Орасли. Тахминан 60-йилларнинг урталарида булса керак. Устозлар ва шогирдлар давраси. Ҳаётимда нақадар бахтли онлар, гарчи турғунлик даври булса ҳам! Ҳозир ҳар иккала оқсоқол: Воҳид Абдулло билан Ҳамид Орасли орамизда йўқ. Боқий дунёга рихлат қилишган. Худораҳмати Воҳид ака тиниб-тинчимас, ҳаётининг ҳар бир лаҳзасидан шукроналик ва тарихий хотира излайдиган табаррук инсон эди. Уни атиги бир марта кўрган одам ҳам ёрқин қиёфасини асло унита олмасди. Бошқача айтганда, бир умрга севиб қолиш учун уни лоақал бир дафъа кўриш кифоя. Кўп одамларга кўп яхшилиқлар қилган. 7 феврал куни булса керак. Алишер Навоий ҳазратларининг таваллуд кунлари муносабати билан академияда ҳар йили утказиладиган анъанавий анжуманга келишган. «Тошкент» меҳмонхонасидамиз. Домла Воҳид Абдулло шундоқ йулакка чиқдилар-у, зум утмай аллақасқдан бир суратгирни бошлаб кирдилар...

Ҳамиша баҳор... Сукротдай доно, узига хос тирик тарих эди ул зот. Ўзбек адабиётшунослигида ўз даврининг аввалиюн-охирин якка-ягона академиги. Истара си қуёш таптидай иссиқ, очиқ чехрали, зийрак, ҳушёр. Меҳнатсевар ва ғоят меҳрибон бир мураббий. Ҳар гал мени кўрганида: «Аҳволинг қалай, «фақирул ҳақир»? Шаҳрибону (рафиқам), фақиҳ Ҳабибийнинг ишлари дурустми? Ундан кўз узма. Узи кўзга яқин, солиҳ йигит. Катта одам булади бунинг. Қарашлари мулойим. Аммо иши нозик!» деб тайинларди. Сўнг қушиб қуярди: «Қиблагоҳ яхши юрибдиларми? Даданг Машрабни хатм қилган, мулло одам».

Алломайи Воҳид Абдулло ҳуқуқшунос уғлим Ҳабибулло Саломовни ўзларича ардоқлаб, «фақиҳ Ҳабибий» деб атар эдилар. Домланинг суратига тикиламан. Ундан нажот истаган буламан. Кўзларимга ғилтиллаб ўш кела бошлайди. Назаримда, домла жонланиб, ҳуш-

ёр тортгандай, пешонаси тиришгандай, қошлари чимирилгандай бўлади. Лабларим пичирлайди. Унинг номидан узимга узим тасалли бера бошлайман: «Тушкунликка тушма, тулпор. Дуст-душманлар орасида сир берма. Бошингни баланд кутар. Айтмовдимми сенга, Ҳабибий тирик ва у бағринга қайтади. Шаҳрибонудан эҳтиёт бул».

Умидли дунё. Шояд!

...Дарвоқе, бир маҳаллар мен домлага хат ёзганимда, нома адоғида «фақирул ҳақир Ғайбулло» деб имзо чеккан эканман. Кунларнинг бирида у киши билан учрашиб қолганимда, мени койиб бердилар: «Сен қачондан буён «фақирул ҳақир» бўлиб қолгансан? Ундоқ дема. Фақирлар «Ҳақиристон»га, ҳақирлар «Фақиристон»га кетиб қолган. Сен уларнинг орасида нима қиласан? Мағрур бош кутариб юр. Замон сенларники».

Утмиш қанчалик оғир кечган тақдирда ҳам, кунингга ёш келинчақдай сулув кўринади. 60-йилларнинг ўрталари. Едимда, «Ҳамиша баҳор» Тошкентга келдилар дегунча, биз томонга — Чилонзорга равона булар эдилар. Қулларида бир жуфт Самарқанд нони-ю, сиркага босилган пиёзи анзур. О, пиёзи анзур! «Газак» қилишга бундан утадигани булмайти. Бай-бай. Кайф чоғ бўлгандан кейин кўнгил кенгликларни тусаб қолади. Етаклашиб-суяшиб ташқарига чиқамиз. Домлани ҳеч ким академик деб уйламайти. Битта ўрисча оқ шпана-қалпоғи буларди. Ҳамма бизни кўриб дарвеш деб уйлайди. Бақириб-чақириб ашулаҳонлик қилган бўламиз: Подмосковние весер-а-а... Хуб замонлар! Утган-қайтганлар кулади. Бу бизга баттар шавқ беради. Фасли баҳор бўлса керак-да. Субҳи сабо ғир-ғир эсади. Узимиз Чилонзорда дайдиб юрибмиз-у, нима учундир... Масков атрофидаги гушаларни кўрсаймиз. Ё қозийул ҳожот! Энг ашаддий мутеъ қулларга ҳам кишанларни жангир-жунгир судраб юриш хуш ёқса керак. Тоабад. Занжир уларнинг баданига сингишиб кетади... Қуллик йўқолар, қуллик қолади...

Бир замонлар шаҳри Самарқандни учта улкан Наҳанг (яхши маънода) ўз елкасида кутариб турарди. Булар: Саййид Ризо Ализода, Садриддин Айний, Воҳид Абдулло. Шундай уйга бораманки, Самарқанд баайни бу алпларсиз Самарқанд эмас эди. Воҳид аканинг Раҳматуллоев кўчасидаги хонадонини бу ерда узига хос файзиёб Академия деса буларди. Домла бағ-

ри кенг, оғзи ботир, саховатли, кўп дастурхондор инсон эдилар. Кекса авлод орасида Тошкентда — Гафур Фулом, Самарқандда — Воҳид Абдулло хонадонини билмаган зотни топиш қийин.

Оилавий «осори атиқаларим» орасида домла хотираси билан боғлиқ яна икки энлик хат чиқиб қолди. Мазмуни шундай эдики, XXVII анъанавий навойихонлик кунларига келолмайдиган булиб қолганлари сабаб, камина ул кишининг номидан маъруза қилишим керак экан. Маъруза матни ҳам мактубга қўшиб юборилган эди. Сўнгра устод бул ишни ДН («Дружба народов») журналида чоп эттиришда кўмаклашишимни илтимос қилган эканлар. Араб ёзувида шаҳодат ва имзо: мулло Воҳид Абдуллоий Самарқандий. 3.01.83.

Мақолани ўқир эканман, кўп жўяли мулоҳазалар қатори, менга бир нарса жуда нашъа қилди. Истиқлол шарофати ила энди дадил кўтараётганимиз аллақанча дардчил муаммоларни ўн йиллар илгари бизнинг муаллим кўра олган экан. Айрим қалтис миллий «мумтозлик» даъвогарларининг безовталикларидан ҳам ўзимизнинг баъзи бир «маҳаллий» қони бузуқ зиёлиларни ўз вақтида зукколик билан огоҳлантирган экан.

«Вақоъ» мутолаасида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўгли Комрон Мирзога ёзган мактубини жондили билан қайта-қайта хотирамдан ўтказар эдим.

«Тахсис (хусусан) ул курси шабистонининг (фалак туши) шамъи анваридур, аё гулистонининг андалиби суханвари ҳазрат Хожа Убайдуллоҳким (Хожа Аҳрори валий), имдод қилибтурлар, то ғоят бу ишларни давлати ул азизларнинг ҳимматидиндур.

Ул силсиланинг мурид ва асҳоби (суҳбатдошлари) подшоҳзода деб сенга келсалар, зинҳор акром ва эъзозларини маръий тутиб, аларнинг борисида тақсир (қусур) қилмағайсен. Аларким ишқ бобинда бўлурлар, севарларнинг итини ҳам севарлар».

Чиндан ҳам, темурийзодалар етти пуштигача Хужа Убайдуллоҳ Аҳрори валийни пир деб этагини ўпсалар, ўзи-ку ўзи, ҳатто итини ҳам севишни фарзандларига тайинлаб ётсалар-да, бул валинеъматни биз адабиётда... «синфий душман» қилиб тасвирласак... Узига хос — машҳури галат.

...Камина, табиатан ички интизомли бўла туриб, нечук устознинг раъйини ўз вақтида бажо келтирол-

маганимдан қаттиқ хижолат дортдим. Хижолат ҳам гапми! Курнамақлик. Орадан неча йиллар утиб кетибди-я... Дарҳол бу ишни матбуотга ҳозирлашга киришдим. Қиёмат қарз. Қанийди, арвоқлари шод бўлса... (Мақола бояги сурат билан 1994 йил феврал сонида «Халқ сўзи» газетасида босилиб чиққан).

Устознинг: Оббо тулпор-е!.. деган долғали, уқтам овозлари шундоқ қулоқларим остида жаранглаб туради...

ОВОЗНИГОР

10-фасл

ДОНИШМАНД

ОЛИМ КЕТДИ — ОЛАМ КЕТДИ

Профессор Нуриддин Шукурнинг вафоти ҳақидаги нохуш хабарни эшитганимда, саратон чилласида баданим музлади. Худдики «бундай бўлиши» мумкин эмасдай. Ераббий. Яқин бир-икки ой ичида биринкетин учта валломат инсондан жудо бўлдим. Булар: тоғдай таянчим шоир Тилак Жўра. Қариндош, бир гузар, бир кучада уйнаб-усган юртдош, профессор Қодир Хотамов. Мана энди ўктам адабиётшунос олим, устод ва мураббий Нуриддин Шукуров. Қисқа фурсатда шафқатсиз ўлим бу ҳазрати инсонларни орамиздан олиб кетди. Мен учун (фақат мен учунми!..) бу жуда катта йўқотиш бўлди. Худо раҳмат қилсин уларни. Бир араб мақолида айтилганидай, «мавтул олим — мавтул олам»! Начора. Аллоҳнинг иродаси. Беихтиёр, баний одам, наинки одам, жамики жонзод учун азалий ва абадий қисмат — ҳаёт ва ўлим ҳақида оғир ўйга толдим.

БЕШИК БЎЛИБ ТЕБРАНАР ТОБУТ...

Бир даъфа ўқиганим бор: қайсидир бир қабилада, оилада фарзанд туғилса, ҳамма мотамсара бўлиб, гудакни йиғи-сиғи билан кутиб олишаркан. Войдод. Вовайло! Бу ёлгончи дуненинг азоб-уқубатлари учун туғилди, деб танглайини кўтарар эканлар мурғакнинг. Кимса вафот этганида эса қий-чув, шод-хуррам, карнай-сурнайлар садоси остида чин дунёга кузатиб, дафн этишаркан мамнун бўлиб. Ўтқиқодлари антиқа экан уларнинг: инсон бу беш кунлик, ёлгончи, норасо дунё азобларидан қутулиб кетди. Жони етти қабат зиндондан халос бўлиб, арши аълога ўчади ва Тангри таолонинг даргоҳига етиб боради... Менимча, заминий, росмана мантиққа сиғмайдиган бу ривоят қанчалик ҳайратангиз бўлиб туйилмасин, буни сираям мантиқсиз мантиқ деб бўлмас. Зеро, дафъатан мушоҳада

қилинса, инсон қиладиган ёхуд унинг номи билан боғлиқ ишларнинг барчасини ҳам ақл тақозо этавермайди.

Мирзо Абдулқодир Бедилнинг бир шеърини тез-тез эслаб турар эдилар раҳматлик дадамиз Мулла Тожи Салом. Абулмаъоний (Маънолар отаси) булган Бедил деган эканлар: Мен барҳам топмишмен. Жасадимни тобутга солиб, қабристонга кутариб боришмоқда. Тобутда, одамларнинг елкалари узра ланг-ланг чайқалиб бораётибману, хаёлимда!.. Хаёлимда онайи зорим мени бешигимни тебратиб, алла айтиб ухлатаётибди.

Нуриддин Шукуров... Купчилик адабиёт мухлислари, илму ирфон кишилари, ёзувчилар бул зотнинг бағоят ашъорфаҳм, зукко олим эканини билишарди. Қалин китоблари, мароқли мақолалари, маърузалари, нутқлари, дилкаш суҳбат, баҳслари орқали танирдилар. Зеро, давраларнинг тури уники эди. У гурунларнинг яшнаган қури. Уни учратиб қолганида, дафъатан танишу нотанишнинг ҳам қўллари кукрагига қовушарди. Дабдабали адабий ва илмий анжуманларда аксарият биринчи сўзни у бошлаб берарди. Фозиллар гулшанига узгача бир файз киритарди. Катта маъракаларга тароват берарди. Чиқишларида алланечук сирли оҳанг, узгача бир довруғ ҳукмрон эди. Ҳамма унинг важҳу мақомоти ва каломига маҳтал булиб турарди. Умуман унинг ўзи нечукдир узгача эди.

ЖАЙРОН

Оғойи Нуриддин аш-Шукурнинг бандаликни бажо келтирганларини эшитиб, туйқусдан уйлаб қолдим: сунгги бор қаерда, қандай алфозда кўрган эдим ул кишини? деб.

...Тўқсон учинчи йил, баҳор фасли булса керак. Қаёққа қарамайин, бехосдан тириклай йуқотиб қуйган елғизгина уғлим Ҳабибуллони куравераман. Бу ёруғ олам кўзимга тор булиб кетади. Дардимни кимга айтишимни, кимдан нажот кутишни билмайман. У Самарқанд университетида ўқиб юрган кезларимизда, 1954 да туғилган. Шу топда хаста кўнглим сафар, зиёратни ихтиёр этди. Ота-боболар хокини тавоф этмоқ даркор. Уйирдан адашган қари от янглиғ, хаёл-беҳаёл шаҳри Самарқандга жунадим. Балким уша ёқларда ушлаб туришгандир боламни, деган уй менга

сира тинчлик бермади. Кекса, қадрдон шаҳарга етиб келганимда, иттифоқо эслаб қолдимки, шу кунларда бу ерда таржимашунослик буйича нуфузли илмий-адабий йигин ўтиши керак эди.

Кимки сени кўрганда, лабига илиқ бир табассум кунса, нораства, маъсум бир болакай сингари қувонса, билгилким, у сенинг чин дўстинг. Нуриддин оға мен учун ана шундай азиз, сирдош, ҳабиб бир инсон. Аммо бу гал учрашганимизда ҳар иккаламиз ҳам, сеҳрланган дев сингари, нима қилишимизни, нима дейишимизни ҳам билмай туриб қолдик. Сабаби маълум. Менинг-ку авзойим барчага аён. У ҳам ҳоргин, хафа, теварак-атрофга мутлақо бефарқ кўринди. Сира узига ўхшамайди. Менинг аҳволим уни ич-ичидан эзиб юборганди.

Мажлис бошланди. Биринчи сўзни менга беришди. Мавзу ниҳоятда нозик эди: «Қуръони Карим: талқин, табдил, таржима». Суврат билан сийрат, ботин билан зоҳир бақамти юради. Бир-биридан ажратиб бўлмайди. Гап Қуръон суралари, оятларининг сирли маъноларига кўчганда қандай қилиб мавзудан чиқиб кетганимни яхши эслаёлмайман. Ўзимни назорат қила олмадим. Қақшаган асабларим панд берди. Фарзандимнинг тақдири, мунису меҳрибон марҳум устозлар, мураббийлар, ўзим ўша топдаги аҳволим ҳақида гапира туриб, йиглаб юборганимни сезмай қолдим. Сел булиб кетдим. Сира ўзимни тўхтатолмайман. Йиглаб сўзлардим, сўзлаб йиглардим. Утирганлар ҳам чидаб туролмади. Пиқ-пиқ йиғи овозлари эшитилиб турарди. Кимдир бош эгди, хўрсинди, уф тортди. Биров чидаёлмай хонадан чиқиб кетди. Бир вақт қарасам, домлам Нуриддин ака қулига рўмолчасини олиб, кўз ёшларини артиб турибди. Аҳволи бениҳоя паришон, руҳи тушқин. Ниҳоят, чидаб туролмади — тилининг остига дори ташладию, секин сирғалиб ташқарига чиқди... Кўз қири билан уни кузатарканман, ўзимнинг баттар юрагим эзилди. Нима қилиб қўйганимни тушунган эдим.

Уни сўнгги марта кўрганим шу. Дуруст, мажлисдан кейин домланинг ҳовлисида меҳмонда бўлдик. Ҳар галгидай. Учрашдик, ҳасратлашган бўлдик. У менга устоди аввал эди. Меҳрибон мураббий ва дўст, бир умрлик. Бу гал биринчи марта бизга узининг қалб дафтари ошқор этди. Янги шеърлар, мухаммас ва татаббулари, рубойлари, Расул Ҳамзатдан қилган

таржималаридан ўқиб берди. Дарвоқе, улкан авар шоири Расул Ҳамзат ҳам бу хонадонда бўлган. О-ҳо! Қаршимда адабий муҳитнинг гавҳари шамчироғи, донишманд оғойи Нуриддин аш-Шукурый турарди. Шу зайл мен учун нотинч ҳаёт ташвишларини бир фурсатгина унитдик, чоғи.

Қирқ йиллик қадрдонлар, баайни бир-бирини эндигина, мана ҳозир янгидан кашф этган одамлар каби, қучоқлашиб, ҳидлашиб дегандай, гурунг давом этди. Ҳузига хос мушоира. Бу ерда ҳамма бир-бирини танир, ҳеч ким бир-бирини таниб-таниёлмасди. Кечаги толибул илмлар, қарабсизки, бугун бобо. Муйсафид. Бир вақтлар қоп-қора, силлиқ, баъзан жингалак сочлар ўрнида куп-қуруқ ялтираган каллалар ёки қиров босган дала. Дўстлардан бири ёнидаги одамга: «Ҳай, Мамарайим, шу сенимисан?» деб ҳазиллашса, суҳбатдош ҳам сал муболага аралаш бўш келмасди: «Ўзинг ҳам ҳаққа етишиб қопсан, Нормурод оғайни! Қанақа гузал йигит эдинг-а. Эсиз, шаптоли қоқи бупсан-қуйибсан».. Ҳа-я, чақнаган кўзлар хира тортган. Садафдай диндонлар ўрни баъзан бум-буш. Бовужуд, нимадир бир нарса «ўша-ўша» бўлса, ўша «бир нарса»— руҳ, меҳр, оқибат. Ҳеч қандай «қайта қуришга» муҳтож бўлмаган инсоний қадриятлар.

Хонадон эгаси, назаримда, ўзининг бутун маҳоратини ишга соларди. У энг оғир дамларда дўстларнинг кунглини қутаришни, далда беришни билар, минбаъд ноумид бўлмасликни қайта-қайта тайинларди донишманд муаллим. Бошқаларни, лоақал «капалак умри қадар» бўлса-да, ўзининг ғам-ҳасратларидан фориг этишга, турмуш икир-чикирларини унутишга жонжаҳди билан уринарди. Инчунин, заргарона усталик билан, моҳир дирижёр сингари, сездирмасдан қиларди бу ишни. Чунки билардики, бу мушкулни ундан ўзга киши эплай олмаслигини. Яхши маънода, нечукдир сирли, «ўзида одам» эди. Устод ҳаммани тушунди. Унинг матлаби шу эди. Биз-чи? Биз ҳаммамиз уни тушундикми? Жилла қуримаганда, тушунишни истадикми? Билмадим. Чоғимда, биз ундан вақтида боҳабар бўла олмадик. Ёлғизлик қилди. Умрининг сўнгги кунларини эслаган кишилар тасдиқлайди: у қазову қадар муқаррарлигини, ажал ёқасига ёпишганини, бу бугун-эрта, мана шу кунларда содир бўлишлигини сезиб турса-да, асло безовталанмади. Эҳтимол, умрида биринчи мартадир, «э бор-эй!» дегандай. Бамайлихо-

тир тутди узини. Шу тавр, худди тушда содир булаётгандай, дунёи бевафодан секин, кулиб-кулиб утиб кетди... Ким билди, ким билмай ҳам қолди.

ОДАМ АЛАЙҲИССАЛОМ

Ўзбекда гап бор, «буйимга яраша буй топдим, кўнглимга яраша кўнгил топмадим» деган. Нуриддин оғамизнинг нурли қиёфасида камина бунинг аксини кашф этгандим. Балким унинг қадди бастиди мен буйимга яраша буй топмагандирман, аммо, не саодатким, кўнглимга яраша кўнгил топган эдим.

Бундан етти-саккиз йиллар илгари нечукдир маврид билан самарқандлик яхши дўстим профессор Раҳмонқули Орзибекнинг хонадониди меҳмонга йиғилдик. Йигирма чоғлиқ қадрдон ёру биродарлар, устозлар. Ёдимда, ушанда акамиз қадаҳ кўтараркан, сўзининг охирида барчамизни лол қолдирган эди:

*Дам ғанимат, ду-устлар,
Одам ғанимат, ду-стлар.*

Оға Нуриддин Шукур «ОДАМ ғанимат» жумласини шу қадар ички бир дард, эҳтирос билан талаффуз этдики, бу менинг онг-шуурида соҳибқирон Темур бобомиз замонларидан қолган кўҳна ва абадий навқирон диний-тарихий муқаддас обидалар пештоқиға битилган муборак сирли рамзлар сингари нақшланиб қолганди.

Эвоҳ... Одам ғанимат.

Кошқийди ушанда билсам, ки орадан атиги бир неча сана утар, ва мен бу соҳир сузларнинг маъносини чақиш учун уз тақдиримда чуқур ларзон ва изтиробларга дучор буларман. Бу сузларнинг маъносини теран англаб етиш учун мавлоно Нуриддин Шукурдай комил ва фозил ҳазрати инсондан маҳрум булиб, бузлаб қоларман.

Шу топда бир мажнунваш шоиримизнинг мана бу дардчил мисраси армонли, уксик дилимнинг яраларини бехос тирнаб кетди:

Энди сени излаб қайдан топарман...

Бундай уйлаб қарасам, устод олдида қанчалар бурчдор эканман. У мени узоқ ва яқин масофадан ушлаб турган қудратли оҳанрабо эди. Менинг шикаста кўнглимни эҳтимол ҳеч ким унингчалик овлай олмагандир.

Рушнолик дамларида ҳам, таҳликали кунларда ҳам. Том маънода тирик адабий қомус эди. У билмаган нарса булмаса керак, деб уйлардим гоҳо ҳайратланиб. Бир умр бирга юриб, бирга туриб, ҳамқору ҳамдаст, ҳамнафас булиб, ҳатто бирга яшаб келганларнинг ҳаммаси ҳам унинг кимлигини билмаса, не тонг.

Мен унинг хонадониди неча марталаб меҳмон бўлганман. Она юрти Самарқанд биқинидаги жаннатмакон Хишровда, Туркманқишлоқда катта дастурхонлар тузаган. Сахий, дастурхондор, қули ва кунгли очиқ киши эди. У билан сулим гушаларда утган гурунгларининг тапти, нашъу намоси бир умрга татиғулик. У турли баҳоналар билан мен одамовини уз Ватаним билан таништирган: гузал Зарафшон воҳасининг ҳеч қандай таърифга сиғмайдиган табиий гушалари, Жиззах чули, Бахмал ва Ургут тоғларида бўлганмиз. Гоҳида нозик адо рафиқаси, соҳиби ақл Сабиҳа бону, дилкаш угли Фаррухжон ҳам ишгирик этарди бу сафарларда. У она табиат қўнида ширин суҳбатлардан, шеърхонликдан чунонам маст булар эдики... Адабийтанқидий тафаккури теран, салоҳияти юксак, қувваи ҳофизаси ғоят ўткир эди унинг. Беихтиёр, мени иқроқ қиларди: суҳбатдошим улкан адабиёт арбоби, тиниқ олим, одамохун эди. Бетакроқ истеъдод соҳиби. Афсуслар булсинким, адабиёт, одамлар, воқеалар, давр шамоллари, Ватан, миллат, тарих ҳақидаги уймулоҳазалари, унинг узидан бошқа ҳеч ким билмаган ва ҳеч ким билиши мумкин ҳам булмаган айрим нарсаларни ҳеч қачон, ҳеч бир дарслик, адабий мажмуадан, баёз, антология ёки қомусдан топа олмайсиз. Дунё ичра бир дунё. Ва бу дунё унинг ўзи билан бирга кетди. Бир шоир тили билан айтганда:

*Мен унинг таърифин қандоқ келтирай,
У бир ўзбек эди, қадрдонларим!*

(Аъзам УКТАМ).

НУРИДДИНЖОН МАРСИЯСИ

Кузимда ёшларим кўп экан,
Сизга асрамовдим ёшимни.
Таъзимгамас, водариг, устоз,
Қабрингизга эгдим бошимни.
Тоғлар чорлар Нуриддинжонни,
Ҳайқириқлар қушилиб кетар.

Овозини қувиб етмоқ-чун
 Руҳ қуши ҳам самога учар.
 Булоқ чорлар Нуриддинжонни,
 Шаффоф қушиқ куйлайди бирга.
 У қушиғин тугатолмади,
 Энг сунггисин айтади ерга.
 Армонлари кўпмиди, билмам,
 Шеър ўқирди устоз беназир.
 Шамол тухтаб сукут сақларди,
 Дунё нафас оларди базўр.
 Овозини соғинар баҳор,
 Гуллар бориб қабрида унсин.
 Нуриддинжон қушиғин тинглаб
 Юрганлар ҳам тақдирга кўнсин.
 Соғинади уни шамоллар,
 Марсиялар битади ёмғир.
 Соғинчларга айланиб қолди,
 Нуриддинжон улими оғир.

(Ҳамидулло угли Фарруҳ. Толибул илм. Самарқанд)

УНИНГ ДОРИЛФУНУНИ

Олимнинг қалби Самарқанд университети бағрида кечган узлуксиз ярим асрлик қайноқ илмий-мураббийлик фаолиятида қолди. У одамлар орасида, устод ва шогирдлари, бетухтов сийраклашиб бораётган сафдошлари даврасида катта обрў-эътибор қозонганди. Ҳаёти ҳавас қилса арзигулик. Адабий-илмий давраларда бу олим хизмат қилаётган университетни «Нуриддин дорилфунини» деб таърифлашарди. Домла баайни шу олийгоҳ учун туғилганди. Бу ернинг иқлими, паст-баландини, одамларини, мардумнинг яхши-ёмон қилиқларини унингчалик биладиган кам. Кимнинг нимага қобил эканини ич-ичидан сезиб турарди. Туррилик бобида ҳеч ким билан муроса қила олмасди. Ҳақ ва ҳаққониятни ҳар нарсадан устун биларди.

Бу сингари алломаларнинг салоҳияти ва ишларида шукроналикка ҳам, афсус-надоматларга ҳам сабаб буладиган жиҳатлар бор. Чунончи, фан ва адабиёт арбоблари меҳнатининг қадр-қиммати, самарадорлиги улар яратган кашфиётлар ҳамда асарларининг сони, салмоғи билан улчанади, дуруст. Аммо бу омил нисбий. Жуда ҳам нисбий. Олайлик, ун жилд китоб ёзган бундай баркамол арбоб вафот этар экан, узи йиққан бисоти, оламшумул

кашфиётлари, улкан тажрибасининг муайян бир қисминигина бизга қолдиради, холос. Жуда катта илмий-маданӣ хазина унинг ўзи билан бирга кетади. Хусусан, агар ижоди турғунлик даврининг бўғиқ ижтимоӣ муҳитида кечган бўлса, бу фожеа. Эътироф этишга тегишимиз: жуда кўп ижтимоӣун олимлар янги давр муаммоларига дуч келиб, жиддий инқирозга юз тутди. Шундай бўлиши муқаррар эди. Чунки ифлос сувда чўмилиб тозаришни уйлаш сувдан қуруқ чиқишга ишонишдай гап. Хомхаёл. Бас, аксари зиёлиларга, ҳалол олимларга ҳам қийин бўлди. Бошқа тарафдан, улар орасида шалағи чиққан, олдинги «яхши замонларнинг» (маънавий чиришнинг деб ўқийсиз) қайтишини қўмсаб яшаётган бир хил без, мунофиқ маддоҳлар ҳам кам эмас.

Нуриддин оғанинг сиймосида бутун бир давр кўзгусини қуриш мумкин. Унинг ижодида уруш, қувғин, таъқиб, шахсга сифиниш, қатағон, маънавий турғунлик инқирози ҳам, қайта қуриш ва мустақиллик мафкурасининг муҳри, фалсафаси, истиқлолият руҳи ва эҳтироси ҳам ўз ифодасини топганди, албатта. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. У ўз замонасини, маданият тарихини, бадий адабиётни томошабинларча кузатиб қолмади, балки ичдан таҳлил қилди. Ва ҳар гал воқеалар силсиласидан сабоқ қидирди. Илмий-холис хулоса чиқазишга интилди.

Бу инсоннинг бахти шунда эдики, гарчи у ҳам социалистик реализм адабиётининг байроқдорлари бўлган Ёзувчи ва шоирларнинг ижодини таҳлил ва тадқиқ этган бўлса-да, адабиётда сохта фирқавийлик, инқилобчилик, қизил ғоявийлик, улўғдавлатчилик, космополитизмга, ленинпарастликка асосланган интернационализм (шовинизм)га ортиқ даражада зўр бермади. Билъакс, ижодий жараённинг қалби бўлмиш адабий маҳорат, миллийлик, тил, маъно, услуб, оҳанг, ифода, рамз, ишоралар таҳлилини биринчи уринга олиб чиқишга уринди. (Нуриддин Шукур овози. Муҳаббат ҳақида).

«ЎПАР ЭДИМ ВАТАН ТУПРОҒИН»

Домла Нуриддин Шукуровни, акаси худораҳмати Жалил акага қилган васиятига кўра, Туркманқишлоқда, ота-онасининг пойига дафн этишди. Тобуткаш биродарлар қабристондан қайтишаркан, аҳли жамоадан биров сўради:

— Огайнилар, Нуриддинжон қандай одам эди?

Оломон садо берди:

— ...Яхши инсон эди.

— Жаннатий киши.

— ...Валломат, мард, ҳалол...

Ҳим. Таажжуб. Ҳаётлик чоғида-ку одамлар яхши ёки ёмон, олийжаноб ё фосиқ, мумин ё худ ёвуз буладилар. Нечук сабабким, дунёи фонийдан абадият манзилига рихлат қиларкан, ҳамма бирваракай, сидирга «яхши кишига» айланиб қолади? Таомил шундай. Марҳумлар ҳақида ёмон гапирмайдилар. Ва тугри қиладилар. Бу инсон зотининг олийжаноблигидан. Зотан, тугри-да. Ҳар кимки яхши ёки ёмон бўлса, Худонинг ҳукмига ҳавола: мукофоти ҳам, жазоси ҳам ўзи билан бирга. Бандаси эса фақат яхшилиқни тан олади.

Йук, бизнинг биродаримиз фақат урф-таомил юзасидан эмас, ҳаётлик чоғида ҳам одамохун эди. Мен уни илк дафъа ўз устозларим, Камол хужанинг кўзга суртган якка-ёлғиз фарзанди Урин Камолий, Ражаб новвой ўғли, хужакалон оға Жалолиддин, мискин Йулдош Қодир, мирзо Олим ўғли Ҳотами Тоий, Қори Акрам ўғли Раҳматжон Самарқандий, тожир ва суханвор Салоҳиддин Қори Солиҳий, Ҳаким кавушдўз ўғли Абдурахмон Хоксорийлар даврасида куриб танишганман. Узимизнинг сулув Хатирчи туманида, Сув дарвоза гузаридаги болохонадор ҳовлимизда танишган санаи 1947 дан бошлаб эллик йилдан буен биламан.

Йук, ҳеч ким фаришта эмас. Ким билсин, инсон зотига хос ожизлигу баъзи қуфрлар унда ҳам учрагандир. Аммо, урфга қарши бориб бўлсаям (шаккоклигимни Аллоҳ ўзи кечирсин), ундаги узим билган бир қусурни айтмоқчиман, ҳар қалай. Балким шундоқ бир қусурким, айнан шунинг ўзи ҳам бул зотнинг одамшавандалигидан далолатдир, ажабмас, улуглиги унинг ана шу ожизлигидадир. (Мусиқа).

САЛЛАМНО, ЖАНОБИ ВАҚТ!

Гап бировнинг хатога йул қўйган-қўймаганлигидамас. Бенуқсон одам бўлмайди. Мабодо кимда-ким ўзини мутлақо бенуқсон деб тушунса, у одамзод қавмидан эмас. Масала шунда: ким қандай хато қилдию, буни қандай тушунди? Қай йўсинда ўз хатосини тузатди? Умуман, тузата олдими ёки йўқми?

Профессор Нуриддин Шукуров Республика миқё-

сида кенг эътибор топган, қалами уткир, лафзи ҳалол мунаққидлардан эди. 60-70 йиллар унинг ижоди энг қайнаган давр булди. Танқидчи халқи борким, ижодкорнинг кушандаси дейсиз. Гуё бир-бирини тушуна олмаган икки адабий туда янглиғ. Танқидчилар, фирқанинг қопогон дастёрлари сифатида, йуқсулий гоявийликни дастак қилиб, узларича гуё адабий иқлимни ҳар хил нопок оқимлардан, «чириндилардан», «ёт ун-сурлардан» тозалаб туришарди. Уша йиллари, едимда, оғойи Нуриддин аш-Шукурнинг айрим чиқишларида ҳам бир қанча ёш, қайсар, шаккок ёзувчи ва шоирларга тош отилди. Миллий эҳтиросларга берилиш, тақдирдан шиква-шикоят, тор кайфиятлар, умидсизлик, бадбинлик, буржуйча мумтозлик ёки руҳий инқирозлар ҳақида ёш ижодкорларга таъналар қилинди.

...Орадан чорак аср ўтди, маълум бўлиб қолдики, давр, миллат, ватан, тарих фожеаларини зарбдор, «илғор» мунаққидлар эмас, айнан ўша ишончини йуқотган (кимнинг ишончини?!), урилган ёшлар, узларига узлари қасд қилиб бўлса ҳам, туғри ва холис курсатиб беришган экан. Уларнинг купчилиги миллатфуруш, хиёнаткор, муртад, тамаъгир, мутъ, фирқапараст маддоҳлар бўлиб чиқмади. Айнан аксинча ҳолат руй берди.

Хуш? Нима қипти! Бундай бўлишини ким билибди дейсиз? Бу алоҳида бир ёзувчи ёки танқидчининг билиб қилган хатоси эмас, балки кажрафтор фалак, норасо дунё, буқаламун даврнинг фожеаси эди. Замона зайли шу эдида. Вассалом.

Йуқ, вассалом эмас, биродари азиз. Салламно, жаноби Вақт! Бу руйи заминда, бутун коинотда сени тизгинлайдиган, измингни, азму қарорингни узгартирадиган куч йуқ. Бўлмаган, бўлмайди. Сенинг оғушингда мумдай эриб кетмаган бирон метин жисм ҳозиргача яралмаган. Яралмайди ҳам. Вужудини такаббурлик, манманлик қоплаган не олтин бошлар кетди. Не даҳри дун даҳолари мулзам бўлиб қолди, синди. Не бир тоғлар қулади, кунфаяқун булди. Абадийликка даъвогар гоялар чупчак бўлиб чиқди. Ҳаммаси доҳийларнинг иддаоси билан эмас. Аллоҳнинг иродаси билан булди.

ҲА, КУЧИ ОЖИЗЛИГИДА ЭДИ

Оҳ, зиели мардумга чунонам оғир булдики... Турган гап, мавлоно Нуриддин Шукуров ҳам йул қуйил-

ган хатоларни узидан бус-бутун соқит қилиши мумкин эди. Купчилик мурасосоз мафкурачилар, отдан тушса ҳам эгардан тушмай юрган мумтоз каллалар шундай қилишаяпти-ку, ахир. Пода ортга қайтганда чулоқ эчки олдинда кетади, дейишади. Афсуслар булсинким (Офарин! дейиш балким жоизроқмикан...), у бундай қилолмади. Қилолмасди ҳам. Билар эдики, бундай палагда йуриқ билан ҳар қандай ғуноҳи азимни ҳам оқлаш ва абадийлаштириш мумкин. Уз нуқсонларини на замонга, на фирқага, на шайтони лаъинга, ва на бошқа бир тоифа инс-жинсларга тункаб-да утирмади. Ориятли, номусли инсон эди. Бутун янги ва истиқлолгача энг янги тарих давомида алданган, таланган эл дарди, отилган тоза виждонлар, топталган ва хурланган номус, таҳқирланган нафсоният, миллат фожеалари, иймон-эътиқод уни тегирмон тоши янглиғ эзиб юборди. Мен кафолат бера оламанки, у бирон муваққат мулжал билан эмас, дузахий азоб ўтида қоврилиб, ўзини тамом асосли бир тарзда, тубдан қайта қуришга киришган эди. Гарчи пок номингизни тилга олмадим (зеро, бу билан сизни тагин бир карра ранжитишдан истиҳола қилдим), эй ардоқли, иймон-эътиқодли, собит, жафокаш биродарларим, устод Нуриддин акангиздай таъб-дидли, софдил адибни маъзур тутгайсиз. Лоақал — энди! Ер қаттиқ келса, ҳукиз ҳукиздан куради, буталарим. У узининг афсунадоматларини сунгги асари — «Суз сеҳри, шеър меҳри» (1993) китобида кифтини келтириб айтди. Менга инонинг: истиғфорларини тағинам мукамал бир тарзда ошкора айтиб улгурмагандир балким. Аммо шуниси мутлақо аниқ: жоҳилият даврининг тавқи лаънатини ўзи билан бирга олиб кетмади, шу ёруғ дунёда гоҳо давр шамолларига берилиб қилган айрим қилмишларидан у қаттиқ пушаймон булди. Виждони қийналди. Узининг бутун ҳалол ҳаёти, азиз жонини бунинг учун гаровга қўйди. Гарчи, биласиз, шу топда ўзимнинг ҳам юким зил-замбил. Гарчи тирикман. Аллоҳга шукур, жаҳаннамий азобга маҳкум этилган ожиз бандаман, биласиз. Ҳаётим қил устида. Бовужуд... Бовужуд! Маломат ёмон нарса. Ҳеч бир мард, хоҳ ҳаёт булсин у, хоҳ марҳум, айтингки эл назаридан қолмасин. Ҳар ким, майли, оч булсин, юпун булсин, номусли инсон булсин. Икки дунёда номардга муҳтож булмасин. Бу ерда балким мисли қурилмаган гойибона истиғфорнинг кафолати менинг гарданим-

да. Мард учун жонингни қурбон қилсанг арзийди. Биласиз, азизларим, марҳум кишининг бу дунёда узолмаган қарз-қурзларини унинг энг яқин одами ўз зиммасига олади. Бунинг учун менинг маънавий ҳаққим бор деб биламан, зеро, олимнинг энг яқин, салкам ярим асрлик энг ишонган одами булишдек шарафни ҳам, бу залворли шарафнинг оғир юкини камина ўз гарданимга оламан. (Ашула. Достон Убайдулло. «Тушунмас мени одамлар, тушунмас».)

ҒАҒУР ҒУЛОМ ЎҒЛИМ ДЕГАН

Мутафаккир шоир Ғафур Ғулом Нуриддин Шукур домлани узига шу қадар яқин олганки, уни эл уртасида ўғлим деб шоён қилган. Мен бир неча маротаба гувоҳи булганман, шу қадар қўйил қолганманки, бизнинг мавлоно, сал маҳобат қилсам, Ғафур Ғуломни ул зотнинг узларидан ҳам нозикроқ тушунар экан-да, деб уйлардим. Академик шоиримиз ижоди орқасидан нон еган, ном қозонган, эътибор топган олиму шориҳлар жуда бисёр. Аммо унинг ижодини билишда, ғафурғуломшуносликда ул кишининг олдига тушадиган йўқ эди. Шеърларини ёд биларди. Қайси асари қачон, қаерда, қай муносабат ила ёзилганидан вофиқ эди. Ажабмас, Ғафур ака узини узи бу қадар таҳлил ва кашф этмагандир. Уни ўз фарзандидай ардоқлагани, оиласига, хусусан, Жамил акасига самимий ҳурмат бажо келтиргани боиси ҳам шунда булса керак. Ғафур Ғуломнинг шахси ҳақида жуда кўп ривоятлар билар, уйлайманким, Нуриддин акаси тушмагур, шинавандалиги тутиб, баъзи бир хил шўх-шан латифаларни узи тўқиб юборган бўлиши ҳам мумкин.

Унга шундай қобилияту иқтидор берилган ва бу нарса унинг табиатида жибиллий, тугма сифат эди-ким, суҳбат ёхуд баҳс асносида сени сеҳрлаб қуярди. Бехосдан, ўзинг ундан бир қарич паст, жўн, вазмин эканлигингни сезиб қолардинг. Ғурур ва надомат ҳислари айқаш-уйқаш бўлиб кетарди, зеро, бу сенинг ожизлигинг ҳам эмас, балки унинг улўғворлигидан эканини равон сезиб турардинг. Шунда, беихтиёр, у билан фахрланардинг. У қанча муътабар зот бўлса, шунчалик камтар эди. Қанча камтар бўлса, шунчалик юксак.

ТУЯ ҚАНЧА КАТТА БЎЛСА, ЯҒИРИ ҲАМ...

Нимасини ҳам айтасиз. Ғафур Ғулом ўз даврининг содиқ фарзанди эди. «Жонажон фирқа», «улуғ ога», «коммунизм», «қизил Масков», «халқлар дохийси» дейсизми... Бариси гурур ва сурур билан ёниб куйланди. Беармон! Бугун унинг шеърятини кечаги пуфак кибру ҳаво билан хониш қилиб бўлмайди. Бу тош ҳайкалга жон киргизишга уринишдай гап. Ғафур ака ўзи баралла таърифлаган Вақт ўз ишини қилиб бўлди. Энди у Вақтлар қайтиб келмайди. Илоё қайтиб келмасин ҳам. Минбаъд! Бироқ, башарти, бугун шоир ҳаёт бўлганида, узининг кечаги хиргойисини айни тўхтаб қолган жойидан давом эттирган буларди, деб ким айта олади? Бугина эмас. Унинг ўша кечаги кун нафаси қатида ҳам нуроний тарих, мўйсафид Шарқ, инсон, миллат тақдирига эш, ҳамоҳанг чўнг бир дард ястаниб ётибди, чўнг дардчил бир армон яширинган. Агар кимда-ким уни фақат маддоҳ эди деб ҳисобласа, хато қилади. У маддоҳ эмас, дастлаб шоир эди. Асрий мазлум халқ номидан гапирришга маънавий ҳаққи булган минбар-шоир. Шубҳасиз, вақт оғушида эскирган, униққан, улиб бўлган нарсалари ҳам йўқ эмас. Анча-мунча... Бироқ бисотида абадий навқирон, Хизр нафасидай сеҳрли, тиниқ, сўнмас, долғали оҳанглар, барҳаёт асарлари борким, уларни кўҳна осори атиқалар ихтиёрига топшириб юборишга шошилманг. Улар халқ қалбидан жой олган. Ғафур Ғулом фақат инкорга эмас, таҳсинга ва ифтихорга ҳам лойиқ. Бас, мутафаккир шоиримиз ижодига бугун тумтоқ тиф, жоҳилнинг сўқир кўзи билан эмас, тамоман янги нуқтаи назар, фаҳм-фаросат билан тийрак ёндашмоқ даркор. Унутмайликки, баҳс қатордаги шунчаки бир шоир эмас, улкан истеъдод ҳақида. Истеъдод қанча улуғ бўлса, унинг мусибатлари ҳам шунга яраша бўлади одатда.

Профессор Нуриддин Шукуров ва унинг шоир Ғафур Ғулом ижоди, бошқа узбек адиблари ҳақида ёзган аллақанча ишлари ҳам бу мулоҳазалардан мустасно эмас. (Майин мусиқа).

БЕШ ДАҚИҚА ШАКАРГУФТОРЛИК

Талабаларнинг юз-кўз ифодалари, хўрсинишлари, муҳокамаларига қараб, Самарқанд дорилфунуни қандай улкан мударрис, мураббий ва раҳнамодан маҳрум

булганини тасаввур этиш қийин эмас. Ҳамманинг оғзида унинг номи. Устознинг таъриф у тавсифлари, каломи, мантиқи, ҳазил-мутойибалари, уғитлари, маслак ва далиллари уларнинг тилидан тушмайди. Ҳамманинг кўзида маънос ҳасрат. Яхши ҳислатларини гапириб чарчамайдилар. Бундай вақтда истасанг истама-санг қиёсга мурожаат этасан киши. Барчага отнинг қашқасидай таниш булган айрим саъз, чаламулла, манкурт «темир олимларнинг» номлари тилга олинди алам билан. Ҳамма даврларда ҳам бирдай «ишончли» бўлиб қоладиган бундай кимсалар олдида Нуриддин Шукуров ва бошқа бир тоифа комил устозлар худди Сукроти ҳақимдай ажралиб туришларини завқ билан сузлашади шогирдлар. Айниқса, узининг гоҳо замон зайли билан йул қўйган баъзи бир янглиш қарашларини мардона тан олиши, узини узи қаттиқ койиши талабаларни мафтун этади. Шейрни нозик тушуниш, таҳлил этиш, шейрхонликда у беназир эканлиги, шакарғуфторлиги қайта-қайта тилга олинади. Айтишларича, ҳар гал, дарс адоғида, танаффусга беш дақиқа қолганда, талабалар ундан сабоқни якунлаб, шейр «айтишни» талаб қилишаркан. Ҳа, катта адабиёт муаллимининг фақат билагон олим бўлиши кифоя қилмайди. У адабиёт ва санъат асарининг қобигини эмас, руҳини, мусиқасини қалбан нозик ҳис этадиган истеъдод эгаси бўлиши ҳам лозим. Оганинг эҳтиросли каломи, масиҳий нафаси минглаб шогирдларнинг онг-шуурида ва қалбида қолди.

Нуриддин оғамиз Алишер Навоий номидаги Самарқанд университетининг «туғди-битдиси» эди. Ўз ҳаётини бу илм масканисиз тасаввур қила олмасди. Дорилфунун қанчалик уники бўлса, у ҳам шунчалик, бусбутун дорилфунунники эди. Сунгги нафаси, охириги томчи қонигача!

...Қизиқ. Ундан сабоқ олганлар, шогирдлари орасида унлаб кишилар аллақачон узи сингари фан арбоби, фан доктори, профессор минбаргоҳ мудирини бўлиб кетган. Купчилиги ширин мудроқ оғушига кирган, деса ҳам бўлади! У бўлса ҳамон изланишда, истеъдодли кишиларни қидиришда давом этарди... Гувохлик берадиларки, вафотидан атиги икки кун илгари факультет фаолларини йигиб, узи тузган «ёш истеъдодлар жамғармаси» лойиҳасини муҳокамага қўйган, мазкур лойиҳа вилоят ҳокимияти оқсоқоллари орасида маъқулланганини айтган!

Филология куллиятидаги ҳар бир талаба унинг ҳисобида турарди. Ҳатто бу олийгоҳни аллақачон битириб кетганлар ҳам унинг номини эшитганда илиқ табассум билан таъзим қиладилар. Шогирдларини бажойи фарзандидай кўрарди. Уз раҳбарлиги остида илмий даражага мушарраф бўлган икки олим ва шоир — Тошпўлат Ҳамид билан Илҳом Ҳасаннинг фожеали ҳалок бўлгани уни буткул адои тамом қилди. Сунгги нафасигача уларнинг ҳалокатига кўника олмади. Раҳматлик Илҳомжоннинг номи сира-сира ёлдан кўтарилмади. Ҳар гал уни эсларкан, кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетарди. Бу маҳзун ҳолат узининг бутун даҳшати билан бирга менга тушунарли. Садоқатли шогирднинг ҳаёти, ишлари устознинг номи билан муборак ва сарафроз. Устоз ўз шогирдларида яшайди. Агар шогирднинг умри узига вафо қилмаса, бу устознинг тириклай улгани. Қазову қадар муқаррар экан, майли, шогирди: «Алвидо, устоз!» деб нола қилсин. Устоз: «Алвидо, шогирдим!» деб фиғон қилмасин, ё раббил оламин!

КАРВОН

Одамзод ҳаётини хонаи хуршидга талпинган катта карвон йўлига қиёс этгулик. Ҳамма замонларнинг бирдай улғу шоири Хўжа Ҳофиз Шерозий лутфан буюрмишлар:

Эй сорбон, оҳиста рон, ороми жонам меравад.

Эй сорбон, оҳиста юр, ороми жоним борадур.

Бу миллион-миллион йиллар давомида кети узилмай, бир зум тин олмай турнақатор булиб кетаётган маҳобатли карвон йўлида оромижон сарвиноз ҳам, марди майдонлар, не-не оқил инсонлар, донишманд олимлар, мунис ва мушфиқ ҳакимлар ҳам эл қатори дегандай, тақдирга тан бериб, меърож, шафоат ва абадият илинжида ўшал томон равона бўладилар. (Мусиқа. Ортидан Ҳофизнинг мазкур ғазалига басталанган ашула).

Оға Нуриддин Шукурнинг бевақт вафоти билан қаторларимиз сийраклашди. Давраларимизнинг қури пасайди. Ёқимтой, дилларга ором бағишловчи, жарангдор бир овоз тинди. Миллат мана эндигина узининг мустақил тараққиёт узанини топиб, не ҳасрат билан ўз-ўзини англаб келаётганида, ўз тарихий, ди-

ний, миллий қадриятларига, ўз маънавий меросига янгича назар билан таважжуҳ айлашни урганаётган шукуҳли, оғир, зиддиятли кезларда у бизни ташлаб кетди. Бизни ўзидан маҳрум этди. Усиз таъб-одоб аҳли хомуш тортди. Эвоҳ, то тирик экансиз, ҳарчанд некбин бўлмайлик, қалбимизнинг бир чеккаси кемтик бўлиб хувиллаб тураверади.

Зиёли кишини очлик эмас, қадрсизлик ўлдиради, нописандлик нобуд қилади. Қорнимга йиғламайман, қадримга йиғлайман, дейдилар-ку. Бежиз эмас. Гарчи зиёли аҳли бугунги кунда туқликдан ёрилаётган бўлмаса-да. Нафсиламр, унга кўп-да нарса керак ҳам эмас. Бироқ улар, Фафур Фулом айтганидай, «катта карвон йулида етим бутадай», «кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш» билан мунгайиб қолмаслиги керак. (Ўйга толдирувчи оғир куй).

Нуриддин ШУКУР

КИМГА АЙТАЙ ДАРДИМНИ...

Мен уйда елғизман,
Беморман оғир.
Йўталдан кукрагу биқинлар оғрир,
Неварам Юлдузхон соат ун бирда
Биринчи синфдан келиб сўради аҳвол.
— Бобожон, бирон нарса керак бўлса,
Бирор гап бўлса, менга айтинг дарҳол.
Аям, бувим менга тайинлаб кетган.
— Буйингдан ургилай, жон қизалоғим!
Ҳали, энди зурға еттидан утган.
Хотин ишда, угил, келин ҳам ишда,
Шу зарурат бизнинг замонда.
Ҳамма ишламаса яшаб бўлмайди,
Булсак ҳамки дорул-амонда.
— Қизалоғим, ҳозир сенсан шифокорим,
«Бирор гап бўлса» сенга айтаман.
Ҳар соатда ўлим комига тортар,
Худо сақлаб қолар, зурға қайтаман.
Йўтал хуруж қилар, нафас қисилар,
Туриб утираман, яна ётаман.
Жоним қалтирайди, томоқ хириллар,
«Бир гап бўлса» сенга қандай айтаман?
Дамқисма касалим хуружлари зур,
Дунёни кузингга тор қилиб қўяр.
Хуруж пайтидаги йўталу хир-хир —

Упкангни гуёки эговлаб уяр.
Аҳволимни сендан яширмоқ учун
Гоҳ куламан, йўтални гоҳи тияман.
Булар майли-ку-я, жонгинам, қизим,
«Бир гап булса» сенга қандай айтаман...

ҚИЛ КЎПРИК

Киши олтмиш йил яшайди, саксон йил, балким юз йил... Ундан ҳам ортиқ умр кўради. Наинки яшашнинг маъно-мазмуни унинг неча йил умргузаронлик қилгани билан ўлчанса. Буёқда юзни уриб қўйсангу, сени тушунадиган асрдош, сирдош, замондош, маслакдош, дардманд яқин одамнинг бўлмаса, узоқ яшашдан не суд? Бу тез ўзгарувчан жиблажибон дунёда матлаб тинимсиз ўзгариб турса...

БИР СИҚИМ ТУПРОҚ

Ҳар бир тоши тарих булган зебо, афсонавор шаҳар Самарқанднинг қалби Алишер Навоий номидаги дорилфунун. Бу кўҳна илм, таълим-тарбия масканининг дарсхоналари жуда кўп хуш-нохуш воқеаларнинг шоҳиди булган. Мазкур илм-ирфон марказида атоқли олимлар, адиблар, сиёсатдонлар, ҳар доно муаллимлар суҳбат қурган, маъруза ўқиган, сабоқ берган.. Довлашган, баҳслашган. Ҳаёт қайнаган. Не улуг зотларнинг сеҳрли овозлари жаранглаганига жонли гувохдир бу дарсхоналарнинг деворлари. Ёшани яшаган (ва яшамаган!) кўпгина олимлар эндиликда утиб кетишди. Домла Садриддин Айний, оғойи Саййид Ризо Ализода, мавлоно Воҳид Абдуллои Самарқандий, ака-ука Мусо ва Иброҳим Муминлар, кўркам, сервиқор, дилкаш Ориф Икром, хоксор устод Улуғ Турсун, Исмат Раҳмат, Абдураҳмон Саъдий, Маҳмудали Юнус Тошкандий, бир гапириб, ун куладиган Ҳамдам Бердиёр, Худойберди Дониёрий, Мардонқул Умаров, девқомат Леонид Ройзензон, гузал қария Юлия Авалиани, Юсуф Пулод, Ислон Усмон, Мухторжон Валиев, Яков Зунделович, Василий Ларцев... Донишманд олим Нуриддин аш-Шукурнинг вафоти марҳумлар қаторини тулдириб, профессор-ўқитувчилар жамоаси, минглаб шогирдларнинг дилини вайрон қилди. Менга шундай туйилади: Нуриддин оға шундай эдики, бир инсон қанчалик яхши бўлиши мумкин булса, шунчалар яхши эди. Бир одамни қанчалик ақл, зеҳн билан

сарафроз этиш мумкин бўлса, шунчалик комил зот. Самарқанд адабий-илмий муҳитининг нури дийдаси, ўзбек адабиётшунослигининг шукроналик рамзларидан бири.

Аъзам Уктабий деган бир шоири хос дебдир:

Тобутда бўлса ҳам Ватанингга қайт!

Бир хил одамлар бўладики, бутун умри давомида эслашга арзигулик битта ҳам каромат курсатмайди. Нуриддин домла эса ҳатто бу ёруғ дунёдан куз юмиб туриб ҳам иккита ибратли иш қилди. Шогирдларидан бири Фарруҳ Ҳамидулло пайқаганидай, энг сўнгги дамда диққинафас шаҳардан она табиат кучоғига — мовий кенгликларга бош олиб кетди: Бахмал туманининг Навқат қишлоғида зилол чашма сувидан бир қултгина ичдию, жон таслим қилди. Иккиламчиси, не-не улуғлар хоки қўйилган, даҳшатли ҳайкаллар зугуми остида дамқисма касалига дучор бўлиб, эзилиб, ҳансираб ётган мазлум тарихий қадамжо бўлмиш муқаддас Шоҳи зинда қабристонини ҳавас қилмади. Боя айтганимиздай, қадрдон Туркманқишлоқдаги хилватгоҳ, пастқам ва сокингина мозорда, ота-онасининг пойига абадий бош қўйди. (Бобур Мирзонинг «Яхшилик» ғазалига басталанган ашула).

Минг тўққиз юз эллик биринчи йилда Ўзбек давлат университетида биринчи сабоқни ундан олганман. Тўқсон тўртта сўнгги сабоқ — қабрига бир сиқим тупроқ ташлаб қўйишдан иборат сўнгги инсоний бурчимни, надоматлар бўлсинким, бажара олмадим. Эвоҳ, насиб этмади. Начора, тақдир тақозоси шундай бўлибдир.

Шукроналик

Илмдан илм туғилади. Олимдан олим шогирдлар қолади. Яхшилар суҳбатида бўлиш дилни ҳар хил ғубор ҳам қўйқалардан тозалайди. Қалбларни чароғон қилади. Бундан эзгулик чечаклари унади. Шундай. Соҳибкордан қоладигани — боғ. Меъмордан — қошона. Аҳли ҳунардан — зеб-зийнат... Булар барчаси моддий гизо. Илм аҳлидан, адибдан нима қолади? Олимдан — кашфиёту ихтиролар, билим, малака. Яна: мактаб ва шогирдлар. Ёзувчидан — маънавият, маслак, одоб, гоё, панд. Буларнинг ҳар бири ва барчаси — хоҳ моддий, хоҳ руҳий гизо бўлсин — ўз ўрнида таъсиқ, ўзича муборак. Ўзбекистонда хизмат курсатган

фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор, моҳир сўзшунос, ардоқли инсон Нуриддин Шукуровдан китоблар, рисоалар, мароқли мақолалар, ибратли ишлар, меҳр-оқибат, содиқ шогирдлар, қобил фарзандлар, хонадон қолди. Тағин: ўзидай ҳалим, илиқ, сунмас бир хотира.

Шунисига ҳам шукур.

Тириклар тирикчилик ташвишида. Марҳумлар абадий сукут сақлайди. Улар ўбдон «гуйган»: Энди ҳеч нарса керак эмас уларга. Шундаймикан? Йўқ. Керак! Улар охират сари йўл оладилар. Бул ёруғ дунёдан қул ювиб ўтиб кетганлар руҳий ғизога муҳтож: бизнинг, ҳар биримизнинг тиловатимиз, дуойи фотиҳамиздан умидвор. Илоҳим иймони басаломат бўлсин, қабрига нур тулсин Нуриддин оғамизнинг. Дуойи хайрга қул очинг, яхшилар! Омин.

(Қисқагина тиловати Қуръон).

БУНЧАЛАР КЕНГ ЭКАН ВАТАН ҚУЧОҒИ

(Улуғларимиздан бири яқинда дилимдаги гапни топиб айтди: дийдангиз тош қотса, дунё кўзингизга қоронғу бўлса, ҳаётдан таскин топаман десангиз, қабристонни зиёрат қилинг).

Ассалом, Сизким замона хублари,
Ассалом, эй ақлу хуш марғублари.
Ассалом, илм-ирфон соҳиблари,
Ассалом, эй маҳбублар маҳбублари.

Қаддимни дол қилиб, бағрим тиглатиб,
Ағёрни кулдириб, дўстни йиглатиб,
Сархушсиз Сиз ажал шарбатин татиб,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Ғафлатда ёнаман, қилингиз огоҳ:
Дилингиз оғритди қайси бир гумроҳ?
Нега чўкди мажруҳ кўнглингиз ногоҳ?
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Симоб тош қотсаю, эриса метин,
Тескари қилсин-ей ёмоннинг бетин,
Гарчи ўлим ҳақ, ҳаёт бетиним,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Донолар булса гар нодонга ҳамдам,
Харомдир мен учун ҳаёт-мамот ҳам,
Дунё яралгандир асли мири кам,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Давралар сурури экан Сиз билан,
Авлодлар гурури экан Сиз билан,
Жужуқлар чуғури экан Сиз билан,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Фанимлар садқайи пойингиз гарди,
Золимлар садқайи юзингиз зарди,
Шуми эди Сиздек жумардлар қадри,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Тупроқдан ташқари юрганга тузим,
Дунёи фонийда билмайсиз қуним,
Солим ақлга ҳеч булмасин зуғум:
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Бир экан йўлимиз, борар жойимиз,
Тушар гузаримиз, етар пойимиз,
Хом экан хокимиз, говак лойимиз,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Хазон бўлдимикан Эрамнинг боғи,
Бунчалар кенг экан Ватан қучоғи,
Вақтим етдимикан менинг ҳам чоғи,
Бундай қилманг ахир, азизлар.

Борни бўлдирдингиз, йўқни йўндириб,
Айтайин Сизга мен гапни дўндириб,
Хаста Файбуллони тирик ўлдириб,
Бундай қилманг ахир, азизлар.
Бундай қилманглар-ей, азизлар!

Э ДУНЁ!..

ДУСТ ХОТИРАСИ

Эрик Каримов... Фан доктори, профессор. Муҳими, йигитнинг гули, одамохун, камтарин, камсуқум олим эди. Ундан: нега «Эрик» булиб қолгансан? Балким Эркиндирсан? деб сўрасам, асл исми Эрк булганидан ифтихор этиб сузларди. Мен ҳеч қандай Эрик эмас, Эркман, дерди. Бу дарвеш-инсон билан дўст тутинганимга роса қирқ йил бўлди. У вақтларда «Фан» нашриётида ишлардик (1956). Мен уни бир катта йиғин чоғида, таниқли ношир Милман билан жиддий баҳс асносида учратиб, муҳокамасига, журъатига, айниқса тиниқ нутқига қойил булганман. Ушанда кўпни кўрган ношир Захар Аркадьевич довдираган куйи тили гўлдираб қолган эди. Нутқ ирод қилганида, фасоҳати, ақлига ман-ман деган, дунёга танилган ўрис олимлари ҳам тан беришиб, таҳсин ўқишарди. Мен у билан фахрланардим. Қуй оғзидан чўп олман жаннатий зот эди. Камдан-кам учрайдиган ҳодиса: ёзма нутқи ҳам, оғзаки нутқи ҳам бирдай равон ва фаровон, лафзи ҳалол, тўкис ва текис эди. Худодод. Бутун вужуди билан ўрисча тафаккур қиларди. Менимча, ўзининг рангдор тушларини ҳам шу тилда кўрган бўлса керак. Голибо! Ифтихорким, ботиний олами, руҳий тийнат-сажияси, иймон-эйтиқоди билан соф ўзбек эди. Таъбир жоиз бўлса, мен у билан, у мен билан «оғригандик». Сурункасига ёки галма-галига: Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида, ўзбек қомуси шўъбасида масъул, раҳбарий вазифаларда бўлдик. Ихтисослашган Катта илмий кенгашларда аъзо булиб турдик. Беруний мукофоти совриндорлиги унга насиб этди. Вожаб, худди келишиб олгандай, навбатма-навбат айнан бир хил оғир дардларга, юрак тўлғоқларига чалиндик. Ё қудратингдан, ташхисларимиз ҳам бир хил эди. (Буёғи унчалик эмас.) Марҳаматли Аллоҳ ўзининг яхши кўрган бандаларига оғир дардларни беради, деб бир-биримизни овутиб юрардик. У — менга, мен — унга баайни кузгу эдик. Дарвеш-дўстим менга қараб — ўзини, мен хароботий унга қараб — ўзимни куриб турардик. Узи ҳаёт-

да кўп гапирмас, гоҳи вақтларда шаҳарнинг Лимонзор даҳасидан бизникига — Бодомзорга узоқ йўл бошиб, аzza-баzza суҳбатлашиб, ҳасратлашиб утиргани келарди-ю, ажабким, индамай келиб, индамай кетган ҳоллар ҳам бўлган. Сузлардан кура нигоҳлар бийронроқ буларкан. Бунга кўп маротаба иқрор бўлганман. Бу «соқов ташрифларнинг» боиси не эканини теран англадим. У донишманд инсон эди. Кейинги вақтларда бир одат чиқазди. Садпора, мажруҳ қалбининг қаъридан бир илоҳий муножот, битмас-туганмас ҳасрат беихтиёр сиртга отилиб чиқадиган бўлди:

— Э дунё!..

Шарқ кишисининг бу пурҳикмат каломи ва нидосини бошқа бирон тилга таржима қилиб бўлмайди. Интиҳойи сирли, сеҳрли. Унинг лафзида ва талаффузида бу тағинам ун баробар чуқур Маъно касб этарди.

Сира ёдимдан чиқмайди. Чорак аср муқаддам докторлик рисоласини ёқлади. Бунақасини кўрмагандим: ҳимоя пайтида, минбарда туриб... паққос йиғлаб юборган. Уқтин-уқтин, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаган. Одамлар ушанда бирдан хомуш тортиб, чуқур сукунатга чўмган, яқинлари саросимага тушган эди.

— Э дунё!..

Бу ашқу-надоматнинг «маъносини» илмий кенгаш аъзолари ва уша ерда ҳозир бўлганлар зимдан билишарди. Қисман булса-да. Ҳайҳотдай золда кимлардир барқ ургандай, сув ва юрак дори қидира бошлади. Олдинги қаторда утирган икки туллак-олим бир-бирига «маъноли» қараб, чала йўталди (бу «баттар бул» дегани!) Гап шундаки, ёқланаётган мавзу уша давр муҳитида ута қалтис бўлиб, нопок адабий-сиёсий доиралар томонидан «ҳаром» қилинган эди. Чунончи, ишда илк бор, докторлик тадқиқоти миқёсида, бир замонлар «халқ душмани» деб сазойи қилинган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхужа Бехбудийларнинг ижодини теран илмий таҳлил қилинганди. Гарчи ҳимоя чиройли ўтган булса-да, ундан кейин ҳам шўрлик олимни зимдан роса таъқиб қилишди. Ҳозир бу номлар ҳеч кимни ажаблантирмайди: бу ҳазрати адибларимиз қизил мустабид тузум қурбонлари, шаҳид бўлган улуғ инсонлар, мутафаккир зотлар, миллатнинг фахри эканини ҳамма билади. Бироқ у даврларда ҳали... Дустимизга «миллий фахр» қанақа бўлишини кўрсатиб қўйишганди...

— Э дунё!..

Одамзот табиатининг мутлақо тушуниб булмайдиган тарафи: ариқни бировлар не ҳасратда қазиб, қақроқ ерга сув чиқзади. Сувини бошқалар ичади. Илло, ўша ариқ қазиган мардни ҳеч ким бундай эслаб ҳам қўймайди. Ҳозир қодирийшунослару чулпоншунослар, носирийшунослару фитратшунослар жуда кўп. Шундай кўнлар ҳам келаркан. Хайрият. Аммо уларнинг баъзи бирлари ўз-ўзларига ҳисоб беришармикан? Илгари, ўша қизил фирқапарастлик замонларида бу тулпорлар нафасини ичига ютиб, қайси ковакларда пусиб ётган булсайкин? Майли, барчага баробар таъна тошларини отмайлик. Ёраббий! Уларнинг орасида ўша машъум замонларда қатагон қилинган бул зоти шарифларни ашаддий «синфий душман»га чиқазиб, номларини минг хил оҳангда турлаган, арвоҳларини чирқиратган айрим муртад адабиётшунос ва танқидчилар ҳам йўқ эмас. Бизнинг Эрик Каримнинг номини булса ким йўл-йўлакай эсласа эслар, ким тилга ҳам олмайди...

— Э дунё!..

Худораҳмати хаёлпараст, жафокаш Абдуллоҳ ўғли Эрик Каримийнинг номини янги Ўзбек Қомусида катта ҳарфлар билан ёзиш керак. Инсоф юзасидан. Ҳақиқий аҳволдан хабардор бўлган бир мутахассис сифатида айтаётибман бу гапларни. Чунки у олтмишинчи йилларнинг ўрталарида, ўша «ривожланган социализм» айна гуллаган палласида, маҳдуд фирқавий-синфий мафкура ҳамма ёқни булутдай қоплаб ётган бир даврда ўзининг уч-тўртта содиқ шоғирди ва дўстларини қабатига олиб (Эркин Жалол, Муҳаммад Шариф...), мутлақ яширин бир тарзда (камина тирик доҳидман), бояги айтганим ўзбек адабиётининг хаста виждони булган ўнлаб адибларнинг ҳаёти ва ижодига доир камёб маълумотларни йиғди. Асарларини, тилламчи аҳволида, эшикма-эшик юриб қидириб топди. Йиғди, кўчирди, кўтарди! Шу зайл, не ҳасратда илмий истифодага киритган бисоти яна қанчадан-қанча янги ва энг янги қомусларга етиб ортади... Ҳеч бўлмаса, вафотидан кейин булса ҳам, бугунги қилни қирқ ёрган қомусшунослар инсофга келишиб, ҳақ гапни айтишга журъат этишар?

Шоғирдлари кўп эди. Оқибатли, иймон-эйтиқодли, инсофилари ҳам кам эмас. Эркин Жалол, Ойгул, Илҳом, Шариф... (Кўпчилигининг номи хотирамдан кўтарилган). Аввал шоғирд тушиб, кузининг ёғини еб

олим булганлари, доктор ёки мухбир-аъзо булиб, «Арши Аълога» кутарилганида устозининг номини тақир унутганлари, унутса ҳам майли, кўрнамаклик қилганлари ҳам топилади. Муҳолифлари орасида бир умр партия, «улуғ оға», «социалистик реализм», Ленин тимсолини боқиб, бир қарич ҳам шундан нари утолмаган мирзақуруқлар ҳар қадамда учрайди. Мана энди уларга дунё анча «кенгайиб» қолди...

— Э дунё!..

Эрик, азизим, довруғли, мискин, раҳматлик дустим, сафдошим! Хоксоргинам. Якка-ёлғизим. Нега бундай қилиб қуйдинг? Бемаслаҳат булибди бу ишинг. Мени кимга қолдириб кетдинг? Ўзинг-ку отадан етим усган эдинг. Муштипар волиданг насихатини сира-сира унутолмадинг. Комил мусулмон киши эдинг-да. «Болаларингни тирик етим қилма, жон болам» деб қаттиқ тайинлаганди онайи зоринг. Шундай қилдинг. Асли бошда етим эдинг. Шу куйи одамларинг орасида узинг тирик етим бўлиб қолиб кетдинг.

Гарчи катта олим эдинг, Худонинг бир бандаси сифатида ожиз эдинг. Елдинг-югурдинг. Бировга этак булдинг, бировга — патак. Ўзингга ҳеч ким ёрдам беролмади. Илалоқибат, бандаликни бажо келтирддинг. Энди охиратинг обод булсин.

— Э дунё!..

Сен атрофдагилардан бездинг. Жуда тулиб-тошиб кетганингда, боя айтганимдай, менинг тақдиримни уйлаб ич-ичингдан эзилардинг. Ёрдам бермоқчи булардингу, хонадонимга кири-и-б келардинг... Бурролик, донолик, олийжаноблик илмининг алломаси эдинг. Сенга қараб ўзим эзилиб кетардим. Шунча ақлинг билан менга таскин-тасалли беришга сўз тополмасдинг. Тақдирнинг шуриши савдолари етмагандай, менинг таҳ-батаҳ дарду ҳасратларимни ҳам букур елкангга ортмоқладинг.

Неча марталаб қурганман. Бир узинг яшаган уша ҳайҳотдай қўғонингда қуй-қўзиларинг бошини силаб турардинг. Жониворларга алланарсаларни уқтирмоқчи булардинг. Бир гал борганимда, сени бало-қазолардан қўриқловчи садоқатли қўша-қўша куппакларинг билан гурунглашардинг. Улар сени тушунарди! Э, Фридрих Нитсше бекорга айтмаган-да:

— Одамлардан қоч, саҳроларга, бўриларга бор!..

Эвоҳ. Ҳовлингга дуойи фотиҳа уқигани борсам, ҳаммаёқ хувиллаб ётибди. Дарвоза берк. Сени нога-

ҳонда йўқотиб, нима булганини билолмай, эшик тирқишидан мен томонга жовдираб қараб турган қадрдон итинг кузларида ёш кўрдим. Унга нима дейишимни ҳам билолмай қолдим.

— Э дунё-о-о!

БЕШ ДАҚИҚА ТАФАККУРГА ИЗН

ЙИЛЛАР ВА ОДАМЛАР

(ичингизда ўқинг)

Дум

Муҳаммадшариф Гулханийда шундай масал бор. Думсиз эшак дум топиш илинжида дала кезиб борарди... Экинзорни пайхон қилиб кетаётганида, деҳқон жаҳл устида шўрлик эшакнинг, ҳе йуқ, бе йуқ, қулоқларини шарт кесиб ташлади!

*Бечора харак орзуйи дум кард,
Ноефта дум, ду гуш гум кард.*

Мазмуни: эшак бечора дум орзу қилган эди. Дум урнига узининг икки қулогидан ҳам маҳрум бўлиб қолди.

Биз ҳам баъзан...

Узимизнинг аксари бебаҳо шарқона, минг йиллик кўҳна манбаларимиздан айрилиб қолдик. Том маънодаги юксак Оврупо маданиятига бошқалар сингари муносиб бир тарзда етиб боролмадик. Ё Хужа Ҳофизни дурустроқ билмаймиз, ё Гетени.

*Бир қулда Қуръону, биттасида жом,
Баъзида ҳалолмиз, баъзида ҳаром.
Фируза гумбазли осмон тагида
На чин мусулмонмиз, на кофир тамом.*

(Умар ҲАЙЕМ)

Бир қарабсизки, биз ҳам, гулаҳда умр кечирган буюк Гулханий бобо айтганларидай, ҳали бирон арзигулик, дурустроқ нарсага эга бўлмай туриб, узимизда мавжуд бойликни тезда улоқтириб ташлашга жа-а устамиз.

Шундай эмасми?

ҲИМ-М-М

Собиқ Интернасионална билан Ленин шоҳ кучаларининг туташган жойида, шундоқ муйилишда, қотиллик содир бўлди: аскардан қайтган бўз бола йигит, ароққа пул бермагани учун, бир уриб, уруш ногирони бўлган бувасининг жағини ушатди. Бу даҳшатни куриб турган кекса бувиси, ўзи касалманд эмасми, юраги ёрилиб улди. Қўш фожеа юз берди. Орадан йигирма кун ўтар-утмас, шаҳид бўлган кампир хотирасига етти даҳа одамларини йиғиб, худойи қилиб беришди. Биратула учта қўй сўйилди. Сен же, мен же.

Ҳамма мамнун. Бошига саватдай оқ дастор ураган муллоларимиз соҳиби хонадонни (қотилларни деб ўқийсиз) дуо қилиб чарчамайдилар:

- Касб-корингга барака берсин (ёхув!),
- Бевақт ажалдан ўзи асрасин (кимни?!),
- Тупроқ олсанг, олтин бўлсин (ҳим-м-м).

Мушук

Афанди уйига уч кило гушт келтирибди. Эртасига қовурдоқ ейишни кўнгли тусаган экан, гуштни қўшнисига едириб юборган хотини риёкорлик қилибди:

— Гуштни лаънати мушук еб кетибди.

Гапнинг тагига етган афанди шу заҳотиёқ бароқвойни ушлаб келтирибди-да, тарозига қўйибди. Қарашса, роппа-роса уч кило. Хужа Насриддин маккор аёлига юзланиб, сўрабди:

— Бу — гушт. Мушук қани?!

Гўзаллик

Ҳар бир кишининг умри унинг неча ёшга кирганлиги билан ўлчанмайди. Инсон гўзалликни ҳис эта бошлаган дақиқасидан бошлаб, гўзаллик лаҳзаларида инсон.

Ривоят қиладиларки, бир киши қабристонни кезар экан, бир лаҳад қаршисида тўхтабди. Ёдгорлик мраммар лавҳага битилган экан: «Фалончи 80 йил умр кўрди. 5 йил яшади». Бошқа бир қабр пешонасига ёзиб қўйишибди: «Қаршингда дафн этилган банда 59 йил умр кўрди. 2 йил яшади». Навбатда яна бирида рақам қилинибди: «Бул зот 23 йил умр кўрди. 4 ой яшади». Уша одам тагин бир қабр олдида тўхтаб, ҳанг-манг бўлиб қолибди. Бу ерда битилган экан: «Раҳматлик Фалончи 99 йил умр кўрди. Туғилди-ю улди».

Бир кам юз йил умр кўрган уша инсон бир кун ҳам яшамаган экан!

Гўзаллик — рангбарангликда

Одамлар бир-бирига қанчалик ухшамаса, шунчалик гўзал.

Нарсалар бир-бирига қанчалик ухшамаса, шунчалик гўзал.

Ҳофизлар бир-бирига қанчалик ухшамаса, шунчалик гўзал.

Тиллар бир-бирига қанчалик ухшамаса, шунчалик гўзал.

Гўзаллар бир-бирига қанчалик ухшамаса, шунчалик гўзал.

Дунё уз зарралари билан гўзал. Зарра уз дунёси билан гўзал.

Вақт ва овқат

Биз ҳамма вақт иш билан бандмиз. Иш, иш, иш... Вақтимиз йўқ.

Мушоҳадага, ўй суришга, ўзимиз билан ўзимиз юзма-юз келишга, дийдор кўришишга, тўқнашишга, ўзимиз билан ўзимиз гаплашишга, ўз-ўзимизга савол беришга, иккиланишга, шубҳаланишга... вақтимиз йўқ.

Биз вақтни аяймиз. Вақт бизни аямайди. Биз вақтни утказамиз. Вақт бизни утказди.

Қорин ташвиши билан бандмиз. «Авқот» сўзи «вақт»дан олинган.

Аввал бошдан инсоннинг мусибати овқат ейишдан бошланган. (Одам алайҳиссаломнинг жаннатдан қувилишлари сабабини эсланг).

Мендан «инсон қандай хилқат?» деб сўрасалар, дердим: овқат ейишга маҳкум этилган мавжудот. Ҳолбуки, инсон овқат ейиш учун яшамайди, яшаш учун овқат ейди.

Яшаш ва умргузаронлик

Инсон гўзаллик билан учрашган нуқтасидан бошлаб, гўзаллик онларида яшай бошлайди, дедим. Унгача нима қилади? Умргузаронлик қилади.

Бир суткада 24 соат бор. Бир соатда 60 дақиқа. Демак, бир сутка 1.440 дақиқадан ташкил топади. Бас: бир киши бир йилда, фараз қилайлик, 360 кун ёки 8.640 соат ёхуд 518.400 дақиқа вақт утказди.

Олтмиш йилда 311 млн 40.000 дақиқа вақт утказди.

Киши шундан қанча вақт том маънода (гузал!) яшайди?

Агар бир кунда, урта ҳисобда, ярим соат (30 дақиқа) яшаган бўлса:

— 1 йилда 10.800 дақиқа,

— 10 йилда 108.000 дақиқа яшаган.

— 60 йилда у 6.108.000 дақиқа гузал яшаган булиб чиқади.

Ким қачон яшайди?

Бировлар қорним туйганда яшайман, деб уйлайди.

Бировлар янги энгил кийганимда яшайман, деб уйлайди.

Бировлар амалга минганимда яшайман, деб уйлайди.

Кимлардир, алҳазар, фаҳшга ботганимда яшайман, деб уйлайди.

Ўлганимдан кейин яшайман, деб уйлагувчилар ҳам куп.

Камдан-кам одам: ақлли булганимда яшайман, деб уйлайди.

Гуландом ва кучукча

Гузалик туйгусининг узи гузал. Гузалик одамнинг Аллоҳга, табиатга, жамиятга, она ватанга, шахсга ҳамда ҳайвонот оламига булган муносабатида зуҳур кургазади.

Бир воқеа сира куз унгимдан кетмайди. Кенжа қизим Гуландом тўрт-беш ёшларда эди. Бир куни у жажжигина кучукчани қўлига олди-да, девор ёнига, чеккага борди. Нима қилаётибди экан, деб кузатиб турардим. Сунгра бир донга гиштни девор тагига урнатиб, бармоғи билан аллақандай маъноли ишора қилди-ю, кучукчани гишт устига ётқизиб қўйди.

...Епирай, шу-шу ҳайвон боласи уша гиштни «менинг уйим шу экан», деб қабул қилган куринади, ёзин-қишин унинг устидан тушмай ухлайдиган бўлди. Қизиқ: кучуквачча маъсум инсон боласининг тилини тушунган экан. Нақадар гузал! Орадан олти ойлар чамаси вақт утди. Бир кун қарасам, не куз билан курайки, анча тулишиб, етилиб қолган дулварсдай ит гишздан бошини осилтириб, жуда унғайсиз бир ҳо-

латда ухлаб ётарди. Унга шунчалик унгайсиз эдики, ҳатто тушида ҳам алланарсалар «деб» вангилларди!.. Аммо ўз эгасининг амрига қўра, бояги-бояги «ватанига» хиёнат қилган эмас. Гиштни тарк этишни ҳаёлига ҳам келтирмади.

Балким оддий бир гапдир. «Оддиймикан»? Ҳайвон боласи одам боласининг тилига тушунди. Лекин доғманки, одам боласи ҳамма вақт ҳам одам боласининг тилига тушунавермайди.

Садоқат

Эски мактаб дарсликларида кузатган булсангиз керак. Бир уй ловиллаб ёнапти. Ут учирувчиларнинг ити узини гулхан ичига уриб, саросимада хона ичкарасида қолиб кетган гудакни эгнидан тишлаб олиб чиқади. Офарин. Шу заҳотиёқ у, апил-тапил, ҳаётини хавф остида қолдириб, узини яна бурқсиб ёнаётган хона томонга отади. Ҳамма ҳайрон. Бир пасдан сунгра қайтиб чиқади. Қарасалар: оғзида — қуғирчоқ!

Садоқат — гузалликда. Гузаллик — садоқатда.

Катта мавзу.

Сиз борсизки, мен борман

(сунгсуз урнида)

Сиз билан хайр-хушлашадиган фурсат ҳам етди, бардошли ўқувчим. Дийдор қуришиш яхши. Дейдиларку: меҳмоннинг келиши яхши, кетиши ёмон. Ҳаётда Сиз билан балким танишдирмиз, балким бегона. Инчунин, мана шу «бегона» деган сўзни жиним сира ёқтирмайди. Мумкин, шу топгача бегона бўлсак бўлгандирмиз ҳам. Аммо мана бу асаримни (ёки бошқаларини) ўқиб чиққанингиздан буёғига, иқроор бўлинг, бегона эмасмиз. Қадрдонмиз. Одатда, китобни ўқиб чиққан одам, уни «тугатдим», дейди. Шундаймикан? Аслида, у тугатмади, балки танишиш, мушоҳада, баҳсни энди бошлаган бўлса ажаб эмас. Негаки, бундан буён матн мазмуни, ўй-фикрларим Сизнинг кузларингиздан — ёдингизга, дилингизга, кўнгили мулкингиз ихтиёрига кўчди. Агар ихлосманд бўлсангиз, мен, муаллиф сифатида, ваъда бераманки, ҳеч қачон Сизни ёлғизлатиб қўймайман. Ишонаверинг. Биз гойибона мулоқот қилишда давом этамиз. Сиз мен билан биргаликда камина жанобингиз тилга олган, таҳлил қилган ҳодиса-воқеа-

лар, одамлар, хилма-хил тақдирлар, давр шамоллари, инсоннинг боши — Аллоҳнинг тоши эканлиги ҳақида уйлай бошлайсиз. Мен Сизни кунгил ойнасида куриб тураман: фикримни тасдиқлайсиз, бош ирғайсиз ёки бошингизни сарак-сарак қиласиз, гапларим ўзингизнинг ҳам тилингиз учуда турганини эътироф этасиз ёки даъволаримга қўшилмайсиз. Ихтиёрингиз. Ким билсин, эҳтимол, менинг айрим «қахрамонларим» хусусида андак ёхуд бусбутун бошқачароқ фикрда бўлишингиз ҳам мумкин. Начора. Ҳаёт бу ҳаёт. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам, аминман ва Сиз ҳам иқрор бўлишингизни хоҳиш этардимки, менинг даъволариму иқроримга, ё бўлмаса раддияларимга бепарқ, лоқайд қололмайсиз. Бармоқларим шоҳ томирингиз устида туради. Қулоқларим қалбингизга туташ. Мутолаа давомида неча марта Сизни ҳар хил ҳолатларда учратганман: гоҳо менга қўшилиб жунбишга келасиз, ҳамдардлик юзасидан бир неча марта кўзларингиз намланганига ҳам иқрор бўлмай иложим йўқ. Сабаби маълум. Бир қанча саҳифаларни, яшириш чикора, ўзим ҳам йиғлаб-йиғлаб ёзганман. Оқ қоғозга дув тўкилган кўз ёшларим менинг ёна-ёна қалам сурганимни, қалб жароҳатларимни, муқаддас сирларимни ошкор қилиб қўйишини инкор этолмайман. Боя айтганимдай, ҳаёт бу ҳаёт. Ўз ожизлигим учун Сиз шафқатли, мунис ва меҳрибон китобхонларимдан узрхоҳлигим бор. Мен, толиққан, кекса ва ожиз хожи бобонгиздан хафа бўлмангиз, азизларим.

Бу жилдда Шароф Рашидов, Саййид Ризо Ализода, Воҳид Абдулло, Иззат Султон, Нуриддин Шукуров, Эрик Карим сингари зотлар ҳақида ёзарканман, уларнинг руҳи покларини ботиний бир тиловат ила рози қилмоқчи бўлдим. Тарих ва замонавийлик, жамият ва шахс, инсон ва тақдир, фан ва дин мавзуларини ёритишга журъат этганимда, ўз ечимини кутаётган долзарб Истиклол муаммоларига тўхталдим. Тил, бадий ва публисистик ижод, таҳрир ва таржимачилик, миллийлик, умумбашарийлик, санъат хусусида мулоҳаза юритганда ворисийлик, анъана ва янгиликка эътиборни қаратмоқчи бўлдим.

Услубда қуруқ, сипо академик баёнчиликдан қочишга, талабчан ўқувчиларимнинг кўз унгида бақадри имкон жонли манзара яратишга ҳаракат қилдим.

Навбатдаги китоб саҳифаларида учрашгунча хайр...
Вассалом.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоху ва баракотух.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.

Сўз сеҳри ва рақс жозибаси (Шароф Рашидовнинг «Кашмир кўшиғи»)

Ғойибдан келадир бир садо

1-ф а с л. Манбалар ва илдизлар (қийёсий-қолиплоччи таҳлил)

Биргина тилагим	5
Тарихий шажаралар ва адабий анъаналар. Икки оғиз даромади сухан	9
Жавоҳарлал Нерунинг ташрифи	9
Ҳайдаробод «Дорус-салтанаси»да учрашув	10
Лисоний парокандалик «самараси»	11
«Бобил минораси»	12
Тамал ва амал	13
Анъаналар ва услублар туташган жойда	15
Ғойивий негиз ва табиий тимсол	16
«Бу йуллар куп қадим йуллар»	17
Беруний ва Ҳиндистон	18
«Бошқа халқларни билишни истасанг, тилини ўрган»	19
Қамоли фидоийлик	20
Бобур ва Ҳиндистон	21
Бобурийлар салтанати	21
Ҳинд тақдирида Бобур ва Акбар	22
Ҳожи Ҳусайн	23
«Кашмир» калимасининг маъноси	24
«...Вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ухшамас»	25
Қалами қиличидай уткир	26
Ҳинд меъморчилигининг жонли обидалари	28
Эзгулик дарахтининг ширин ҳосили	30
Меҳрибон волида янглиғ	31
«Лагофатҳ оламга гўлгула солибдир»	32
Кашмирилар	33
Адабий таркиблашув (синтезлашув) ҳодисасининг мундарижаси	34
Ватан адабиетида «хорижий мавзу»	35
Бадий тафаккур жавоҳироти	36
«Хамса»да бирламчи манбалар	37
«Искандар Мақдон»	38
Хорижий мундарижа ва миллий мазмун	41
Адабий анъаналарнинг ворисийлиги	42
Сўз сеҳри таърифида	43
Шекспир асарларининг «жугрофияси»	44
Ҳамлет: Дания — зиндон	44
Алишер Навоий ва Виллям Шекспир	46
Амир Темур — Кристофер Марло талқинида	47
Гете ва Шарқ адабиети	48
«Лисонул ғайб»	49
Образ-ишора	51
Абул Аъло ал-Маъаррий	51
«Ғойибдан» келган мактуб	53
«Шарқнинг Ҳайнеси» ва «Ғарбнинг Саъдийси»	55

Варпет	56
Тарихий ҳақиқат ва бадийи туқима	57
Мирза Иброҳимов талқини	59
Муаллиф ва қаҳрамон дунеси	60
Фридрих Нитше фалсафасига қойим	61
Учинчи адабий-нафосат воқелиги	62
Соҳибқирон юлдузлар	64

Услубнинг биллурлашуви

2-ф а с л. Умумбашарийлик ва миллийлик, услуб ва таҳрир

Олмос қирралар	66
Нафосат ва башарий мазмун	67
Баҳрамандлик	67
Таъсирнинг самарадорлиги	68
Умр фасллари ва ижодий самара	69
Ижод руҳияти	70
Лисоний ҳазина	71
Янги сузлар ва маънолар кашфиети	72
Сузнинг сеҳри ва меҳриғисси	74
Муъжизавий услуб	75
Жилам сувидай тиниқ алфоз	76
Қурғоқчилик, қирғин палласи тасвири	77
Мусибат, сарсонлик-саргардонлик ва ҳижрон тасвири	78
Жонлантириш, тасвирни қуюқлаштириш, маънони чуқурлаштириш	79
Образ ва тимсол	80
Ҳиндиёна нашъу намо (колорит)	80
Муқоясавий тарҳ	81
Суз жонлидир	82
Чегара қайси нуқтадан бошланади?	83
«Гул»лар ва «булбул»лар уша-уша. Гоя галат	84
Тамсилий ифода ва воқеий тасвир	85
Буюқлар рамзи	86
«Хазон ичра баҳор»	87
Адабий турғунлик ва бадийи жараён	88
Гуллар боғи ва Оқ кема	89
Вақт «Гринвич вақти» эмас	91
Маҳоратдан маҳорат булди пайдо	91
Ҳаётнинг узидай сержилва, мафтункор, гузал	93
Табиат неъматларидан фойдаланиб	94
Дилрабо куй ва қулоқларни қоматта келтирувчи шовқин	95
Нисбат бериш, ухшатиш ва сифатлаш санъати	96
Тағматн яратишда қиёс, ишора ва жонлантириш	97
Далиллаш санъати	98
Ишонтириш учун ишонтиш керак	99
Ақл бовар қиладиган ҳаёлот	100
Нигоҳлар «тилга кирганда»	101
Бийрон боқишлар ва соқов забонлар	102
«О, усиш ва юксалиш тилсимоти!»	104
Таҳрир — санъат	105
Пайвандловчи лавҳалар, нозик тафсилотлар	106
Суз, тимсол ва тийнатнинг товланиши	109
Таҳрир — нодир адабий жараён	112
Мавзу, гоя ва таҳрир	113
Манзара қандай безанди	114
Талқин — таржима — идрок	115

Қуш тилини қуш билади

3-ф а с л. Адабиёт ва таржима. Санъатда меъёр ва мувозанат

Дуст нигоҳи билан	118
Икки таржима	119
Узукка куз қуйгандай	119
Таржимавий ворисийлик	120
Таржима табиати қизик	123
Таржима «иқлими» нима?	123
Шоир тилини шоир билади	126
Қушиқларда нур ва туйғу тошқини	126
Сиркаси сув қутармайдиган санъат	128
Икки таржима — икки манзара	129
Таржима — асардан гула қутариш эмас	130
Услубда меъёрни билиш талаби	132
Аниқ ва эркин таржима уртасидаги масофа қанча?	132
Гуллар ва капалақлар	133
Ҳордиқ қуналгаси	136
Асалари йиғлай оладими?	136
Бамбур — Дония шаҳзодаси Ҳамлет эмас	137
Ҳайрат	138
Дарвоқе, таржимавий дахлдорлик	139
Қуешнинг бир мингу бир хунари ва кирдикорлари	141
«Эзгулик йуққи, атрофида фалокат уралашиб юрмаган булса»	143
Таржима булмаслик «ҳақида» қушиқ	144
Ҳар ким узича хиргойи қилади	145
Табийи офатлар ва ижтимоий иллатлар	145
Грамматик суврат ва таржима	146
Услубий доира: давомийлик ва ворисийлик	147
Шаки мазмунга вобаста. Мазмун шаклга пешрав	149
«Гул уруғдан, уруғ гулдан ҳосил булади»	150
Мувозанат	151
Умид машъалининг ёлқини	153
«Ҳаёт — олов, ажал — кукун»	154
Асос ва ҳосила	155
Қуш меҳвари ёхуд офтобнинг меърожга чиқиши	156
Бадийи одамшунослик билан табиатшунослик иттифоқи	159
Янги таржималар давом этади	160
«Севги афсонаси» ва «Қашмир қушиғи»	160
Суз санъати ва рақс жозибаси	163
Танавор янглиғ	164
«Икки дил достони»	168
«Абулмаъоний» — маънолар отаси, демак	168

Дашти Карбало

4-ф а с л. «Яхшилик — мурувватли, ёмонлик — бадкирдор»

Кузгу	171
Қилмиш-қидирмиш	173
«Қани бизнинг шоғирдларимиз?»	175
Токай	176
Ҳабиб Абдуллонинг орзуси	177
Билмайсизки, бахтлисиз	178
Адабиётдаги сиёсатдон, сиёсатдаги адиб	179
Довул (Шарафнома)	181
Суронли йилларнинг тирик туюғи	185

Иккинчи қисм. Арши Аъло

Мовароуннаҳр фарзанди

5-ф а с л. Уш «Ого» дер эдилар

Чумолига озор бермаган инсон	188
Тақдирнинг уйини	189
Дорул Ализода	190
Тарих — қози	192
Ақл дастидан дод!	193
«Арман тилини Ализодадан урганинг»	194
Дузахда ҳам одам яшайди	196
Тириклигида-ку қилмадинг обод	197
Иброний тилини билишнинг икки хосияти. Биринчи хосият	198
Саййид Ризонинг сунгги шеъри	200
Иккинчи хосият	200
«Қафас ичра қизил гул»	202
Соғиниб келдим сизи (Уз вақтида уқилмаган марсия)	203
Битиклар	204
Парчаланган умр	205
Мутафаккир	207
Оғу ва малҳам	208
Зарралар	210
Шаҳодатнома. Буюк мотам	211
Воқеаном. Мавлоно Баракатуллоҳ	213
Али Акбар Собир Тоҳирзода	214
Исмоилбек Гаспирали	214
Файзулло Хужа	215
«Гадоӣ халта»	217
Раввинский ёхуд зиндон сабоқлари. Прокурор	217
Ёмонга калтак — яхшига ишора	219
«Бази Жамшид»	219
Мухтасарнома	221
Ҳалиси Шариф	223
Ҳордиқ қуналгаси	224
Угри	224
Очқузлик	224
Дехқон ила ошнаси	224
Ҳимматлик гадоӣ	224
Китобда учраган айрим мақол, нақл ва қайроқи сузлар	225

Тасбиҳ

6-ф а с л. Машриқзамин (Ўзбек шарқшунослиги ҳақида ўйлар)

Қомусий нашр	226
Машғум «2» ҳақида чупчак	227
Сув бошдан лойқа эди	228
Булар экан-ку!	229
Нондай азиз китоблар	229
Етуклик	230
Йўқсулий тафаккур	231
Илму амал	232
Академик куп. Муаммолар ундан ҳам куп	233
Парчаланиш бизга нима беради?	233
Йўқотиш учун топмаганмиз-ку	234
Инсон, бу, хотира демек	235
Шарқшуносликнинг нони — қулёзма	236

Қатралар

7-ф а с л. Дарси азим

Бир пиела сув	238
Эгуликка суиқасд	239
Йуқдан бор буладими?	239
Замон сенга боқмаса...	241
Сукрот	242
Кафтдаги куеш	244
Орзуйим? Одамларни бахтиёр онларда учратиш	245
Ношудлик	245
Вақт менинг тақдиримда	247
Сунгги учрашув. Йуқ, сунгги эмас	247

Тоғ Муҳаммадга келмаса, Муҳаммад тоққа боради

8-ф а с л. Силсила ва зилзила

Сухбат	249
------------------	-----

Муталаа

9-ф а с л. Каромат

Качкул	269
Оёқ бошга чиққанда	270
Яна оёқ баҳсида	272
Туш	273
«Рашаҳот»	274
Зулм	275
Ранг қолмадики, синаб қурилмаган	276
Қуеш Шарқдан чиқади	277
«Маҳкамаи қазога ҳозир булма»	278
Фурсат ҳам, муҳлат ҳам йуқ	280

Мушфиқ бир хотира

Ҳамиша баҳор	280
------------------------	-----

Овознигор

10-ф а с л. Донияманд

Олим кетди — олам кетди	285
Бешик булиб тебранар тобут...	285
Жайрон	286
Одам алайҳиссалом	289
Нуриддинжон марсияси	290
Унинг дорилфунуни	291
«Упар эдим ватан тупрогин»	292
Салламно, жаноби Вақт!	293
Ҳа, кучи ожизлигида эди	294
Ғафур Ғулом углим деган	296
Туя қанча катта булса, ягири ҳам...	297
Беш дақиқа шакаргуфторлик	297
Карвон	299
Кимга айтай дардимни	300
Қил куприк	301
Бир сиқим тупроқ	301

Шукроналик	302
Бунчалар кенг экан Ватан кучоги	303

Э дувё!..

Дуст хотираси	305
-------------------------	-----

Беш дақиқа тафаккурга изн

Йиллар ва одамлар (ичингизда уқинг)	309
Ҳим-м-м	310
Мушук	311
Гузаллик	311
Гузаллик — рангбарангликда	311
Вақт ва овқат	312
Яшаш ва умргузаронлик	312
Ким қачон яшайди?	313
Гуландом ва кучукча	313
Садоқат	314
Ватан	314
Сиз борсизки, мен борман (сунгсуз ўрнида)	314

ҒАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ

ЭЗГУЛИККА ЧОҒЛАН, ОДАМЗОД

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1997

Мухаррирлар *Ҳ. Султонова, М. Умирова*
Безакловчи *рассом А. Баҳромов*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теринга берилди 31.07.97. Босишга рухсат этилди 21.11.97. Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоги 16,8. Нашриёт ҳисоб табоги 15,02. Адади 10.000. Буюртма № 1537. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси, 700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41.